

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҰЛТТЫҚ ҰЛАНЫНЫҢ ӘСКЕРИ ИНСТИТУТЫ

Ж.Н. САРТАЕВ, Қ.Б. МАЛДЫБАЕВ, И.Ә. АХМЕТОВ

ЭКСТРЕМАЛДЫ КӘСІПТЕР МЕН ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ОҚУ ҚҰРАЛЫ

Петропавл, 2020

ӘОЖ 355/359(75.8)
КБК 68.4 я73

Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты Оқу-әдістемелік кеңесінің шешімі бойынша шығарылады (2020 жылғы № 5 хаттама).

Рецензенттер:

1. Манаш Козыбаева атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университетінің педагогика факультетінің деканы, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент А.К. Иманов.

2. Қарағанды мемлекеттік медицина университетінің профессоры, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Г. У. Жанайдарова.

3. Қазақстан Республикасы "Орталық" өңірлік қолбасшылығы 6637 әскери бөлімінің тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыс бөлімінің аға офицері (психологы) майор С. Тоқсанова.

ОҚУ ҚҰРАЛЫНЫҢ АВТОРЛАРЫ:

Сартаев Ж.Н.- Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты әскери педагогика және психология кафедрасының профессоры, медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасының және Ресей федерациясының әскери ғылымдарының академигі, отставкадағы полковник (тараулар – 1,2,3,4);

Малдыбаев Қ.Б.- Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты әскери педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, әскери істер магистрі, подполковник (тараулар – 5, 6, 7, 8, 9, 10).

Ахметов И.Ә.- Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты әскери педагогика және психология кафедрасының оқытушысы, әскери істер магистрі, подполковник (тараулар – 11,12,13,14,15).

Сартаев Ж.Н., Малдыбаев Қ.Б., Ахметов И.Ә. - экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы: оқу құралы. Петропавл, Әскери институт, 2020.-356 б.

ISBN 978-601-322-477-0

Оқу құралында, әскери қызметшінің төтенше жағдайлардағы жағдайы мен мінез-құлқының психологиялық негіздері ашылады, апаттар мен төтенше жағдайлар психологиясына, терроризм психологиясына, қылмыстық агрессияға, қылмыстық топтар мен қылмыстық тұлға психологиясына, қызметтік-жауынгерлік әрекеттің экстремалды

жағдайларында әскери қызметшілердің кәсіби денсаулығын сақтауға байланысты мәселелер қарастырылады.

Оқу құралы бөлімшелердің (әскери бөлімдердің) командирлеріне, тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыс органдарының мамандарына қызметтік-жауынгерлік әрекетінің экстремалды жағдайларында моральдық-психологиялық қамтамасыз етуді басқару және ұйымдастыру үшін, әскери ортадағы әскери-психологиялық мәселелерді зерттейтін психологтарға, оқытушыларға, сондай-ақ әскери-оқу орындарының курсанттарына ұсынылады.

ӘОЖ 355/359(75.8)

КБК 68.4 я73

ISBN 978-601-322-477-0

© Ж.Н. Сартаев, Қ.Б. Малдыбаев, И.А. Ахметов, 2020

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	7
Қысқартулар мен таңбалық белгілер тізімі.....	11
1-тарау. Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы қазіргі психология саласы ретінде.	12
1.1. Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы ғылым ретінде, оның психологияның басқа салаларымен арақатынасы.....	12
1.2. Оқу пәні ретінде экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясының пәні, мақсаты және міндеттері.....	21
2-тарау. Әскери қызметшінің өмір сүру ортасының экстремалды психологиялық аспектілері.	24
2.1. Әскери қызметшінің шиеленісті жағдайлардағы мінез-құлық психологиясы.....	25
2.2. Әскери қызметшінің дағдарыс және экстремалды жағдайлардағы мінез-құлық психологиясының ерекшеліктері.....	34
3-тарау. Құқық қорғау қызметіндегі экстремалды жағдайлар	50
3.1. Тұлғаның кәсіби деформациясы және эмоциялық жану синдромы.....	50
3.2. Экстремалды жағдайлардың құқық қорғау органдары қызметкерлерінің психикасына және іс-әрекетіне әсері.....	66
4-тарау. Қылмыстық агрессия психологиясы	73
4.1. Қылмыстық агрессия психологиясы.....	73
4.2. Агрессивті мінез-құлық формаларының типологиясы мен жіктелуі.....	87
5-тарау. Қылмыстық топтардың психологиясы және қылмыстық тұлға	93
5.1. Қылмыскерлер тұлғасының психологиялық типологиясы.....	93
5.2. Қылмыскер тұлғасының психологиялық құрылымы.....	110
6-тарау. Тұлғаның даму психологиясы және пенитенциарлық мекемелерде экстремалды жағдайларында топтың құрылуы.	116
6.1. Пенитенциарлық психология ғылым ретінде, оның нысаны мен міндеттері.....	121
6.2. Пенитенциарлық психологияның принциптері мен әдістері.....	124
7-тарау. Апаттар мен төтенше жағдайлар психологиясы	124
7.1. Төтенше жағдайлардың типологиясы, тәуекелдері және көздері....	124
7.2. Төтенше жағдайлардың алдын алу және жоюдың ұйымдастырушылық құрылымдары, күштері мен құралдары.....	128
8-тарау. Терроризм психологиясы	148
8.1. Террордың анықтамасы және терроризм актілерінің типологиясы. Лаңкестіктің алғышарттары.....	148
8.2. Терроризмнің психологиялық аспектілері.....	163
9-тарау. Тобыр психологиясы	173
9.1. Қорқыныш психологиясы. Қауіпке адамның психологиялық	

реакциясы.....	173
9.2. Тобыр феномені және оның қалыптасу механизмдері.....	187
10-тарау. Соғыс және қарулы қақтығыстар психологиясы.....	201
10.1. Қарулы қақтығыстардың өршуін тудыратын психологиялық теориялар мен себептер.....	202
10.2. Заманауи қақтығыстар және олардың қоғамға әсері.....	216
11-тарау. Күйзеліс және оның адамға әсері.....	219
11.1. Күйзеліс: зерттеу тарихы, теориялар және заманауи концепциялары.....	219
11.2. Адам күйзелісінің себептері мен алғышарттары.....	234
12-тарау. Жарақаттан кейінгі күйзелістік берекесіздік: модельдер мен диагностика.....	246
12.1. ЖКСБ теориялық модельдері.....	246
12.2. ЖКСБ тәуекел факторлары және пайда болу себептері.....	258
12.3. ЖКСБ-тен қорғануды жеңілдететін факторлар.....	266
13-тарау. Қайғы синдромы және екінті жарақат.....	268
13.1. Қайғы және қаза психологиясының теориялық мәселелері: түрлері және феноменологиясы	268
13.2. Айырылу қайғы процесс ретінде. Қайғырудың кезеңдері мен міндеттері.....	273
14-тарау. Суицидтік мінез-құлық психологиясы.....	288
14.1. Суицид психологиялық құбылыс ретінде.....	288
14.2. Суицидтік мінез-құлық мәселелеріне теориялық көзқарас.....	294
15-тарау. Психологиялық кеңес беру, экстремалды жағдайдың психокоррекциясы және психотерапиясы.....	307
15.1. Психологиялық кеңес берудің теориялық негіздері.....	307
15.2. Экстремалды психологиядағы психокоррекциялық жұмыс және психотерапия.....	319
Қорытынды.....	326
Ұсынылатын әдебиеттер тізімі.....	328
1-қосымша (глоссарий).....	331
2-қосымша (психологиялық тапсырмалар).....	337
3-қосымша (тест тапсырмалары)	344

КІРІСПЕ

Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы заманауи психологияның жетекші салаларының бірі болып табылады. Ол іргелі психологиялық-теориялық негіздер қалауындамытуымен, оларды белсенді практикалық тұрғыда кең ауқымдаміндеттердің шешуде қолдануытығыз байланысымен сипатталады.

Оқу құралын басып шығарудың өзектілігі келесі факторлармен анықталады:

Біріншіден, рота командирлерінің тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыс жөніндегі орынбасарларының кәсіби қызметі әскери бөлім психологімен тікелей байланыста жүзеге асырылады және әскери қызметшілердің түрлі санаттарына ауыр өмірлік жағдайларды еңсеру және қиын психикалық жай-күйлерден шығу бойынша психологиялық көмек көрсету жөніндегі жұмысты ұйымдастырумен тікелей байланысты;

Екіншіден, Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланының қызметтік-жауынгерлік қызметі айқын көрінген экстремалды сипатқа ие, әскери қызметшілер әскери қызметтен өтеді және жоғары кәсіби қауіп жағдайында қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындайды, бұл өз кезегінде болашақ мамандардан «тәрбиелік және әлеуметтік-құқықтық құрылымдарды», экстремалды жағдайларда адам психикасының жұмыс істеу негіздерін білуді, сондай-ақ зардап шеккендерге уақытылы психологиялық көмек көрсетуді талап етеді;

Үшіншіден, бүгінгі күні біз күрделі уақытта өмір сүреміз, осы кезеңнің басты ерекшеліктері бұл қалыпты адам тәжірибесінен тыс әртүрлі оқиғалардың көп мөлшерде көрініс табатын тұрақсыздық пен теңсіздік. Бұдан басқа, бүгінде әлемде әлеуметтік-саяси, сондай-ақ моральдық-психологиялық дағдарыстардың салдарынан туындайтын әлеуметтік күйзелістің өсуі байқалады. Қоғам экстремалды сипаттағы әртүрлі жағдайлардың адамның психикасы мен мінез-құлқына әсер ету салдарын мұқият зерттемей, экстремалды параметрлері бар ортаға қарсылықты сақтау, сондай-ақ адамның және әлеуметтік топтарының олардың теріс әсеріне төзімділігін қамтамасыз ету мүмкін еместігін бірте-бірте түсінеді.

Бөлімшелердің командирлеріне, тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыс жөніндегі орынбасарларына, жоғары кәсіби тәуекел жағдайларында туындайтын мәселелерді кәсіби шешетін осындай жағдайларда шешім қабылдау үшін тиісті білім, білік және дағды талап етіледі.

Құрылымдық оқу құралы «Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы» оқу пәнінің мазмұнын баяндайды және жүйелік принцип бойынша құрылған дәрістік материалды, сондай-ақ өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтарды, әртүрлі шығармашылық тапсырмаларды және ұсынылатын әдебиеттер тізімін қамтиды.

«Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы» құралын басып шығарудың мақсаты «6В 12 Ұлттық қауіпсіздік және әскери іс» білім беру саласының «Тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыстарға тактикалық басшылық» мамандандырылуы бойынша оқитын, Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институтының курсанттарында бөлімшенің (ротаның) қызметтік – жауынгерлік қызметін психологиялық қамтамасыз ету саласында кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру болып табылады.

Психологиялық қамтамасыз ету саласындағы кәсіби құзыреттер мыналарды қамтиды: қызметтік-жауынгерлік іс-әрекетті психологиялық қамтамасыз етуді ұйымдастыру мәселелері бойынша құқық қорғау органдарының қызметкерлерімен, психологтармен тиімді өзара іс-қимыл жасау қабілеті, оның ішінде террористік актілер, жаппай тәртіпсіздік, Төтенше жағдайлар, дүлей зілзалалар, апаттар және жауынгерлік іс-әрекет жағдайларында; әскери қызметшілер арасында психологиялық ілімдерді насихаттауды жүзеге асыру.

Оқу құралының мазмұны Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланының әскери бөлімдерінде (бөлімшелерінде) моральдық-психологиялық қамтамасыз ету жүйесінің жұмыс істеуінің практикалық тәжірибесіне, әскери психологтардың кәсіби қызметінің оң тәжірибесіне, осы басылым авторларының қызметтік-кәсіби тәжірибесіне сүйенеді.

Авторлар әскери қызметшілердің төтенше жағдайлардағы жай-күйі мен мінез-құлқының психологиялық негіздерін ашады, апаттар мен төтенше жағдайлар, соғыс пен терроризм, жоғалу мен қайғы психологиясы, күйзеліс және жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылу теориясына, әскери қызметшілерге қызметтік-жауынгерлік қызметтің экстремалды жағдайларында шұғыл психологиялық көмек көрсетуге байланысты мәселелерді қарастырады.

Құрал он бес тараудан және үш қосымшадан тұрады:

1-тарауда– экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы қазіргі психология саласы ретінде қарастырылады, оның басқа ғылымдармен және психология салаларымен өзара байланысы ашылады, «Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы» пәні, мақсаты мен міндеттерді оқу пәні ретінде көрсетіледі.

2-тарау– төтенше орта жағдайындағы әскери қызметшінің жай-күйіне, мінез-құлқына және қызметіне арналған: шиеленісті, дағдарысты және экстремалды жағдайлар. Осы тараудың оқу материалдарын зерделегеннен кейін курсант берілген тақырып бойынша эссе жазады, бұл да қойылған міндеттерді шешуге ықпал етеді.

3-тарауда– төтенше жағдайлардың құқық қорғау органдары қызметкерлері мен әскер әскери қызметшілерінің психикасына және іс-әрекетіне әсері, туындайтын кәсіби деформациялар және эмоциялық жану синдромының даму себептері талданады.

4-тарауда– қылмыстық агрессия психологиясы қарастырылады, оның типологиясы сипатталады және агрессивті мінез-құлық түрлерінің жіктелуі беріледі.

5-тарауда– қылмыстық топтар мен қылмыстық тұлға психологиясының мәселелері ашылады, қылмыскер тұлғасының психологиялық құрылымы талданады.

6-тарау– пенитенциарлық мекемелердің экстремалды жағдайларындағы жеке тұлға мен топ құру психологиясына арналған. Пенитенциарлық психология ғылым ретінде қарастырылады, оның пәні, міндеттері, принциптері мен әдістері ашылады.

7-тарауда–«Апаттар мен төтенше жағдайлар психологиясы», экстремалды және төтенше жағдайлардың анықтамасы беріледі, олардың жіктелуі қарастырылады, төтенше жағдайлардың типологиясы, тәуекелдері мен көздері, төтенше жағдайлардың алдын алу мен жоюдың ұйымдастырушылық құрылымдары, күштері мен құралдары ашылады. 7-тарау бойынша практикалық сабақтарға дайындалу үшін курсантқа шығармашылық тапсырманы орындау қажет, ол оны түрлі дереккөздерде: көркем әдебиетте; фильмдерде; спектакльдерде және т.б. іздеуге бағыттайды.

8-тарауда – терроризм психологиясын зерттеуге арналған.

9-тарауда – топ психологиясы.

10-тарауда – соғыстар мен қарулы қақтығыстардың өршуін тудыратын психологиялық теориялар мен себептер ашылады, қазіргі заманғы қақтығыстардың қоғамға әсері талданады.

11, 12 және 13-тарауларда: адам ағзасына күйзеліс әсері, теориялық модельдер, қауіп факторлары, қорғау және ЖКСБ пайда болу себептері, қайғы және жоғалту психологиясы, қайталама жарақаттану мәселелері ашылады.

14- тарауда – суицидтік мінез-құлық психологиясына арналған, суицидтік психологиялық құбылыс ретінде қарастырылады және суицидтік мінез-құлық мәселелеріне әртүрлі теориялық тәсілдер баяндалады.

15-тарауда – экстремалды психологияда психологиялық кеңес беру, психокоррекциялық жұмысты және психотерапияны ұйымдастыру негізімен байланысты мәселелер көрініс тапты.

«1» қосымшасында: глоссарий бар;

«2» қосымшасында: әртүрлі психологиялық міндеттер;

«3» қосымшасында: тестілер берілген.

Оқу құралы қиын кітаптар мен мақалалар, соның ішінде шетел тілдерінде енгізілген әдебиеттерді өз бетінше зерттеу үшін ұсынылған тізімді қамтиды, олардың көбі психологияда классикалық болды.

«Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы» пәнін табысты оқу үшін курсантқа алдымен оқу материалын оқып, одан кейін

тарау соңында өзін-өзі бақылау сұрақтарына жауап беру ұсынылады. Егер жауап қиын болса, ұсынылған әдебиеттер тізіміне жүгіну керек.

Оқу құралы «Әскери іс және қауіпсіздік» мамандығы бойынша жоғары кәсіптік білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандартына сәйкес, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Бас қолбасшысының 2015 жылғы 25 мамырдағы №215 «Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланының жеке құрамымен тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмысты ұйымдастыру жөніндегі басшылық» бұйрығы негізінде әзірленді.

Бұл басылым әскери-әскери қызметтің экстремалды жағдайларында моральдық-психологиялық қамтамасыз етуді басқару және ұйымдастыру үшін бөлімшелердің (әскери бөлімдердің) командирлеріне, тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыс органдарының мамандарына, әскери ортадағы әскери-психологиялық мәселелерді зерттейтін психологтарға, оқытушыларға, сондай-ақ әскери-оқу орындарының курсанттарына ұсынылады.

Тараулардың авторлары: Медицина ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан әскери ғылым академиясының және РФ академиясының академигі, Қазақстан Республикасы әскери және педагогика ғылымдарының академигі, запастағы полковник Сартаев Жанбатыр Нұртайұлы (тараулар – 1-4); Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты әскери педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, подполковник Малдыбаев Қуандық Бекбауұлы (тараулар – 5-10); Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институты әскери педагогика және психология кафедрасының аға оқытушысы, подполковник Ахметов Ильяс Әміржанұлы (тараулар –11-15).

Авторлар «Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы» оқу құралы психологиялық жұмыстың тиімділігін арттыру және одан әрі дамыту, психологиялық дайындық сапасын арттыру және Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Әскери институтының курсанттарын оқыту ісіне оң үлес болады деп үміттенеді.

Қысқартулар мен қаріптік белгілер тізімі

ЭКМЖП-экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы
ТжӘҚЖ-тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыс
ҚЖӘ-қызметтік-жауынгерлік әрекеті
ЖПТ-жүйке-психикалық тұрақсыздық
ЖПТ-жүйке-психикалық тұрақтылық
КПШ - кәсіби психологиялық іріктеу
ДДҰ-Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы
ҚР ҚК-Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
ҚР ҚАК - Қазақстан Республикасының Қылмыстық-атқару кодексі
ТЖ-төтенше жағдай
ЖКСБ-жарақаттан кейінгі күйзелістік берекесіздік
КТҚБП- Күзет техника құралының басқару пункті
ДДҰ-Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы (ДДҰ, ағылш. World Health Organization, WHO).

Басқақысқартулар

ғ.-ғасыр	Қа. - қараңыз (бұдан әрі сөздік мақала)
ж., жж. - жыл, жылдар	Б. - бет
грек - грек тілі	б.-беттер
лат. - латын тілі	бап-бап (баптар)
басқалары (басқа, басқа)	т. б. - тағы басқалар
бас. - басып шығару	к. - көзқарас
және т. б. - және тағы басқалар	ө. - өйткені
мыс. - мысалы	д.а. - деп аталатын
т. - тармақ (- лар)	о. - осылайша
т. - тармақша (- лар)	с.с. - (және) сол сияқты
ред. - редактор, редакция	о.і. - оның ішінде
сур. - сурет	нем. - неміс тілінде
	венг. – венгр тілінде

б.з. д. – біздің заманға дейінгі

Қаріптік белгілер

Курсивтік сөздер мен сөз тіркестері (осы тарауда, абзацта бірінші пайда болған кезде) көрсетілді.

Жуан қаріп тек мағыналық бөлу үшін, яғни тарауда, абзацта түйін сөздерді бөлу үшін қолданылады.

1-ТАРАУ.

ЭКСТРЕМАЛДЫ КӘСІПТЕР МЕН ЖАҒДАЙЛАР ПСИХОЛОГИЯСЫ ҚАЗІРГІ ПСИХОЛОГИЯ САЛАСЫ РЕТІНДЕ

Дәріс. Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы ғылым және оқу пәні ретінде.

Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы қазіргі уақытта қолданбалы психологияның маңызды бөлімдерінің бірі болып табылады, сондай ақ, психикалық жағдайларды бағалаумен, алдын ала болжаумен, оңтайландырумен және күйзеліс жағдайларындағы адамның мінез-құлқымен байланысты мәселелер шеңберін қамтиды.

1.1. Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы ғылым ретінде, оның психологияның басқа салаларымен арақатынасы.

Ғылыми-техникалық революциядан туындаған қазіргі заманғы өндірістің күрделенуі, біздің өміріміздің қарқыны мен ырғағының үнемі артып келе жатқан, оның әртүрлі ақпаратпен қанығуы, адамдар арасындағы өндірістік және өндірістік емес байланыстардың артуы, әртүрлі дүлей және техногендік авариялар мен апаттар, тұрақсыз әлеуметтік-экономикалық жағдай адамдарда психикалық шиеленісті тудырады. Оның көрінісінің соңғы түрі-күйзеліс.

Күйзеліс-бұл әртүрлі экстремалды әсерлерге (күйзеліс туғызушылармен) жауап ретінде туындайтын адамның кең ауқымын белгілеу үшін қолданылатын ұғым. Күйзеліс туғызушылар әдетте физиологиялық (ауырсыну, аштық, шөлдеу, шамадан тыс дене жүктемесі, жоғары немесе төмен температура және т.б.) және психологиялық (қауіп, алдау, реніш, ақпараттық артық жүктеме және т. б. сияқты өзінің сигналдық мәнімен әсер ететін факторлар) бөлінеді. Күйзеліс туғызушылар түрлеріне қарамастан, психологтар физиологиялық, психологиялық және мінез-құлық деңгейлерінде тудыратын салдарды зерттейді. Әдетте бұл салдар теріс. Эмоционалдық өзгерістер орын алады, мотивациялық сала деформацияланады, қабылдау және ойлау үдерістерінің барысы өзгереді, қимыл және сөйлеу әрекеттері бұзылады.

Экстремалды қызмет-белгілі бір уақытта белгілі бір адам үшін психофизикалық күштердің орта маңдағы кернеуіне байланысты және қызметті жалғастырудан бас тартуға арналған қондырғының қалыптасуына байланысты субъективті орындалмайтын қызмет түрі. Оның айрықша ерекшелігі-экстремалды кәсіптер мамандарының қызметі қоршаған ортаның қолайсыз, жиі ерекше жағдайларында өтеді.

Күйзеліс туындауына әкелетін жағдайлар мен шарттар *экстремалды* деп аталады.

Экстремалды талаптар -бұл адамның денсаулығы мен өміріне ықтимал қауіпін төндіруі мүмкін, сондай-ақ басқа адамдардың денсаулығы мен өміріне немесе материалдық құндылықтардың сақталуына қауіп төндіруі мүмкін қарқынды экстремалды факторлардың тұрақты әрекетімен сипатталатын қызмет жағдайлары.

Қазіргі уақытта экстремалды жағдайлардың жалпы қабылданған анықтамасы жоқ екенін атап өту қажет. Алайда, экстремалды жағдайлардың негізгі ерекшеліктеріне мыналарды жатқызуға болады: адам өмірінің әдеттегі дағдысы бұзылады; өмір «оқиғаға дейін» және «оқиғадан кейін» деп бөлінеді; адамда пайда болатын реакциялардың көпшілігін қалыпты емес жағдайға қалыпты реакция ретінде сипаттауға болады; адам психологиялық қолдау мен көмекке мұқтаж болуы мүмкін. Экстремалды жағдайлар әртүрлі. Олар қиындық, қауіп-қатерлердің дәрежесі мен сипаты, ықтимал зардаптары, адамдарды дайындау мен мінез-құлқына қойылатын талаптар бойынша ерекшеленеді. Экстремалды жағдайлар бастан кешіп, сәтсіздікке, техника сынуына, жарақаттарға, ауыр ауруларға байланысты және т.б. қауіп төндіреді[32, б.28].

Экстремалды жағдайлар бастан кешкен қиындықтармен байланысты және өзіне сәтсіздік, техника сынуына, жарақаттар алуына, ауыр ауруларға дұшар және т.б. қауіп төндіреді.

Экстремалды жағдай (лат. *extremus*-қиыр, қиын-қыстау) - кенеттен пайда болған, адамның өміріне, денсаулығына, жеке тұтастығына, әл-ауқатына қауіп төндіретін немесе субъективті түрде қабылданатын жағдай.

Біз субъектінің сақталу критерийі шешуші фактор болып табылатын төтенше жағдайларды есептейміз. Бұл ретте, адам өмірі мен денсаулығын сақтау үшін адамды толық күш жұмсауына және жеке мүмкіншіліктерін тиімді қолдануға міндеттейді.

Экстремалды жағдайлар адамдардың өмірі, денсаулығы, әл-ауқаты үшін қауіпті және көбінесе әдеттегі өндірістік немесе қызметтік-кәсіби қызметте пайда болады, оның салдары кәсіби күйзеліс деп аталады. Экстремалды жағдайларда әртүрлі мамандық өкілдерінің: ұшқыштар, ғарышкерлер, өрт сөндіру кезінде өрт сөндірушілер, соның ішінде әскери қызметшілер қызметтік-жауынгерлік (жауынгерлік және арнайы) міндеттерді орындау кезінде, құқық қорғау органдары қызметкерлерінің және т.б. қызметі өтеді. Алайда мұндай жағдайларда басқа да көптеген кәсіптердің өкілдері де жұмыс істейді: жүргізушілер, «ыстық» цехтардың жұмысшылары, балықшылар, жоғарыға бағытталған диспетчерлер және жұмысы жоғары кернеулі токтармен және жарылғыш заттармен байланысты басқа да мамандар, көптеген операторлық кәсіптердің өкілдері және т.б. Мұндай кәсіптер мен оларда жұмыс істейтін адамдардың саны ұдайы өсуде.

Айта кету керек, біздің өміріміздегі экстремалды жағдайлар сөзсіз, сондықтан психологтар соңғы уақытта адамның мінез-құлқының

ерекшеліктерін, оның қызметінің заңдылықтарын және экстремалды жағдайдағы психикалық жай-күйін терең зерттейді. Бұл экстремалды мамандықтар мен олардың қызметін ұйымдастыруға қатысты тәжірибелік қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

«Қауіпті кәсіптер» мамандарының кәсіби қызметінде екі түрлі жағдай бар, онда жұмыс экстремалды болып келеді:

1) қауіптілігі ықтимал оқиға ретінде ұсынылған күнделікті шиеленісті қызмет (авиадиспетчерлер, инкассаторлар);

2) қызметкерлер адам құрбандарымен және материалдық шығындармен, өз өмірі, денсаулығы немесе құндылықтар жүйесі үшін нақты қауіптілікпен, сондай-ақ айналасындағылардың өміріне, денсаулығына, әл-ауқатына қауіп төндірумен (құтқарушылар, өрт сөндірушілер, әскерилер) болатын сыни оқиғалар деп аталады [1, 9 б.].

Экстремалды қызмет мамандарының денсаулығы мен кәсіби ұзақ өмір сүруін сақтау мемлекеттің маңызды міндеті болып табылады, бұл ішкі саясатта гуманистік көзқараспен ғана емес, сонымен қатар экономикалық мақсаттылықпен айқындалады. Атап айтқанда, ғылыми-техникалық прогрестің дамуы жоғары білікті мамандардың барлық санын дайындауды және оларды оқытуға айтарлықтай қаржылық шығындарды тартуды талап етеді, олар олардың одан әрі көпжылдық кәсіби қызметі процесінде ғана өтелуі мүмкін.

Экстремалды факторлар болжау деңгейін төмендетіп, шешімдер қабылдау процестерін және оларды іске асыруды қиындата отырып, «бейне-мақсат» реттеуші рөлін бұза отырып, қызметті іріткі салатын теріс функционалдық жағдайлардың дамуын тудырады. Экстремалды кәсіби қызмет процесінде организм айқын физикалық және психоэмоционалдық жүктемелердің әсеріне ұшырайды. Бейімделудің спецификалық емес механизмдерінің кернеулі жұмысы реттеуші және энергетикалық резервтік мүмкіндіктерді азайтады. Реттелудің психологиялық деңгейінде бұл тұрақты психопатологиялық жағдайларға және психосоматикалық ауруларға әкеледі. Тиісінше, ерте кезеңде осы белгілер анықталған сайын, түзету және емдеу іс-шаралары неғұрлым тиімді болады. Жартылай немесе толық оқшаулама жағдайында бола отырып, адам кернеудің жай-күйін тудыратын белгілі бір факторлардың әсеріне, ал күйзеліске әкелетін қарқынды немесе ұзақ әсер ету кезінде ұшырайды. Бұл факторлар: сенсорлық депривацияға (бір немесе одан да көп модальдылықты тітіркендіргіштердің ағынының қарқындылығы мен әртүрлілігінің азаюына); әлеуметтік депривацияға (басқа адамдармен қарым-қатынас жасау мүмкіндігінің болмауына, әлеуметтік мазмұнды ақпарат алуға, бірқатар құқықтар мен міндеттерді іске асыруға); «қорытынды» факторына (еркін жүріп-тұру мүмкіндігінен, қоршаған ортамен жанасудан және шектеулі кеңістікте еріксіз болуына байланысты) байланысты.

Экстремалды бейіндегі мамандардың денсаулық жағдайының нашарлауы кәсіби ұзақ өмір сүрудің төмендеуіне әкеледі. Мысалы, кәсіптік аурулардың негізгі себептері жүрек-қантамыр жүйесінің аурулары – 33,2% және әртүрлі невроздар мен реактивті жағдайлар – 15% болып табылады [29, 34 б.]. Сондықтан қызметтің экстремалды бейіндегі мамандардың, оның ішінде олардың кәсіби денсаулығы мен ұзақ өмір сүруін қамтамасыз ететін әскери қызметшілердің жоғары жұмысқа қабілеттілігін қолдауға бағытталған алдын алу іс-шараларын әзірлеуге деген қызығушылық түсінікті болады. Бұл ағзаның функционалдық мүмкіндіктерін қалпына келтіру мәселесіне де, яғни бұл жағдайда әскери маманның кәсіби денсаулығын сақтау мәселесіне де қатысты.

Кәсіби денсаулық-кәсіби қызметтің жоғары сенімділігін, кәсіби ұзақ өмір сүруді және өмір сүрудің барынша ұзақтығын қамтамасыз ететін ағзаның реттеушілік қасиеттерін, оның физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқатын сақтау және дамыту процесі мен жағдайы. Кәсіби денсаулық негізгі құрылымдық компоненттері функционалдық жай-күйінің, психикалық және физикалық қасиеттерінің деңгейін, мамандардың кәсіби қызметтің тәуекел факторларына тұрақтылығын және оның қызметінің сенімділігін негіздейтін клиникалық, психикалық және физикалық мәртебесі болып табылатын жүйе түрінде ұсынылады.

Кәсіптік денсаулық жүйесінің базалық құрамдас бөлігі биологиялық жас болып табылады, ол клиникалық (генотиптік) мәртебемен және кәсіби ұзақ өмір сүрумен тығыз байланыста болады. Биологиялық жас динамикасының сандық көрінісі адам ағзасының функционалдық резервтері болып табылады. Денсаулықтың динамикалық компоненті мамандардың функционалдық жағдайы болып табылады, олар берілген кәсіби қызметті жүзеге асыруға себепші болады. Функционалдық резервтерді жұмсаудың көлемі, дәрежесі және жылдамдығы жеке ерекшеліктерге, дене дайындығына, жасына, денсаулық жағдайына байланысты.

Кәсіби сенімділік адамның өзіне жүктелген кәсіби міндеттерін талап етілетін уақыт ішінде және адамның денсаулығы мен өміріне зиян келтірмей берілген қызмет жағдайларында қатесіз орындауын болжайды. Іс-әрекеттер мен қызметті қатесіз және уақтылы орындауға қол жеткізу адамның ағзасы мен психикасының әртүрлі кіші жүйелерінің қалыпты, дұрыс жұмыс істеу нәтижесі болып табылады. Кәсіби денсаулықты сақтау, соңғы мақсат-мамандардың кәсіби ұзақ өмір сүруін арттыру және кәсіби қызметтің адам ағзасына және оның психикалық жағдайына қолайсыз салдарының дер кезінде диагностикасына және профилактикасына бағыттайды.

Психикалық жай-күй-бұл адам психикасының барлық компоненттерінің салыстырмалы тұрақты құрылымдық ұйымы, оның сыртқы ортамен белсенді әрекеттесуі функциясын орындайтын, қазіргі

кезде нақты жағдайда ұсынылған. Адамның психикалық жай-күйі әр түрлілігімен және уақытша сипатымен ерекшеленеді, нақты уақыттағы психикалық қызметтің ерекшеліктерін анықтайды және барлық психикалық процестердің ағымына оң немесе теріс әсер етуі мүмкін. Қызмет барысында ағзаның сыртқы өзгерістерге реакциясы тұрақты болып қала бермейді. Физиологиялық организм экстремалды қызметтің өзгермелі жағдайларына бейімделуге, қиындықтар мен қауіптерді жеңуге ұмтылады.

Әскери еңбек әскери қызметшінің кәсіби қызметінің ерекшеліктерімен негізделген үлкен эмоционалдылықпен: ерекше ортадағы жүйелі жұмыспен байланысты үздіксіз жүйке-психикалық кернеумен, өмірі мен денсаулығына тұрақты қауіп төндірумен, теріс эмоциялық әсерлермен (мысалы, жараланған және зардап шеккен адамдарды шығару және т. б.); қызметтік-жауынгерлік қызметтің жоғары қарқынымен байланысты үлкен физикалық жүктемелермен ұштасады; жедел-қызметтік жағдайдың өзгеруін қадағалау үшін қарқынды және назар аударуды қолдау қажеттігіне; шектеулі кеңістікте жұмыс жүргізу қажеттігіне және уақыт жетіспеушілігіне байланысты объективті қиындықтарға; адамдарды, қымбат тұратын жабдықтарды, әскери және мемлекеттік мүлікті және т.б. құтқару жөніндегі іс-қимылдар мен шешімдердің салыстырмалы дербестігі кезінде әрбір әскери қызметшінің жоғары дербес жауапкершілігіне; қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындауды қиындататын күтпеген және кенеттен туындайтын кедергілердің болуына байланысты.

Психикалық шиеленіс кәсіптік сапаның даму деңгейінің жеке адамға әскери қызмет көрсететін талаптарға сәйкес келмеуінен де туындауы мүмкін: психологиялық дайын еместігі, шамадан тыс эмоциялық қоздыру, әсерлі әсер ету, төмен эмоциялық төзімділігі, нашар дене дайындығы және т. б. Бұл ретте қызметтік-жауынгерлік іс-әрекеттің экстремалды жағдайларында міндеттерді орындау барысында жүйке-психикалық шиеленісті тудыратын негізгі күйзеліс-факторлар: өмірге қатер төндіретін қауіп, шешімдер қабылдауға және іс-әрекеттерді орындауға уақыт тапшылығы, орта жағдайларының ерекше болуы болып табылады. Күйзелістік жағдай жауынгерлік кезекшілікте де туындауы мүмкін. Әскери қызметшілердің психикасына өмірлік қиын жағдайлардың күйзелістік факторлары да әсер етуі мүмкін. Қысылтаяң жағдайларда адамның психикалық жағдайын қалыптастырудағы жүйе құраушы факторлар көбінесе психикалық факторлар болып табылады – тұлғалық, мотивациялық және т.б. экстремалды бейіндегі мамандардың психологиялық ерекшеліктеріне жүйке жүйесі нервтік-психикалық шиеленістің болуын, айқындылығы кәсіби қауіп жағдайында шаршаудың кумуляциясы аясында пайда болатын жұмыс өтілімен байланысты жағдайлық үрейленудің және астенизацияның едәуір жоғарылауын жатқызуға болады.

Экстремалды оқиғалардың психогенді салдарын бақылаудың басталуы ерекше кәсіби топқа бөлінген адамдардың жай-күйі мен мінез-құлқына соғыстардың әсері туралы алғашқы ескертпелер жататын антикалық(көнелік) кезеңнен бастап байқалады. Жарақаттық невроз тарихы Геродоттың (б.з. д. V ғасыр), Марафондық шайқаста, қарсыласының алып бойынан қорқып, оныелеске қабылдап өмір бойы «соқыр» болып қалған афиналық жауынгер туралы әңгімесінен аңғаруға болады. Антикалық (көнелік) кезеңнен бастап әр түрлі дәуірде құрылған бізге жеткен көздерде басып кіру және жоғары қозу симптомдарының сипаттамасы кездеседі.

XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап әлемде болып жатқан қарқынды технологиялық өзгерістер мен сапалы өзгерген зақымдаушы факторлары бар кең ауқымды соғыстар аясында, әдетте, дер кезінде және ауыр шайқастан кейін пайда болатын сарбаздар мен офицерлердің ерекше жағдайларын талдау, жүйелі сипаттау және түзету қажеттілігі туындады. 1871 жылы жасалған алғашқы сипаттама психиатр **Якоб Мендес да Костаға** тиесілі. Ол *«сарбаз жүрегі»* деген термин енгізді, сарбазтардың ерекше жағдайын белгілеу үшін дем алуға, жүрек қағуға, кеудедегі ауыруға шағымданады. XIX ғасырдың соңынан бастап жалпы заңдылықтар, механизмдер, психогенді реакциялар мен бұзылуларды жүйелеу, оларды болжау, алдын алу және түзету мүмкіндіктері туралы қазіргі заманғы ғылыми көзқарастар қалыптасты, бұл психологиялық тәжірибенің дербес саласы – *шұғыл психологиялық көмек*, оның ортасында адам өзіне жоспардан тыс, экстремалды жағдайларда болатын. Бұл тұрғыда экстремалды жағдай адамның өміріне, денсаулығына, жеке тұтастығына, әл-ауқатына қауіп төндіретін немесе субъективті түрде қабылдайтын кенеттен туындаған жағдай деп түсініледі.

Адамдардың экстремалды жағдайлардың бастан кешуі негізінде жатқан механизмдерін түсіну кәсіби қызметтің экстремалды түрлерімен айналысатын адамдарда психикалық процестердің ерекшеліктерін зерттейтін психологиялық ғылым саласы ретінде дәстүрлі ұстанымданатын *экстремалды психологияны* дамыту үшін маңызды. Экстремалды психология XX ғасырдың соңында авиациялық, ғарыштық, теңіз және полярлық психология саласындағы нақты зерттеулерді жинақтаумен пайда болды. Бірақ әлі күнге дейін қандай да бір мамандықты қысылтаяңдар тізіміне қосу критерийлері анық емес. Бір жағынан, кәсіби күйзелістің жоғары деңгейімен байланысты мамандықтарды (мысалы, педагог мамандығын), екінші жағынан – бұрын болмаған және экстремалдық жағдайлармен байланысты мамандықтар мен мамандықтар пайда болады (мысалы, төтенше жағдай аймағында шұғыл психологиялық көмек көрсететін психолог).

XX ғасырдың басынан бастап техникалық прогресс адамның алдына бірқатар жаңа міндеттер қойды, ең алдымен өмір қарқынын жеделдетумен, уақыт бірлігіндегі өзгерістер санының ұлғаюымен, әдеттегі стереотиптер шеңберіне сәйкес келмейтін тәсілдерді қолдану қажет жағдайлардың жиі туындауымен байланысты принципті жаңа әсерлердің пайда болуына алып келді. Осыған орай экстремалды психологияны қалыптастыру үшін кәсіби қызметтің сенімділігі мәселесін шешуді іздеу аса маңызды бағыт болып табылады. Экстремалды жағдайларда кәсіби қызметтің сенімділік мәселесін дамыту әскери психологиямен тығыз байланысты, өйткені әскери мамандарды іріктеу және даярлау мәселелері әскердің жауынгерлік қабілетін, жеке құрамның психологиялық дайындығы мен тұрақтылығын сақтау немесе арттыру үшін өте маңызды.

Экстремалды факторлардың адам психикасына әсерін зерттеу қажеттілігі психологиялық ғылым мен тәжірибенің жаңа саласының пайда болуына және белсенді дамуына алып келді, оған нақты жағдайларға байланысты әртүрлі авторлар мынадай атаулар берді: экстремалды жағдайлардағы іс-әрекет психологиясы; экстремалды іс-әрекет психологиясы; ерекше жағдайлардағы еңбек психологиясы; экстремалды жағдайлар психологиясы; экстремалды жағдайлар мен жай-күй психологиясы; экстремалды және сыни жағдайлар психологиясы; экстремалды кәсіптер мен жай-күй психологиясы.

Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы (бұдан әрі мәтін бойынша - ЭКМЖП) қолданбалы психология бағыттарының бірі болып табылады және өзінің теориялық негіздерін дамытудың кең ауқымды міндеттерді шешуде белсенді практикалық пайдаланумен тығыз байланысымен сипатталады.

Экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясы күйзеліс, экстремалды және төтенше жағдайларда экстремалды мамандықтар мамандарының психикалық жай-күйі мен мінез-құлқын бағалаумен, алдын ала болжаумен және оңтайландырумен байланысты мәселелерді зерттейді.

Психологиялық ғылымның басқа салаларымен экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясының өзара байланысын схема түрінде көрсетуге болады. (1- сурет).

общая

1-сурет. Психологиялық ғылым жүйесіндегі экстремалды психологиялық жағдайлар және қалпы.

Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясын зерттеудің негізгі бағыттары:

1) өмір сүрудің және жұмыстың экстремалды жағдайларында адам тіршілігінің психологиялық ерекшеліктері: тұйық кеңістіктерде, қолайсыз климаттық жағдайларда, жоғары қауіп және т. б. жағдайларда;

2) жаһандық апаттар (табиғи, техногендік) жағдайындағы адамдардың мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктері;

3) топ психологиясы; терроризм психологиясы: құбылыстың мәні, ұйымдастырушылар мен орындаушылардың психологиялық ерекшеліктері, қазіргі заманғы терроризм түрлері; терроризмдік актілердің құрбаны болған адамдардың психологиялық салдары және оларды оңалту;

4) дағдарыс психологиясы: дағдарыстың негізгі заңдылықтары, түрлері мен типтері, олардың өту заңдылықтары, ерекше дағдарыс жағдайында адамға барабар психологиялық көмек көрсету;

5) күйзеліс теориясы: күйзеліс туғызушылар типтерін анықтау және құрылымы, күйзеліс жағдайларға бейімделу процестерін зерттеу (копинг-механизмдер), күйзеліске қарсылықты жаттықтыру, күйзеліс психотерапиясы;

6) экстремалды жағдайды бастан кешкен адамдардың психофизиологиялық салдарларын зерттеу: жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылулар, оның диагностикасы мен түзетілуі және т. б.

«Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы» пәнін ғылым ретінде экстремалды факторлардың әсеріне ұшырайтын экстремалды бейіндегі қызметкердің (маманның) психикасы, психикалық жағдайы, адамға экстремалды факторлардың әсер ету механизмдері, ден қою және тәжірибе заңдылықтары, оларды түзетудің ықтимал салдары мен тәсілдері болып табылады. Оқыту объектісі кәсіби қызметі қоршаған жағдайдың ерекше (қиындатылған, әдеттен тыс) және экстремалды жағдайларында өтетін адам болып табылады.

1.2. Оқу пәні ретінде экстремалды кәсіптер мен жағдайлардың психологиясының пәні, мақсаты және міндеттері.

«Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы» пәнін оқыту құралы болып, қызметкер, экстремалды бейіндегі маман қызметінің психологиялық заңдылықтары, психикалық үрдістер, жеке тұлғаның жағдайы мен қасиеттері кәсіби іс-әрекет заттары мен құралдарымен, физикалық және әлеуметтік ортамен өзара байланысы болып табылады.

Оқылатын пәннің мақсаты курсанттарда экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы саласындағы іргелі және қолданбалы зерттеулер туралы түсініктерді қалыптастыру, экстремалды жағдайларда адамның жұмыс істеуінің психологиялық заңдылықтарын зерделеу, жеке резервтер мен жеке-тұлғалық ерекшеліктерді тиімді пайдалануға дайындау, курсанттарды зерттеу жұмыстарын жүргізу негіздеріне, экстремалды жағдайларды психологиялық диагностикалау мен түзетудің тиімді әдістеріне оқыту болып табылады, шұғыл психологиялық әрекет ету және дағдарыстан кейінгі психологиялық қолдау дағдыларын қалыптастыру.

Бұл мақсат келесі негізгі міндеттердің көмегімен жүзеге асырылады:

1. Білім алушыларды Экстремалды кәсіптер мен жай-күй психологиясы пәнінің объектісімен, құралымен, міндеттерімен және қосымша саласы, оның теориялық негіздері және категориялық аппаратымен таныстыру;

2. Қысылтаяң жағдайларда талап етілетін психологиялық білімнің, іскерліктің және дағдылардың сапасын және оларға психологиялық тұрақтылықты дамыту тәсілдерін арттыру;

3. Адамның психикалық функционалдық жағдайын және олардың төтенше жағдайлардағы көрінуін зерттеу;

4. Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясының рөлімен танысу.

5. Курсанттардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға танымдық уәждемесін дамыту;

6. Психологиялық мәдениетті дамыту.

Пәннің мазмұны білім алушыларды осы саладағы негізгі эмпирикалық және эксперименталды зерттеулермен, экстремалды жағдайлар мен кәсіптердің психофизиологиясы мен психологиясының қазіргі концепцияларымен таныстырады.

Осы пәнді оқу барысында білім алушылар күйзелістік жағдайларда өз мінез-құлқын талдау үшін алған білімдерін қолдануды үйренеді.

Күйзелістік реакциялармен (эмоционалдық, когнитивтік, мінез-құлық) жұмыс істеудің нақты тәсілдерін меңгеру курсанттарға бейімделу копингтік стратегиялардың өзіндік репертуарын кеңейтуге, күрделі өмірлік

және қиын жағдайлардан шығудың деструктивті тәсілдерін қалыптастыруды болдырмауға мүмкіндік береді.

Пәнді құру білім алушылардың басқа психологиялық пәндер шеңберінде алған білімдерін төтенше жағдайларда болатын немесе өмірлік қиын жағдайды бастан кешкен субъектілерге психологиялық көмектің ерекшеліктері туралы жалпы түсінік құру мақсатында бірыңғай жүйеге біріктіруді білдіреді.

«Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы» пәнін оқу курсанттардың – Тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыстарға тактикалық басшылық болашақ мамандарының *(бұдан әрі мәтін бойынша – ТжӘҚЖ)* кәсіби біліктілігін арттыруға ықпал етеді, оларды арнайы әдебиетте бағдарлайды, психологиялық категориялармен ойлау қабілетін дамытады, әскери-әкімшілік басқару саласында ғылыми тәсілді қолдануға ықпал етеді.

Қорытындылар:

Қазіргі өмір жағдайында адамның әлеуметтік маңызы бар қызметтің әртүрлі түрлеріне (әскери, спорттық, еңбек, операторлық және т.б.) психологиялық дайындығы, экстремалды бейіндегі маманның нақты өмірлік, қоғамдық және кәсіби міндеттерді орындауға психологиялық дайындығы мәселесі ерекше өзекті болып отыр. Бірақ көбінесе адамның қызметі өзгерген, әдеттегі жағдайлардан ерекшеленетін жағдайларда өтеді. Бұл кешенде әскери қызметтің экстремалды жағдайларында әскери кәсіпқойдың іс-қимылға дайындығы туралы мәселені жаңаша қоюға мәжбүр етеді.

Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланында (бұдан әрі мәтін бойынша-Ұлттық ұлан) қызметтік – жауынгерлік міндеттерді орындау шарттары әдетте экстремалдық факторлардың әсеріне, экстремалдық жағдайлардың туындауына байланысты және тікелей байланысты, бұл өз кезегінде әскери қызметшіге жоғары талаптар қояды, бірақ сонымен бірге бұл факторлар оның әскери-кәсіптік қызметіндегі қателіктер мен олқылықтардың себебі болып табылады, жұмысқа қабілеттілігіне және денсаулық жағдайына қолайсыз әсер етеді. Осы себептерді зерделеу, әскери қызметшілерге психологиялық көмек көрсетудің тиісті тәсілдерін әзірлеу «Экстремалдық кәсіптер мен жағдайлар психологиясы» сияқты пәнді енгізуге негіз болды.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Экстремалды жағдай», «экстремалды қызмет», «экстремалды талаптар», «психикалық жағдай» ұғымдарына анықтама беріңіз?

2. «Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы» пәніне сипаттама беріңіз?

3. Курсант-болашақ Ұлттық ұлан офицері үшін «Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясы» пәнін оқу қажеттілігін (өзектілігі, рөлі, орнын, мәнін) негіздеңіз.

4. Экстремалды бейіндегі мамандардың психикасының ерекшеліктерін зерттеу қажеттілігі не болды?

5. «Экстремалды кәсіптер мен жағдайлар психологиясының» мақсатын және міндеттерін атаңыз.

6. Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы әскери қызметшілерінің кәсіби қызметінің ерекшелігі неде екендігін түсіндіріңіз. Оның психикалық жағдайына қандай экстремалды факторлар әсер етеді?

2-ТАРАУ.

ӘСКЕРИ ҚЫЗМЕТШІНІҢ ӨМІР СҮРУ ОРТАСЫНЫҢ ЭКСТРЕМАЛДЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ.

Дәріс. Дағдарыстық және экстремалдық жағдайларда, әскери қызметшінің мінез-құлық психологиясы.

Экстремалды жағдай, көп өлшемді құбылыс ретінде, адам мен ұжымның қызметі үшін ерекше, қолайсыз жағдайларда көрінетін жағымсыз жағдайларды уақытша ажырату болып табылады. Басқаша айтқанда, күрделі объективті қызмет жағдайлары қиын, шиеленіскен кезде, адамдар қауіпті деп қабылдаған, түсінген, бағалаған және т. б. жағдайда айналады. Экстремалды оқиғаның ұзақтығына қарамастан, оның салдары әрқашан жеке тұлға үшін жойқын. Бұл ретте клиникалық көрініс қатаң жеке сипатқа ие емес, ал соматикалық, кейде психикалық аурулардың бастапқы симптомдарын еске түсіретін өте типтік көріністердің аз санына әкеледі. Мұндай салдардың арасында: тар, «ағындырылған» назар аудару, аффективтік реакциялар (терең күйзелуден ашулар мен ашушаңдылықтың жарқын көріністеріне дейін), өзін-өзі реттеу бұзылуы, жас шамасы регрессия, диссоциация, жеке тұлға әлемі бейнесінің деформациясы, сондай-ақ адамның өзінен, басқалардан және жалпы әлемнен уақытша оқшаулануы деп аталады.

2.1. Әскери қызметшінің шиеленісті жағдайлардағы мінез-құлық психологиясы.

Шиеленіскен жағдай күрделі және қиын, экстремалды болып табылады. Міне, сондықтан «шиеленіскен жағдай» ұғымының анықтамасын бере отырып, апаттық, сыни, күйзелістік, қиын, қауіпті жағдайларды көрсету қажет.

Шиеленіскен жағдай – бұл жеке тұлға, топ, ұжым үшін ерекше мәнге ие болған қызметтік шарттарының күрделенуі. Шиеленіскен жағдай адамның қажеттіліктерімен, уәждерімен, мақсаттарымен, қарым-қатынастарымен объективті шындықтың белгілі бір мазмұнын біріктіреді, яғни объективті және субъективті бірлікті өзіне қосады. Объективті - бұл қызметтің күрделенген шарттары мен процесі; субъективті - жай-күй, орнату, күрт өзгерген жағдайларда әрекет ету тәсілдері. Кернеулі жағдайлардың ерекшеліктері объективті және субъективті арақатынаспен, байланысымен анықталады.

Әскери қызмет процесінде шиеленіскен жағдайлар жиі туындайды, бірақ бұл ретте әскери қызметшінің мұндай жағдайдан шығуды табуы, жағдайдың күрделенуіне және үлкен психикалық жүктемелердің туындауына қарамастан, кәсіби қызметтің жоғары деңгейі мен тиімділігін

сақтауы ерекше маңызды. Шиеленіскен жағдайлар үлкен күйзеліспен, динамизммен ерекшеленеді, жауынгер жеке басына және әскери ұжымға ерекше жоғары талаптар қояды. Осылайша, шиеленіскен жағдайларды сипаттайтын жалпы нәрсе-бұл әскери қызметші (әскери ұжым) үшін өте күрделі міндеттердің, олардың психикалық жай-күйінің пайда болуы.

Өзінің мазмұны бойынша шиеленісті жағдай бір болуы мүмкін, ал оның жеке адамның психикасындағы көрініс түрлері әр түрлі болады. Сондықтан да күрделі методологиялық және әдістемелік қиындықтар тек қана сандық емес, сонымен қатар қиын жағдайларды сапалы саралау, әсіресе оларды еңсеру, мінез-құлықты болжау кезінде пайда болады.

Қиын жағдайда дағдылар үлкен рөл атқарады. Алайда, психологтар шамадан тыс автоматтандырудың салдарынан беймәлім болуы мүмкін деген пікірді бірнеше рет айтқан болатын. Бұл жағдайда дағды стандартты емес жағдайға тез бейімделуді қиындататын тым қатаң құрылымға ие болады.

Әскери қызметшінің қауырт жағдайларға дайындығын қалыптастыру - әскери қызметшінің қажетті уәждерін, ұстанымдарын, тәжірибесін қалыптастыруды, психикалық процестерге және жеке басының қасиеттеріне осы жағдайларда қызметті тиімді жүзеге асыру мүмкіндігін қамтамасыз ететін ерекшеліктер беруді білдіреді.

Бұл жағдайда бұл жерде оның *эмоционалды-ерік тұрақтылығының* рөлі аса маңызды. Мысалы, қиын жағдайларда және қозу-эмоциялық жағдайларда (экстремалды емес сипаттағы) қызмет кезінде ана сөзі әдетте баяу болмайды, қажетсіз үзіліс болмайды, мазмұны бойынша да, нысаны бойынша да нашарламайды.

Аса ауыр жағдайларда шиеленіскен жағдай психикалық саты нәтижесінде іс-әрекеттерден бас тартуын тудыруы мүмкін. Мұндай шиеленісті жағдайдың мысалы ретінде күзет объектілерінде жауынгерлік кезекшілікті келтіруге болады, оны әрбір нақты жағдайда атқару өзінің ерекше ерекшеліктері мен күрделілігіне ие болады. Ол операторлардың, резервтік топтардың жоғары жұмылдыруы мен дайындығын, әрбір әскери қызметшінің жоғары дербес жауапкершілігін, мемлекеттік маңызы бар қызметтік-жауынгерлік міндеттерді үлгілі орындағаны үшін жауынгерлік есепті болжайды. Мұндай кезекшілікте туындайтын қиындықтарды жоғары моральдық қасиеттері, сенімді сенімі бар әскери қызметшілер барынша табысты еңсереді. Өзін жауынгерлік кезекшілікте (жауынгерлік қызметте) басқару мүмкіндігі дербестік, батылдық, батылдық және басқа да қасиеттердің арқасында артады. Әскери қызметшінің кезекшілікке кіріскенге дейін қызметтік-жауынгерлік қызметтің күрделі, экстремалды жағдайларында практикалық іс-әрекет тәжірибесін алуы өте маңызды.

Шиеленісті жағдайда қабылдаудың кең таралған бұзылуының бірі адамның өзіне жолданған сигналдарды табуы болып табылады.

Көру үшін ыңғайлы жерде аспаптық тақтада орналасқан сигналдар табылмауы мүмкін. Мысалы, КТҚБП операторы төтенше жағдайда сигнал беруді байқамайды, сонымен қатар оның көру алаңынан мүлдем «аспаптар жоғалады», және ол оларды аспап тақтасының жақсы таныс орнында таба алмайды. Тек практикалық тәжірибе ғана қиын жағдайлардың теріс сәттерін өзі-өзіне қауіп туралы ғана емес, басқарылатын объектінің жай-күйі туралы ақпарат ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Бұл қасиеттердің барлығы психологиялық дайындық негіздерінің бірін құрайтын *жалпы бағдар* деп аталады.

Қызметтік-жауынгерлік әрекетінің күрделі түрлерінде елеулі объективті қиындықтарды туындататын және сонымен бірге әскери қызметшіден жылдам, дәл және қатесіз әрекеттерді талап ететін «**шиеленіскен жағдайлар – мән-жайлар**» туындауы мүмкін. Шиеленіс жағдайында әрбір әскери қызметшінің, әскери ұжымның, бөлімше командирінің жеке іс-қимылдарының тиімділігі едәуір дәрежеде олардың оларға психологиялық даярлығының жоғары деңгейімен айқындалады.

Шиеленіскен жағдайлардың серпінділігі іс-қимылдардың уақтылығы мен барабарлығына аса қатаң талаптар қояды, бұл әскери қызметшілердің қызметтік-кәсіптік қызметтің кенеттен туындаған күрделенген міндеттерін орындауға алдын ала психологиялық даярлығының қажеттілігін негіздейді.

Кернеулі жағдайдың әсері байқалудың үш түрі болуы мүмкін:

- а) жүріс-тұрыс ұйымдастыруының күрт төмендеуі;
- б) әрекеттер мен қозғалыстардың тежелуі;
- в) қызмет тиімділігін арттыру.

Ғылыми деректер мен күнделікті практика адамның қызметіне, мінез-құлқына шиеленіскен жағдайдың әсер етуі оның алдына қойылған міндеттердің сипатына, нақты жағдайға ғана емес, сонымен қатар оның жеке ерекшеліктеріне, мінез-құлқына, тәжірибесіне, біліміне, шеберлігіне, жүйке жүйесінің қасиеттеріне, эмоциялық-еріктік тұрақтылығына байланысты екенін көрсетеді.

«Психикалық шиеленіс және кернеу»

Адамның психикалық жағдайын қиын жағдайларда белгілеу үшін зерттеушілер әртүрлі ұғымдарды пайдаланады, олардың арасында «*күйзеліс*» түсінігі ең танымал. Ол кең шеңберді белгілеу үшін тек психикалық ғана емес, сонымен қатар физиологиялық жағдайларды да қолданады, мысалы, физикалық кернеу, шаршау және т.б., сондай-ақ білімнің басқа салаларына жататын түрлі құбылыстар.

Күйзелісті дәстүрлі түсінуді физиологиядан психолог қолданады. Ганс Селье және оның мектебі теріс ынталандыру әсерінен ағзадағы өзгерістерге терең талдау берді.

Биология мен медицинадағы күйзеліс ұғымын көпшілікке тарату және оның физиологиялық мәнін психологияға тікелей ауыстыру оны зерделеудің психологиялық және физиологиялық тәсілдерінің араласуына алып келді. Мұндай араласуға қарсы, атап айтқанда, күйзелістің физиологиялық және психологиялық түрлерін ажыратуды ұсынған көрнекті американдық ғалым Р. Лазарус сөз сөйледі.

Лазарустың пікірі бойынша психологиялық күйзелісті талдау субъект үшін жағдайдың маңыздылығы, зияткерлік процестер, жеке ерекшеліктері сияқты сәттерді есепке алуды талап етеді. Бұл психологиялық факторлар жауап реакцияларының сипатын да тудырады. Физиологиялық күйзелістің айырмашылығы, ол кезде олар жоғары стереотипті болып табылады, психологиялық күйзеліс кезінде олар жеке және әрқашан болжай алмайды. Мәселен, қауіпке бір субъект ашуланып, ал екіншісі – қорқыныш пен т.б. әсер етеді.

Психикалық шиеленістің жай-күйі әскери қызметшіде қиын жағдайларда қызметті орындау кезінде туындайды және оның тиімділігіне күшті әсер етеді. Бұл әсердің сипаты жағдайдың өзі де, әскери қызметшінің жеке басының ерекшеліктерімен де, оның уәждемесі мен т. б. анықталады.

Қандай жағдайлар, әскери қызметшіде психикалық шиеленіс тудырады?

Психология бойынша әдебиетте күйзелістуғызушылар деп аталатын психикалық шиеленісті тудыратын әсерлер мен жағдайлардың көптеген сипаттамалары бар. Күйзелістуғызушы жағдайларды сипаттау кезінде «күрделі, қиын, ерекше, эмоциогендік, критикалық, апаттық, төтенше, экстремалды, асаэкстремді, гиперстресті» және т.б. сияқты белгілер көрсетіледі. Мысалы, бір жағдайда екпін ынталандырудың объективті ерекшеліктерінің сипаттамасына (күрделі жағдайлар), екіншісінде – субъектінің осы ынталандыруға қатысты (қиын жағдайлар), үшіншісінде – пайда болған жағдайдың басым компонентіне (эмоциогендік жағдайлар) және т.б. қойылады. Мысалы, «экстремалды жағдайлар» ұғымын бір авторлар «тіршілік әрекеті үшін қолайсыз», басқалары – «жағдайдың орта мағынасында оңтайлы жұмыс аясына қызмет ететін немесе кем дегенде ыңғайсыздық көзі ретінде сезілмейтін элементтердің шекті, шеткі мәндері» деп анықтайды [24, б.173]. Бұл ескертуді дәлдеп ауыстыру қажет (Ломов, 1970).

Әскери қызметші уәждерінің күшін және оның әскери-кәсіптік қызметі өтетін қызметтік жағдай параметрлерін салыстыруды негізге ала отырып, экстремализмді оның көріну деңгейінің кемінде үш немесе келесі жағдайлардың үш түрі бірыңғай құрамдас бөлігі ретінде ұсынуға болады:

- 1) қиын;
- 2) параэкстремалдық;
- 3) экстремалды.

Барлық қатарға экстремизмнің біртіндеп өсуі тән.

Бұдан әрі «психикалық шиеленіс» және «кернеу» дегенді қарастырайық. Әскери қызметшінің шиеленісті бағалау кезінде физиологиялық параметрлермен қатар қызмет көрсеткіштері кеңінен пайдаланылады. Бұл тұрғыда қызметте ілгерілеу сипатына - оның жақсаруына немесе нашарлауына ерекше назар аударылады. Осылайша, екі түрді бөлу үшін негіз болды:

1. Әскери қызметшінің кәсіби қызметіне оң, жұмылдыратын әсер ететін кернеу (жауынгерлік міндетті орындау және т. б.).)

2. Іс-әрекеттің дезинтеграциясына дейін психикалық және қозғалу функциялары орнықтылығының төмендеуімен сипатталатын шиеленіс (тұлғааралық өзара қарым-қатынастардағы шиеленісті арттыруға әкелетін жанжалды жағдайлар).

Ресейлік психолог Т. А. Немчин, жүйке-психикалық шиеленіс жағдайының үш түрі оның білдіру қарқындылығына байланысты бөлінеді деген:

- а) әлсіз;
- в) орташа (кернеуге сәйкес);
- б) шамадан тыс (тиісті кернеулікке сәйкес)

Осылайша, орташа айқын көрінген жүйке-психикалық кернеу кезінде әскери қызметшіде мақсатқа қол жеткізуге уәждеме, жігерлі әрекеттерге ұмтылу айқын көрініп қана қоймай, сондай-ақ әскери қызметтің өзінен қанағаттанушылық сезілсе, бұл ретте қалаған мақсатқа деген көзқарас пен оған қол жеткізу жолындағы ауыр әскери еңбекке деген көзқарас арасында қайшылықтар туындамайды, сондықтан әскери қызметші қызметінің тиімділігі мен өнімділігі жоғары болады (жауынгерлік қызметте, жауынгерлік даярлықта, әскери тәртіп талаптарын сақтауда және т.б.).

Әскери қызметшінің психикалық қызметінде орташа айқын білінетін психикалық кернеу кезінде елеулі оң өзгерістер байқалады:

1) назар аударудың негізгі қасиеттерінің тиімділігі артады: оның көлемі артады, назар неғұрлым тұрақты болады, орындалатын тапсырмада шоғырлану қабілеті күшейтіледі, алаңдатушылық төмендейді. Зейіннің өнімділігін арттыру зейіннің ауысуының кейбір азаюына байланысты, бұл осы жағдайда жауынгер алдында тұрған басты міндеттерді шешуге шоғырлануды қамтамасыз етеді;

2) есте сақтау функциясы өзгереді, егер қысқа мерзімді есте сақтау көлемі ұлғайса, онда әскери қызметшінің ұзақ мерзімді вербалды сақтауға

қабілеттілігі іс жүзінде бұрынғыдай қалады, немесе төмендеу үрдісін анықтайды;

3) логикалық ойлау өнімділігі артады. Логикалық ойлаудың өнімділігін арттыру ең маңызды психикалық функциялардың бірі ретінде жоғарыда қарастырылған басқа психикалық үдерістерді белсендірумен байланыстыру қажет. Когнитивтік процестердің жекелеген түрлерінің функцияаралық сипаттамаларының тең еместігіне қарамастан, 2-дәрежелі кернеу кезінде жалпы когнитивтік қызмет тиімділігінің жоғарылауы байқалады.

4) өнімділік артады, қозғалыс дәлдігі артады, қателер саны азаяды.

Осылайша, жүйкелік-психикалық шиеленістің орташа дәрежесі әскери қызметшінің психикалық қызметінің сапасы мен тиімділігін іс жүзінде түгел қамтитын арттырумен сипатталады және психикалық жай-күйінің осындай нысанын ұсынады, бұл ретте оның мақсатқа қол жеткізуге, қандай да бір қызметті орындауға қабілеті толық ашылады. Жүйке-психикалық шиеленістің 2 дәрежесі кезінде жүйке жүйесінің динамикалық сипаттамаларындағы өзгерістер байқалады, олар жалпы оның белсенділігінің деңгейін арттыру ретінде жіктеуге болады.

Әскери қызметшінің жүйке-психикалық шиеленісінің 3-ші дәрежесі кезінде психикалық салада бұзушылықтардың айқын белгілері анықталады:

1) назар аударудың көлемі, оның тұрақтылығы және шоғырлану қабілеті, назар аудару қабілеті айтарлықтай төмендейді;

2) қысқа мерзімді жады өнімділігі және ұзақ мерзімді вербалды сақтау қабілеті айтарлықтай төмендейді;

3) логикалық есептерді шешу қабілеті сияқты жедел ойлау сипаттамасында айқын көрінген теріс өзгерістер анықталады;

4) қызметті үйлестіру зардап шегеді.

Кернеулікті екі белгі бойынша жіктейді:

1) қызметтегі бұзушылықтардың сипатына;

2) осы бұзушылықтардың тұрақтылық күшіне.

Қызметте бұзушылықтардың сипаты бойынша тежеуіш, импульсивті және генерализацияланған кернеуліктің түрлері ерекшеленеді.

Кернеуліктің **тежеуіш түрі** зияткерлік операциялардың баяу орындалуымен сипатталады, әсіресе назар аударудан зардап шегеді, жаңа дағдыларды қалыптастыру және ескілерді қайта жасау қиындайды, жаңа шарттарда әдеттегі әрекеттерді орындау қабілеті нашарлайды және т. б.

Кернеуліктің **импульсивті нысаны** көбінесе қызметтік іс-әрекет қарқынын сақтау немесе тіпті арттыру немесе басқа жұмыстарды орындау кезінде қате іс-әрекеттер санының ұлғаюынан көрінеді. Бұл жағдайда тән белгілер: аз ойлы, импульсивті әрекеттерге бейімділік, келіп түсетін

сигналдарды саралаудағы қателіктер, нұсқаулықтарды (тіпті ең қарапайым) ұмытпау, ақталмаған асығыстық, алаңғасарлық және т. б. болып табылады. Мұндай көріністер жеткіліксіз қалыптасқан қызметтік-кәсіби дағдысы бар әскери қызметшілерге ерекше тән (жүйелі түрде үлгермей жүрген, жас сарбаздар, 1-ші жылғы қызмет келісімшарт бойынша әскери қызметшілер).

Кернеуліктің **генерализацияланған нысаны** қатты қозумен, орындаудың күрт нашарлауымен, қозғалыс дискординациясымен, бір мезгілде жұмыс қарқынының төмендеуімен және қателердің өсуімен сипатталады, бұл, сайып келгенде, қызметтің толық бұзылуына әкеледі. Мұндай шиеленіске бейім әскери қызметшілер жиі немқұрайлылық, айқындылық және күйзеліс сезімдерін сезінеді.

Бұзылулардың күші, тұрақтылығы бойынша елеусіз, тез жоғалатын; қызмет процестеріне ұзақ және елеулі әсер ететін; профилактикалық шараларға қарамастан, ұзақ, күрт айқын көрінген, іс жүзінде жойылмайтын кернеуліктің түрлері ерекшеленеді. Психикалық шиеленіс үшін белсенділіктің жоғары деңгейі мен жүйке-психикалық энергияның едәуір шығыны тән. Әртүрлі адамдарда психикалық шиеленістің деңгейлері әртүрлі болуы мүмкін, бұл бірінші кезекте адамның психикалық тұрақтылығына байланысты.

Әскери-кәсіптік қызметке шиеленістің әсері

Кернеу жағдайларының әсерінен «тежеу – қозу» шкаласының шеткі нүктелеріне бағыт бойынша әрекет ету формаларының ауысуы орын алады.

Әсеретудің тежеуіш түрі жалпы бұлшықет кернеуімен, әсіресе мимикада айқын көрінетін, қалыптың және қозғалыстардың қаттылығымен, әртүрлі фиксациялармен, пассивтілікпен, психикалық процестердің баяу ағысымен, жекелеп» эмоциялық инерттілігімен «сипатталады.

Әсер етудің қоздырғыш түрі шұғыл экстраверсиядан, суетрикалықтан, көп сөздіктерден, қозғалу көріністерінің гипертрофиясынан, қабылданатын шешімдердің тез ауысуынан, бір қызмет түрінен екіншісіне ауысудың жоғары жеңілдіктігінен, қарым-қатынаста және т. б. қалыспаушылықтан көрінеді.

Шиеленіс жағдайында әскери қызметшінің мінез-құлқы стереотиптік жауаптардың басым болуымен сипатталады.

Бірінші кезекте мақсатты қызметтің күрделі нысандары, оны жоспарлау және бағалау зардап шегеді. Бұл ретте туындайтын бұзушылықтар түрлі деңгейде орын алады. Психикалық процестердің тұрақтылығының төмендеуінің жалпы үрдісі байқалады. Мысалы, төтенше жағдай шарттарында (дүлей ландаларда, зілзала, апат, дағдарыстық жағдайларда қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындау) мұндай мінез-құлық субъектінің қабылдау мен ойлауын, жадын және практикалық іс-

әрекеттерін «блокта» білдіруі мүмкін. Басқа деңгей өзгерістер психикалық қызметінің құрайды мұндай көрінісі ретінде тұлғаның әбіржу, өзін өзі басқаруды жоғалту және т.б. Психикалық өзгерістердің шеткі дәрежесі нақты ыдыраудың қызмет өзіне жұмыс алдына қойылған міндеттерін орындауға әкеледі. Кейбір әскери қызметшілердің шиеленістің әсерінен кәсіби қызметінің көрсеткіштері әдеттегі жағдайлармен салыстырғанда жақсаруы немесе өзгеріссіз қалуы мүмкін.

Осылайша, психикалық шиеленістің жай-күйі қызметке: нашарлау немесе жақсарту, немесе өзгермеу жағына біркелкі әсер етеді.

Психикалық шиеленіс түрлері

Операциялық шиеленістің жай - күйі (бұдан әрі мәтін бойынша- ОШ) әскери қызметшінің қызмет процесіне бейтарап тәсілінің нәтижесі ретінде туындайды және іс жүргізу уәжінің басымдығымен сипатталады.

Эмоциялық шиеленістің жағдайы (бұдан әрі мәтін бойынша - ЭШ) қызмет барысында қарқынды эмоционалдық күйзеліспен, оның өту жағдайларына бағалау, эмоциялық қараумен сипатталады. Психикалық шиеленіс күрделі және сондықтан маңызды жағдайдың көрініс табуы жағдайында туындауына байланысты әскери қызметшінің орындалатын міндетке қатынасы екі жағдайда да индифферентті болып табылмайды, ол әрдайым эмоциялық қаныққан, бірақ екі түрдегі шиеленістің эмоционалдық компонентінің үлес салмағы бірдей емес болып келеді.

Әскери қызметшінің ОШ айрықша психологиялық ерекшелігі – қызметмотиві мен мақсатының бірігуі, мотивінің мақсатқа жылжуы болып табылады. Бұл тікелей байланыс ЭШ кезінде жоқ, ол қызметтің объективті мәні мен сыналушы үшін оның тұлғалық мағынасы арасындағы айырмашылықты туындатады. ЭШ жағдайында зияткерлік есептерді шешу сапасы онымен салыстырғанда күрт нашарлайды; ЭШ жағдайында қателер саны ұлғайып қана қоймай, олардың сапасы да өзгерді: олар әрдайым өрескел сипатқа ие.

Және ол психикалық шиеленіске қатысты ең осал болып табылатын жедел жады мен оперативті ойлау процестеріне әр түрлі әсер етеді. Ол кезде бұл процестер тұрақты және сақтықпен ерекшеленеді, ЭШ жағдайында олар өзінің белсенді сипаты мен икемділігін жоғалтады және ригидті сипатқа ие болады, бұл іс жүзінде орындалатын қызметтің бұзылуына әкеп соқтырады.

ОШ пен ЭШ жай-күйі әртүрлі мінез-құлықтың тұрақтылығына, әскери қызметшілердің өзін-өзі бақылау дағдыларының көріністеріне әсер етеді. Егер ол өз күшіне деген сенімділіктің сақталуы, нервоздың болмауы, ал қателер болған жағдайда – барабар қарым-қатынас және оларды түзетуге ұмтылу байқалса, онда ЭШ кезінде тітіркендірушілік, төзбеушілік көрінеді.

Ол ЭШ жағдайында әскери қызметшінің мінез-құлық реакциялары барабар емес сипатта болуы мүмкін деп айтуға болады. Операциялық шиеленіс әскери қызметшінің қызметіне жұмылдыратын әсермен және орындаудың оңтайлы деңгейімен сипатталады, эмоциялық шиеленіс қызметті іріткі салуға дейін теріс әсер етуі мүмкін. ОШ пен ЭШ жай-күйі ақпаратты белсенді өңдеу процестеріне әртүрлі әсер етеді. Егер бірінші олардың тұрақтылығы мен сақталуына ықпал ететін болса, онда ЭШ кезінде бұл процестер ригидті қасиеттерге ие бола алады. Іс-әрекеттегі жағымсыз өзгерістерді (істен шығулар, қателер санының артуы, олардың өрескел сипаты және т.б.) ЭШ ықпалымен жұмыс істеу сенімділігінің төмендеуі ретінде түсіндіруге болады.

Шиеленіс жағдайларының әскери қызметшінің кәсіби қызметінің тиімділігіне әсерін бағалау кезінде мыналарды ескеру қажет: орындалатын міндеттердің ерекшелігі; олардың күрделілік дәрежесі.

Мотивацияның жоғары деңгейі операторлық қызметтің физиологиялық күйзеліске төтенше тұрақтылығына ықпал етеді. Мысалы, ұйқының депривациясы сияқты физиологиялық күйзелістің түрі қызметтің тиімділігіне теріс әсер ететіні белгілі. Бірақ ұйқысыз түннен кейін де субъектілер қызықты күрделі міндеттерді табысты шешеді және осы жағдайларда кері байланысты қамтамасыз ету жұмыстың нәтижелері туралы хабарлама түрінде қызметтің жоғары деңгейін сақтауға ықпал етеді.

Әскери қызметшіде психикалық шиеленістің жай-күйі қиын, қауіпті жағдайларда өнімді қызметті орындау кезінде туындайды және оның тиімділігіне күшті әсер етеді. Қызметке және оның жүріп өтуінің ерекше жағдайларына қатысты қауырттылық осы шарттардың тікелей нәтижесі ретінде емес, субъект үшін қызмет орындалатын жағдайдың тікелей интегралдық көрінісі ретінде әрекет етеді. Пайда болған күйзелісті тек жеке тұлғаның деректері, оның зияткерлік деңгейі және бұрын алған дағдылары негізінде, адамның кеңінен түсінілетін жеке тәжірибесі негізінде анықтауға болады.

Шиеленістің психологиялық құрылымында мотивациялық және эмоциялық компоненттерге ерекше рөл атқарады. Егер бірінші субъект үшін оның қажеттіліктеріне, қондырғыларына, құндылықтық бағдарларына және т.б. байланысты міндеттердің, жағдайдың маңыздылығы жағынан қызметті реттесе, онда эмоциялық компонент осы мәнділіктің нақты мән-жайлармен арақатынасын жүргізеді және осы мақсатта адамның тіршілік әрекетінің барлық тетіктерін қамтиды. Бұл психикалық және биологиялық процестердің жұмыс істеуінің жоғары деңгейін ұстап тұруға ықпал етеді, бұл өз кезегінде күрделі жағдайларда қызметті орындаудың алғышарты болып табылады. Психикалық реттеудің жоғары деңгейі ретінде осы реттеудің барлық басқа түрлеріне бағдарламаны білдіретін тұлға болады.

2.2. Әскери қызметшінің дағдарыс және экстремалды жағдайлардағы мінез-құлық психологиясының ерекшеліктері.

Әрбір жағдайда субъекті мен белсенділіктің көріну дәрежесі шешуші мәнге ие, ал кез келген дағдарыстық жағдай күйзелістік немесе жоқ деп қабылданады, адамның жеке сипаттамасының арқасында, дағдарыс жағдайларындағы мінез-құлық жеке тұлғаның психологиялық ерекшеліктерімен детерминацияланған деп айтуға болады. Тұлғаның экономикалық, әлеуметтік, діни және басқа құндылықтарының жиынтығы қазіргі кездегі оның психикалық жағдайына әсер етеді. Осыған орай, жеке тұлғаның әрбір нақты белсенділігі-ол белгілі бір жағдайды шешу.

Әскери қызметшілердің жағдайды қабылдауына, оның қиындық дәрежесіне, экстремалдылыққа мынадай факторлар әсер етеді: өзін-өзі бағалаудың оң дәрежесі; өзіне және өз командирлеріне сенімділік; субъективті бақылау деңгейі; оң ойлаудың болуы; табысқа қол жеткізу уәждемесінің айқындылығы және басқалар.

Адам тұлғасының мінез-құлқы оның темпераментінің (үрей, ден қою қарқыны және т.б.), сипатының (белгілі бір акцентуациялардың айқын көрінуі) ерекшеліктерімен детерминацияланған. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап психологияда күйзелісі бар тұлғаның «*ар-ожданының*» мәселесі белсенді түрде әзірленуде.

Күйзелісі бар адамның ар - ожданы-бұл қауіп-қатерді, кедергілерді жоюға бағытталған, адамды жағдай талаптарына жақсы бейімдейтін, оны өз ниеттеріне сәйкес өзгертуге немесе адам өзгерте алмайтын жағдайларға төзуге көмектесетін саналы іс-қимыл стратегиясы.

Психологтар «ар-ождан» стратегияларын зерттеп, оларды бөлді:

Фолкман және Лазарус бойынша «ар-ождан» стратегиясы:

1) қарсы тұратын ар - ождан стратегиясы – адамның жағдайды өзгертуге агрессивті қондырғы ретінде көрінуі, бей - жай және ашу көріністерімен бірге жүреді;

2) қашықтықтан оқыту стратегиясы - мәселеден бас тартуға, ол туралы ұмытып кетуге әрекет:

3) өзін-өзі бақылау стратегиясы-өз сезімдері мен іс-әрекеттерін реттеуге ұмтылу;

4) әлеуметтік қолдауды іздеу стратегиясы-әскери қызметші ақпаратты іздеуге, материалдық, ақпараттық, эмоциялық қолдау алуға күш-жігерін жұмсайды;

5) жауапкершілікті қабылдау стратегиясы - әскери қызметші мәселені бұзудағы өз рөлін таниды және қателерді жоюға әрекет етеді;

6) болдырмау стратегиясы – адам жағдайдан кетуге ұмтылады;

7) мәселені жоспарлы шешу стратегиясы – іс - қимыл жоспарын әзірлеуді және осы жоспарды орындауды қамтиды;

8) оң қайта бағалау стратегиясы-жағдайды оң терминдерде түсіндіру, кез келген жағдайда оң мағынаны іздеу.

Дағдарыстық жағдайларда тұлғаның ортақ мінез-құлқының мәселесін әзірлеу деструктивті және конструктивті стратегияларды анықтауға мүмкіндік берді, бұл мұндай жағдайларда барабар әрекет етуге жеке және топтық психологиялық дайындық бойынша ұсынымдар мен тренингтік бағдарламаларды әзірлеу үшін маңызды сәт болып табылды.

Экстремалды жағдайда әскери қызметшіге қандай стрессогендік факторлар әсер етеді?

Күшті психологиялық әсер ету әлеуеті бар, үлкен психологиялық қиындықтарды және психикалық жағдайдың, процестердің, сайлаудың, шешімдердің, әрекеттердің, қимылдардың, денсаулықтың жағымсыз өзгерістерін шақыру қаупі бар экстремалды жағдайлардың әртүрлі ерекшеліктері – «күйзелі туғызушы», «күйзеліс-факторлар», «стрессогендік факторлар» - грек. тілінен *psyche*-жан және *genos*-туған деп аталады.. Экстремалды жағдайлар факторлары туралы айтатын болсақ, оларды «психогенді қауіп-қатердің экстремалды факторлары» деп атау дұрыс.

Психогендік тәуекелдің экстремалдық факторларына:

1. Төтенше материалдық-жабдықтау күйзеліс-факторлары.

Жағдай факторлары қоршаған әлемге тән объективті және әскери қызметшінің қалауы бойынша жойылмайды. Олардың психогендігінің әлеуеті зор, өйткені олар сезім мүшелеріне тікелей әсер етеді, әрқашан бейнелі, әсерлі, жоғары эмоционалды, бірақ оларға реакция, сайып келгенде, әр адамның жеке ерекшеліктеріне байланысты [49, б. 52].

Психогенді қауіп-қатердің экстремалды жағдайлық факторлары материалдық-жабдықтау және әлеуметтік-жабдықтау болып бөлінеді.

а) материалдық-жабдықтау факторлары – бұл қоршаған материалдық болмыстың заттары мен құбылыстары (орын, уақыт, ауа райы, құрылыстар, қиылыстар, қызметтік үй-жай, техника, көлік, оқиғалар, гуіл, гүріл, жарылыстар, ыстық, суық, күлімсі, ауадағы оттегінің жетіспеуі, жарықтандыру, қараңғылық, жер бедері, төңіректегі кеңістік немесе таршылық) және т. б. сонымен, оларды атаймыз:

✓ *жағдайдың объективті-материалдық түрі.* Психологиялық факторлар, мысалы, жауынгерлік техниканың зақымдануымен, өрттің туындауымен, жер сілкінуімен, ұрыстық қақтығыстармен байланысты;

✓ *әскери қызметші үшін жаңашылдықпен, бейтаныс және түсініксіз жағдайлармен ұштасқан ерекше жағдай.* Қарқынды танымдық белсенділік, жағдайды түсінетін кез келген мәліметтерді табу, шаблонды, Стандартты шешімдер мен іс-әрекеттерден бас тарту; жағдайға үйреншікті тез өзгерту немесе жаңа жауаптар әзірлеу қажет. Ойлаудың икемділігіне, тапқырлығына, жаңашылдық пен стандарттан тыс жағдайларда іс-әрекет дағдыларына жоғары талаптар қойылады;

✓ *жағдайда болып жатқан өзгерістерді бақылаудың мүмкін еместігі, олардың басқарылмауы, стихиялық.* Болжанбаған және басқарылмайтын оқиғалар әскери қызметшілерге алдын ала болжанған және өзгеріске түсетін оқиғалардан әлдеқайда психологиялық әсер етеді;

✓ *күтпеген жағдай, күтпеген жағдай, жылдамдық және түбегейлі өзгерістер.* Қысылтаяң жағдайлар, әдетте, кенеттен пайда болады, тез дамиды және әрқашан емес, әсіресе бастапқы сатыларда, бақылауға және реттеуге беріледі. Олар жиі қалыпты ырғақ пен өмір сүру жағдайларының елеулі бұзылуына, материалдық құндылықтарды жоюға және бүлдіруге, адамдардың, әскери қызметшілердің мертігуі мен қаза табуына әкеп соғады; болған жағдайды тез бағалауды, жаңа шешімдер қабылдауды, мінез-құлықтың және іс-қимылдың өзге де нысандарын іске асыруды және т. б. талап етеді;

✓ *қоршаған ортада аз таныс емес, қорқынышты құбылыстардың көптігі:* жарылыстар, ауа толқынының соққылары, оқ ысқырығы, топырақ тербелісі, діріл, қатты шу, өткір дыбыстар, өршітетін оттың түрі және оны күйдіретін температураны сезіну, мәйіттің түрі, қан және т. б.;

✓ *нашар көріну, қараңғылық;* шолуды шектей отырып, олар жағдайдың анық еместігін арттырады, нақты немесе жалған қауіп төндіреді, шиеленісуге, қарауға және тыңдауға, күтпеген жағдайға дайын болуға мәжбүрлейді;

✓ *ыңғайсыздық жағдайлар.* Көптеген экстремалды жағдайлар әскери қызметшілердің қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындау шарттарын түбегейлі өзгертіп, оларды күрделендіреді. Оларға жиі ыстық, шөлді, суық, шөл, жабайы ормандар, кір, ылғалды, қалыпты тағамның болмауы, судың жетіспеушілігі, жуудың, жуынудың, кептірудің мүмкін еместігі, ашық аспан мен жарықтың астында, суық шатырларда ұйықтау қажеттігі, далалық немесе ауруханалық жағдайларға түсу, кез келген ауа райы кезінде, тәуліктің кез келген уақытында, жеткілікті демалусыз, тамақтану режимі мен сипаты бұзылғанда, температуралық режимнің өзгеруі, электрдің, судың болмауы және т. б. тән. Бұл факторлар жағымсыз сезімдер мен сезімдерді, наразылықты, шыдамдылық тудырады, көтерілетін қиындықтар мен айыруларды әлсіретуге мәжбүрлейді;

✓ *материалдық құндылықтарға қауіп:* дүлей зілзала, апаттар, энергия мен отын берудің бұзылуы және т. б. Көптеген төтенше жағдайлар үлкен материалдық және қаржылық шығындарға әкеп соқтырады;

✓ *өмір мен денсаулыққа қауіп:* өрт, құлау қаупі, биіктіктен құлау мүмкіндігі, радиоактивтілік, су басу, ауаның залалдануы, ауру жануарлардың еті, қаруды қолдану және т.б. қауіп - неғұрлым күшті психогенді факторлардың бірі. Оның қаупі арта алады. Мысалы, көптеген адамдардың радиоактивтілікке, химиялық заттарға, электромагниттік сәулелерге қатынасы осындай;

✓ *байқалатын қираулар факторы, дүлей зілзалалар салдары, жалпы қирау жағдайы және өмірдің іріткі салу.* Ол дүлей зілзалалар, ғимараттарды, ірі апаттарды, қарулы қақтығыстарды бұзып, террорлық актілер үшін тән және көптеген адамдарға «қолдар түсіргенде» айтарлықтай әсер етеді.

б) экстремалды әлеуметтік-жағдай факторлары:

Әрқашан әлеуметтік-психологиялық факторлар бар: адамның адамдардың ортақтығына (әскери қызметшінің әскери әлеуметтік орта) қатыстылығы, оның нормаларына бағыну қажет деп санайтын әлеуметтік-психологиялық ахуал, үстемдік көңіл-күй, билік шешімдері, қоғамдағы, әскери бөлімдегі, бөлімшелердегі жағдай және т.б. осы факторларды қарастырайық:

✓ *жағдайдың әлеуметтік түрі.* Өзара қарым - қатынастардағы жанжал, белгілі бір мерзімге алынған міндеттемелерді орындамау, қауіп-қатерлер, бопсалау, жаудың, қылмыскердің шабуылы, күрделі жағдай, үрейлі қауесеттер, үрей, қарулы қақтығыс және т. б. - жағдайдың әр түрлі әлеуметтік түрлері, ерекше психологиялық қиындықтар туғызатын және барабар мінез-құлыққа мұқтаж олар үшін ерекше факторлар кешені бар жағдайлар;

✓ *шағын топтарда психология және әлеуметтік-психологиялық ахуал*(отбасы, достар, әскери ұжым және т.б.). Топтық пікірлер, көңіл-күй, дәстүрлер, әдет-ғұрыптар, мүдделер, мінез-құлық нормалары, мәдениет, ұйымшылдық немесе қақтығыс және т. б. экстремалды жағдайларда қалған адамдардың психологиясында айтарлықтай көрініс табады.;

✓ *қоршаған ортаның болуы, мінез-құлқы және психикалық жағдайы.* Ол жұғудың, еліктеудің, конформизмнің, топтық қысымның және т.б. әлеуметтік-психологиялық механизмдерін іске қосады. Бөтен адамдардың болуы тежеп, қандай да бір іс-қимылға ынталандыра алады, жігерлендіре алады. Мысалы, спортсмендерге спорттық жарыстар атмосферасы, стадионда көрермендердің көп болуы, олардың көңіл-күйі, «бөтен алаң» факторы әсер етеді.

✓ *әскери қызметшілердің қарым-қатынасы мен өзара қарым-қатынасының күрделілігі және олардың психикалық жай-күйі.* Махаббат пен оған адалдық қарым-қатынасы, жаулар мен достардың, қылмыскер мен құрбанның, бастықтың бағыныштыларымен қарым-қатынасы және т.б. жағымсыз, дөрекі, қатыгез әрекеттер әкеледі, әскери қызметшінің ар-намысы мен қадір-қасиетіне нұқсан келтіреді, оны қорлайды және төмендетеді. Тепе-теңдіктен әділетсіздік, дөрекілік, жамандық, жала жабу, қорлау, қадір-қасиетін немесе ар-ожданын қорлау, жақсы ат беру, өткен немесе нақты өмірде жетіспеушіліктер мен кемшіліктерге жариялылық беру;

✓ *басқа адамдардың ашушаңдылық мінез-құлқы.* Ол қауіп-қатер, қудалау, бопсалау, талаптар, мәжбүрлеу, күш көрсету, қарсы іс-қимылға

қауіп төндіретін күш қолдану түрінде сөйлей алады. Күшті қарсылас кез келген материалдық жағдайға қарағанда көп есе өмірін қиындатуы мүмкін. Қазіргі жағдайда криминалдың ашушандылығы жалпы қауіп-қатер сипатқа ие болды. Ол әрбір адам үшін нақты болды және үнемі «ақыл-ойда ұстап тұруды», сақтық шараларын қабылдауды, қорғауға белгілі бір дайындықты қамтамасыз етуді талап етеді;

✓ *басқа адамдарға қауіп-қатердің төнуі* - балалар, отбасы мүшелері, әскери ұжым, азаматтар, достар үшін қауіптің болуы, мысалы, олардың ауыр науқастануы, мертігуі, мүгедекке айналуы, басқа қауіп-қатерді немесе қиын жағдайды бақылау. Қазіргі уақытта адамдар өз өміріне қауіп төндіре тұра, басқаларды құтқарғаны туралы көптеген мысалдар бар. Әсіресе, бұл күш құрылымдары қызметкерлерінде жиі кездеседі, бұл өз ойын жауынгерлік үйренуде және Суворов ережесінің «өзің өлсенде, жолдастарыңды құтқар» деген сөздерде кездеседі;

✓ *адамның қайғы-қасіреті мен өлімі*. Табиғизілзалалар мен апаттарға өлім мен азап атмосферасының, қайғы-қасірет, адамдардың жоғалуы, армандаған және зиян келтіретін қаптардың, жараланған және қаза тапқандардың молдығы, көмек туралы шақырулардың қорқынышты жәйттері қатар жүреді. Ауыр және ұзақ азаптар жақындары мен сүйікті адамдардың өлімін әкеледі. Сондықтан, бәлкім, «әрбір адам оған қымбат адамдар қанша рет өлсе оларда сонша рет өледі» деп айтылған болар;

✓ *әлеуметтік оқшаулау, жалғыздық*. Ұзақ жалғыздықты бастан кешкен әскери қызметшілер күйзеліс, пессимизм, қорқыныш жағдайында болды. Оқшаулау нұсқасы-топтық оқшаулау. Ол әскери бөлімнен тыс қойылған міндеттерді орындайтын әскери қызметшілердің жекелеген командаларына (мысалы, қарауыл), қоршаған ортада қалған әскери қызметшілер топтарында және т.б. тән. Осындай сезімдер адамды немесе тіпті адамдар тобын қуған кезде пайда болады. Басты психологиялық себептері **әлеуметтік-психологиялық жекелену** (қарым-қатынас ортасының, тұлғаларының, әңгімелесу тақырыптарының біртектілігі) және адамдардың психологиялық үйлесімділігі (үйлесімсіздігі) болып табылады. Испеттес сезімдер бір адамның артынан қуу немесе бірнеше адамнан тұратын топқа еруден пайда болады. Жалғыздық сезімі басқа адамдардың қайғысына, мәселелеріне, дағдарысына немқұрайлығы, немқұрайлығы және осы жағдайдан өз бетінше шығуға мүмкіндігі болмаған жағдайда күшейеді;

✓ *әлеуметтік ортадағы жағдай* – өмірсүрудің жалпы орны мен жағдайы, жалпы мәдениеті бар адамдардың үлкен тұрақты ортақтығы. Ең үлкен әлеуметтік ортадағы – қоғам. Бұл фактор нақты жағдайда тікелей «таза түрде» берілмесе де, ол «жағдайдағы адам» жүйесіне жанама түрде әрекет етеді, адамның мінез-құлқына әсер етеді, бірақ жеке қасиеттеріне байланысты жеке өзі өте көп рет әсер етеді. Мысалы, елдің әскерге деген құрметі, әскери кәсіптің беделі, халықтың лаңкестікті басуға деген

көзқарасы әскери қызметшілердің батылдық, ерлік, жанқиярлық, ант пен борышқа адалдық көрсету қажет болған кездегі жағдайы мен іс-қимылдарына әсер етеді. Көңіл-күй әлеуметтік ортаның жай-күйі нақты өмірлік жағдайларды бағалауға да, ондағы мінез-құлыққа да әсер етеді.;

✓ қажетті, маңызды деп танылған, міндетті түрде сақтауға, қорғауға, рухани принциптерді, мінез-құлық нормаларын, қатынастар мен өмірдің идеалдарын нығайтуға жататын *әлеуметтік құндылықтарды сындыру*. 90-шы жылдары болған және бұдан былай болып жатқан өзгерістер қоғамда өзге де рухани құндылықтарды – либерализм, дарашылдық, демократия, нарықтық қатынастарды бекіту, құқықтарды қорғау және бұрынғыдан бас тарту мәселелерімен байланысты. Осыған байланысты ішкі психологиялық сыну өте ауыр және рухани дағдарыстарды бұрын немесе қазіргі уақытта қабылдағанда, ішкі мақұлдағанда, өзге әлеуметтік құндылықтарға сенгенде туындатады;

✓ *өмірлік болашақ*. Әскери қызметшілердің келе жатқан оқиғаны алдын ала болжауы, оны қолайлы немесе қолайсыз, қуанышты немесе қайғылы деп бағалауы әрқашан психологиялық пікірге ие болады. Жақсы сенім, қуаныш пен табысты күту адамдарды шабыттандырады. Өмірдің келешегін жоғалту-ең ауыр психологиялық сынақтардың бірі, кейде қайғылы аяқталатын жан дағдарысының себебі.

2. Экстремалды іс-әрекет факторлары.

Кәсіби қызметтің мазмұндық элементтері, күшті психологиялық реакциялардың пайда болу қаупі бар экстремалды факторлар бола алады.:

✓ *қызмет түрі*. Мысалы, сотталғандарды айдауылдау жөніндегі міндеттерді орындайтын әскери қызметші үшін бейбіт уақытта күзет фирмасының қызметкерімен салыстырғанда зардап шегуі (мысалы, сотталғанның шабуылы салдарынан жарақат алу) екеуі де сол ерекшелікпен айналысатын болса да қаупі анағұрлым жоғары. Қызмет түрінің ерекшеліктері экстремалды жағдайлардың жиілігіне, сипатына және күрделілігіне әсер етеді;

✓ *адамның қызметті игеруі*. Кез-келген бірінші немесе аз игерілген қызмет күрделілікке, жүктемелерге толы, жалықтыратын болып келеді;

✓ *қызметтің мақсаты, міндеттері және маңыздылығы*. Бұл жағдайға деген көзқарасты, қиындықтарды еңсеруге дайындығын немесе дайын еместігін айтарлықтай өзгертетін әскери қызметшіні ынталандырудың, ниеттендірудің маңызды факторы. Әскери қызметші үшін мақсаттардың мәнділік деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым ол табысты әрекет етеді;

✓ *қызметтің зияткерлік, қозғалыс және ерік күрделілігі*- қажетті нәтижеге қол жеткізудің қиындықтары болып табылады;

✓ *шешім мен әрекеттердің жоғары тәуекел дәрежесі, сәтсіздік ықтималдығы*. Әскери қызметшінің өмірінде ешқандай қауіп жоқ жағдайлар өте аз. Тәуекел кез келген маңызды шешімдер мен істерге

байланысты. Сонымен қатар, адам көп нәрсеге қол жеткізуге үміттеніп отырып, тәуекелге әдейі барады. Наполеон жазып кеткен сөздер: «Кім тәуекелге бармайды, сол шампан ішпейді» деген бекер айтылмаса керек.

✓ *мүмкін болатын салдардың қайтымдылығы (қайтымсыз), ең алдымен, қажетсіз.* Мүгедектікті алу, қайтыс болу, жақындарын жоғалту және т.б. қауіп-қатерлер қайтарымсыз, қайтымсыз зардаптарды сипаттайды және олардың ықтималдығын сезіну психологиялық жағынан күшті әсер етеді;

✓ *табысқа сенім.*

Белгілі әскери теоретик **Норман Коупленд** былай деп жазды:

- 1) жеке тұлға өзіне сенуі тиіс;
- 2) әскер өз күшіне сенуі тиіс;
- 3) әскер өз командиріне сенуі тиіс;
- 4) әскер өз еліне сенуі тиіс;

5) әскер өз елінің ісіне сенуі тиіс. Ұрыс алаңында өз өмірін қатерге тіккен сарбаз неге сену керектігі туралы тізімді жалғастыруға болар еді [16].

1958 жылы Норман Коуплендтің кітабы орыстіліне аударғанда алғаш рет Кеңес Одағында КСРО Қорғаныс министрінің әскери баспасы (әскери қызметкер), педагогика ғылымдарының докторы, полковник Т. Егоров және тарих ғылымдарының кандидаты полковник В. М. Кулиштің алғы сөзімен шығарылды.

✓ *жауапкершілік,*

дербестік. Көптеген әскери қызметшілер үшін бұл факторлар, әсіресе экстремалды жағдайларда әрекет ете алмайтын немесе басшылық ете алмайтын үлкен психологиялық жүктемелерді ұсынады. Дербестік білдіру – өз таңдауындағы жауапкершілікті өзіне алу.

Қиын жағдайда жауапкершілік жүгін өзіне жүктеу үшін, мүмкін болатына уыр зардаптар үшін ерік-жігер, батылдық және ақылға ие болу керек;

✓ *қызметтің бірүнділігі.* Біріс – әрекетті ұзақ орындау, әсіресе қарапайым, автоматтандырылған, психологиялық тұрғыдан олардың мазмұндық және операциялық әртүрлілігіне қарағанда көп шаршатады. Жағдайдың біркелкілігі, мысалы, қарауылдық бекетінде, бақылау-өткізу пунктінде қандай да бір стандартты емес оқиғалардың болмауы, қоршаған жағдайдың тұрақсыздығы іш пысу мен босануды, қырағылықты жоғалтуды туындатуы мүмкін.

3. Экстремалды тәуекел факторлары болып табылатын қызметтің ұйымдастырушылық элементтері:

✓ *әскери қызметтің ұйымдастыру дәрежесі.* Жалпы ұйымдастырылмаған, ал экстремалды жағдайларда, әсіресе әскери қызметшінің психикасына қолайсыз әсер етеді;

✓ *басшылықтың беделділік және тиімділік дәрежесі.* Ақыл-ойға, ар-ождан мен құзыреттілігінен сенбейтін адамға психологиялық тұрғыдан бағынудың иын. Егер мәселе өмір немесе өлім туралы болса, онда командирдің беделі мен іс-әрекетінің дұрыстығы өлшенбейді.

Жақсы Шығыс сөзі бар: «арыстан дартобытабынынан гөрі басқаратын қошқартабыны жақсы»;

✓ *үйлесімді, өзара түсіністік, өзара сенім, бір-біріне көмекке келуге дайындық, өзара қарым-қатынас, топта психологиялық үйлесімділік.*

Әскери қызметшілер арасында экстремалды жағдайда «ілінісу» психологиялық күштерінің болмауы оларды әрбірадамөзінің жеке мүддесінде әрекет ететін қаптамаға айналдырады, бұл бөлімше жауынгерлік жағдайда қаза табуына әкелуі мүмкін;

✓ *қойылған міндеттерді шешуді қамтамасыз ету.* Экстремалды жағдайда қойылған міндетті орындамау (мысалы, ұрыста оқ-дәрілерді уақтылы жеткізбеу, судың жетіспеушілігі және т.б.) наразылықтарды, талаптарды, дұрыс емес көңіл-күйді, табысқа сенімсіздікті тудырады;

✓ *жеке қорғаныс құралдары мен қамтамасыз ету және олардың сенімділігіне нану.* Бұл қаруды, жаппай қырып-жою құралдарын қолдану кезіндегі елеулі фактор;

✓ *экстремалды жағдайларда әскери қызметшілердің тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету:* тамақтандыруды ұйымдастыру, ыстық тамақ беру, жеке гигиенаны сақтау, таза және құрғақ киімнің, демалыс орындарының болуы, уақтылы медициналық көмек көрсету, жараланған, зардап шеккендерді және т.б. көшіру;

✓ *жауынгерлік қауіпсіздікті қолдау шаралары.* Қысыл таян жағдайлар тек қана қиын емес, сонымен қатар ұзақтығы, үздіксіздігі, нормаланбаған, демалу жеткіліксіздігі және т.б. бойынша, бұл көбінесе адамдарды шаршауға жеткізеді, және олар аяққа басады. Күштерді қалпына келтіру үшін қысқа, бірақ ұзақтығымен шарттары бойынша жеткілікті болсын, жеке құрамның демалуына қамқорлық жасау қажет.

Мысалы: ұйқысыз белсенді тәулік бойы жауынгерлік қимылдар кезінде 3 тәулік ішінде, төртіншіден – жеке құрамның жауынгерлік қабілеті толығымен жойылады. Егер сарбаздар күніне 1,5 сағаттан ұйықтаса, ол 6 күн өткеннен кейін екі есетөмендейді. 30-40 тәулік ішінде жаумен тікелей жанасу кезінде жауынгерлік

қимылдарға қатысунәтижесіз.
психологиялық мүмкіндіктер шыңы 20-25 тәулікке келеді.

Моральдық-

4. Экстремалды психологиялық тәуекел факторлары болып табылатын іс-әрекеттің операциялық элементтері:

✓ *жағдайды түсінудің және оның өзгерістерінің қиындығы.*

Радикалды өзгерістер,
оқиғалардың қарқынды және көпқырлы даму жағдайларынан егізделген.
Жағдай туралы ақпарат жиі жетіспейді немесе ол тым көп, бірақ ол қарама-
қайшы және оның бөлігі ескірген, дұрыс емес,
кейде дезинформациялық сипатқа ие;

✓ *байланыстың сенімсіздігі, әскери басқару органдары,
жекелеген әскери қызметшілер,
күштер мен құралдар арасындағы нағыз араіс-қимыл және іс-
қимылдардың келіспеуі айқын да маныенгізеді, іс-
қимылдардың тиімділігін әлсіретеді, ал ұрыс жағдайында кейде бір-
біріну ақтылы танымаған өз бөлімшелері арасындағы түйісулерге әкеп соқтыра
ды;*

✓ *ақпараттық артық жүктеме.*

Әрбірадаму ақыт бірлігінде ойдағыдай өңделетін (қабылданатын,
ұғынылатын және іске асырылатын)

ақпараттың көп саны мен өлшенетін белгілі бір өткізу қабылетіне ие.

Әскери қызметші оған құлайтын және оның өткізу қабылетінен асатын ақпарат ағ
ынынигермеген кезде: сигналдарды өткізу, олардың селекциясы
(неғұрлым маңызды және басқаларын елемей), жауаптарды кейінге қалдыру,
қате жауаптар,

қайта өңдеуден және сигналдарға ден қоюдан толық ажырату жүргізіледі.;

✓ *нашар игерілген әрекеттерді, операцияларды орындау.*

Қысылтаян жағдайлардың қалыптанып дамуы көбінесе дереу және бұрынпыс
ықталмаған, сондықтан жоғары жүктеме тудыратын іс-
әрекеттерді орындауды талап етеді;

✓ *белсенді іс-*

қимылдарды тоқтату мезетті тастап немесе оларды бастау үшін рұқсаталу

. Әрбір жүйке де шиеленіскен кезде және оғалға, ұрыс қашығуға дайын,
бірақ онда қайнаған энергия қуатқа дейін немесе кенжарға дейін қызбаны
тудырады: «өзін-өзі өртеу» жүреді, энергия бос болады, және ұзақ күтуде
адам «күйіп кетуі мүмкін»;

✓ *қару мен зорлық-зомбылықты пайдалану.* Жауға, қылмыскерге
және оны өлтіргендерге қарсы қаруды алғаш рет Заңды қолданған әскери
қызметшілердің көпшілігі ұзақ уақыт бойы ауыр сезімдерді сезінеді;

✓ *іс-қимылдың жоғары белсенділігі, олардың шапшаңдығы, қарқындылығы, уақыт тапшылығы.* Асқындық, шамадан тыс баяу сияқты, іс-

әрекет сапасына теріс әсер етеді, бірақ төтенше жағдайларға әдетте бірінші тән;

✓ *іс-әрекеттің басында, барысында және қорытындысында сәтсіздіктер.* Әсіресе, алғашқы сәтсіздіктің психологиялық әсері. Кейбір әскери қызметшілер, әсіресе әлсіз психикасы бар және «жолтабаннан шығып кетеді». Бірақ сәтсіздікке ұшырайтын жауынгерлер бар; олар үлкен қуатпен, жұмылдырумен және олардың салдарын жеңеді. Бірінші сәттілік көбінесе қолайлы кейіннен іс-әрекеттер, бірақ кейде туғызады, тоқмейілсу өндірілген кәдікті қауіптермен;

Қарастырылған күйзеліс-факторлар адамдарға күшті және жағымсыз психологиялық әсер ету мүмкіндігіне ие. Бірақ олардың ықтималдығы-міндеттеме жоқ. Әсердің күші мен сипаты факторлардың физикалық параметрлерімен ғана (шама, жарықтық, дыбыс және т.б.) анықталады. Бір адамға айқайлауға болады-және ол тыныш қалады, ал құлаққа маңызды сыбдыр деп айтуға болады-және ол мұрынға келеді немесе есімде түседі.

Жеке алынған әскери қызметшінің психикалық-сипаттық ерекшеліктері, оған қандай да бір әсер ететін жеке мәні шешуші мәнге ие. Күйзеліс-факторлар әскери қызметші үшін жағымсыз салдарды тудыруы мүмкін. Оларға реакциялардың сипаты әскери қызметшінің жеке қасиеттерімен, оның даярлығымен, психикалық жай-күйімен, белсенділігімен байланысты, бір мағыналы, міндетті, механикалық, пассивті емес, ықтимал сипатқа ие және тек қажетсіз, теріс, теріс емес.

Мінез-құлық психологиясының ерекшеліктері әскери қызметшіні экстремалды жағдайларда ұстау.

Экстремалды жағдайларда адамның мінез-құлық реакциялары, олардың уақытша сипаттамалары, және жалпы психофизиологиялық мүмкіндіктері-адамның жүйке жүйесінің ерекшеліктеріне, оның өмірлік тәжірибесіне, кәсіби білімдеріне, дағдыларына, мотивациясына, қызмет стиліне байланысты өте баламалы шамалар. Экстремалды жағдайларда мінез-құлықтың жеке қасиеттеріне тәуелділігін зерттей отырып, ғалымдар(Л. Д. Битехтин және т.б.) күйзеліске төзімділіктің кең жеке айырмашылықтары бар деген қорытындыға келді, олар барлығына ортақ барынша мүмкін болатын кернеулердің шектерін нақты анықтауға мүмкіндік бермейді. Осыдан әскери қызметшінің экстремалды жағдайларда мінез-құлығының тиімділігі қандай факторларға байланысты екенін анықтау неге маңызды болып табылады. Қазіргі уақытта шиеленіскен жағдайда адамның мінез-құлығының интегралды нысанын шығару мүмкін емес. Дегенмен, психологиялық факторлар-жеке қасиеттер, адамның қабілеті, оның дағдылары, дайындығы, қондырғылары, жалпы және арнайы дайындығы, оның сипаты мен темпераменті-күрделі жағдайда арифметикалық түрде жинақталмайды, соңында дұрыс немесе қате әрекеттерде іске асырылатын кешен құрайды. Экстремалды

жағдайларды талдау және әскери қызметшілердің осы жағдайларға реакциясы нысандарының алуан түрлілігі «кедергіге төзімділік» ұғымымен біріктірілетін құбылыстардың ерекше күрделі табиғатын көрсетеді. Жалпы түрдегі экстремалды жағдай адамға күшті психологиялық әсер ететін міндеттемелер мен шарттардың жиынтығы болып табылады.

Күйзеліс, аффект күйіндегі мінез-құлық.

Күйзеліс-Өмір үшін қауіптілікке немесе үлкен шиеленісті талап ететін қызметке байланысты экстремалды жағдайдың әсерінен адамда кенеттен пайда болатын эмоциялық жағдай. Ганс Селье физиологиясындағы күйзелісті алғашқы зерттеушілердің бірі күйзелісті ағзаның өзінің сипаты бойынша әртүрлі тітіркендіргіштерге жан-жақты реакциясы ретінде анықтады [28, б.6-38]. Күйзеліс, аффект сияқты күшті және қысқа мерзімді эмоционалдық күйзеліс. Сондықтан кейбір психологтар күйзелісті аффект түрлерінің бірі ретінде қарастырады. Бірақ бұл алыс емес, өйткені олар өздерінің ерекше ерекшеліктері бар. Күйзеліс, ең алдымен, экстремалды жағдай болғанда ғана пайда болады, ал аффект кез келген себеп бойынша пайда болуы мүмкін. Екінші айырмашылық аффект психика мен мінез-құлықты бұзады, ал күйзеліс тек іріткі салушы ғана емес, сонымен қатар экстремалды жағдайдан шығу үшін ұйымның қорғаныс күштерін жұмылдырады. Күйзеліс жеке тұлғаға оң және теріс әсер етуі мүмкін. Жұмылдыру функциясын орындай отырып, күйзеліс оң рөл атқарады, теріс рөл - жүйке жүйесіне зиянды әрекет ете отырып, психикалық бұзылулар мен ағзаның әртүрлі ауруларын тудыра отырып. Күйзелістік жағдай әскери қызметшілердің мінез-құлқына әртүрлі әсер етеді. Біреулері күйзелістің әсерінен толық көмек көрсетпейді және күйзелістік әсерлерге қарсы тұра алмайды, басқалары, керісінше, күйзеліске төзімді тұлғалар болып табылады және барлық күш кернеуін талап ететін қауіптілік кезінде және қызметте өзін жақсы көрсетеді. Күйзеліс туғызушылардың түрлеріне қарамастан, психологтар физиологиялық, психологиялық және мінез-құлық деңгейлерінде тудыратын салдарды зерттейді. Сирек ерекшеліктер үшін, салдары бұл теріс. Эмоционалдық өзгерістер орын алады, мотивациялық сала деформацияланады, қабылдау және ойлау үдерістерінің барысы өзгереді, қимыл және сөйлеу әрекеттері бұзылады. Әскери қызметшінің кәсіби қызметіне әсіресе күшті іріткі салушы әсер ету оның қандай да бір түрінде (импульсивтік, тежеуіш немесе генерализациялаушы) жан күйзелісінің дәрежесіне жеткен эмоциялық күйзелістер жасайды. Аффект күші кез келген басқа психикалық процестерді тежеуге қабілетті. Бұдан басқа, аффектілер белгілі бір «апаттық шығудың» стереотипті тәсілдерін экстремалды жағдайдан, аффект көрінісінің нысанына сәйкес келеді.

Фрустрация жағдайындағы мінез-құлық. Ригидтік

Күйзелісті қарастыруда **фрустрация** деп аталатын мақсатқа жетуге кедергі келтіретін нақты немесе елестететін кедергілердің салдарынан туындайтын психологиялық жағдай ерекше орын алады. Фрустрация кезіндегі қорғаныс реакциялары ашушандылықтың пайда болуымен немесе қиын жағдайдан кетумен (іс-қимылды елестететін жоспарға көшіру), сондай-ақ мінез-құлық күрделілігінің төмендеуімен байланысты.

Фрустрация механизмі өте қарапайым: алдымен жүйке жүйесінің асқын кернеуіне әкелетін күйзелістік жағдай туындайды, содан кейін бұл кернеу белгілі бір ең осал жүйеге ыдырайды. Бөліп алады: фрустрацияға оң және теріс реакциялар. Оң реакциялар конструктивті рұқсаттарды, ынталандыруға қол жеткізуге кедергі келтіретін кедергілерді жеңуді білдіреді. Нәтижеге мәселені шешуге бағытталған ұмтылысты күшейту арқылы қол жеткізіледі. Әлбетте, көптеген ғылыми жаңалықтар, техника мен мәдениетті дамытудағы табыстар адам өміріндегі фрустрациялаушы Оқиғалармен ынталандырылды. Басқа жағдайда фрустрация индивидуумның энергиясын өзгеше, сондай-ақ белсенділіктің конструктивті арнасына бағыттай алады.

Фрустрацияның теріс реакциялары, әсіресе экстремалды жағдайларда, нұсқамалық емес мінез-құлықтың әртүрлі түрлерін тудыруы мүмкін.

Оларға: ашушандылық, регрессия, бекіту, терістеу, негативизм, ығыстыру (репрессия, басу) жатады.

Агрессия (лат. aggressio-шабуыл) - эмоционалды боялған қатаң мақсатты шабуыл. Зиян келтіру, соққы, жою ниеті мен дайындығы.

Регрессия ішінара, толық және символдық. Көптеген эмоционалдық проблемалар регрессивті қасиеттерге ие. Регрессия психологиялық қорғаудың қарапайым механизмі болып саналады. Бұл механизм қажеттілік пен мінез-құлықты қанағаттандырудың ерте (балалар) нысандарына оралу болып табылады.

Регрессия-бұл кернеуді азайту арқылы алаңдаушылықты жеңудің ең қарапайым тәсілі, ол оның көзімен айналысады. Егер регрессияны қалыпты жағдайда психологиялық қорғау тетігі ретінде пайдаланатын әскери қызметшінің мінез-құлқы сипаттың мынадай белгілері байқалса: мінез-құлқының нашарлығы, терең мүдделерінің болмауы, әскери қызметші айналасындағылардың әсеріне жеңіл беріледі, жоғары ықылас байқалады,

жиі басталған істі аяғына дейін жеткізбейді, көңіл-күйдің жеңіл ауысуын, жылаушылықты. Осы психологиялық қорғау тетігі бар адамның мінез-құлқы нормадан шыққан жағдайда, тунецияға, алкоголь мен есірткі заттарын қолдануға бейімділік пайда болады.

Фиксация (лат. fixus-қатты, мызғымайтын, күшті) - З. Фрейд психоанализінде-объектіге, кезеңдерге, фазаларға, алдыңғы тәжірибеге, қанағаттандыру тәсілдеріне, қатынастарға, жағдайларға, естеліктерге, образдарға, симптомдарға, мінез-құлықтың стереотиптеріне және т.б., амбиваленттіліктің, психикалық жанжалдардың және невроздардың пайда болуының маңызды ішкі факторы ретінде әрекет ететін бекітілген бауырдың болуын білдіретін сипаттама ұғымы. Фиксацияның жалпы феноменінде кідіріс, тоқтау (регрессия) бар екенін көрсетеді деп саналады.

Терістеу-психологиялық қорғау механизмдеріне жататын психикалық процесс. Жағымсыз нәрсе бар деп танудан бас тарту ретінде көрінеді.

Терістеу-түсіну үшін өте қарапайым қорғау. Оның атауы өзі үшін сөйлейді-оны қолданатын адам, шын мәнінде, қабылдауға болмайтын оқиғалар мен ақпаратты жоққа шығарады. Терістеу мәселесі мынада: ол мүмкін емес, қорғап тұрады. Жақын адамның жоғалуын жоққа шығаруға болады, бірақ жоғалту ысырап болмайды.

Негативизм (ағылш. negativism; лат. negatio-терістеу) - ықпалға қарсылық. Бұл кедергінің ең тән ерекшелігі оның негізсіздігі, ол үшін ақылға қонымды негіздердің болмауы.

Бастапқыда бұл термин тек психикалық аурудың ағымымен туындаған патологиялық құбылыстарды белгілеу үшін қолданылған. Бүгінгі таңда негативтілік кең мағынада қарастырылады және психологияда ғана емес, сонымен қатар басқа да ғылыми салаларда қолданылады, мысалы, педагогикада. «Қатардағы» жағдайларда (яғни психикалық аурулармен байланысты емес) негативтілік көрінудің ең жиі жағдайы – бұл субъектінің тарапынан оларға қайшы келетін әсерлерге деген қажеттілігінің қақтығысы. Осылайша, қақтығыстан шығу мақсатында қорғау тетігі функциясына ие болатын бірдеңені орындаудан бас тарту орын алады.

Негативизм екі диаметрльды қарама-қарсы формада берілген: белсенді және пассивті. Белсенді негативизм тікелей әрекеттермен қатар жүреді, яғни адам одан талап ететін нәрсені орындамайды, бірақ бәрін керісінше жасайды. Пассивті негативизм-бұл талап етілетін нәрсені жасаудан бас тарту. Егер табиғатта өзінің негативизмі эпизодтық және ситуациялық сипатта болса, онда өмір ағымымен ол тұрақты теріске шығару жағдайында сипатқа өзгеруі мүмкін

Қысу (басу, репрессия) – психологиялық қорғаныс механизмдерінің бірі. Ой-түйсіктен қандай да бір затты белсенді, мақсатты жоюға негізделеді. Негізінде мақсаттыланбаған немесе ұмытылған түрде көрінеді.

Фрустрация сондай-ақ әскери қызметшінің өзіне сенімсіздігіне немесе мінез-құлықтың ригидті нысандарын белгілеуге байланысты бірқатар сипаттық өзгерістерге әкелуі мүмкін. **Ригидтік** (лат. rigidus-қатты, қатты) - адамның бір рет қабылданған шешімнен, ойлау тәсілінен және әрекеттерден бас тарту қиындауында көрінетін ойлаудың баяулығы. Психологиялық ригидтік немесе ригидтік ойлау адамның қоршаған ортасының кенеттен өзгерген жағдайларына бейімделуде мүмкін болмауын немесе қиындықтарды білдіреді. Психологиялық үдерістердің ригиділігі әр адамда көрінеді және психопатология болып табылмайды. Мұндай ерекшелік шеткі нысандарда көрсетілген жағдайларда сақтықпен қарау керек.

Қысылтаян жағдайларда дабыл деңгейі

Алаңдаушылық-бұл эмоциялық уайымдау, онда адам Болашақ белгісіздіктен ыңғайсыздық сезінеді.

Дабыл (ағылш. anxiety) - белгісіз қауіп жағдайларында пайда болатын эмоциялық жағдай.

Нақты қауіп-қатерге реакция болып табылатын қорқыныштан айырмашылығы, дабыл жиі байқалмайды. Сондай-ақ, «тірі адам ретінде адамның тұтастығына қауіп төнгенде қорқыныш пайда болады» деген көзқарас бар, ал дабыл әдетте әлеуметтік өзара әрекеттегі сәтсіздікті күтумен байланысты. Физиологиялық деңгейде үрейлену тыныс алудың жиілеуінен, жүрек соғуының күшеюінен, артериялық қысымның жоғарылауынан, сезімталдық шегінің төмендеуінен көрінеді. Дабыл ұғымы Зигмунд Фрейдпен психологияға енгізілді. Дабылдың эволюциялық мәні экстремалды жағдайларда ағзаны жұмылдыру болып табылады. Дабылдың белгілі бір деңгейі әскери қызметшінің қалыпты өмір сүруі үшін қажет.

Қалыпты дабыл әскери қызметшіге қызметтік-жауынгерлік қызметтің түрлі жағдайларына бейімделуге көмектеседі. Ол таңдаудың жоғары субъективті маңыздылығы, ақпарат пен уақыт жетіспеген кезде сыртқы қауіп жағдайында өседі.

Патологиялық дабыл сыртқы жағдайларға ұшыраса да, ішкі психологиялық және физиологиялық себептерге байланысты. Ол нақты қауіп – қатерге сәйкес емес немесе онымен байланысты емес, ең бастысы-жағдайдың маңыздылығына барабар емес және өнімділік пен бейімделу мүмкіндіктерін күрт төмендетеді. Табиғат тәрізді жағдай бола отырып,

дабыл тек бұзушылық индикаторы ғана емес, психика резервін жұмылдырушы ретінде де оң рөл атқарады. Алайда, жиі қорқынышты күйзелісті бастан кешірумен байланысты жағымсыз жағдай ретінде қарастырады. Дабыл жағдайы қарқындылығы бойынша өзгеруі мүмкін және жеке тұлғаның күйзеліс деңгейінің функциясы ретінде өзгеруі мүмкін, бірақ алаңдаушылық кез келген адамға тиісті жағдайларда тән.

Дабыл тудыратын және оның деңгейінің өзгеруіне әсер ететін себептер әртүрлі және әскери қызметшінің кәсіби қызметінің барлық салаларында жатуы мүмкін. Оларды шартты түрде субъективті және объективті себептерге бөледі. Субъективті сипатқа алдағы оқиғаның нәтижесіндегі субъективті маңыздылығын арттыруға әкелетін алдағы сипаттағы нәтиже туралы дұрыс ұсыныспен байланысты ақпараттық сипаттағы себептер жатады. Дабыл тудыратын объективті себептердің арасында әскери қызметшінің психикасына жоғары талаптар қоятын және жағдай нәтижесіндегі белгісіздікпен байланысты экстремалды жағдайлар бөлінеді. «*Жеке үрей*» термині индивидтің дабыл жай-күйін сынауға бейімділігіне қатысты тұрақты жеке айырмашылықтарды белгілеу үшін қолданылады. Жеке мазасыздану деңгейі индивидтің мазасыздану жағдайы қаншалықты жиі және қалай қарқынды пайда болуына байланысты анықталады.

Посткүйзелістік дабыл әскери қызметшіде экстремалды, қарапайым кенеттен болған қауіпті жағдайлардан дамиды, мысалға өрт, су тасқыны, жауынгерлік іс-әрекеттерге қатысу және т.б. Әдетте мазасыздық, тітіркенгіштік, бас ауруы, күшейтілген рефлекс (кенеттен тітіркендіргішке реакция), ұйқының бұзылуы және бастан кешкен жағдайдың картиналарын, жалғыздық пен сенімсіздік сезімін, өзінің толық еместігін сезінуді, қарым-қатынасты және болған оқиғаларды еске сала алатын кез келген қызмет түрлерін болдырмауды байқайды. Егер бұл кешен белгілі бір латентті кезеңнен кейін дамыса, яғни экстремалды жағдайдан кейін және тіршілік әрекетінің елеулі бұзылуына әкеп соқса, онда жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылудың диагнозы қойылады. Егер әскери қызметші экстремалды жағдай кезінде белсенді әрекет етсе, күйзелістен кейінгі дабыл сирек дамиды, мысалы, белсенді жауынгерлік іс-қимылдарды жүргізу, дүлей апаттар, апаттар кезінде әскери және мемлекеттік мүлікті құтқару, зардап шеккендерге көмек көрсету және т. б. шаралар қабылдайды.

Қорытындылар:

Осылайша, әртүрлі экстремалды жағдайларда әскери қызметшінің мінез-құлқы әртүрлі болуы мүмкін: ол қорқыныш, қауіп-қатер және араласу сезімдерін сезінуі, тұйық жағдайдың сезімдерін, ыңғайсыздық сезімдерін бастан кешуі мүмкін; көптеген әскери қызметшілер осы

жағдайларда өзін үрейсіз, апатично алып, қалыптасқан жағдайдан шығуды іздемейді; басқалары керісінше ойланбай шешім қабылдауға асығады.

Экстремалды жағдайларда әскери қызметші өзі тұрған қызметтік-жауынгерлік жағдайды ескере отырып, қалыптасқан жағдайды зерделеуге шоғырлануы тиіс. Қауіп барлық жерде болуы мүмкін екенін түсіну қажет, сондықтан оны болжау қиын. Оқиғаның күтпеген бұрылысында, ең бастысы-қателеспеу емес, оқиғаны дұрыс қабылдау. Шиеленістің тұрақты жағдайы адам денсаулығы үшін қауіпті, өйткені оның психофизиологиялық мүмкіндіктерін тез арылтады және мінез-құлқындағы қателіктерге әкеледі. Бұрын дағдарыстық (экстремалды) жағдайларда қызметтік-жауынгерлік міндеттерді бастан өткерген немесе орындаған тәжірибелі әскери қызметші өзінің қорғалуын жақсы сезінеді және аз күйзеліске ұшырайды. Алайда, шиеленістің жай-күйі оң ғана емес, сонымен қатар жағымсыз салдарлар да болуы мүмкін, өйткені тұрақты қауіп ағзаның жүйке кернеуін тудырады.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Қиын жағдайға» анықтама беріңіз.
2. «Шиеленісті жағдай»жөрінісінің сипатты формаларын сипаттаңыз.
3. Әскери қызметшіде қандай жағдайлар, психикалық шиеленіс тудырады? Мысалдар келтіріңіз.
4. Қандай жағдайлар, экстремалды жағдайлардың пайда болуына ықпал етеді?
5. Экстремалды жағдайдағы әскери қызметшінің мінез-құлқының ерекшеліктерін ашыңыз.
6. Күйзеліс, аффект және фрустрация жағдайындағы адамның мінез-құлқына сипаттама беріңіз. Қалай, немен шақырылады мұндай мінез-құлық.
7. Экстремалды жағдайда әскери қызметшіге қандай стрессогендік факторлар әсер етеді?
8. Қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындау барысында Ұлттық ұланның әскери қызметшілеріне әсер ететін психогендік тәуекелдің экстремалдық факторларының тізбесін жасаңыз.
9. Сізге бір сұрақтан эссе жазу ұсынылады:
  - * Сіз қалай ойлайсыз, күйзеліс-бұл жақсы немесе жаман?
  - * Жану синдромында артықшылықтары бар ма ?
  - * Күйзеліссіз қиын жағдайға бейімделуге бола ма ?
  - * Төтенше факторлар әсерінен кейін денсаулық бұзылуында адам үшін пайда бар ма ?

3-ТАРАУ

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЭКСТРЕМАЛДЫ ЖАҒДАЙЛАР

Дәріс. Жеке тұлға кәсіби деформациясы және эмоциялық жану синдромы.

Кәсіби деформация кәсіби рөлдің әсерінен өзгертін тұлғаның қасиеттерінде көрінеді. Кәсіби деформация көздері еңбек шарттары мен талаптарына тұлғаның кәсіби бейімделуінің жер қойнауында жатыр.

Кәсіби деформация ең жоғары дәрежелік жұмысы адамдармен байланысты мамандықтар өкілдерінен, әсіресе қандай да бір қатынаста «нормаланбаған» мамандықтардан көрінеді. Еңбектің объективті бөлінуі, ақыл-ой мен дене еңбегі арасындағы айырмашылықтар, тұлғаның дамуындағы дисгармония жеке тұлғаның кәсіби сипатының пайда болуына, субъектілердің «тар мамандарға» айналуына алғышарттар жасайды.

3.1. Тұлғаның кәсіби деформациясы және эмоциялық жану синдромы.

Кәсіби деформацияның мәні субъект пен жеке тұлғаның дара құрылымындағы өзара әрекеттестігінде.

Кәсіби деформация феномені кәсіби деформация кезінде «Мен кәсіби» және «Мен адами» рамкалар мен қондырғылардың әсері тек кәсіби саламен шектелмейді. Адам кәсіби жағдайдан шыққаннан кейін оның табиғи «түзілімі» болмайтынын айтуға болады, сондықтан жеке өмірінде де адам өз кәсібінің «деформациялаушы ізін» алып жүруді жалғастырады.

Психологияда алғаш рет академик **Б. Г. Ананьев** жеке тұлғаның қасиеттерінің және қызмет субъектісінің қасиеттерінің сәйкес келмейтін, қарама-қайшы даму мүмкіндігін атап өтті, сондай-ақ субъектінің, кәсіпқойдың, маманның өзара іс-қимылындағы қасиеттері мен қасиеттерінің сәйкес келмеуіне ықпал ететін жағдайларды талдады.

Тұлғаның кәсіби деформациясы, ең алдымен, кәсіби қызметті орындау әсерінен туындайтын жеке тұлғаның қасиеттерін (қабылдау стереотиптерін, құндылық бағдарларын, мінез-құлқын, қарым-қатынас және мінез-құлық тәсілдерін) өзгерту. Кәсіби жаргонда, мінез-құлық мәнерінде, физикалық келбетте көрінетін тұлғаның кәсіби түрі қалыптасады. Құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне қатысты, кәсіби деформация құқық қорғау органы қызметкерінің кәсіби және жеке қасиеттерінің қызмет пен қоршаған ортаның теріс факторларының ықпалымен бұрмалануының нәтижесі болып табылады. Әйтпесе, тағы да

айтуға болады, бұл адам стереотип мінез-құлық, туындаған ерекшеліктерімен, оны жұмыс, қабілетті жеткізуге көп қиыншылық өзіне және айналасындағыларға [22].

Кәсіби деформация ұғымы және түрлері

Деформация-бұл кәсіби қызметтің арқасында біздің салдары. Олардың бір бөлігін шын мәнінде, біздің жеке тұлға үшін позитивті деп санауға болады және «тұлғалық өсу» ұғымына сәйкес келеді, алайда басқа бөлігін теріс салдарға жатқызу керек, яғни біз «кәсіби деформация» деп атаймыз [33, б. 32-38]. Оң салдарлар (жеке өсу) және адам тұлғасына теріс салдарлар 1-кестеде көрсетілген.

1-кесте.

№р/с	Позитивті салдары (жеке өсу)	Негативті салдары (кәсіби деформация)
1	Өзін терең түсіну, айналасындағы қоршаған адамдарды және болып жатқан оқиғаларды түсіну.	Негативті мәселелерді өзіне және өз жақындарына үгіттеуі.
2	Өмірлік жағдайлар сараптамасы. Рефлексияға қабілеті.	Өзін және айналасындағыларды диагностикалау.
3	Дағдарысты және психожарақаттандырушы жағдайларды азықты жеңуге машығы. Коммуникативті машықтар.	Айналасындағыларды консультациялау. «Мұғалім» рөлін қабылдау.
4	Басқа әсерлерге төтеп беру.	Артық жеке бақылау, гиперрефлексия және аяқ астынан жоғалу.
5	Өзіндікрегуляция.	Idea fixe - «өз өзімен жұмыс».
6	Қабылдауға және эмпатияға қабілеті.	Рационализациялау, стереотиптілік және тірі шеберлікке сезімталдылықтың азаюы.
7	Әлемге басқаша көзқарас, толеранттылық, «басқаша ойтұжырым»	Сөйлесу азаюы.
8	Танымдық қызығушылық.	Эмоционалдық салқындылық.
9	Өзіндік шындыққа айналдырудың жаңа түрлерінің	Цинизм

Жеке тұлғаның кәсіби деструкциялары

Еңбек адамның психикасына оң әсер ететіні белгілі. Кәсіби қызметтің әр түрлі түрлеріне қатысты кәсіптердің үлкен тобы бар, оларды орындау әр түрлі дәрежедегі кәсіби ауруларға әкеп соқтырады деп саналады. Сонымен қатар, зиянды еңбек түрлеріне жатқызылмаған еңбек түрлері бар, бірақ кәсіби қызметтің жағдайлары мен сипаты психикаға жарақат салатын әсер етеді (мысалы, монотонды еңбек, үлкен жауапкершілік, аварияның өзекті мүмкіндігі, еңбектің психикалық шиеленісі және т.б.). Бір кәсіби қызметті көп жылдық орындау кәсіби шаршаудың пайда болуына, психологиялық кедергілердің пайда болуына, қызметті орындау тәсілдерінің репертуарының азаюына, кәсіби шеберлік пен дағдының жоғалуына, жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуіне әкеледі. Кәсіптердің көптеген түрлері бойынша кәсіпқойлық сатысында кәсіби деструкциялар дамиды деп айтуға болады.

Кәсіби деструкциялар-бұл еңбек өнімділігіне және осы процестің басқа да қатысушыларымен өзара іс-қимылға теріс әсер ететін қызмет пен жеке тұлғаның қалыптасқан құрылымының өзгеруі.

Кәсіби деструкцияларды қалыптастырудың негізгі тенденцияларын психология ғылымдарының докторы А. К. Маркова атап өтті.

Кәсіби деструкциялардың негізгі тенденциялары

(А. Маркованың тұжырымыбойынша):

- 1) жас және әлеуметтік нормалармен салыстырмалы түрде кәсіби дамудың артта қалуы, баяулауы;
- 2) кәсіби дамудың дезинтеграциясы, кәсіби сананың ыдырауы және соның салдарынан - адал емес мақсаттар, еңбектің жалған мәні, кәсіби жанжалдар;
- 3) төмен кәсіби мобильділік, жаңа еңбек жағдайларына бейімделе алмау және дезадаптация;
- 4) кәсіптік дамудың жекелеген буындарының бір сала алға қарай жүгіргенде, ал екіншісі артта қалғанда (мысалы, кәсіптік өсуге мотивация бар, бірақ тұтас кәсіби сананың болмауына кедергі жасайды) үйлесуі);
- 5) бұрын болған кәсіптік деректердің, кәсіптік қабілеттерінің, кәсіптік ойлаудың әлсіреуі;
- 6) бұрмаланған кәсіптік даму, бұрын болмаған жағымсыз қасиеттердің, жеке адамның бейінін өзгертетін кәсіптік дамудың әлеуметтік және жеке нормаларынан ауытқулардың пайда болуы;
- 7) жеке тұлғаның деформациясының пайда болуы (мысалы, эмоциялық сарқылу және жану, сондай-ақ зиянды кәсіби позиция);

8) кәсіби аурулар немесе еңбек қабілетін жоғалту салдарынан кәсіби дамуды тоқтату [21, 150-151 Б.].

Осылайша, кәсіби деформациялар тұлғаның тұтастығын бұзады, оның бейімделуін, тұрақтылығын төмендетеді, қызметтің өнімділігіне теріс әсер етеді.

Адамның кәсіби дамуына кедергі келтіретін себептерді талдай отырып, А. К. Маркова қартаюмен байланысты жас өзгерістерін, кәсіби деформацияларды, кәсіби шаршауды, монотонияны, күрделі еңбек жағдайларына байланысты ұзақ психикалық шиеленісті, сондай-ақ кәсіби даму дағдарыстарын көрсетеді.

Психологияда кәсіби қартаю, еңбек сенімділігін қамтамасыз ету, жұмысқа қабілеттілікті арттыру мәселелері, сондай-ақ қолайсыз және экстремалды еңбек жағдайларына байланысты кәсіби қызмет түрлері егжей-тегжейлі зерттелгенін атап өту қажет. Тұлғаның кәсіби деформациясы аз дәрежеде зерттелді.

Бұл мәселенің жекелеген аспектілері С.П. Безносков, Р.М. Грановская, Л.Н. Корнеева жұмыстарында жарық көрді. Зерттеушілер деформациялар еңбек жағдайлары мен жасына байланысты дамитынын атап өтті. Деформациялар персоналдың жеке профилінің конфигурациясын бұрмалайды және еңбек өнімділігіне теріс әсер етеді. Кәсіби деформацияға «адам-адам» типті кәсіптер жатады. Бұл басқа адаммен қарым-қатынас міндетті түрде оның осы еңбек субъектісіне кері әсерін қамтитындығынан туындаған.

Бұдан әрі тұлғаның кәсіби деформациясының психологиялық детерминанттарын қарастырайық.

Кәсіби деструкцияларды детерминациялайтын факторлардың барлық алуан түрлілігін үш топқа бөлуге болады:

1) әлеуметтік-кәсіптік ортамен байланысты объективті: әлеуметтік - экономикалық жағдайға, мамандықтың имиджіне және сипатына, кәсіби - кеңістіктік ортамен байланысты;

2) жеке тұлғаның ерекшеліктері мен кәсіби өзара қарым-қатынас сипатына негізделген субъективті;

3) кәсіби үдерістің жүйесі мен ұйымдарынан, басқару сапасына, басшылардың кәсібилігінен туындайтын объективті-субъективті.

Бұл факторлардан туындайтын тұлға деформациясының психологиялық детерминанттарын қарастырайық.

Айта кету керек, сол бір детерминанттар барлық үш топтарда көрінеді:

1. Кәсіби деформация дамуының алғышарттары мамандықты таңдау уәжінде жатыр. Бұл ұғынылатын дәлелдер: әлеуметтік мәні, имиджі,

шығармашылық сипаты, материалдық игіліктері, сондай - ақ танылмайтын: билікке, үстемдікке, өзін-өзі бекітуге ұмтылу.

2. Деформацияның іске қосу тетігі жеке кәсіби өмірге кіру сатысында күту деструкциясы болып табылады. Кәсіби шындық оқу орнының түлегінде қалыптасқан көріністен ерекшеленеді. Алғашқы қиындықтар жас маманды «түбегейлі» жұмыс әдістерін іздеуге итермелейді. Сәтсіздік, теріс эмоциялар, көңілсіздік жеке тұлғаның кәсіби дезадаптациясының дамуына бастамашылық етеді.

3. Кәсіби қызметті орындау барысында маман бірдей әрекеттер мен операцияларды қайталайды.

Типтік еңбек жағдайларында кәсіби функцияларды, әрекеттерді, операцияларды жүзеге асыру стереотиптерін құру сөзсіз болып табылады. Олар кәсіби қызметті орындауды жеңілдетеді, оның айқындығын арттырады, әріптестермен қарым-қатынасты жеңілдетеді. Стереотиптер кәсіби өмірге тұрақтылық береді, тәжірибе мен жеке қызмет стилін қалыптастыруға ықпал етеді. Кәсіби стереотиптердің адам үшін күмәнсіз қасиеттерге ие және тұлғаның көптеген кәсіби деструкциясының негізі болып табылады деп айтуға болады.

Стереотиптер-маман кәсібилігінің сөзсіз атрибуты; автоматтандырылған кәсіби шеберлік пен дағдыны қалыптастыру, кәсіби мінез-құлықты қалыптастыру бейсаналық тәжірибе мен ұстанымдарды жинақтамай мүмкін емес. Кәсіби бейсаналық ойлау, мінез-құлық және іс-әрекет стереотиптеріне айналатын сәт келеді. Бірақ кәсіби қызмет стандартты емес жағдайларға толы, сонда қате әрекеттер мен барабар емес реакциялар болуы мүмкін.

Петр Яковлевич Гальперин (2 қазан 1902, Тамбов - 25 Наурыз 1988, Мәскеу) - кеңестік психолог, РСФСР ғылымының еңбек сіңірген қайраткері (1980). Педагогика ғылымдарының докторы (1965), профессор (1967.) - нұсқаған болатын», - деп, «...жағдайдың күтпеген өзгеруі кезінде іс-әрекеттер жалпы нақты жағдайды ескерместен жеке шартты тітіркендіргіштер бойынша орындала бастайды. Сонда автоматтар түсінікке қарамастан әрекет етеді деп Айтады». Басқаша айтқанда, стереотиптеу психиканың қадір-қасиетінің бірі болып табылады, бірақ сонымен бірге кәсіби шындықты бейнелеуге үлкен бұрмалаулар енгізеді және әртүрлі психологиялық тосқауылдарды тудырады.

4. Кәсіби деформацияның психологиялық детерминанттарына психологиялық қорғаудың түрлі нысандары жатады. Кәсіби қызметтің көптеген түрлері психикалық шиеленісті тудыратын Елеулі белгісіздікпен сипатталады, жиі теріс эмоциялар, күтудің деструкциялары жүреді. Бұл жағдайларда психиканың қорғаныш тетіктері іске қосылады. Психологиялық қорғау түрлерінің көптүрлілігі кәсіби деструкцияның пайда болуына терістеу, онтайландыру (рационализация), ығыстыру, проекция, сәйкестендіру, иеліктен айыру әсер етеді.

5. Кәсіби деформацияның дамуына кәсіби еңбектің эмоциялық шиеленісуі ықпал етеді. Жұмыс өтілінің өсуімен жиі қайталанатын теріс эмоционалдық жағдайлар маманның фрустрациялық төзімділігін төмендетеді, бұл кәсіби деструкцияның дамуына әкелуі мүмкін.

Кәсіби қызметтің эмоционалды қанығуы жоғары тітіркендіргіштерге, қозғалысқа, үрейлікке, нервтік үзіліске әкеледі. Психиканың мұндай тұрақсыз жағдайы «**эмоциялық жану**» синдромының атауын алды. Бұл синдром педагогтарда, дәрігерлердің, басқарушыларда, әскери, полицейлерде, әлеуметтік қызметкерлерде байқалады. Оның салдары кәсіптің қанағаттанбауы, кәсіби өсу келешегінің жоғалуы, сондай-ақ жеке тұлғаның әртүрлі кәсіби деструкциясы болуы мүмкін.

6. Кәсіпқойлық сатысында қызметтің жеке стилінің қалыптасу шамасына қарай тұлғаның кәсіби белсенділігінің деңгейі төмендейді, кәсіби дамудың стагнациясы үшін жағдайлар туындайды. Кәсіби стагнацияның дамуы еңбектің мазмұны мен сипатына байланысты. Еңбек монотонды, біркелкі, қатаң құрылымдалған кәсіби тоқырауға ықпал етеді. Стагнация, өз кезегінде, әртүрлі деформациялардың пайда болуына бастамашылық етеді.

7. Маманның деформациясының дамуына оның интеллектінің деңгейінің төмендеуі үлкен әсер етеді. Ересектердің жалпы интеллектінің зерттеулері жұмыс өтілінің өсуімен оның төмендегенін көрсетеді. Әрине, мұнда жас ерекшеліктеріне өзгерістер бар, бірақ басты себеп-нормативтік кәсіби қызметтің ерекшелігіне байланысты. Талап етілмеген зияткерлік қабілеттер бірте-бірте жойылады. Алайда, орындалуы кәсіби мәселелерді шешуге байланысты еңбек түрлерімен айналысатын қызметкерлердің интеллекті олардың кәсіби өмірінің соңына дейін жоғары деңгейде қолдау табады.

8. Деформациялар әр адамның білім мен кәсіпқойлық деңгейінің даму шегі бар. Ол әлеуметтік - кәсіби талаптарға, жеке-психологиялық ерекшеліктерге, эмоциялық-ерік сипаттамаларына байланысты. Білім берудің даму шегінің себептері кәсіби қызметтің психологиялық қанығуы, мамандық имиджіне қанағаттанбауы, жалақының төмен болуы, моральдық ынталандырудың болмауы болуы мүмкін.

9. Кәсіби деформацияның дамуына бастамашылық ететін факторлар тұлға сипатының әр түрлі акцентуациясы болып табылады. Бір қызметті көп жылдық орындау барысында кәсіби шеберлікке баса назар аударылады, қызметтің жеке стилінің матасына өрмелейді және маманның кәсіби деформациясына айналады. Әрбір басты маманның өз деформациялар ансамблі бар және олар қызметте және кәсіби мінез-құлықта айқын көрінеді. Басқаша айтқанда, **кәсіби акцентуация**-бұл мінез-құлықтың кейбір ерекшеліктерінің, сондай-ақ жеке кәсіби негізделген қасиеттері мен қасиеттерінің шамадан тыс күшеюі.

10. Деформацияның пайда болуына бастамашы фактор қартаюмен байланысты жас өзгерістері болып табылады.

Деструкцияның пайда болуы маманның кәсіби тоқыраумен, сондай-ақ мінез-құлықтың мәнімен басталады.

Стагнация – (фр. stagnation, лат. stagno-қозғалыссыз, тоқтаймын; лат. stagnum-тұрақты су). Психологиядағы Стагнация - адамның әлеуметтік өсуі мен мәдениетінің іркілісі немесе жоғары тұрған басшылармен (билікпен) социумды жаппай кемсіту-жасанды жолмен жасалатын.

Деструкцияны дамытудың басты факторы кәсіби қызметтің Өзі болып табылады. Әр мамандықтың өз кәсіби деформациялар ансамблі бар. Кәсіби деформациялар ең көп дәрежеде адамдармен үнемі өзара іс-қимыл жасайтын әлеуметтік мамандықтар өкілдерінің: дәрігерлердің, педагогтардың, қызмет көрсету саласы мен құқық қорғау органдары қызметкерлерінің, мемлекеттік қызметшілердің, әскери қызметшілердің, басшылардың, кәсіпкерлердің және т. б. салаларында дамиды.

Әлеуметтік кәсіптер өкілдерінің кәсіби деформациялар төрт деңгейде көрінуі мүмкін:

*1. Осы мамандық қызметкерлері үшін типтік жалпы кәсіби деформациялар. Кәсіби тұлғаның және мінез-құлқының бұл инвариантты ерекшеліктері еңбек өтілі бар қызметкерлердің басым бөлігінде байқалады, бірақ деформацияның осы тобының айқын көріну деңгейі әртүрлі. Мысалы, дәрігерлер үшін «**аяушылық шаршау**» синдромы тән, ол науқастардың азап шегуіне эмоционалды индифференттікте көрінеді. ІІМ қызметкерлерінде «**бейәлеуметтік перцепция синдромы**» дамиды, онда әрбір азамат әлеуетті бұзушы ретінде қабылданады; басшыларда кәсіби және этикалық нормалардың бұзылуымен, қарамағындағылардың кәсіби өмірін айла – шарғы жасауға ұмтылуымен көрінетін «**бессайыс синдромы**» дамиды.*

2. Мамандық бойынша мамандану процесінде пайда болатын арнайы кәсіби деформациялар. Кез келген мамандық бірнеше мамандықты біріктіреді. Әр мамандық деформацияның өз құрамына ие. Мәселен, тергеушіде құқықтық күдік пайда болады, жедел қызметкердің өзекті агрессивтілігі, адвокатта - кәсіби қуаңшылық, прокурорда - айыптау. Әр түрлі мамандықтағы дәрігерлер де өз деформацияларымен өседі. Терапевтер қауіп төндіретін диагноздар, хирургтар, сия медбикелері мен бей-жайдары қояды.

3. Жеке тұлғаның-темперамент, қабілет, мінез - құлықтың жеке - психологиялық ерекшеліктерін-қызметтің психологиялық құрылымына байланысты кәсіби-типологиялық деформациялар. Нәтижесінде кәсіби және жеке негізделген кешендер қалыптасады:

✓ тұлғаның кәсіби бағыттылығының деформациясы: қызмет уәждемесінің бұрмалануы («мотивінің мақсатқа ауысуы»), құндылықты бағдарлауды қайта құру, пессимизм, жаңа технологиялар мен жаңалықтарға скептикалық көзқарас;

✓ қандай да бір қабілеттер негізінде дамитын деформациялар: ұйымдастырушылық, коммуникативтік, зияткерлік және т. б. (басымдықтар кешені, гипертрофиялық талаптану деңгейі, жоғары өзін-өзі бағалау, психологиялық герметизация, нарциссизм және т. б. □);

✓ мінез-құлқына негізделген деформациялар: рөлдік экспансия, билік сүйгіштік, «лауазымдық басқыншылық (интервенция)», доминанттылық, индифференттілік және т.б. бұл деформациялар тобы әртүрлі мамандықтарда дамиды және нақты кәсіби бағдарға ие емес.

4. Әр түрлі мамандық қызметкерлерінің ерекшеліктеріне байланысты жеке деформациялар. Кәсіби қызметті көп жылдық орындау, тұлға мен кәсіптің психологиялық өсуі процесінде жеке кәсіби маңызды қасиеттер, сонымен қатар кәсіби жағымсыз, шамадан тыс дамиды, бұл жоғары сапаның немесе акцентуацияның пайда болуына әкеледі. Бұл өте жауапты, суперәділділік, гиперактивтілік, еңбек фанатизм, кәсіби энтузиазм болуы мүмкін. Бұл деформацияны «*кәсіби меніреулік*» деп атауға болады. Барлық осы деформациялардың салдары психикалық шиеленіс, жанжалдар, дағдарыстар, тұлғаның кәсіби қызметінің өнімділігінің төмендеуі, өмір мен әлеуметтік ортаның қанағаттанбауы болып табылады.

Кәсіби деформация белгілері және олардың жіктелуі

Кәсіби деформация белгілеріне мыналар жатады: қызметтегі бұзушылықтар: лауазымдық теріс қылықтар, қателіктер, тәртіптің, әлеуметтік, моральдық-этикалық, құқықтық нормалардың бұзылуы, қылмыстар, теріс пайдалану және т.б. кәсіби этика мен деонтология нормаларына сәйкес келмейтін және қоғаммен мақұлдамайтын жеке тұлғаға кәсіби өзгерістер.

Тұлғаның кәсіби деформациясының белгілерін әртүрлі негіздер бойынша жіктеуге болады. Мысалы, «әлеуметтік ауытқулар» және «делинквентті мінез-құлық» ұғымдарының көмегімен белгілер тізімін анықтауға және сипаттауға болады. Көптеген ғалымдар жіктеудің негізі және өлшемі ретінде «құқықтық нормалар» ұғымын пайдаланады, сонда тұлғаның деформациясының барлық белгілері Қылмыстық кодекстің баптарына, құқықтың белгілі бір саласындағы заңның кодталған нормаларына (мысалы, «еңбек туралы Заң», лауазымдық қылмыстар тізбесіне және т.б.) сәйкес топтастырылады. Немесе белгілер заңға тәуелді актілермен, мысалы, лауазымдық нұсқаулықтармен, кәсіби анттың, анттың мәтіндерімен салыстырылады. Кәсіби деформация белгілерін психологиялық негізде емес (қабылдау мен бағалаудың психикалық процестері, тұлға сипатының жағдайы мен қасиеттері және т.б.), ал келесі

критерийлер бойынша жіктеуге әрекет жасалды: тұлғаның деформация тереңдігі; тұлғаның деформация кеңдігі; деформация көріністерінің тұрақтылық дәрежесі; кәсіби деформацияның басталу жылдамдығы.

Кәсіби деформация параметрлерінің арасында тұлғаның деформациялану дәрежесі немесе деңгейі-жаһандық немесе парциалды сандық сипаттаманы бөліп көрсетуге болады. Егер алдымен психиканың бір бөлігі ғана зақымданса, ол қабылдау, бақылау және т.б. сияқты психикалық процестерге әсер етеді, кейіннен деформация жаһандық мөлшерге ие бола алады, тұлғаның субъективті қарым-қатынас саласын, оның дүниетанымын қозғайды. Егер деформацияның бірінші кезеңдерінде теріс терең салдарларды болдырмау оңай болса, онда кейінірек мұны істеу қиынға түседі. Атап айтқанда, кәсіби деформацияның ең соңғы формаларының бірі-адамдарға қарапайым формальды, функционалдық көзқарас. Мысалы, тар дәрігер-маман науқасты тұтастай емес, тек оның ауруын емдейді және формальды емес жағдайда адамдарға мүмкін болатын пациенттерге ғана жақындайды.

Тұлғаның кәсіби деформациясы тұрақтылық дәрежесі бойынша - уақытша (кездейсоқ) немесе тұрақты (заңды) болуы мүмкін. Мысалы, Ұлттық ұланның әскери қызметшісінің (сотталғандарды қадағалау жөніндегі бақылаушының) кәсіби деформациясының белгісі ерекше жаргонды немесе тән жестикуляцияны ақталмаған эпизодтық пайдалану деп санауға болады. Кейбір зерттеушілер бұл феноменді «норма» ұғымының және одан тиісті ауытқудың көмегімен бағалайды және талдайды. Олар «әлеуметтік норма» ұғымын бөледі, оған ең алдымен құқықтық және адамгершілік нормалар кіреді. Ол әлеуметтік нормаларға сәйкес өмір салтын қалыптастыратын «нормотип» ұғымын және психикалық норма ұғымын осы ұғыммен байланыстырады. Қандай да бір нормадан ауытқулар - бұл екі нормаға жауап бермейтін-Әлеуметтік және психикалық мінез-құлқы. Нормалардың екі түріне: бір жағынан, мақсаттарды, қағидаларды, технологияларды, әдістерді және т.б. қамтитын қызмет нормасына, ал екінші жағынан - кәсіби этика нормасына сүйенген жөн. Бұл жалпы адамзаттық мораль мен этиканың, атап айтқанда кәсіби этиканың дерексіз нормалары ғана емес.

Тұлғаның кәсіби деформациясының тән себептері

Кәсіби деформацияның себебі деп осы феноменнің мәнін түсіндіруге және кейіннен оны осы себептерді жою арқылы басқаруға болатын жақын негіз түсінген жөн. Егер, мысалы, кәсіби деформацияны талдау үшін «кәсіби рөл» ұғымын және «**жеке тұлғаның рөлдік теориясы**» ұғымын алсаңыз, онда себептерді іздеу осы ұғымдық - ойлау құралдарының сапалы мазмұнымен қатаң анықталатын болады. Сонда кәсіби деформацияның себептері оның тасымалдаушысы рөлінің дұрыс емес түсінікті мазмұны, рөлдің жеке тұлғаға әсері, орындаушылардың рөлдерін субъективті түсіну (немесе қабылдау) мен әлеуметтік *экспектациялар* (ағылш. expectation-

күту) - қоршаған адамдардың әлеуметтік рөлдерін орындау нормаларына қатысты тұлғаға қойылатын күту және талаптар жүйесі.

Рөлдік теорияны кәсіптердің барлық түрлеріне қолдану мүмкін емес. Егер ойлау құралы ретінде басқару теориясын, оның әлеуметтік-психологиялық нұсқасын алса, онда кәсіби деформацияның себептерін іздестіруді осы тәсілдің арнасында жүргізу керек. Онда *әскери қызметшілер мен әскери ұжымдарды басқару кемшіліктерінде*, бағыныштылардың мінез - құлқына пәрменді бақылау болмағанда, кәсіби қызметті бағалау өлшемдерінің анық немесе қате болмауында, әскери бөлімде әртүрлі қызметтердің қызметін жоспарлау мен ұйымдастырудағы кемшіліктерде, әскери ұжымдардағы әлеуметтік-психологиялық климаттың ерекшеліктерін және т. б. табуға болады. Бұл теорияның оң қасиеттері оның мамандандырылған қолдануында жасалған, бірақ оның көмегімен адамдар арасындағы субординациялық өзара қарым-қатынас жоқ әрекет түрлерін талдау қиын. Көбінесе кәсіби қызмет пен кәсіби және еңбек этикасының нормаларын бұзу арнайы басқарушылар (бақылаушылар) тарапынан тиісті бақылаудың жоқтығынан немесе-барлық қоғамның шекті нұсқасында орын алады.

Э. Ф. Зеердің зерттеулерінде қызметтің жеке стилінің қалыптасу шамасына қарай жеке тұлғаның кәсіби белсенділігінің деңгейі төмендегені, кәсіби дамудың стагнациясы үшін жағдайлар туындағаны анықталды. Кәсіби тоқыраудың дамуы еңбектің мазмұны мен сипатына байланысты. Еңбек монотонды, біркелкі, қатаң құрылымдалған кәсіби тоқырауға ықпал етеді. Парламент-заң шығарушы орган да, бастамашылық етеді білім түрлі деформациялар [8, с. 222-249].

«Адам-адам» типті кәсіп өкілдері арасында кәсіби деформацияның негізгі себептерінің бірі *лауазымды тұлғалардың қызметіне кең қоғамдық бақылаудың болмауы*, жариялылықтың болмауы, олардың еңбегінің нәтижелерін жария талқылау және сынаудың болмауы болып табылады. Мысалы, ЖОО оқытушылары, әрине, аудиторияның алдында «әрқашан дұрыс» деген пікірі бар, өзіне сенімді білгірлер ретінде сөз сөйлейді. Басқарушылар, әріптестер немесе жұртшылық тарапынан әкімшілік бақылаусыз, жеке тұлғаның қасиеттері ретінде авторитарлығы дами алады. Осыған ұқсас жағдайды кең билік өкілеттігі бар әскери бөлімшелердің командирлеріне қатысты байқауға болады. Кәсіби қызметте жариялылық, ашықтық және қоғамдық бақылаудың болмауы заңсыздықтың, еркіндіктің, сөзбұйдаға салудың және т. б. аса маңызды себебі болып табылады.; көптеген басшылар басшылыққа алатын құқықтық нормалар мен заңға тәуелді актілердің жетілмегендігі.

Кәсіби деформация адам тұлғасының психологиялық типіне, оның құқықтық санасының даму деңгейіне байланысты. Әдетте, дәлелдер негізінде әскери қызметтің жалған түсінікті мүдделері жатыр. Бұл мотив мақсатқа жету үшін құралдармен санамай, тапсырманы

орындауға белсенді ниет аясында пайда болады. Бұл жас, әлсіз, эмоциялық тұрақсыз, шашыраңқы командирлерге (бастықтарға) олардың кәсіби қызметіне бақылау жасамаған кезде тән.

Әскери қызметшілерге тән әлеуметтік-ұйымдастыру сипатындағы негізгі себептерді атап өткен жөн: командирлердің (бастықтардың) тарапынан талапшылықтың болмауы; әлсіз бақылау, бағыныштыларға немқұрайлы қарау; қызметтік істермен шамадан тыс жүктеу, үзіліске алып келетін шаршау және жоғары нервозность; тәртіптік практиканы қолданудағы бұзушылықтар; әскери қызметшілерде (ұжымда) теріс және жалған түсінілетін мінез-құлық нормаларының болуы; заңға құрметсіздік; қатты адамгершілік наным-сенімнің болмауы; өзін-өзі сенімділік; жеке меншік; кәсіби қызметтің мақсаттары мен сипатын түсінбеу; қызметті жалғастырғысы келмеу.

Кәсіби деформацияның себептері кейде жас кезінде тәрбиенің қолайсыз жағдайлары және отбасында кейінгі қалыпты емес қарым-қатынас болып табылады. Бұл тұлғаның бейәлеуметтік қондырғыларына, әлеуметтік байланыстар мен өзін-өзі бақылаудың әлсіреуіне, мүдделер шеңберінің және құндылық бағдарының тарылуына әкеледі.

Кәсіби қызмет жағдайларына байланысты кәсіби деформация себептерінің арасында мыналар аталады: кәсіпқойлықтың тапшылығы; қызметті ресурстық қамтамасыз етудің жетіспеушілігі; жазасыздық; қызметтестердің және басшылардың теріс әсері; азғырудың болуы; жеке кәсіби қызметті бағалаудың нақты және қуатты өлшемдерінің болмауы.

Кәсіби деформацияның себептерінің бірі ретінде ең жақын әлеуметтік ортаның ерекшелігін жиі атайды, мысалы, айдауыл бөлімшелері мен қадағалау бөлімшелері үшін – түрме субкультурасының, қылмыстық әлемнің нормалары мен ережелерінің әсері. **Кәсіби деформация себептерінің арасында белгілі бір тарихи дәстүрлердің, сарқыншақтардың болуын және белгілі бір мамандықтар бойынша ерекше қоғамдық пікірдің болуын мойындау керек:** кәсіби деформацияның дамуындағы инерттілік мамандықтың тарихи дәстүрінің және қоғамдағы адамның жағдайының салдарынан ұсталады; жеке, рөлдік және ұйымдастырушылық факторлармен байланысты «жоғары эмоциялық жүктеме»; субъект қызметінің ерекшелігі. Кейбір мамандықтар кәсіби деформация қауіптерінен көп, ал басқалары аз болады деп саналады.

Офицерлер мен келісімшарт бойынша әскери қызметшілердің кәсіби деформацияның даму ерекшеліктері

Жас кезінен бастап кадр офицерлері қатаң тәртіптің ахуалына үйренеді. Әдетте, үйде «салады», ал келіспейтіндерді түзету күшін жояды. Отставкадағы әскери офицер-үйдегі тиран мен диктатордың классикалық бейнесі. Психологтардың пікірінше, әскери адамдар адамның кәсіби деформациясының түрін алады. Офицер-мамандық емес, өмір салты.

Сонымен қатар, бұрынғы әскери қызметшілер азаматтың өміріне жақсы бейімделеді. Олардың ішінен адал күйеулер мен қорғаушылары бар. Отбасын лақтыруға Ар-намыс кодексі мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар мықты отбасы офицер үшін имидждің бір бөлігі болып табылады. ИМ қызметкерлерінде (офицерлер, келісімшарт бойынша әскери қызметшілер) кәсіби деформацияға қатысты бірқатар зерттеулердің нәтижелері белсенді кәсіби деформация басталуы мүмкін уақытша шетелде қызметтің 3 - ші және 4-ші жылдары болып табылатынын көрсетті. Мәселен, мысалы, келісімшарт бойынша әскери қызметке мынадай адамдар түрі келеді: жеткілікті теңдестірілген, көпшілікті, мәнерлер мен мінез-құлқында бірнеше жайылған, жігерлі, жанжалдарды тегістеуге ұмтылған, эмоционалды тұрақты, орта әсерлерге сезімталдығы төмен және әлеуметтік-психологиялық микроклимат мәселелеріне жеткілікті төмен пікірлікке ие (мінез-құлқында қажетті дипломаттық болмауынан көрініс табуы мүмкін).

Үшінші жылға қарай қызмет тежелу қабілеті төмендейді, мінез-құлықтың қатаң стилі артады, іс-әрекеттерде сақтану төмендейді. Осының салдары энергиялық деңгейінің төмендеуі және латенттік ашушандылыққа беталысының пайда болуы болып табылады. Зерттеушілердің пікірінше, қызметтің үшінші жылы одан әрі қызметті жалғастыру немесе оны қалдыру туралы мәселе шешілген кезде адам үшін сыну болып табылады. Күшейіп келе жатқан қарым-қатынас қорғаныс және компенсаторлық механизм ретінде әрекет етеді-қолдау және қалыптасқан жағдайдан шығуды іздеу.

Қызметтің 4-ші жылында. Өзін-өзі бақылау деңгейі жоғарылайды және үлгермеушіліктен аулақ болу уәждемесінің айқындылығы байқалады, өзінің қызметтік өсу келешектерін бағалауда қанағаттанбаушылық алаңдатады. Сонымен қатар, қызметтің үшінші жылының дағдарысын еңсерген адам өзі үшін ИМ құрылымында қабылданған нормаларды, құндылықтарды, ережелер мен тыйымдарды қабылдайды және сіңіреді. Қызметтік-кәсіби қызметте барлығы оңай және түсінікті болады, өмірлік тонус артады, танысу шеңбері кеңейтіледі.

Басқа зерттеулердің мәліметтері бойынша кәсіби деформация 7-10 жылдан кейін белсенді дами алады. Осы зерттеулерге сәйкес, маманның қалыптасуы 2 кезеңнен өтеді:

1) бір қызметте, бір лауазымда жұмыс істеген алғашқы 5-7 жыл ішінде әскери қызметші қалыпты жағдайда мамандықты меңгереді, біліктілігін алады;

2) жұмыстың сипаты мен сипаты өзгермеген кезде 7-10 жылдан кейін және одан да ұзақ уақыт бойы қызметкердің санасы мен жеке басының жағымсыз өзгерістері болуы мүмкін.

Әскери қызметшілердің кәсіби деформациясының алдын алу процесінде шешілетін міндеттерге мыналарды жатқызуға

болады: кәсіби иммунитетті дамыту; өзінің қызметтік-жауынгерлік қызметінде кәсіби Ар-намыс кодексін ұстануға нақты нұсқау қалыптастыру; бөлімшені басқару әдістерін жетілдіру; бөлімшеде салауатты моральдық-психологиялық климатты қалыптастыру және қолдау.

Кәсіби деформацияның қалыптасуына кедергі келтіретін факторлар:

Эмоциялық жану синдромы

Эмоциялық жану синдромы (бұдан әрі мәтін бойынша - ЭЖС) бірінші кезекте «жоғары үлгідегі» деп аталатын «басым шығармашылық бастама» мамандықтарының өкілдеріне тән, ал бұл бірінші кезекте мұғалім, дәрігер, заңгер, әскери қызметші (офицер, әсіресе командир, ТжӘҚЖ жөніндегі орынбасары) және т.б. - «жоғары үлгідегі кәсіптер»тобына тән.

Осы топқа кіретін кәсіптерге тән келесі төрт негізгі ерекшелікті атап өтуге болады:

Жұмыс шарттары:«әрқашан жаңа» жұмысы; бірқатар сәттер сырттай бақылау және есепке алу үшін мүлдем қолжетімді емес. Қызметтің механикалық элементтері шығармашылық бастыққа бағынады. Механикалық элементтер санының артуы қызмет жағдайларының төтенше нормаланбаған екендігін немесе маманның кәсіби жарамдылығын куәландырады.

Аппараттық қамтамасыз етілуі: өнімнің қасиеттері өндіріс құралымен анықталатын «механикалық» еңбек жұмысшыларынан айырмашылығы, мұнда-Орындаушының өзінің сипаты мен қасиеттерімен басым. Алайда, тіпті барлық оң маңызды қасиеттердің болуы да мүмкін емес, мысалы, педагог - Жаратушы, өйткені ол үшін әлі де шақыру қажет.

Әрбір жеке қызметкердің өндірісі үшін маңызы: арнайы дайындық арқылы адамның психикалық және физиологиялық қабілетін жетілдіруге дейін дамыту қажет, өйткені олай болмаған жағдайда «психикаға зорлық - зомбылық» жасалады және нәтижесі - «басымдылық, шаршау, тітіркену».

Субъектінің психофизиологиялық өміріндегі жұмыстың (қызметтік-кәсіби қызметтің) рөлі: кәсіби қызметтің психофизиологиялық салдары «ерік-жігерді ынталандырудың жоғары қатысуына» және сананың тұрақты және белсенді жұмысына байланысты шаршау болып табылады.

Артық шаршау сабақтан тыс жұмыстың көп болуымен түсіндіріледі. Жоғарыда көрсетілген ерекшеліктерден басқа, аталған кәсіптер тобының өкілдеріне *мәжбүрлі қарым-қатынас* факторы тән. Кәсіби қызметтің ерекше ерекшеліктерінің нәтижесі ретінде, адамға үлкен эмоционалдық жүктемелердің созылмалы әсері **«эмоциялық жану синдромы (жану)»**деп аталады.

«Эмоциялық күйдіру» (burnout) термині американдық психиатр Герберт Фрейнденбергпен 1974 жылы клиенттермен қарқынды және тығыз қарым-қатынаста болатын сау адамдардың психологиялық жағдайын, оларға кәсіби көмек көрсету кезінде эмоциялық жүктелген атмосферада сипаттау үшін енгізілді.

Бастапқыда «жану» деп өзінің пайдасыздық сезімімен өмір сүрудің жағдайы түсінді [4].

Эмоционалдық күйіп кету адамдармен қарым-қатынас саласындағы жеке өзгерістерге (терең когнитивті бұрмалаулардың дамуына дейін) әкеп соқтыруы мүмкін.

Эмоциялық жану синдромының көріністері: эмоциялық сарқылу, өзгерту (адам бұрын болған сияқты жұмысқа бере алмайды); дегуманизация және деперсонализация (оқушыларға, пациенттерге, клиенттерге жағымсыз қарым-қатынастың дамуы); кәсіби тұрғыдан жағымсыз өзін-өзі қабылдау (өзінің кәсіби шеберлігінің өзін-өзі бағалауын төмендету). Burnout қысқаша «шамадан тыс жұмыс жүктемесі мен жеке тұлғааралық қарым-қатынасқа байланысты маманның жұмыс орнына бейімсіздігі»деп анықталады.

Эмоциялық жану синдромының фазасы:

1. Шаршау динамикасының өзгеруі:

- жұмыс күні аяқталғанға дейін шаршау сезімінің пайда болуы, келесі жұмыс күніне күш қалпына келмейді;
- ұйқының динамикасы бұзылады: ұйықтау қиын, одан әрі-кенеттен ерте ояну);
- тәбеттің болмауы немесе керісінше, тамақтану;
- химиялық агенттерді теріс пайдалану: темекі, кофе, алкоголь, есірткі.

2. Ауруларға қарсы тұрудың төмендеуі (ауру - бұл ағзаның психологиялық жағдайға тән реакциясы):

- психосоматикалық әлсіздік сезімінің пайда болуы;
- жүрек соғуының жиілеуі, енгігу, асқазан-ішек бұзылулары, бас аурулары, люмбаго, төмен қысым аясында кінә сезімінің, мазасыздықтың (үрей), толқудың, тітіркенудің пайда болуы.

3. Эмоционалдық байланыстардың нашарлауы.

- агрессивті сезімдердің пайда болуы: ашулану, кенеттен ашулану, («тежегіштерді өшіру»), агрессивтілік, жанжал;
- отбасындағы эмоционалдық ахуалдың нашарлауы. Адамдарға теріс көзқарас. Жұмысқа теріс көзқарастың пайда болуы.

4. Сезімнің ақталуы.

- ештеңе қалаймын, иеліктен шығару және апатия. Төменде берілген көңіл-күй және онымен байланысты эмоциялар: цинизм, пессимизм, үмітсіздік және мағынасыздық сезімі, депрессия.

- басқа адамдарға қатысты үлгілер, стереотиптер пайда болады. Жалғыздық сезімі - қарым-қатынас пен қарым-қатынастың молшылығы аясында. Жақын адамдармен көптеген мәселелер бар.

«Эмоциялық жану» синдромының дамуына ықпал ететін факторлар 2-кестеде көрсетілген.

Алайда, «жану» процесін төмендететін жеке қасиеттер бар:

- ✓ мейірімділік, эмпатияға қабілеттілік;
- ✓ «еңсеру мінез-құлқының» белсенді стратегиясы (жағдайға өз көзқарасын өзгерту арқылы оны өзгерту және эмоциялық дикуйзелісті еңсеру жолымен жағдайды менгеру); жеке аутенттілік («біріктірілмеушілік»); кәсіби қиындықтарды жеңе алатын эмоциялық жетілген тұлға ғана.

«Эмоциялық жануда» кәсіби көмек негізінен екі бағытта қарастырылады: а) «ұйымдастыру факторының әрекетін жеңілдету» және б) психотерапияның әртүрлі түрлері (топтық және жеке) түрінде «жанумен жұмыс».

2-кесте.

Синдромның дамуына ықпал ететін факторлар «эмоциялық жану»

р/с №	Атауы	мазмұны (қысқаша сипаттамасы)
1	тұлғалық факторлар	Өзінің кәсіби қызметінің маңыздылығының төмен бағасы; кәсіби өсудің қанағаттанбауы; дербестіктің жеткіліксіздігі, тұрақты қолдауға бағдарлану; агрессивтілік, қалыс қалу, кез келген бағадағы мақсаттарға жетуге бағдарлану; авторитаризм, доминантизм, санаттылық, ымырасыздық; ригидтік (қатаңдық, іс-әрекет бағдарламасын өзгертуге қабілетсіздік), инерттілік, бейімділік. «Жанатындарға» еңбекшілер деп аталатындар, яғни өздерін тек жұмыс мақсаттарын жүзеге асыруға арнауды шешетіндер, өз-өзіне алаңдаушылыққа дейін өз міндетін іздейтіндер жатады.
2	рөлдік (әлеуметтік) факторлар	Бірлескен іс-қимыл келісімдерінің болмауы; ұжымда ішкі сау емес бәсекелестік, жалпы нәтижеге жұмыс істеу қажет болған жағдайда ұжым мүшелерінің күш-жігерін біріктірудің болмауы.
3	ұйымдастыру факторлары (кәсіби қызметтің сипаты)	Көп сағаттық, тиісті түрде бағаланбайтын, өлшенетін қиын мазмұны бар жұмыс: басшылықтың сипаты жұмыстың мазмұнына сәйкес келмейді; белгісіздік немесе жауапкершіліктің жеткіліксіздігі.

3.2. Экстремалды жағдайлардың құқық қорғау органдары қызметкерлерінің психикасына және іс-әрекетіне әсері.

Құқық қорғау органдары қызметкерлерінің қызметі жиі қиын, жанжалды жағдайларда, қару мен арнайы құралдарды қолдануға байланысты өмірге қауіпті жағдайларда өтеді. Тіпті құжаттарды тексеру, жол қозғалысы ережелерін бұзушының атына ескерту, барлау сұрау, алдын алу әңгімесі, көзбе-көз ақы, жауап алу психикалық кернеулерге толы және өткір қарсыластыққа ұласатын «психологиялық жарылыс» шамасынан тұрады. Соңғы онжылдықта мұндай жағдайлар мен жағдайлардың жиілеу үрдісі байқалады.

Халықтың қалыпты өмірін, қоғамдық қауіпсіздікті және нақты аумақтағы тәртіпті жиі бұзатын табиғи, техногендік немесе әлеуметтік сипаттағы құбылыстар мен факторлардан туындайтын төтенше жағдайлар аса қиын. Бұл табиғат дүлей күштерінің әрекеттері (жер сілкінісі, дауыл, орман өрттері, селдер, індеттер мен эпизоотиялар және т.б.), техносфераның апаттық өзгерістері (химиялық, экологиялық қауіпті өндірістердегі, атом электр станцияларындағы апаттар, көлік апаттары, ғимараттардың бұзылуы және т. б.) және әлеуметтік катаклизмдер (жаппай тәртіпсіздіктер, террорлық актілер, кепілдікке алынғандар мен ұшақтарды басып алу, заңсыз қарулы құрылымдардың әрекеттері, құқық тәртібі күштеріне топтық қарсылық көрсету және т. б.).

Мұндай жағдайлар, жағдайлар, мән-жайлар барлық адамдарға, соның ішінде құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне да қатты психологиялық әсер етеді және әдетте экстремалды (ерекше, айрықша, төтенше) деп аталады. Олар кәсіби міндеттерді шешуде үлкен қиындықтар туғызады, іс-әрекеттердің табыстылығына әсер етеді, қызметшілер құрамы психологиялық тұрақтылықты, ерекше дайындықты, осындай жағдайларда әрекет етуді ерекше білуді талап етеді.

Криминалдық элементтің белсенділігі мен кәсіпқойлығының артуы, олардың қару - жарақты және басқа да қылмыс жасаудың қазіргі заманғы құралдарын пайдалануы, топтық бандитизмнің, ұйымдасқан қылмыстың жандануы (ұзақ үзілістен кейін) құқық қорғау қызметінің жаңа түрін-қызметтік-жауынгерлік іс-әрекетін тудырды. Оны жүзеге асыруға бірінші кезекте ішкі істер органдарының және Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланының жеке құрамы, сондай-ақ арнайы бөлімшелер дайын болуы тиіс.

Экстремалды-психологиялық факторлар

Экстремалды шарттар, жағдайлар, мән-жайлар азаматтар мен құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне психологиялық әсер ететін (көбінесе теріс) әртүрлі факторларды (себептерді, күштерді, ерекшеліктерді) объективті түрде қамтиды. Мұндай факторлардың екі тобын анықтауға болады:

1. Экстремалды моральдық-психологиялық факторлар:

* қоғамдық тәртіптің қадағаланатын және ұғынылатын бұзылуы және тәртіп бұзушылықтың жолын кесу мен қалпына келтірудегі өз борышын түсіну;

* байқалатын адам шығындары, айырулар, қирау: адамдардың өлімі, мәйіттер, құрбандар, азап шегушілер, адамдардың қайғы-қасіреті, олардың қажеттіліктері, көтерілетін тартулар, материалдық залал, көмек туралы шақыру және т.б.;

* аумақта, қалада, жолда және т.б. өмірдің жалпы ұйымдасуы, азаматтардың әдеттен тыс мінез-құлқы (үрей, тобыр, босқындар, күйбеңшілдік, агрессивтілік);

* криминалдық элементтің күрт жандануы - оны құқық бұзуды имитациялаудан физикалық күш қолдану арқылы агрессияға, ал төтенше жағдайлар аймақтарында - тонау, ұрлық, тонау, қарақшылық, бандитизм, бейбіт азаматтарды өз қалауын жасыру үшін пайдалану және т. б.;

* болып жатқан оқиғалардың үлкен маңыздылығы, оларға жеке қатыстылығын түсіну;

• өз шешімдері, әрекеттері, қимылдары және қажетті кәсіби нәтижеге қол жеткізу үшін жауапкершілікті сезіну;

* болып жатқан төтенше жағдайлар аймағында тұрған азаматтардың денсаулығы мен өміріне, сондай - ақ өз әріптестерінің және жеке басының денсаулығына қауіп;

* өз қызметтестерімен және өзара іс-қимыл жасайтын бөлімшелерімен бірлесіп әрекет ету, бір-бірін келтірмеу, өзара қолдау көрсету және түсім көрсету, басқалардың үлгісін ұстану және өзі үлгі көрсету қажеттігін түсінетін ұжымшылдық, ынтымақтастық;

* бастықтардың, командирлердің мысалы-әсіресе қиын, қауіпті жағдайларда қатты әсер ететін фактор. Жауынгерлік даналық келесіні білдіреді: **«Егер командир жүгірсе, сарбаз оны бес километрде басып озады»;**

* уәде беру, сатып алу - экстремалды жағдайларда және құқық бұзушылар, қылмыскерлер қиын, амалсыз жағдайларға тап болады және құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне тек аман қалу үшін уәде беруге, ұсынуға, бәрін беруге дайын. Бұл қызметкерді моральдық таңдау алдында бірден психологиялық түрде қояды - кәсіби сатқындық немесе борышқа, антқа, ар-ожданға адалдық.

Бұл факторлар тобы қызметкерлерден жоғары моральдық-психологиялық дайындықты, жұмылдыруды, төзімділікті, өзін-өзі ұстауын талап ете отырып, күшті моральдық-психологиялық әсер етеді.

2. Экстремалды кәсіби-психологиялық факторлар. Салыстырмалы тыныш жағдайларда табысты орындалған, бұрын қолданылған қарапайым іс-әрекеттерді іске асыруды қиындататын психикаға жалпы әсер етуге тән.

Бұл келесі факторлар:

* *жаңашылдық, ерекше.* Аса күрделі экстремалды жағдайлар құқық қорғау органдары қызметкерлерінің көпшілігінде күн сайын емес, олар үшін әдеттен тыс орын алады. Олар үлгі емес, икемді, тапқыр, ақылмен, өз мүмкіндіктерін;

* *кенеттен.* Күрделі жағдайлардың көпшілігі немесе одан да көп күрделенуі жағдайды түбегейлі өзгерте отырып, күрт жүреді. Бұл қызметкерден осындай қиыншылыққа дайындықты, қырағылықты, өзін қиын жағдайға келтірмеуді, қателеспеуді талап етеді;

* *жылдамдық, уақыт тапшылығы.* Қысылтаяң жағдайлар кәсіби маманды тез әрекет етуге, жағдайдың өзгеру қарқынынан және оқиғалардың дамуынан қалыс қалмай, дереу және барабар өзгерістерге әрекет етуге мәжбүр етеді;

• *жоғары жүктеме.* Қиын жағдайларда әрекет ету, «таяқша ишарасы» бойынша пайда болмайтын нәтижелерге қол жеткізу - бұл өз мүмкіндіктеріңізді пайдалану, сен не істей аласың? Жүктемелер кешенді: ақыл-ой, эмоционалдық, ерік, физикалық. Төтенше жағдайлар кезінде жеке құрам артық жағдайларда міндеттерді шешуге тура келеді (тамақ ішудің ықтимал бұзылуы, демалу мен ұйқыға арналған жағдайлар, жеке гигиена және т. б.);

* *ұзақ жүктеме-құқық қорғау қызметіне өте тән фактор.* Тіпті кабинеттік жұмыс әдетте тұрақты асықпалар, күрделі міндеттерді шешу, адамдармен қарым-қатынаста қиын адамдармен әңгіме жүргізу, белгіленген жоспарларды шұғыл тапсырмалармен бұзу, үзіліссіз, тығыз және т.б. жағдайда өтеді, бұл жұмыс күнінің екінші жартысында қызметкерді жоғары өзін-өзі ұстау, ұстамдылық, өзін сапалы жұмысты жалғастыруға жұмылдыра білуді талап ететін жағдайға алып келеді. Тіпті қиын, алайда орналасқан, тәулік және апта далалық жағдайда;

* *белгісіздік.* Іс жүзінде құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне әрдайым ақпараттық белгісіздік жағдайында әрекет етуге тура келеді: түсініксіз, ақпараттың жетіспеушілігі, ақпараттың көптігі (елеулі және мәні жоқ, сенімді және жалған, ескірген және дәл емес, белгілі және қарама-қайшы). Міндет, әдетте, ақпаратты табу және нақтылау ғана емес, өйткені уақыт күтпейді және тіпті жағдайдың белгісіздігі кезінде әрекет ету керек, және де қателерді жасамау үшін;

* *тәуекел.* Тәуекел кез келген кәсіп пен кез келген істе бар. Алайда, құқық қорғау қызметінде ол үнемі қатысады, оның үстіне тәуекел дәрежесі, мұнда сәтсіздік ықтималдығы жоғары. Тәуекел түрлерінің өздері әртүрлі: қызметтік міндеттерді шешудің үзілуі тәуекелі, мерзімдерді бұзу тәуекелі, қылмыскердің жауапкершіліктен кету тәуекелі, жаза алу тәуекелі, лауазымынан босату тәуекелі, дене жарақатын алу тәуекелі, өз өміріне қауіп, азаматтар үшін тәуекел, өзінің беделі мен моральдық беделі және т. б. үшін тәуекел.

Төтенше жағдайлардың құқық қорғау органдары қызметкерлерінің психикасына және кәсіби қызметіне әсері.

Қысылтаяң жағдайларға тап болған әрбір қызметкер үлкен, ал кейде шекті жүктемелерді бастан кешіреді, барлық болып жатқан жағдайларды бақылап және қажетті кәсіби әрекеттерді орындай отырып. Ол көп және қауырт ойлайды, бағалайды, өзі үшін қорытынды жасайды, шешім қабылдайды, мінез-құлық және іс-әрекет тәсілдерін ойлайды, өз күші мен мүмкіндіктерін жұмылдырады, ішкі қиындықтар мен ауытқуларды жеңеді, өзінің мінез-құлқын борышқа, қойылған міндеттерді шешуге және т.б. бағады.

Тәжірибе жүзінде де дәлелденген, экстремалды-психологиялық факторлар, егер ол моральдық және кәсіби - психологиялық тұрғыдан жақсы дайындалған болса, құқық қорғау органдары кәсіпқойының психикасына оң әсер етеді.

Қысылтаяң жағдайларда психикалық іс-әрекет үшін тән:

- борыштың, жауапкершілік пен табандылықтың шиеленісуі, қойылған міндеттерді сөзсіз және сапалы шешу ниетімен ұштасқан;
- міндеттерді шешу барысында барлық күш-жігерді және мүмкіндіктерді толық көрсету;
- жауынгерлік қозу (пайдалылық шегінде), жоғары энергиялық және белсенділік, мақсаттарға жетудегі үлкен табандылық;
- нәтижеге қол жеткізуге құмарлықпен ұмтылған, әрі сөзсіз ең жоғары;
- жоғары қырағылық, ілтипат, бақылау, жылдам және нақты ой жұмысы;
- жинақтылық және кез келген күтпеген жағдайларға, жағдайдың өзгеруіне және қауіптің туындауына тез реакцияларға үнемі дайын болу;
- уақытша сәтсіздікке төзімділік және т.б. психологиялық даярланған қызметкерлердің кәсіби іс-әрекеттері жоғары сапасымен, жоғары айқындығымен, ату тегімен, нәтижелілігімен ерекшеленеді. Олардың көпшілігі экстремалды жағдайларда кәсіби құмарлық пен рахат сезінеді.

Оң өзгерістер жеке ғана емес, топтық сипатқа ие. Осылайша, жоғары дайындығымен ерекшеленетін әскери топтарда, жиынтық жасақтарда, арнайы бөлімшелерде, Ұлттық ұланның әскери бөлімдерінде моральдық-психологиялық климаттың нығаюы, салауатты қоғамдық пікір және оптимистік көңіл-күй, өзара қарым-қатынас жауынгерлік және қызметтік мүдделерге бағынады, өзара іс-қимыл, өзара көмек, серіктестік көріністері, ынтымақтастық, өзара қолдау, кәсіби және жауынгерлік дәстүрлерді ұстану және т.б. жақсарады.

Алайда кәсіби, моральдық және психологиялық тұрғыдан нашар дайындалған қызметкерлерге, оның ішінде Ұлттық ұланның әскери қызметшілеріне де төтенше жағдайлар мен оларға тән факторлар теріс әсер етеді.

Олардың психикалық қызметінде басым:

- 1) психикалық шиеленістің қарқындылығын пайдалылық шегінен өту;
- 2) мазасыздық, алаңғасарлық, жұмсалмау, реакциялардың баяулауы;
- 3) сәтсіздіктен қорқу, жауапкершілік алдындағы қорқыныш, өз мінез-құлқын кез келген бағамен сәтсіздікті болдырмау себептеріне бағыну (барынша мүмкін табысқа ұмтылудың орнына);
- 4) ақыл-ойдың нашарлауы, бақылаушылық, жағдайды бағалау, есте сақтау сәтсіздігі және қабылдауы («Қорқыныштың көзі үлкен», «Қорыққанға қос көрінер», «Жасқаншақ қарға бұтадан да қорқады»);
- 5) мақсатқа жетудегі белсенділіктің, табандылықтың, тапқырлықтың, тапқырлықтың және тапқырлықтың төмендеуі, ақтауды іздеуге бейімділіктің артуы («кім қалайды-ол тәсілдерін іздейді, кім қаламаса - себептерін іздейді»); үнемі әлсіздікті сезіну, шаршау, әлсіздік, бейімсіздік, жұмылдыра алмау тұрақты сезімі;
- 6) өзін-өзі сақтау сезімінің шиеленісуі, кейде барлық сана-сезімді жаулап алатын және мінез-құлқтың жалғыз түршігерлік күші болатын;
- 7) тітіркендіргіштің өсуі, өзін бақылауды жоғалту және т. б.

Психикалық қызметтегі бұл теріс көріністер іс-әрекеттер мен іс-қимылдарға әсер етеді. Мысалы, кернеудің пайдалылық шегі арқылы өткен кезде және асқын кернеу (дистресс) пайда болғанда шығармашылық қабілет бастапқы жоғалады, не болып жатқанын дәлме-дәл түсіну; әрекет шаблонды болады және жағдайға толық жауап бермейді. Пайда болған теріс психологиялық құбылыстардың әсерінен психикалық шиеленістің қарқындылығы одан әрі өсе бастағанда, тіпті жұмыс істеген іскерліктер мен дағдыларда қателіктер пайда бола бастайды, олардың саны бірте-бірте ұлғаяды, ал олар анағұрлым өрескел жасалады; нәтижелілік тез азаяды. Шекті кернеу пайда болған кезде өрескел қателер пайда болады (мысалы, автокөлік жүргізушісі тежегіш педалінің орнына газ педаліне басады, ал содан кейін тірі қалса, оны неге жасағанын түсіндіре алмайды); кез келген нұсқаулықтар мен ұсынымдар «басынан ұшады»; ашық қорқақтық, қауіпті тапсырмаларды орындаудан бас тарту, алдау, адалдық, дұшпандық және т. б. пайда болады.

Егер асқын кернеу ұлғаятын болса және одан әрі «К» сыни нүктесі өтіп кетсе, зарарланған кернеу пайда болады және психикалық қызметтің үзілуі болады - қоршаған ортаны түсіну және өзінің мінез-құлқында есеп беру қабілетінің жоғалуы. Бұзылу тежеуіш түрінде (тежеу, психологиялық үрей, немқұрайлылық, толық енжарлық және бей-жайсыздық, есінен айрылу және т.б.) немесе күйбеңділік (дүрбелең, мағынасыз, хаотикалық мінез-құлқ) көрінуі мүмкін.

Теріс құбылыстар нашар дайындалған жауынгерлік топтарда да пайда болады: сау емес және пессимистік көңіл-күй, қауесет, наразылық, теріс пікір, тәртіптің әлсіреуі, мінез-құлқтың жарғылық және қызметтік нормаларының бұзылуы, спиртті дұрыс қолдануға бейімділігі, өзара

қарым-қатынастағы қақтығыстар, үрей. Барлық осы теріс психологиялық құбылыстар жауап алынатын адамдарда да туындауы мүмкін, не түсіну және ескеру қажет.

Осылайша, практикалық тәжірибе сапалы моральдық-психологиялық және кәсіби-психологиялық дайындық кезінде, қызметкердің өз үстіндегі күрделі жеке жұмысы кезінде оған экстремалды жағдайлардың барлық ықтимал теріс әсері және оның іс-әрекеттері табысты бейтараптандырыла алатынын бекітуге мүмкіндік береді.

Қорытындылар:

Тұлғаның кәсіби деформациясы кәсіби қызметті ұзақ орындау әсерінен болатын жеке тұлғаның қасиеттерінің (қабылдау стереотиптерінің, құндылық бағдарларының, мінез-құлықтың, қарым-қатынас және мінез-құлық тәсілдерінің) өзгеруі болып табылады. Кәсіби деформацияның алдын алу кәсіби деформацияның алғышарттары мен көріністерінің даму ықтималдығын төмендетуге бағытталған алдын алу шараларының жиынтығы болып табылады. Мұндай алдын алу міндеттерінің бірі кәсіби деформацияның дамуына ықпал ететін факторларды оқшаулау және тегістеу болып табылады.

Кәсіби деформацияның алдын алу бойынша жұмыс психологиялық және психологиялық емес ұйымдастырушылық-басқарушылық, тәрбиелік сипаттағы шараларды қамтиды.

Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен Ұлттық ұланның әскери қызметшілерінде кәсіби деформацияның алдын алу процесінде шешілетін жеке міндеттерге мыналарды жатқызуға болады: жұмыста кәсіби ағзаны және жоғары мәдениетті жасау; адамгершілік-психологиялық тұрақтылық пен іскерлік бағытты дамыту; жұмыста кәсіби Ар-намыс кодексін ұстануға орнатуды қалыптастыру; дербес басқарудың стилі мен әдістерін жетілдіру; қызметтер мен бөлімшелерде оңтайлы моральдық-психологиялық климатты қалыптастыру.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Маманның «кәсіби деформациясына» анықтама беріңіз, оның мазмұнын ашыңыз.
2. Кәсіби деформация түрлерін атаңыз. Қазақстан Республикасы ПМ ПО қызметкерлері мен Ұлттық ұланның әскери қызметшілерінде кәсіби деформацияның пайда болуына қандай факторлар ықпал етеді?
3. «Кәсіби деструкция» дегеніміз не, кәсіби деструкция деңгейлерінің жіктелуін жүргізіңіз.
4. «Эмоциялық жану синдромы» ұғымының мазмұнын ашыңыз, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінде ЭЖС белгілері неде?
5. ЭЖС қалыптастыру факторларын атаңыз, оның сатыларын ашыңыз.

6. Ұлттық ұланның әскери қызметшілерінде ЭЖС көрінісінің қандай ерекшеліктері байқалуы мүмкін?

7. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері мен Ұлттық ұланның әскери қызметшілерінде ЭОЖ алдын алу үшін қандай іс-шаралар өткізу қажет?

4-ТАРАУ. ҚЫЛМЫСТЫҚ АГРЕССИЯ ПСИХОЛОГИЯСЫ.

Дәріс. Қылмыстық агрессия психологиясы. Агрессивті мінез-құлықтың түрлері мен формалары.

Агрессивтілік мәселесі қоғам өміріндегі ең маңызды мәселелердің бірі. Неге адамдар кейде айналасындағыларға ауыртпашылық және азап шеккіздіреді? Өзін-өзі қорғау инстинктіне саналы түрде өлімге бара жатқан жауынгер не қозғайды? Неге ата-аналар өз балаларын ұрады? Өзін-өзі өлтіруші қолын өзіне қалай көтере алады? Және болашақ зорлаушылар мен өлтірушілер бақытты отбасыларда қалай өседі? Бұл сұрақтарға жауаптарды аз біледі. Әлем соншалықты қатал болды, біз бір-бірімізге ауырсынуды байқамаймыз. Сондықтан бұл тақырып бүгінгі күні өте өзекті. «Агрессия» сөзі латын тілінен «aggredi» шабуыл білдіреді. Бұл термин еуропа тілдерінде бұрыннан бар, бірақ оның мәні әрдайым бірдей болған жоқ. ХІХ ғасырдың басына дейін-бұл ұғым өте кең болды: кез келген белсенді мінез-құлық мейірімді және дұшпандық деп саналды. Кейінірек бұл сөздің мағынасы тар болды. Агрессия деп қоршаған адамдарға қатысты дұшпандық мінез-құлықты түсіне бастады.

4.1. Қылмыстық агрессия психологиясы.

Бүгінде агрессия немесе зорлық - зомбылық актісі туралы бірде-бір хабар болмаса, бірде-бір газет, бірде-бір радио немесе телебағдарламаны елестету мүмкін емес. Статистика адамдардың бір-бірін жаралап, өлтіріп, қай жиілікпен жақындарының ауыруы мен азап шегетінін көрсетеді. Алайда, басқа уақыттарда және басқа жерлерде зорлық-зомбылық көрсету туралы мәліметтер біздің әлемде орнаған қатыгездік пен зорлық-зомбылықта шығатын жанның қатарынан ешнәрсе жоқ екенін айтады.

Агрессивті басқыншылық зорлық-зомбылық мінез-құлқына бейімділік біздің ата-бабаларымыздан мұра болды. Адамзат ежелден адам агрессиясының феноменіне қызығушылық танытты. Жаңа аумақтарды жаулап алу ең бай рахат көздеріне еркін қол жеткізу қауымдастық мүшелерінің ең көп санын бақылауға және тамақ және тамақтану қорларын басқаруға ұмтылу – осының бәрімен біздің алыс бабаларымыз одан да көп немесе аз табысты айналысты.

Тарихи анықтама:

1184 жылда Трояны алу кезінде гректер-триумфаторлар 10 жастан асқан еркек жынысты барлық адамдарды өлтірген, ал тірі қалғандар, яғни әйелдер мен балалар құлдыққа сатылды. Испан инквизициясының (1420-1498) ең жоғары көтерілу жылдарында көптеген мың ерлер, әйелдер және балалар ересь үшін от жаққан және шіркеу мен мемлекетке

қарсы басқа да «қылмыстар» жасаған. Африканың оңтүстігінде өмір сүріп жатқан Кунг тайпасының бушмендерінде кісі өлтіру пайызы АҚШ-тан бірнеше есе артық, және хабарларға қарағанда кісі өлтіру құрбандары бірде-бір кінәсіз адамдар (Lea, 1979) болып отыр. Эквадордың шығысында өмір сүретін уаронидің халық өкілдері арасындағы өлімнің 45% - дан астамы ішкі тайпалық түйісулер барысында алынған найза жарақаттары салдарынан өлімге ұшыраған (Collins, 1983).

Агрессияны анықтаудағы басты мәселелердің бірі-бұл термин іс-әрекеттердің алуан түрлілігін білдіреді. «Агрессия» сөзінің өзі «адамның басқа адамдарға қатысты мінез-құлқын білдіреді, ол оларға зиян келтіруге, қолайсыздықтар жасауға ұмтылады. Әр түрлі ғалымдар мен философтар бұл феноменді әр түрлі бағалайды.

Агрессия теориясы

Барлық ғылыми теориялардың бірі, агрессивті мінез-құлықты туа біткен ретінде қарастыратын **инстинкттер (эволюция) теориясы**. Зигмунд Фрейд австриялық психоаналитик, психиатр және невролог, психоанализдің негізін қалаушы ретінде ең танымал, агрессия туа біткен және өз көзінде өлімнің инстинктіне бағытталған өз бастауын алады деп ойлады; іс мәні бойынша, агрессия-бұл тек қана маманданған және сыртқы объектілерге бағытталған сол инстинкт. Эволюционистер агрессивті мінез-құлықтың көзі басқа туа біткен механизм: барлық жануарларға тән күрес инстинктісі, соның ішінде адам деген.

Бинталандыру теориясының жақтастары агрессия көзі, ең алдымен, шақырудың сыртқы себептері немесе басқаларына зиян келтіру болып табылады деп болжады. Бұл бағыттағы теориялар арасында ең үлкен әсер **фрустрация-агрессия теориясы-Д. Доллардпен** ұсынылған агрессия.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Доллард (Dollard) Джон (1900-1980) - американдық психолог, эксперименталды психология, әскери психология, тұлға психологиясы және әлеуметтік психология, психоанализ және психотерапияның мәселелері бойынша маман. Өмірбаян. Вискон университетінде (бакалавр. 1922). Философия докторы (Чикаго университеті, 1931). 1931-1932 жылдары Берлинде психоанализ бойынша тренинг өтті. 1932 жылдан - Йель университетінің адами қарым - қатынас институтының ғылыми қызметкері, 1952 жылдан-профессор. Өзінің кәсіби қызметін психоанализ және нығайту теориясын біріктіру әрекеттерінен бастады. Осы әдістемелік қондырғы шеңберінде агрессияға талдау жасап, оның себептері ретінде қажеттіліктің фрустрациясын анықтады. Бұл ретте заңдылық белгіленді: қажеттіліктің бастапқы деңгейі жоғары болған сайын, агрессияның пайда болуы соғұрлым күшті.

Агрессия теориясы әлсіздігі мен әрекетсіздігіне **негізделеді**, ал индивидтің, агрессияға деген фрустрациясы туындайды. Кейбір жағдайларда агрессивті шақыру сыртқы кедергілерді қарсы алады немесе

жазалау қорқынышымен беріледі. Алайда, бұл жағдайда да түрту агрессивті іс-әрекеттерге, бірақ олар шынайы фрустраторға емес, агрессивті іс-әрекеттер кедергісіз және жазасыз жасалуы мүмкін басқа объектілерге бағытталатын болады. Бұл жағдай осы феноменнің пайда болуын түсіндіретін модельді ұсынған Миллермен кеңейтілді және қайта қаралды.

Агрессияның когнитивті модельдері осы мінез - құлықтың негізінде жатқан эмоционалдық және когнитивті процестерді қарау орталығына орналастырады. Осы бағыттың теорияларына сәйкес, индивидтің кейбір әрекеттерді түсіну немесе түсіндіру сипаты, мысалы, қауіп немесе арандатушылық ретінде оның сезімдері мен мінез-құлқына белгілі бір әсер етеді. Өз кезегінде, индивид уайымдайтын эмоциялық қозу немесе жағымсыз аффектация дәрежесінде оған қауіп төндіру дәрежесін анықтаумен айналысатын когнитивті процестерге әсер етеді.

А. Бандура ұсынған *әлеуметтік ғылым теориясына* (бихевиоральды модель) сәйкес агрессияны терең түсінуге тек назар аударғанда ғана қол жеткізуге болады: мінез-құлықтың агрессивті моделі қандай жолмен игерілгеніне; оның пайда болуына итермелейтін факторларға; мінез-құлықтың осы моделін бекітуге ықпал ететін жағдайларға.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Альберт Бандура (ағыл. Albert Bandura; туған. 1925 жылы 4 желтоқсанда Мундар, Альберта, Канада) - канадалық және американдық психолог, украиндық тектен шыққан, әлеуметтік ғылым (немесе әлеуметтік когнитивизм) теориясы бойынша өз жұмыстарымен, сондай-ақ қуыршақ Бобо эксперименттерімен белгілі. Бұл эксперименттің мәні балалардың теледидар экранында көрген агрессивті әрекеттерді командаға емес, тек осы әрекеттерді көшіре отырып жасағаны болды. Ғылым әлемінде Бандураның үлгілеу, өзін-өзі тиімділік және жасөспірімдер агрессиясы бойынша жұмысы кеңінен танымал. Ол бірқатар кітаптардың авторы, әлеуметтік ғылым теориясының негізін қалаушы, көптеген Құрмет наградаларының иегері.

Әлеуметтік ғылым теориясының қысқаша мазмұны 3-кестеде көрсетілген.

3-кесте.

А. Бандураның әлеуметтік ғылым теориясы

№р/с	Агрессия көрсеткіштері	Мазмұны
1	Құралдармен алынатын агрессия	Биологиялық факторлар (мысалы, гормондар, жүйке жүйесі)
		Үйретулер (мысалы, бақылау. Тікелей шеберлік)
2	Агрессия үгіттеледі:	Шаблондар әсерімен (мысалы, қозу, назар)
		Мүлтіксіз қараумен (мысалы, фрустрация)
		Шынықтырылған мотивтермен (мысалы, ақша, тамсану)
		Нұсқаулықтармен (мысалы, бұйрықтар)
3	Агрессия реттеледі:	Эксцентрлік сендірумен (мысалы, параноидальдық сендірумен)
		Сыртқы көтермелеумен, жазалаулармен (мысалы, материалдық марапаттау, жағымсыз салдар)
		Викарлық бекітумен (мысалы, басқаларды жазалағанын немесе көтермелегенін, бақылау)
		Өздігімен реттеу механизмдерімен (мысалы, өркөкіректілік, кінә).

Агрессивті реакциялар агрессия пайда болу жағдайларына тікелей қатысу жолымен, сондай-ақ агрессия көріністерін пассивті бақылау нәтижесінде сіңіріледі және сақталады. Агрессия тек тиісті әлеуметтік жағдайларда ғана пайда болады, яғни басқа теорияларға қарағанда, осы бағыттың теориясына агрессияның алдын алу немесе оны бақылауға алу мүмкіндігіне неғұрлым оптимистікпен қарайды.

А. Бандураның көзқарасы бойынша агрессивті мінез-құлықты талдау үш кезенді ескеруді талап етеді: осындай әрекеттерді меңгеру тәсілдері; олардың пайда болуына итермелейтін факторлар; олар бекітілетін жағдайлар. Сондықтан да бұл жерде әлеуметтендірудің бастапқы делдалдарының, атап айтқанда ата-аналардың балаларды агрессивті мінез-құлыққа үйретуге ықпалына үйретуге маңызды мән беріледі[3, б. 94].

Атап айтқанда, оларға ата-аналардың мінез-құлқы агрессияның үлгісі ретінде әрекет ете алатыны және агрессивті ата-аналардың әдетте агрессивті балалар болатыны дәлелденді. Сондай - ақ, бұл теория адамның агрессивті реакциялардың кең ауқымын игеруі-мұндай мінез-құлықты тікелей көтермелеу, яғни агрессивті әрекеттер үшін нығайтуды алу осындай әрекеттер одан әрі қайталанатын ықтималдығын арттырады.

Сонымен қатар, нәтижелі агрессияның маңызды мәні бар, яғни агрессивті әрекеттерді пайдалану кезінде табысқа жетуде маңызды. Бұған викарлық тәжірибе де жатады.

Әлеуметтік көтермелеу мен жазалау агрессияға итермелеуге жатады. Өзін - өзі бағалау және өзін-өзі көрсету-адам өзі белгілейді көтермелеу және жазалаумен реттелетін ашық агрессияның үлгісі. Бұл теория адам агрессиясын алдын алуға және бақылауға мүмкіндік береді.

Әлеуметтік агрессия теориясына сәйкес-бұл әлеуметтік мінез-құлықтың пайда болған моделі, сондықтан ол белгілі бір үрдістердің көмегімен әлсіреуі мүмкін (жағдайларды жою). Әлеуметтік оқыту адамдардың тек белгілі бір әлеуметтік жағдайларда агрессияны білдіруін болжайды. Қазіргі уақытта әлеуметтік оқыту теориясы агрессивті мінез-құлықты болжауда ең тиімді болып табылады, әсіресе агрессор және әлеуметтік даму жағдайы туралы мәлімет болса.

Иеліктен шығару теориясы.

Кейбір ата-аналар өз балаларына қажет болатын көңіл мен жан жылуын бөлмейді. Осыған байланысты балалар өздерін бұрыс, сүйкімсіз, кінәлі деп сезінеді. Осыған байланысты олар үнемі кінә мен қорқыныш сезімін бастан кешіреді. Уақыт өте келе кінәнің сезімінің тұрақты уайымымен бірге әлеуметтік жағдайға айналатын психологиялық иеліктен шығару пайда болады. Осы психологиялық негізде өлтіруші, зорлаушы, бұзақы агрессивті мінез-құлыққа тұрақты орнату пайда болады.

Осылайша, жоғарыда аталған теориялар мен агрессивтіліктің табиғаты мен мәнін түсіндіретін ғылыми тәсілдерден келесі қорытынды жасауға болады:

- 1) агрессияның пайда болуы биологиялық және әлеуметтік факторларды түсіндіреді;
- 2) агрессивтілік тек қана қатал емес, сонымен қатар жеке тұлғаның қалыпты реакциясы болуы мүмкін;
- 3) агрессивті әрекеттер адамның мінез-құлқының оң моделіне бағдарлануын агрессивті емес мінез-құлықты оң нығайтудың көмегімен әлеуметтік қолайлы шеңберге бағытталуы немесе әлсіреуі мүмкін.

Агрессивтілік табиғатын түсіндіретін негізгі теорияларды қарастырып, негізгі ұғымдарды анықтаймыз.

Р.Барон мен Д.Ричардсонның пікірінше, «агрессия қандай түрде көрінбесе де, басқа тірі мәндегі зиян немесе зиян келтіруге бағытталған мінез-құлық болып табылады» [7, б. 27].

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Роберт А.Барон (Robert A. Baron), Оклахом Университеті жанындағы бизнес-мектеп университетінің профессоры (АҚШ). Ол 12-ден астам басылымнан тұратын әлеуметтік психология бойынша кең

танымал екі оқулық, сондай-ақ менеджмент психологиясы бойынша бірқатар кітаптардың авторы. Қоғамдағы агрессияны зерттеу бойынша әлеуметтік психология саласында белгілі.

Дебора Ричардсон (*Deborah South Richardson*) - американдық психолог, *Augusta State University* психология факультетінің профессоры, «Агрессивті ұстау» және «Әлеуметтік және клиникалық психология журналы» журналдарының редакциялық кеңесінің мүшесі, агрессияны зерттеу жөніндегі халықаралық Қоғамның Атқарушы хатшысы. Ғылыми қызығушылығы - тұлғааралық агрессия және жанжал механизмдерін, соның ішінде агрессивті мінез-құлықтың гендерлік айырмашылықтарын, агрессияны бақылаудың когнитивті механизмдерін, сондай-ақ әр түрлі әлеуметтік және жас топтарында агрессияның факторлары мен салдарын зерттеу. Роберт Бэрн және Дебора Ричардсонның кітабы *Агрессия психологиясы бойынша посткеңестік кеңістіктегі алғашқы оқу құралдарының бірі* болып табылады. Теорияларға толық шолу, эксперименталды тәсілдердің әртүрлілігі, авторлардың қорытындылары мен қорытулары психологиялық ғылымның қазынасына елеулі үлес қосады. // Бэрн Р. Ричардсон Д. *Агрессия*. - СПб: Питер, 2001. - 352 с: ил. - («Психология шеберлері» сериясы).

Агрессия кешенді анықтамасы келесі жеке ережелерді қамтиды:

- 1) агрессия құрбанға әдейі мақсатты зиян келтіруді білдіреді;
- 2) агрессия ретінде тірі организмдерге зиян немесе зиян келтіруді білдіретін мінез-құлық қана қаралуы мүмкін;
- 3) құрбандар өздерімен осындай қарым-қатынасты болдырмау уәждемесіне ие болуы тиіс (Р. Бэрн және Д. Ричардсон «Агрессия»).
- 4) Э. Фромм [42] бойынша агрессия деп адамдардың басқа тобына немесе жануарларға зиян келтіретін немесе зиян келтіру ниеті бар кез келген әрекеттерді, сондай-ақ барлық жансыз объектіге зиян келтіруді қалау деп түсіну керек;
- 5) Р. С. Немов [25] бойынша агрессивтілік дұшпандық деп түсініледі - адамның басқа адамдарға қатысты мінез-құлқы, оың оларға зиян келтіруге талпынысымен ерекшеленеді.

В. П. Зинченко мен Б. Г. Мещеряковтың редакциясымен үлкен психологиялық сөздік «мынадай анықтама ұсынады:» Агрессия - адамдардың қоғамда өмір сүруінің нормалары мен ережелеріне қайшы келетін, адамдарға физикалық зиян келтіретін немесе олардың психологиялық ыңғайсыздығын туғызатын, шабуыл жасау объектілеріне зиян келтіретін (жансыз және жансызданушы) уәжді деструктивті мінез-құлық [5]. с, 27].

Агрессияға ықпал ететін факторлар

Агрессия саласындағы басты мақсат оның себептерін іздеу және агрессияға ықпал ететін факторлардың табиғатын талдау болып табылады.

Бұл ретте іздеудің екі негізгі бағытын таңдауға болады:

1) жеке-тұлғалық белгілердің қатарын анықтау. Олар агрессия субъектісінің өзі көрсететін қызмет түрлерінде байқалатын айырмашылықтарда рөлі мен орнын түсінуге көмектеседі. Мысалы, американдық әлеуметтанушылар мен психологтар К. Джеклин Р. Джин және басқалары субъектінің жыныстық сипаты тұрғысынан агрессияны зерттейді. П. Бэлл Э. О. Нил Р. Роджерс жеке тұлғаның нәсілдік тиесілілігі тұлғааралық агрессия көрінісіне қандай әсер ететіні туралы мәселеге үлкен көңіл бөледі.

2) агрессивтілік көріністеріне айтарлықтай әсер ететін сыртқы факторлардың әсер ету табиғатын ашуға ұмтылу. Әңгіме қоршаған ортаның жағымсыз факторлары туралы болып табылады, мысалы, шудың әсері адамдардың көп жиналатын ауасының ластануы жеке кеңістікке қол сұғу және т. б.

Бұл бағыттағы зерттеулерде *алкоголь мен есірткі* сияқты факторлардың рөлін анықтау туралы мәселелер де белгілі бір орын алады. Оның үстіне, қазіргі уақытта бұл әлемдегі ең маңызды мәселелердің бірі. Бала кезінде бала үш негізгі көздерден агрессивті мінез-құлық туралы білім алады. Балалардың агрессивті мінез-құлықтың ықтималдығы олардың өз үйінде агрессияның пайда болуына байланысты. Сондай-ақ, олар ойын кезінде агрессивті мінез-құлықтың артықшылықтары туралы жиі біле отырып, құрдастарымен өзара іс-қимыл жасағанда оқиды. Соңында балалар агрессивті реакцияларды нақты мысалдарда ғана емес (құрдастары мен отбасы мүшелерінің мінез-құлқы), сондай-ақ символдық ұсынылған масс-медиада да үйренеді.

Әлеуметтендіру процесінде балаларды тәрбиелеу құралы ретінде физикалық жазаларды пайдалану өзіне бірқатар ерекше «қауіптерді» жасырады.

Балаларды жазалайтын ата-аналар агрессивтіліктің мысалы болуы мүмкін. Мұндай жағдайларда жаза одан әрі агрессивтілікті тудыруы мүмкін. Құрдастарымен ойын балаларға агрессивті реакцияларды үйренуге мүмкіндік береді (мысалы, аяқкиім немесе қорлау). Балалар бір-біріне итермелейтін шулы ойындардың әсерінен бір-біріне қандай да бір зиян келтіруге тырысады, агрессивті мінез-құлыққа оқытудың салыстырмалы «қауіпсіз» тәсілі болуы мүмкін. Балалар оларға шулы ойындар бойынша серіктестері ұнайтындарын айтады және олар осындай ойындар кезінде сирек жарақат алады. Ұлдар мен қыздарда агрессивті мінез - құлықтың әртүрлі компоненттерінің айқындылық дәрежесін салыстыру ұлдарда тікелей физикалық және тікелей вербалды агрессияға, ал қыздарда-тікелей вербалды және жанама вербалды мінез-құлыққа бейімділігі айқын көрінеді. Осылайша, ұлдар үшін «вербалды - физикалық» критериясы

бойынша агрессияның басымдылығы ғана емес, оны тікелей ашық түрде және тікелей жанжалдаушылармен білдіру тән. Қыздарға тікелей немесе жанама түрде вербалды агрессия тән. Жанама нысан әлі де кең таралған болса да.

Агрессияның әр түрлі түрлерінің көрініс құрылымы жас ерекшеліктерімен қатар жыныстық ерекшеліктерімен де байланысты.

Ерте жасөспірімдік жаста ұлдарда физикалық агрессия басым, ал қыздарда ол шамалы - олар агрессия көрінісінің вербалды түріне артықшылық береді. Алайда, 12-13 жастағы зерттеулер көрсеткендей, ұлдарда да, қыздарда да агрессияның негативизм сияқты көрінісінің айқын түрі көрінеді.

Ол әдетте пассивті қарсылық түрінде де, әдет-ғұрып нормаларының қолданыстағы ережелеріне қарсы белсенді күрес түрінде де көрінуі мүмкін беделге қарсы бағытталған мінез-құлықтың оппозициялық үлгісі болып табылады [30, б.247].

Агрессивті мінез-құлықтың әлеуметтік мәртебесімен байланысын зерттеу құрдастары тобында жасөспірімнің неғұрлым жоғары әлеуметтік мәртебесі бар (эмоциялық көшбасшылар) жасөспірімдер арасында 48% агрессия деңгейі орташадан жоғары адамдар құрайтынын көрсетті. Сонымен қатар, эмоциялық көшбасшылардың арасында 33% агрессия көрсеткіші орташа, ал 19% агрессия деңгейі төмен екені анықталды.

Мамандардың үлкен алаңдаушылығы теледидар арқылы көрсетілетін агрессия модельдерін тудырады. Бұл біздің телеэкрандарымыздағы вербалды және физикалық агрессия сирек емес екендігін көрсетеді. Психологиялық ғылым үшін ерекше қызығушылық танытатын және жоғары әлеуметтік мәні бар тақырып соңғы уақытта зерттеушілердің назарын өзіне тартады.

Агрессивті мінез-құлыққа әсер ететін жеке сыртқы және әлеуметтік факторлар

Мінез-құлық көптеген әлеуметтік психологтардың пікірінше, жеке тұлға мен оның ортасының бірлескен қызметі болып табылады. Яғни, индивидтің қоғамдағы мінез-құлқы ол пайда болған жағдайдың әсерінен, сондай-ақ осы жағдайда көрсеткен эмоциялар мен бейімділіктердің қасиеттерімен анықталады. Қазіргі заманғы теориялардың көпшілігі агрессивті мінез-құлық жағдайға немесе қоршаған ортаға қатысты когнитивті ауыспалы және жүйелермен, сондай-ақ нақты агрессордың тән белгілері мен бейімділігін көрсететін ішкі факторлармен анықталатынын көрсетті. Сипаттың белгілері белгілі бір тұлғалардың агрессор немесе құрбандары болу мүмкіндігін анықтауда маңызды рөл атқарады. Көптеген зерттеушілер адам жаратылысы уақыт ағымына немесе әр түрлі жағдайларға қарамастан бір мәнерде өздерін ойлауға немесе сезінуге бейім емес, және адамдардың реакциялары айтарлықтай дәрежеде ағымдағы

жағдайларға байланысты және сыртқы жағдайлардағы өзгерістерге жауап ретінде айқын өзгереді деп мәлімдейді.

Жеке тұлғаның мінез-құлық реакциялары оның ұстанымдары мен ішкі стандарттарына байланысты.

Агрессивті мінез-құлықты аффектациялайтын аса маңызды ұстанымдар қатарына **әртүрлі ойлар алды** түрлері жатады. Мысалы, нәсілдік жорықтар агрессияның маңызды көздерінің бірі болып табылады: сондықтан басқа нәсіл өкілдеріне қарсы күшті түсіністікті қоректендіретін адамдар өздерін өз тобының мүшелерімен салыстырғанда «бөтен» деп танбауға шақыратын адамдармен әлдеқайда агрессивті болып табылады. Егер ерлер мен әйелдерді салыстыратын болсақ, біріншісі тікелей, ал соңғылары тікелей емес, яғни физикалық агрессияның көрінбейтін деңгейін көрсетеді. Сонымен қатар, әйелдер көбінесе жыныстық зорлық-зомбылықтың және ерлі-зайыптылық қарым-қатынастағы дөрекіліктің құрбандарына айналса, ерлер әйелдерге көбінесе физикалық шабуыл объектісі ретінде әрекет етеді.

Агрессияның сыртқы детерминанттары-бұл агрессияның пайда болу ықтималдығын арттыратын ортаның немесе жағдайдың ерекшеліктері. Осы детерминант көптеген физикалық орта жағдайларымен тығыз байланысты. Мысалы, ауаның жоғары температурасы агрессия немесе эскапизмге қарсы көріну ықтималдығын арттырады. Басқа орта күйзеліс тудырушылар агрессияның сыртқы детерминанты рөлін атқара алады. Мысалы, қозуды күшейтетін шу агрессияның өсуіне ықпал етеді. Кейбір деректер тығыз (жинақылық) агрессияны тудыруы мүмкін екенін көрсетеді. Бақылаулар агрессивті реакциялар ауада кейбір ластаушы агенттер (мысалы, темекі түтіні жағымсыз иістер) болған жағдайда да күшейе түсетінін көрсетеді.

Ақырында, агрессия жеке тұлғалық өзін-өзі тану дәрежесі мен сипатына әсер ететін жағдайдың аспектілерінің есебінен күшеюі де, басылуы да мүмкін. Адам өз іс - әрекеттерін құрбанның немесе құқық тәртібі өкілдерінің ықтимал реакциясымен пайымдағанда көпшілік алдында өзін-өзі тану туралы айтады; адам көбінесе өз ойлары мен уайымдарына шоғырланған кезде-жеке өзін-өзі тану туралы айтады. Тұлғалық өзін-өзі танудың көрсетілген екі түрінің кез келгені агрессивті реакциялардың пайда болу ықтималдығын төмендетуге ықпал етеді.

Агрессияның сыртқы көріністеріне әртүрлі биологиялық процестер бар. Бұл агрессия ұрпақтан-ұрпаққа берілетін дегенді білдірмейді. Жыныстық гормондар және әсіресе тестостерон қандай да бір дәрежеде зорлық-зомбылықпен байланысты қылмыстарға «араласады». Алайда, арнайы зерттеулер олардың әсер ету деңгейі өте шектеулі екенін көрсетті. Сонымен қатар, агрессияға бейімділіктің тұқым қуалау механизмі және жыныстық гормондардың адам мінез-құлқының агрессивтілік дәрежесіне әсер ету механизмі ортақ табиғатқа ие болуы

мүмкін деп ойлаудың барлық негіздері бар. *Биологиялық процестер әлеуметтік контексте өтеді.* Яғни, сыртқы орта неврологиялық байланыстарға әсер етеді ішкі биологиялық процестер айтарлықтай дәрежеде ортадағы әсерлерге біздің реакциялардың сипатын алдын ала анықтайды және агрессия детерминанты ретінде биологиялық немесе керісінше әлеуметтік факторлардың шешуші әсері туралы емес, агрессияға факторлардың екі түрі әсер ететінін және биология мен қоршаған орта бір-біріне өзара әсер ететінін мойындау дұрыс болар еді.

Бұдан әрі агрессияның негізгі санаттары мен түрлерін қарастырайық.

Бұрын айтылғандай, агрессияның пайда болуына оның табиғатына және оның көрінуіне әсер ететін факторларға көптеген көзқарастар бар. Бірақ барлық осы теориялық негіздемелер келесі төрт санатқа жатады.

Агрессия:

- 1) туа біткен толқулар мен өзгерістер;
- 2) сыртқы ынталандырумен белсендіретін қажеттіліктерге;
- 3) танымдық және эмоциялық процестерге;
- 4) алдыңғы ғылыммен ұштасқан өзекті әлеуметтік жағдайларға жатады.

Қылмыстық агрессияның криминологиялық сипаттамасы

Қылмыстық заңнамада көзделген, кінәлі адамдардың деструктивті (қирату) үрдістерін білдіретін, адамдарға, қоғамға, заттарға, табиғатқа дұшпандық және жеккөрушілік уәжделген және оларға зиян келтіру мақсатын көздейтін іс-әрекеттер агрессивті қылмыстар деп танылады.

Агрессивті қылмыстардың бес тобы бар:

1. Жеке адамның өміріне, қадір-қасиетіне және ар-намысына қасақана қол сұғу (қасақана кісі өлтіру).
2. Мемлекетке, қоғамдық тәртіпке, қауіпсіздік пен басқару тәртібіне қарсы қылмыстар (қоғамдық тәртіпті бұзу).
3. Лауазымды адамдардың қызметтік өкілеттіктерін орындау кезіндегі заңсыз күш қолдану әрекеттері (билікті асыра пайдалану, күш қолданып заңсыз ұстау, тергеу жүргізу кезінде айыпталушылар мен күдіктілерге күш қолдану).
4. Зорлық-зомбылық жыныстық қылмыстар (зорлау).
5. Вандализм: материалдық және мәдени құндылықтарды, сондай-ақ табиғат объектілерін мағынасыз жою мен зақымдаудың барлық нысандары.

Агрессияның көрінісі әртүрлі. Агрессивті көріністердің екі негізгі түрі бар:

Мақсатты агрессия-алдын ала жоспарланған акт ретінде агрессияны жүзеге асыру мақсаты-объектіге зиян немесе зиян келтіру;
Аспантық агрессия-агрессивті акт емес, кейбір нәтижеге жету құралы ретінде жасалады.

Агрессивті көрініс құрылымы

Агрессивті көрініс құрылымын Заградова Й өз жұмыстарында ұсынды, Осинский. А., Левитов Н.:

Бағыттылығы бойынша: агрессия бағытталған; аутоагрессия - өзіне бағытталған.

Мақсаты: зияткерлік агрессия; дұшпандық агрессия.

Өрнек әдісі бойынша: физикалық агрессия; вербалды агрессия.

Айқын көріну дәрежесі бойынша: тікелей агрессия; жанама агрессия болып енеді.

Бастаманың болуы бойынша: бастамашыл агрессия; қорғаныстық агрессия.

Күш агрессивті көріністердің бағыттылығы мен ұзақтығы психологиялық физиологиялық және жағдайлық факторлардың тұтас спектріне байланысты. Агрессивтіліктің лайықты деңгейін қалыптастыру кезінде көптеген биологиялық және конституциялық факторлар маңызды рөл атқарады - адам рационының сипаты оның жауынгерлігін аз дәрежеде анықтайды. Бірақ қандай да бір агрессивтіліктің негізінде қандай да бір жанжал жатыр - танылатын немесе бейсаналы немесе ұзаққа созылатын.

Шын мәнінде, кез-келген агрессия адамның белсенді іс-әрекетсіздігінің көрінісі ретінде жақын немесе өз-өзімен қоршаған өмірдің жағдайлары болып табылады.

Агрессия тек теріс деструктивті және өмірдің феномендік үйлесімі ретінде түсінілмеуі тиіс. Керісінше-өмір дамуындағы агрессияның рөлі өте зор, оны асыра бағалау қиын. Егер адам күш жұмсайтын, бірақ ешкімге зиян келтірмейтін іс-әрекеттер арқылы «бу шығарады» деген көзқарас бар деп саналады: біріншіден, кернеу немесе қозу деңгейі төмендейді, екіншіден-арандатушы (немесе басқа) тұлғаларға қарсы ашық агрессияға баруға бейімділігі азаяды.

Енді агрессивті әрекет пен агрессивті мінез-құлық және агрессивтілік деген не екенін анықтаймыз.

Агрессивті әрекет-бұл жағдайлық реакция ретінде агрессивтіліктің көрінісі. Егер агрессивті әрекеттер кезең-кезеңімен қайталанатын болса, онда бұл жағдайда агрессивті мінез-құлық туралы айту керек.

Агрессивтілік-бұл агрессивті әрекет алдында немесе уақытында тікелей әлеуметтік психологиялық жағдай көрсету. Сонымен қатар, әр

адам агрессияның белгілі бір дәрежесіне ие болуы керек, себебі агрессия адамның белсенділігі мен бейімділігінің ажырамас сипаттамасы болып табылады.

В. Клайн агрессивте белсенді өмірге қажетті белгілі бір салауатты қасиеттер бар деп санайды. Бұл-кедергілерді жеңу мақсатына жетудегі табандылық бастамасы. Бұл қасиеттер көшбасшыларға тән. Р.С. Хоманс агрессия әділдікке ұмтылумен байланысты жағдайды тудыруы мүмкін деп санайды. Реан А. А. Бютнер К. және басқа да ғалымдар агрессивті көрінудің кейбір жағдайларын фрустрация мен үрейден арылумен байланысты бейімделу қасиеті ретінде қарастырады. Осылайша агрессияны өмір сүруге және бейімделуге ықпал ететін мінез-құлықтың биологиялық мақсатқа сай түрі ретінде қарастыруға болады. Екінші жағынан, агрессия адамдардың оң мәніне қайшы келетін мінез-құлық ретінде бағаланады.

Қандай мінез-құлық актісі агрессивті деп санауға болады? Мінез-құлқы екі міндетті шарт болған кезде агрессивті болып табылады: зардап шегушінің зардап шегетін салдары болған кезде; мінез-құлық нормалары бұзылған кезде.

Агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуында оқыту мен тәрбиелеу маңызды рөл атқарады. Р. Кратчфилд және Н. Левинсон агрессивті көріністерге әлеуметтену процесіне байланысты бақылау мүмкін екенін мойындайды. Агрессияның әлеуметтенуі өз агрессивті ұмтылыстарын бақылауға үйрету және оларды осы өркениет шеңберінде қолайлы формаларда көрсетуге үйрету процесін атауға болады. Әлеуметтендіру нәтижесінде көптеген адамдар қоғам талаптарына бейімделе отырып, өзінің агрессивті импульстерін реттеуге үйренеді. Басқалары өте агрессивті болып қалады, бірақ агрессияны неғұрлым нәзік көрсетуге үйренеді: ауызша қорлау арқылы жасырын мәжбүрлеу, үрейленген талаптар және т.б. Үшінші ешкім қатыспайды және физикалық зорлық-зомбылықта өзінің агрессивті импульстерін көрсетеді. Бұл жерде баланы нақты мәдени ортада тәрбиелеудің ерте тәжірибесі маңызды рөл атқарады.

И. Заграфованың пікірінше, агрессивті әрекеттерге деген икемділік әлеуметтендіру процесінде кемшіліктердің жинақталуына қарай қалыптасады. Ол әлеуметтендірудің екі дәрежесін бөледі: мәдени мінез-құлық нормалары құндылықтарының әлеуметтік тәжірибесін меңгеру; аз көлемдегі субмәдениетті тәжірибені меңгеру, бірақ агрессивтілікке жол беретін мінез-құлық нормалары бар. Агрессивті әрекеттерге икемділік жеткілікті теңдестірілген әлеуметтену кезінде қалыптасады.

Агрессия бағытталуы мүмкін:

✓ отбасыдан тыс қоршаған адамдарға (мысалы, дәрігерлерге, педагогтарға, құрдастарына);

✓ тек жақын адамдарда (отбасыдан тыс агрессия көрінбестен, мысалы, әжесіне);

- ✓ жануарларға (құстар, мысықтар, жәндіктер);
- ✓ өзіне (өзінің денесі немесе жеке тұлғасы, мысалы, шашты жұлып алу, теріні сұрту, тырнақ тістеу, жасөспірім жастағы тамақтан бас тарту түрінде);
- ✓ сыртқы физикалық объектілерге (мысалы, жеуге болмайтын, заттардың бұзылуы, мүліктің бүлінуі және т. б. түрінде);
- ✓ символдық және қиялға (сериялық агрессивті суреттер, қаруды коллекциялау, агрессивті мазмұндағы компьютерлік ойындармен әуестену түрінде).

Нақты тұлғаның агрессивтілігі саралануы мүмкін:

1. *Тұлғалық тартылу дәрежесі бойынша:* Ағуалды агрессивті реакциялар (нақты жағдайға қысқа мерзімді реакция түрінде); агрессивті жағдай (жарақаттан кейінгі бұзылулар құрылымында, күйзеліс, жас дағдарысы, дезадаптация аясында);

2. *Белсенділік дәрежесі бойынша:* пассивті агрессивтілік (әрекетсіздік немесе бірдеңеден бас тарту түрінде); белсенді агрессивтілік (қирату немесе күш қолдану әрекеттері түрінде).

3. *Тиімділігі бойынша:* сындарлы агрессивті мінез-құлық (бейімделуге, табысқа және күйзелістік жағдайлармен сәйкес келуге ықпал ететін); агрессивтіліктің деструктивтілігі (тұлғаның өзіне немесе оны қоршаған адамдарға елеулі залал келтіретін).

4. *Психопатологиялық құрауыштың айқын білінуі бойынша:* қалыпты агрессивті жағдай; патологиялық реакциялар шеңберіндегі агрессивтілік; жеке басының бұзылулары (мысалы, адамның нарциссиялық немесе шекаралық бұзылулары) шеңберіндегі агрессивтілік; психикалық аурулар мен психопатологиялық синдромдар шеңберіндегі агрессивтілік: эксплозивті, психоорганикалық, дементті, сананың ымырасыз бұзылуы және т. б.

Агрессияның пайда болуына әсер ететін факторлар:

- а) баланы отбасында тәрбиелеу стилі (белсенді және тым белсенді);
- б) зорлық-зомбылық көріністерін жаппай көрсету;
- в) тұрақсыз әлеуметтік-экономикалық жағдай;
- г) адамның жеке ерекшеліктері (еркіндіктің төмендеуі, белсенді тежелудің төмен деңгейі және т. б.);
- д) отбасы және т. б. әлеуметтік-мәдени мәртебесі.

Сонымен, адамның агрессияның қалыптасуында отбасылық орта мен тәрбие маңызды. Эмоционалдық қарым-қатынас сипаты, мінез-құлықтың мақұлданған формалары, түздалған шекаралардың кеңдігі, қандай да бір іс-әрекеттер мен әрекеттерге тән реакциялар үлкен рөл атқарады.

Агрессивті әрекеттер, индивидтің мінез-құлқының кез келген актісі сияқты, 5 фазадан тұратын өз құрылымы бар:

- 1) әрекетке шақыру;

- 2) субъектінің әрекет жағдайын нақтылауы;
- 3) агрессивті әрекет;
- 4) іс-әрекетті тоқтату;
- 5) әсер ету нәтижелерін талдау.

Әр түрлі қызмет сияқты, агрессивті мінез-құлықтың ішкі (уәждер, мақсаттар, тәсілдер) және сыртқы (объект, құралдар, жағдайлар, нәтиже) жоспары бар. Мұның барлығы кешенді түрде-жеке адамның қажеттілігі, себептері, мақсаты, құндылықтары мен талаптары және агрессивті мінез-құлықтың психологиялық механизмін құрайды.

Осылайша, **агрессия**-бұл адамның қоғамдағы адамдардың өмір сүруінің қабылданған Ережелері мен нормаларына қайшы келетін, осындай үндеуді қалайтын басқа адамдарға моральдық, физикалық, материалдық немесе психологиялық залал келтіретін адамның дәлелді деструктивті мінез-құлқы (мінез-құлық нысаны).

Бұл кешенді анықтама мынадай жеке ережелерді қамтиды: 1) агрессия құрбанға әдейі, мақсатты түрде зиян келтіруді білдіреді; 2) агрессия ретінде тірі организмдерге зиян немесе зиян келтіруді білдіретін мінез-құлықты ғана қарауға болады; 3) құрбандар өзімен осындай қарым-қатынасты болдырмау уәждемесіне ие болуға тиіс.

4.2. Агрессивті мінез-құлық формаларының типологиясы мен жіктелуі.

Психологиядағы агрессияның барлық дерлік түрлері теріс анықтама бар, алайда кейбір жағдайларда агрессия өмірді қолдауға ықпал ететін қажетті болуы мүмкін. Мұндай агрессия қатерсіз деп аталады. Өмір сақтауға қатысы жоқ агрессияның қалған түрлері қатерлі деп аталады.

Американдық психологтар А. Басс және А. Даркидің агрессияны бес түрге бөлді:

1. Физикалық агрессия-басқа адамға қарсы күш қолдану.
2. Басқа адамға темекі арқылы бағытталған жанама агрессия (өрмелеу, зұлымдық әзілдер) немесе ешкімге бағытталмаған агрессия (айқайла, аяқпен теректеу және т.б. көрінетін жарықтық жарылыстар).
3. Тітіркену-аздаған қозғалу кезінде жағымсыз сезімдердің көрінуіне дайындық (ісіну, дөрекілік).
4. Негативизм-оппозициялық мінез-құлық үлгісі. Қалыптасқан әдет-ғұрыптар мен заңдарға қарсы белсенді күреске дейін пассивті қарсыласудың формаларында көрінеді.
5. Вербалды агрессия-вербалды реакциялардың нысаны мен мазмұны арқылы жағымсыз сезімдерді білдіру (айқай, шыңғыру, қауіп, қарғыс, ұрысу)

Вербалды агрессивті реакциялар А. Басс үш түрге бөлінді:

- қабылдамау – вербалды агрессивті реакция, мысалы «әрі кет», «жоғал» және т. б.;
- «сенің қатысуың мені тітіркендіреді», «сені көтере алмаймын» және т.б. сияқты дұшпандық ескертулер;
- сыншылдық, ол тікелей тұлғаға қарсы емес, жеке тұлғаға тиесілі заттарға, киімдерге, орындалатын жұмыстарға және т. б. қарсы бағытталуы мүмкін.

Психологиялық әдебиетте әр түрлі авторлар агрессияның басқа да түрлерін бөліп көрсетеді. Атап айтқанда, Х. Хеккаузен агрессияның дұшпандық және құралдық болып бөлінуі маңызды деп санайды. Дұшпандық агрессияның мақсаты басқа адамға зиян келтіру болып табылады, ал құралдық бейтарап сипаттағы мақсатқа жетуге бағытталған және агрессия тек әрекет құралы ретінде қолданылады (мысалы, шантаж).

Агрессия әр түрлі формаларды қабылдайды.

Психологиядағы формальды сипаттамалар бойынша агрессивті әрекеттердің келесі түрлерін көрсетеді:

- * ***теріс***-позитивті (деструктивті-конструктивтік));
- ***айқын және жасырын*** (сыртқы агрессия-жасырын агрессия);
- * ***вербалды***-физикалық (ауызша шабуыл-физикалық шабуыл);

* *тікелей*-жанама (объектіге тікелей бағытталған - басқа объектілерге ығыстырылған);

* *дұшпандық*-аспаптық (басқа адамға зиян/ ауырсыну мақсатында - басқа мақсатта);

• *эго-синтонды* (жеке тұлға қабылдайтын) - эго-дистонды («мен» үшін жат, жеке тұлғаның өзі айыптайтын).

Агрессивтіліктің ең үйреншікті, айқын көріністері болып мыналар саналады: зұлымдық, дауыстың үнін және дауыстың дауысын көтеру, аффектация (жағымсыз эмоциялардың қарқынды көрінісі), мәжбүрлеу, жағымсыз бағалау, қорлау, қорқыту, дене күшін пайдалану (тілу, сызып салу, соққы), қаруды қолдану.

Жасырын агрессивтілік формалары - өрнектеледі күтімге жылғы контактілер, әрекетсіздігінде мақсатында келтіргенде, біреуге зақым және қазасы.

Агрессия түрлерінің кең таралған жіктелуі 8 түрге бөлуді көздейді және екі басты критерияны қамтиды – агрессордың құрбандыққа қатысты ұстанымы және құрбанның реакциясы:

1. Шабуылдық агрессия агрессор зорлық-зомбылық қолданбаған құрбанға психикалық немесе физикалық зақым келтіреді деп болжайды.

2. Қорғаныстық агрессия басқа жағынан зорлық-зомбылыққа жауап ретінде зақым келтіру арқылы агрессивті мінез-құлықты білдіреді.

3. Жауап агрессия бұрын келтірілген зақымдануларға жауап ретінде басқа жаққа зақым келтіру дегенді білдіреді.

4. Арандатушылық агрессияға қарсы агрессивті реакцияға әкеп соқтыратын белсенді шабуыл болып табылады.

5. Арандатылмаған немесе ашулы агрессия шабуылдаушы агрессорға қатысты ешқандай арандатушылық әрекеттерді жүзеге асырмаған құрбандыққа қатысты агрессивті әрекеттерді жүзеге асырғанын білдіреді.

6. Бақыланбайтын агрессия тітіркену нәтижесі болып табылады және кернеу мен тітіркену сезімін жою мақсатында жүзеге асырылады.

7. Ынталандыру агрессиясы сыртқы жауап ынталандыруын туғызу мақсатында жүргізілетін агрессивті мінез-құлықты білдіреді.

8. Санкцияланған агрессия әлеуметтік нормалар шеңберінен шықпайды және оларды сақтау мақсатында қызмет етеді.

Психологияда агрессияның келесі түрлерін бөліп алу керек:

1) физикалық, яғни басқа адамға немесе объектіге қарсы дене күшін пайдалану;

2) нысаны (жанжал, айқайлау, шыңғыру) арқылы, сондай-ақ вербалды реакциялардың (қауіп-қатер, қарғыс, ұрысу, қорлау) мазмұны арқылы теріс сезімдер түрінде көрінетін вербалды);

3) нақты объектіге немесе субъектіге қарсы тікелей бағытталған;

4) жанама – терезелік жолмен басқа адамға бағытталған іс-әрекеттер (қасақана өрмелеу, әзілдер, ойламау және т. б.) және бағытталмағандықпен және реттелмеушілікпен сипатталатын, жарықтың жарғысында, айқайлауда, аяқпен теректеу, үстел және т.б. бойынша жұдырықпен шайқау;

5) қандай да бір мақсатқа қол жеткізу құралы болып табылатын аспаптық (мысалы, жарыстарда жеңіске жету);

6) объектіге зиян келтіру мақсаты бар іс-әрекеттерден (кісі өлтіру, ауыр дене жарақаттарын келтіру, жыныстық зорлық және т.б.) көрінетін дұшпандық.);

7) өзіне-өзі кешірім, өзін-өзі танудан, өзіне-өзі зақым келтіруден көрінетін аутоагрессия.

Әскери қызметшілер арасында агрессиялық мінез-құлықтың алдын алу бойынша қандай шаралар қабылдау қажет?

Әскери қызметшілер арасындағы агрессивті мінез - құлықтың алдын алу—әскери қызметшілер арасындағы тұлғааралық қатынастарды оңтайландыруды қамтитын мақсатты психологиялық негізделген және іс жүзінде сынақтан өткізілген ұйымдастырушылық және адамгершілік-тәрбиелік іс-шаралар кешені.

Біріншіден, агрессивті әрекеттерге бейім әскери қызметшінің сана-сезімі мен мінез-құлқын жеке түзету, сондай-ақ әскери қызметшілердің агрессивті көріністерін тудыратын жеке тұлғааралық жағымсыз әсерлерді бейтараптандыру қажет. Индивид деңгейінде де, оның әлеуметтік ортасының деңгейінде де жүзеге асырылатын кешенді алдын алу агрессивті мінез-құлықты жеңілдетуге әкелуі мүмкін.

Екіншіден, әскери қызметшінің агрессивті мінез-құлқын туындататын әлеуметтік және жеке тұлғалық факторлар әскери бөлімшелердің жұмыс істеуінің әлеуметтік-психологиялық феномендерімен диалектикалық өзара байланысты. Бұл ретте әскери ұжымдағы тұлғааралық қатынастарды дамытудың тұрақсыздандыратын факторларының әрекетін бейтараптандыру өте маңызды болып табылады. Сондықтан профилактикалық жұмыста жас толықтырудың әлеуметтік және кәсіби қалыптасу кезеңін ұйымдастыру, әскери ұжымның даму динамикасын есепке алу, бөлімшеде басым дәстүрлерді, әскери рәсімдерді саналы түрде қолдау және т.б. есебінен жүйенің бұзылуына есептелген әлеуметтік-психологиялық іс-шаралар маңызды орын алуы тиіс.

Үшіншіден, әскери тәртіпті бұзудың алдын алудың негізгі міндеті жеке адамның нақты мінез-құлқы актісінің себепті шарттылығын зерделеу және әскери қызметшінің болашақ ықтимал мінез-құлқын болжау (болжау) жолдарын зерттеу болып табылады. Осыған орай, психологтың басты міндеті, ең алдымен, әрбір нақты жағдайда агрессивті мінез-құлық себептерін анықтау болып табылады. Бұл міндетті шешу барысында

психологиялық табиғаты бар агрессивті мінез-құлық жағдайларын бөліп көрсету қажет. Әскери қызметшінің агрессиялық әрекеттерін анықтау және тіркеу ғана емес, сонымен қатар оның қандай қажеттіліктерін қанағаттандыратын екенін анықтау да маңызды.

Төртіншіден, психолог командирмен және командирдің ТжӘҚЖ жөніндегі орынбасарымен тығыз байланыста жұмыс істейді. Агрессивті әскери қызметшіге жақындағанда олардың әрқайсысы өз құралдарымен әрекет етеді және өз міндетін іске асырады. Осыдан алдын алу жұмысының маңызды міндеті агрессивті мінез-құлыққа бейім әскери қызметшілердің психодиагностикасы болып табылады. Психодиагностикалық тексеруде психологиялық білімнің қандай да бір саласында ұсынылған әдістермен шектелуге болмайтыны анық, бұл жерде осы жұмысқа дәрігерлердің, тәрбие құрылымдарының және т. б. қосылуын талап ететін пәнаралық жүйелі тәсіл қажет.

Бесіншіден, алдын алу жұмыстарын ұйымдастыру және жүргізу кезінде әскери қызметшілердің жас ерекшеліктерін білу мен есепке алу маңызды. 18-21 жас аралығындағы жасөспірімдер жеке кемшіліктерін, сәтсіздіктерді эмоционалды түрде қабылдайды. Оларға мінез-құлықтың, сенімнің, тұлғаның бағыттылығының, адамдармен қарым-қатынастың дүниетанымдық ұстанымдарының, стереотиптерінің қарқынды қалыптасуы тән. Мұның барлығы көбінесе өзіне-өзі сенімділікпен, лауазымды адамдардың пайымдаулары мен құндылықтарына елемеумен, қызметтестерге деген құштарлықпен, олардың сақталуын бақылаудың аз әлсіреуі кезінде ережелер мен талаптарды табандылықпен елемеумен, кездейсоқ «беделге» соқыр түрде қараумен, мінез-құлықтағы әр түрлі әскери «сәндермен», киім-кешек тағумен және т. б. үйлеседі.

Осылайша, әскери қызметшілердің агрессивтілігінің айқындылығы олардың тұлғааралық қатынастар жүйесіндегі жағдайымен белгілі бір түрде байланысты және ұжымдық мәртебенің ішіндегі қанағаттанушылық дәрежесін және оның динамикасын, атап айтқанда, дербес құрамдағы елеулі өзгерістерге және ұжымның психологиялық құрылымының сынуына байланысты көрсетеді. Әскери қызметшілердің агрессивті мінез-құлығының алдын алуға және түзетуге агрессивті жеке беталыстарды, оның ішінде агрессивті мінез-құлықтың жинақталған тәжірибесін уақтылы анықтауға және бағалауға, жеке тұлға мен ұжымның адамгершілік нормативтік-құндылықтық бағдарларын қалыптастыруға, жеке мәселелерге барабар қарым-қатынасты дамытуға, психоарандатушы жағдай режимінің өзгеруіне, мінез-құлықтың агрессивті емес нысандарын нығайтуға, сондай-ақ тұлғааралық қатынастардағы моральдық-психологиялық шиеленістің төмендеуіне қол жеткізіледі. Әскери ұжымдағы тұлғааралық агрессияның алдын алудың және түзетудің әмбебап құралы әскери қызметшілердің коммуникативтік құзыреттілігін, қарым-қатынас және басқару мәдениетін арттыру болып табылады.

Әскери қызметшілердің агрессивті мінез-құлқының алдын алу шаралары олардың типологиялық ерекшеліктеріне сәйкес болуы тиіс, олар әскери қызмет жағдайларында күшті көрінетін аспаптық агрессия, дұшпандық агрессия, оппозициялық-қорғау агрессия және ахуалдық-қорғау агрессиясы сияқты түрлерге сәйкес келуі тиіс.

Әскери ұжымдардағы әлеуметтік-психологиялық шиеленістің алдын алу жөніндегі бөлімшелердегі тәрбие жұмысын жетілдіру мүддесінде: әскери ұжымдардың бейресми құрылымын анықтау және агрессияға бейім әскери қызметшілерді психологиялық түзету жөніндегі жұмысты жандандыру; әлеуметтік-құқықтық жұмыс барысында әскери қызметшілер арасындағы өзара қарым-қатынастарды құқықтық реттеу мәселесі бойынша арнайы әдістемелік ұсынымдар мен жаднамалар әзірлеуді көздеу орынды.; мәдени-демалыс және спорттық жұмыс құралдарымен әскери қызметшілердің психологиялық кернеуін алып тастауға, агрессивтілік пен дұшпандық деңгейін төмендетуге ықпал ету.

Қорытындылар:

Көптеген ғасырлар бойы адам агрессиясының мәні философия, биология және дін психологиясы тұрғысынан әртүрлі ұстанымдардан қарастырылды. Оны зерттеу барысында жауаптан көп сұрақтар туындайды. Бүгінгі күні біз агрессияның пайда болатын факторлары туралы көп білеміз. Агрессия туралы деректердің саны осы дәрісте бар барлық материалды қарастыру мүмкін емес еді. Сонымен қатар, әртүрлі психологтардың өз көзқарасы бар. Агрессивтілік өз заңдарына бағынады, бұл ретте өте ерекше және кейде күтпеген. Осылайша, әрқайсымызда агрессивтілік бар. Кейбіреулерде оның қорғаныстық қатерсіз нысандары бар біреу деструктивті қатерлі облысқа көшуі мүмкін. Бірақ бұл кез келген адам агрессияның пайда болуының алдын алуға және оны бақылауға ұмтылуы тиіс.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалар:

1. «Агрессия» және «агрессивтілік» ұғымдарына анықтама беріңіз. Агрессивті мінез-құлық мысалдарын келтіріңіз.
2. Агрессияның негізгі теорияларына сипаттама беріңіз.
3. Агрессивті мінез-құлыққа қандай жеке сыртқы және әлеуметтік факторлар әсер етеді?
4. Отбасылық қарым-қатынас агрессивті мінез-құлықтың қалыптасуына қалай әсер етеді?
5. Агрессивті әрекет құрылымын ашыңыз. «Агрессивті мінез-құлық құрылымы» сөзбасын құрыңыз.
6. Қылмыстық агрессияның криминологиялық сипаттамасын беріңіз.
7. «Агрессивті мінез-құлық формалары» жестесін құрыңыз.

8. Әскери қызметшілер арасында агрессияның алдын алу шараларын атаңыз?

9. Бөлімше әскери қызметшілері арасында агрессивтіліктің алдын алу бойынша РК ТжӘҚЖжО қандай іс-шаралар өткізу керек деп ойлайсыз.

5-ТАРАУ.

ҚЫЛМЫСТЫҚ ТОПТАРДЫҢ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ ТҮЛҒА.

Дәріс. Қылмыскерлердің психологиялық типологиясы және тұлға құрылымы.

Соңғы жылдары ғылымда қылмыстың психологиялық аспектілеріне және қылмыскердің тұлғасына деген тұрақты қызығушылық байқалды. Бұл бір жағынан, осы мәселе бойынша ғылыми зерттеулер спектрінің кеңеюімен, ал екінші жағынан қылмыстық істерді тергеу және қылмыстың алдын алу бойынша белсенді жұмыс жүргізетін құқық қорғау органдарының практикалық қажеттіліктерімен айқындалады.

Қазірде қылмыс жаңа сипаттарға ие болуда – қару-жарақ, криминалдық кәсібилік, ұйымдастырушылық және т.б. Қылмысты сәтті алдын алу тек қылмыскердің жеке басына назар аударылатын жағдайда ғана мүмкін болады, себебі жеке тұлға олардың жасалу себептерінің иесі болып табылады.

Қылмыскердің тұлғасы – психологпен ғана емес, заңгерлермен де зерттелетіндіктен, пәнаралық сипатымен айқын көрінген көп қырлы ұғым. Қылмыскердің тұлғасын зерделеу аса салмақты теориялық қызығушылықты ғана көрсетіп қоймай, сонымен қатар құқыққорғау органдары, соттар және т.б. әрекеттері үшін ауқымды практикалық мәнге ие. Қылмыскердің жеке басын зерттеу, негізінен, оның қылмыстық мінез-құлықты туындататын қасиеттері мен сипатын анықтау және бағалау үшін жүзеге асырылады.

5.1. Қылмыскерлер тұлғасының психологиялық типологиясы.

Қылмыскердің жеке басы ұғымына қандай да бір дәрежеде қылмыстық әрекеттермен байланысты, оның қоғамдық қауіптілігін сипаттайтын, оның жасалу себептерін түсіндіретін әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-рөлдік (функционалдық), әлеуметтік-психологиялық белгілердің тұтас кешені кіреді.

Қылмыскердің жеке тұлғасы–оған тән психологиялық ерекшеліктер, қоғамға қарсы көзқарастар, адамгершілік құндылықтарға теріс көзқарас, өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қауіпті қоғамдық жолды таңдау, құқыққа қарсы әрекеттің алдын алу үшін қажетті белсенділіктің болмауы салдарынан қылмыс жасаған адамның тұлғасы.

Қылмыс жасаған субъектінің жеке басы қылмыс жасаған адамдардың типологиясы үшін негіз болып табылатын бірқатар белгілердің жиынтығымен сипатталады. Олардың барлық ұқсастығы кезінде жіктелуі мен типологиясы бірдей емес екенін атап өткен жөн. Жіктеу қорытудың

неғұрлым төмен деңгейі бола отырып, зерттелетін объектілердің жекелеген белгілері бойынша тұрақты топтастырылуын білдіреді және әрқайсысы нақты тіркелген орынға ие топтар мен кіші топтардың өте қатаң өлшемдеріне құрылады. Мұндай қатаң дифференциацияның типологиясы жоқ. Типология қылмыскерлердің әртүрлі контингенттерінің терең сипаттамасы болып табылады. Ол қылмыстық мінез-құлыққа себеп-салдар белгілеріне негізделеді.

«Типология» термині жиынтықты топтарға бөлудің мазмұндық сипатымен, танымның белгілі бір жоғары деңгейімен тығыз байланысты. Бұл ретте белгілер-көріністері мен белгілер-себептер мазмұндық сипатын қамтамасыз ететін бөлшектеудің шартты түрінде ерекшеленеді. Бір түр шегінде біртекті белгілер-көріністер мен белгілер-себептер болуы тиіс; олар криминологиялық зерттеулерде тіркелген белгілі бір динамикалық заңдылықтарды, детерминациялық желілерді көрсетуі тиіс. Мысалы, адамның өзінің әл-ауқатын қамтамасыз етудің қылмыстық құралдарына тұрақты бағдарлануы нәтижесінде ұрлық жасау (белгі-көріну), жоғары криминалдық кәсіпқойлығына байланысты алдыңғы қылмыстарды жасағаннан кейін оның жазасыздығы (белгілер-себептер) [2, 71-75 б.].

Қылмыскерлердің жіктелуі әр түрлі негіздер бойынша құрылуы мүмкін, олардың арасында белгілердің екі үлкен тобын бөліп көрсету керек: әлеуметтік (әлеуметтік-демографиялық) және құқықтық.

Олардың біріншісі: жынысы, жасы, білім деңгейі, материалдық қамтамасыз етілу деңгейі, әлеуметтік жағдайы, отбасының болуы, әлеуметтік шығу тегі, қоғамдық пайдалы еңбекпен қамтылу, сабақ түрі, мамандықтың болуы, тұрғылықты жері.

Екіншісі - жасалған қылмыстардың сипаты, ауырлық дәрежесі, бірінші рет немесе қайталап, топта немесе жалғыз қылмыс жасау, қылмыстық әрекеттің ұзақтығы, қылмыстық қол сұғушылық объектісі, кінә нысаны.

Жеке топты қылмыскерлердің денсаулық жағдайын сипаттайтын белгілер құрайды. Осыған байланысты дені сау адамдар, сондай-ақ соматикалық немесе психикалық бұзылулардан зардап шегетін адамдар бөлінуі мүмкін. Әрине, қылмыскерлерді жіктеу белгілерінің (критерийлерінің) келтірілген тізбесі толық емес және басқалармен толықтырылуы мүмкін. Мұнда көп нәрсе классификацияда не үшін жүзеге асырылатынына, ол нақты мақсаттарға бағынатынына байланысты.

Қылмыскердің жеке басы туралы, егер ол басқа әлеуметтік түрлердегі өкілдерде жоқ қандай да бір белгімен ерекшеленсе ғана әлеуметтік түр ретінде айтуға болады.

Мұндай белгі, сипат мемлекет қорғайтын қатынастарға зиян келтіру мүмкіндігінен тұратын оның қоғамдық қауіптілігі болып табылады. Қылмыскердің тұлғасы типологиялық тәртіптің құбылысы ретінде ең

жалпы, тұрақты, елеулі әлеуметтік-психологиялық белгілер мен қасиеттерді тасушы болып табылады.

Қылмыскердің жеке басының типологиясы құқық қорғау органдарына осы санаттағы адамдарды, олардың жасаған қылмыстарының себептерін зерделеуде, олардың қылмыстық іс-әрекетін әшкерелеудің неғұрлым тиімді тактикалық-психологиялық тәсілдері мен әдістерін әзірлеуде, олардың жеке тұлғасына кейіннен тәрбиелік ықпал ету үшін, көмек көрсету үшін жасалған. *Қылмыскердің кейбір типологиялық схемасын қарастырайық.* Психология және криминалдық психология тарихында бірнеше рет қылмыскерлердің жеке басын психологиялық жіктеуге әрекет жасалды. Осы уақытқа дейін заң ғылымдарының докторы, профессор **А. Б. Сахаровтың** «кездейсоқ», «жағдайлық», тұрақсыз», «зұлымдық», «аса қауіпті» қылмыскерлердің бес түрін бөліп көрсеткен жіктелуі өзінің ғылыми және практикалық мәнінен айырылып қалған жоқ.

Белгілі орыс психологы **А. Ф. Лазурский** типология үшін негіз ретінде табиғи психологиялық мүмкіндіктер мен тұлғаның әлеуметтік бейімделуінің ерекшеліктерін алып, басқалармен қатар «төменгі деңгейдің бұрылған түрі» деп аталады, ол оның пікірінше, өмірге нашар бейімделген [44, б. 98].

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Александр Федорович Лазурский (31 наурыз (12 сәуір) 1874, Переяслав - 27 Ақпан (12 наурыз) 1917, Санкт-Петербург) - орыс дәрігері және психологы, в. М. Бехтерева, мұғалім М. Я. Басова және В. Н. Мясищева. Жүйке орталықтарының қызметімен тығыз байланыста қарастырылған жеке айырмашылықтардың психологиялық концепциясы – мінездеме құрастырды. Лазурский сыналушының іс-әрекетінің табиғи жағдайларында тұлғаны зерттеуді алғашқы бастаудың бірі болып табылады.

А.Ф. Лазурский «төменгі кластың бұрмаланған түрі» бірқатар кіші түрлерге бөлді (2-суретте схема түрінде ұсынылған):

2-сурет. А. Ф. Лазурский бойынша қылмыскер тұлғасының типологиясы

Қылмыскерлердің жеке басын жіктеуде орыс заңгері және психолог **Сергей Викторович Познышев** қызықты әрекет жасады.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Сергей Викторович Познышев (3 мамыр 1870, Мәскеу губерниясы - 3 қаңтар 1943, Мәскеу) - орыс заңгері және психолог, Мәскеу университетінің, Мемлекеттік Мәскеу психоневрологиялық институтының, Тулуз ғылым академиясының профессоры. Познышевтің идеялары отандық құқықтану мен отандық заң психологиясының дамуына ықпал етті. Познышевтің өзі өз идеяларын қылмыстық құқықтағы классикалық, антропологиялық және әлеуметтанулық бағыттардың синтезі ретінде анықтады және этикалық-әлеуметтанулық бағыт деп атады.

Жеке басының ерекшеліктерінің (эндогендік факторлардың) және қылмыс субъектілерін итерген сыртқы жағдайлардың (экзогендік факторлардың) арақатынасына сүйене отырып, ол қылмыскерлерді эндогендік және экзогендік екі негізгі түрге бөледі.

Эндогенді қылмыскерлер-бұл белгілі қылмыстық іс-әрекет түрлеріне бейім адамдар: олар өздері, өздерінің қылмыстық ниетін жүзеге асыру үшін жағдай іздейді.

Қылмысқа бейімділіктің жоғары дәрежесіне кәсіби қылмыскерлер ие. Кәсіби қылмыскердің негізгі белгісі-осы қылмыс арқылы өзінің қажеттіліктерін қанағаттандыруға бейімділік, оның жеке басын белгілі бір қылмысқа орнату.

Эндогенді қылмыскерлер үш түрге бөлінеді:

а) *импульсивті қылмыскерлер* – қоғамдық қауіпті әрекеттерді жасау процесінің өзінен Рахат сезінетін адамдар (оларға өткінші және ойшыл ләззат беретін, өзін-өзі сүйетін және т. б. басшылыққа алатын, ойын-сауыққа ұмтылатын, жеңсікқой және т. б. адамдар жатады);

б) *эмоциялық қылмыскерлер* – ең алдымен кенеттен пайда болған қатты сезімді (аффект) қанағаттандыру үшін қылмыс жасайтын, өзінің мінез-құлқын басқара алмайтын және қалайтын адамдар;

в) *қылмысқа сезімнің үзілуі емес*, мимолет сезімдік рахатқа ұмтылу емес, жасалатын қылмыстың жалпы мақсатпен белгілі байланысын көрсету-белгілі қызметтік, әлеуметтік, мүліктік, отбасылық жағдайға және т. б. қол жеткізу.

Экзогенді қылмыскерлер-бұл қылмыс жасаған адамдар, өз есептері мен күткендеріне қарамастан, ауыр емес, бірақ әлі де қарапайым өмірлік қиындықтардан асып кеткен жағдайлар қысымымен қылмыстық жолға түскен.

Экзогенді қылмыскерлердің екі түрі бар:

1) өз жағдайынан өзге де, қылмыстық емес шығуларды анық көрмеген адамдар (біреуінде бұл зияткерлік жеткіліксіздіктен-ақымақ, аз дамыған, жеңіл мағыналы, ал басқаларында – қатаңдықтан – үңгірге түскен, шаршаған және т. б.);

2) пайда болған жағдайдан әлеуметтік қолайлы, қылмыстық емес шығуды көрген, бірақ оны уақтылы пайдалану үшін жеткілікті энергиясы жоқ адамдар (пассивті, еріксіз, тым ұялшақ, суық, немқұрайлы немесе жүрекше, немқұрайлы және бөлінбейтін, адал емес, қоғамдық мүдделерді құрметтемейтін және т. б.).

Бірқатар заманауи зерттеушілер қылмыскерлердің жеке басының бағытталуының сипаттамасына сүйене отырып жіктеуін әзірлейді. Мысалы, Генрих Михайлович Миньковский – заң ғылымдарының докторы, профессор, әлеуметтік-демографиялық, адамгершілік-психологиялық және оның құқықтық сипаттамаларының барабар

(адекватный) көрінісі ретінде «бағытталудың сатылы айырмашылықтары» типологиясын, жеке тұлғаның бағдарын (орнату жүйесін қоса алғанда) негізге алады.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Г. М. Миньковский 1923 жылы Киев қаласында дүниеге келген, РСФСР ғылымына еңбегі сіңген қайраткер, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының толық мүшесі, ішкі қызмет полковнигі, өзінің өмірі мен шығармашылығын кеңестік заң ғылымының дамуына арнаған криминалист-ғалым ретінде кеңінен танымал. Г. М. Миньковский қылмыстық құқық, процесс, криминалистика, заң психологиясы және криминология саласында еңбек етті. Кеңестік криминология саласында ол кәмелетке толмағандардың қылмысы, зорлық-зомбылық қылмысы, халықаралық қылмыс, криминологияның жалпы теориясы және қылмыстың алдын алу, қылмыстың аумақтық айырмашылықтары саласындағы жетекші ғалым болып танылады.

Г. М. Миньковскийдің еңбектері ғылыми қызығушылықтардың таралуымен, мәселелерді әзірлеудің тереңдігі мен негізділігі, энциклопедиялық, істің практикалық жағын білуімен ерекшеленеді. Г. М. Миньковский 300-ден астам ғылыми баспа жұмыстары жарық көрді, оның ішінде «Қылмыстың алдын алу бойынша тергеу органдарының, прокурордың және соттың қызметі» (1962 ж.), «Үлкен қалаларда кәмелетке толмағандардың қылмыстылығымен күрес» (1975), «Қылмыскердің тұлғасы» (1971, 1975 ж.), «Қылмыстың алдын алудың теориялық негіздері» (1977 ж.). 1998 жылы профессор Ф. Кузнецовамен бірге бас редактор болған «Криминология» оқулығының жарыққа шығуының алдында Мәскеуде профессор Миньковский қайтыс болды.

Г. М. Миньковский құқық бұзушылардың төрт түрін бөлді:

1) құқық бұзушылардың бірінші түрі үшін - қылмыс адамның жалпы бағытына қайшы келетін кездейсоқ болып табылады;

2) екіншісі үшін – ол жеке тұлғаның бағыттылығының жалпы тұрақсыздығын ескере отырып мүмкін, бірақ себеп және жағдай тұрғысынан ахуалдық болып табылады;

3) үшінші түрі үшін – адамды ортаны таңдауға, уақыт жүргізуге және айдап салушылық, қылмыстық мінез-құлықтың мысалы және т. б. болған кезде іс-әрекеттердің тікелей нұсқасына себепші болатын жалпы теріс бағдарлау нәтижесі.;

4) төртінші тип үшін-қылмыс-белсенді іздеуді, қылмыстық әрекеттер үшін себеп пен жағдайды ұйымдастыруды, әлеуметке қарсы бағалар мен қарым-қатынастардың тұрақты жүйесін қамтитын тұлғаның қылмыстық ұстанымының нәтижесі.

Г. М. Миньковскиймен ұсынылған типология құқық бұзушылар тұлғасының мүмкін болатын бағыттылығының негізгі нұсқаларын белгілеп қана қоймай, сонымен қатар жеке тұлғаның әлеуметтік теріс белгілерін біртіндеп қалыптастыру процесін, жеке ауытқушылықтан олардың «тізбегіне» көшуді, қарсы әрекет ету шаралары уақтылы емес немесе жеткіліксіз қарқынды болған жағдайларда көрсетеді. Осы ерекшеліктерді білу жеке тұлғаның қылмыстық дамуын жоюға, содан кейін жоюға мүмкіндік береді.

А. Г. Ковалевтің типологиясы негізінде белгілі кеңес педагогы мен психологтың «*құқық бұзушы тұлғасының қылмыстық залалдануының дәрежесі*» жатыр. Осы негіздемеге байланысты ол:

✓ **жаһандық қылмыстық түр** – бұл толық қылмыстық залалдануы, еңбекке және басқа адамдарға теріс көзқарасы бар, қылмыстық жағдайдан басқа, өзге өмірді ойламайтын бейәлеуметтік тұлға. Осы түрдегі өкілдердің барлық ойлары қылмыстарды жүзеге асыруға, олардың ерік-жігері мен ойластырылған қылмыстық әрекеттерді жүзеге асыруға, қылмыс жасауға бағытталған. Бұл психологиялық түр әр түрлі әлеуметтік түрден тұрады: похотливитель және насильник, казнокрад, бандит және т. б.;

✓ **парциалды қылмыстық түр**-бұл ішінара қылмыстық залалданған адам, оның жеке басы бөлінген, онда қылмыскердің қалыпты әлеуметтік түрі мен белгілері бар. Ол беделді адамдарға құрметпен қарайды, достары бар, қоғамдық өмір оқиғаларына қызығушылық танытады, газеттер оқиды, мұражайлар мен театрларға барады, сонымен қатар жүйелі түрде қылмыс жасайды. Мұндай адамдардың көпшілігі мемлекеттік және жеке меншікке қарсы қылмыстар, сондай-ақ лауазымдық және шаруашылық қылмыстар жасайды.;

✓ **қылмыс алдындағы тип**-белгілі бір жағдайға түсіп, өзінің моральдық-психологиялық қасиеттеріне байланысты қылмыс жасайтын адамдар. Бұл түрдегі кіші түрлерге мыналар жатады: а) қызғаныш, ашу-ыза және т.б. жағдайында бұзақылық әрекеттер, кісі өлтіру немесе ауыр дене жарақаттарын жасайтын, жеке басының жеткіліксіз көңіл-күйімен өте эмоционалды қозғыш, тиісті жағдайларда бұзақылық әрекеттер, кісі өлтіру немесе ауыр дене жарақаттары жасайтын; б) өзін үрейлендірмей, жақсы өмір сүруді ұнататын алдамшы қылқаламдар.

Қылмыскерлердің жеке басының типологиясында үш негізгі өрбуін ажырату керек:

- 1) қылмыскердің жалпы түрі;
  - 2) белгілі бір санаттағы қылмыскердің жеке басы;
  - 3) белгілі бір түрдегі қылмыскердің жеке басы.
- Бұл өрбулер өзара ортақ, ерекше және жалғыз.

Тұлғаның әлеуметтік ядросы оның бағыты, өмірлік қатынастар жүйесі, мотивациялық-құндылық бағдары болып табылатындықтан, бұл өзегі және қылмыскердің түрін анықтайды.

Қылмыскердегі типтік критерий оның қоғамдық қауіптілік дәрежесі – оның бейәлеуметтік деформациясының өлшемі және психикалық өзін-өзі реттеу ақаулары болып табылады. *Осы критерий бойынша қылмыскерлердің үш түрін анықтауға болады* - әлеуметтік (қасақана), бейәлеуметтік (аз қасақана) және психикалық өзін-өзі реттеу ақауымен сипатталатын қылмыскердің жеке тұлғасын (кездейсоқ).

Осыған байланысты қылмыстық типтер келесідей бөлінеді:

✓ *жеке тұлғаның жалпы* әлеуметтік-оң бағыттағы мән-жайлардың кездейсоқ тоғысуы нәтижесінде алғаш рет қылмыс жасаған адамдарды біріктіретін кездейсоқ түрі;

✓ *қылмыс жасаған* адамдардың жеке басының қалыптасуының қолайсыз жағдайларының әсерінен болған жағдай түрі, бірақ жалпы алғанда, теріс мәннен гөрі оң;

✓ сондай-ақ қылмыс алғаш рет жасаған, бірақ бұрын әр түрлі құқық бұзушылықтарға жол берген адамдар жататын *тұрақсыз түр*;

✓ екі және одан да көп қасақана қылмыс жасаған адамдарды қамтитын *қасақана түрі*;

✓ *аса ауыр және ауыр қылмыстар* жасағаны және т. б. үшін рецидивист немесе қауіпті рецидивист деп танылған қылмыскерлердің қауіпті жеке басының түрі (ҚР ҚК 14-бабының ережелеріне сәйкес адамның ауыр қылмыс жасағаны, егер бұрын бұл адам ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға сотталған болса, қылмыстың қайталануы болып танылады; адамның: 1) Егер бұрын бұл адам ауыр қылмыс жасағаны үшін бас бостандығынан айыруға екі рет сотталған болса немесе аса ауыр; 2) егер ол бұрын ауыр немесе аса ауыр қылмысы үшін бас бостандығынан айыруға сотталған болса, аса ауыр қылмыс жасаған жағдайларда тоқтатылады.

• *Аса қауіпті (белсенді әлеуметтік қарсы)* - тұрақты қылмыстық мінез-құлқы қоғамға және оның құндылықтарына Белсенді қарсы тұру сипатындағы көп мәрте сотталған рецидивистер. Бұған ең алдымен ұрлық, тонау, қарақшылық, бұзақылық әрекеттер, ауыр және аса ауыр қылмыс жасаған қылмыскерлер жатады. Олардың арасында кәсіби қылмыскерлер де кездеседі, олар үшін қылмыстар өмір сүруге қаражат алудың негізгі көзі болып табылады (қалта және пәтер ұрылары). Бұл категорияға мүліктерді ұрлаушылар, осындай қылмыстарды ұзақ уақыт бойы жасайтын ірі пара алушылар да жатады.

* *«Әлеуметсіздену қауіпті»* (пассивті бейәлеуметтік) – бұл қалыпты қарым-қатынас жүйесінен шыққан, ұзақ уақыт бойы паразиттік, үйсіз өмір салтын жүргізетін декларацияланған тұлғалар. Есте сақтау керек, мұндай

адамдар қаңғыбастықпен, қайыршылықпен айналысады. Бұл тунецтер, бірнеше рет сотталған, маскүнемдер. Айта кету керек, олар түрлі қылмыстар жасайды, негізінен, өз өмір сүруін қамтамасыз ету үшін және әсіресе спирттік ішімдіктерді сатып алу үшін ұсақ ұрлық. Аса қауіпті қылмыскерлерден айырмашылығы бұл адамдар негізінен пассивті: қылмыстық жағдайларды өздері жасамайды, олардың қатысуынан басқа пайда болған жағдайларды пайдаланады. Төзімді болуға, өз мерекесін қылмысқа мінез-құлқы.

• *«Тұрақсыз»* - бұл ішінара криминалдық залалданумен сипатталатын және тұрақты қоғамға қарсы қондырғыларға байланысты емес, өзінің өмір салтына байланысты әлеуметтік қолайлы және қоғамға қарсы шектерде болатын қылмыс жасайтын адамдар. Осы түрдегі адамдар негізінен мас күйінде ұсақ - түйек жымқыру және ұрлық, бұзақылық, сирек-тонау, қарақшылық, кейбір күш қолдану қылмыстарын жасайды. Өмірлік мән-жайлар жақсы жаққа айтарлықтай өзгерген және тиімді тәрбиелік әсер еткен кезде олар құқыққа қарсы әрекеттерден қалыс қалуы мүмкін.

* *«Ахуалдық»* - мінез-құлқы айқын қоғамдық қауіп төндірмейтін адамдар. Олар өздерінің психологиялық ерекшеліктеріне байланысты жағдайға қатаң тәуелділікке ұшырауы және оны шешудің әлеуметтік қолайлы тәсілін таба алмауы салдарынан қылмыс жасайды. Мұндай адамдар ауыр материалдық жағдайларда зорлық-зомбылық қылмыстар, сондай-ақ пайдакүнемдік қылмыстар жасайды.

«Мінез-құлқтың қоғамға қарсы бағыттылығы» белгісі бойынша типология негізіне тұлғаның түрлі қоғамдық құндылықтарға қатынасы қойылған:

✓ *адам тұлғасына, оның маңызды игіліктеріне* (өміріне, денсаулығына, дене қол сұғылмаушылығына, абыройына, қадір-қасиетіне, тыныштығына және т. б.) теріс-немқұрайлы көзқарас. Мұндай қарым-қатынас қасақана агрессивті - зорлау қылмыстарының-кісі өлтіру, дене жарақаттары, зорлау, қорлау және т. б., сондай-ақ бұзақылық жағдайларының көпшілігінің негізінде жатыр;

✓ *материалдық игіліктерді еңбек бойынша* бөлу принципін елемеуге байланысты пайдакүнемдік-жеке меншік беталыстары, мемлекеттік, қоғамдық меншік және азаматтардың жеке меншік құқығы ұрлау, ұрлық, алаяқтық, парақорлық, контрабанда және т. б. жасау үшін негіз болады;

✓ *әр түрлі әлеуметтік институттар, және нұсқамалары,* к жалпыазаматтық, қызметтік, отбасылық және өзге де міндеттеріне алдын ала анықтайды жасағаны үшін бірқатар шаруашылық қылмыстар, басқару тәртібіне қарсы қылмыстардың, сот төрелігі, әскери және басқа да қылмыстар;

✓ белгіленген әлеуметтік құндылықтарға, жүріс-тұрыс нормалары мен ережелеріне жеңіл мағыналы-жауапсыз және ұқыпсыз қарым-қатынас (ҚР ҚК 21-бабында абайсызда жасалған қылмыстық құқық бұзушылық деп өзін-өзі тануы немесе ұқыпсыздығы бойынша жасалған әрекет танылады; егер адам өз іс-әрекеттерінің (әрекетсіздігінің) қоғамға қауіпті салдарларының туындау мүмкіндігін алдын ала білсе, бірақ осы салдарлардың алдын алуға жеңіл мағыналы түрде есептесе, қылмыстық құқық бұзушылық; егер адам өз іс-әрекетінің (әрекетсіздігінің) қоғамдық қауіпті салдарларының туындау мүмкіндігін алдын ала білмесе, бірақ тиісті зейінді және көздеу кезінде осы салдарды алдын ала болжауға тиіс болса да, қылмыстық құқық бұзушылық ұқыпсыздық бойынша жасалған деп танылады.

«Әлеуметке қарсы бағыттың тереңдігі мен тұрақтылығы», оның негізінде құндылықтық бағдарларға жататын қылмыскерлердің мынадай түрлері ерекшеленеді:

Кездейсоқ – барлық бұрынғы адамгершілік мінез-құлқымен сипатталатын, жалпы әлеуметтік-оң бағытқа қайшы келетін қылмысты алғаш рет жасаған адам.

Криминогендік-келесі ерекшеліктермен сипатталады:

1) айналасындағылардың (отбасы, жолдастары, таныстары) құқыққа қарсы және аморальды белсенді мінез-құлқында қалыптасқан);

2) бұрын заңмен белгіленген ықпал ету шаралары қабылданғаннан кейін де қайталауды жалғастырған моральдік теріс қылықтар мен әртүрлі құқық бұзушылықтар жүйелі түрде жасаған;

3) қоғамның құндылық-нормативтік жүйесінен ажыратылған;

4) өз мінез-құлқын теріс бағалауға дағдылану, өзін-өзі қорғаудың әлеуметтік-психологиялық тетіктерін пайдаланады;

5) қылмыс жасау жағдайында белсенді және, әдетте, жеткілікті негізделген сыртқы себептерсіз қылмыс жасайды.

«Криминогендік тұлға» түрі шеңберінде мынадай кіші түрлер бөлінеді: дәйекті-криминогендік, ситуативтік-криминогендік, ситуациялық.

1. *Дәйекті-криминогендік кіші тип* адамгершілік-құқықтық нормалар жүйелі түрде бұзылған микросредте қалыптасады; қылмыс әдеттегі мінез-құлық стилінен және өмір салтынан заңды түрде шығады және адамның тұрақты қоғамға қарсы көзқарастарымен, нұсқауларымен негізделеді. Қылмыс жағдайын осындай адамдар белсенді жасайды.

2. *Ахуалдық-криминогендік кіші тип* адамгершілік нормалардың бұзылуымен және құқық бұзушылықтарды жасаумен, әлеуметтік рөлдердің талаптарын тиісінше орындамаумен сипатталады; қарама-қайшы микросредте қалыптасады және әрекет етеді; қылмыс негізінен қолайсыз жағдайға байланысты (криминогендік топта болу, басқа

адамдармен қақтығыстар және т.б.). Мұндай адам қылмыстың жасалуына микро орта әкеледі және алдыңғы өмір салтына әкеледі.

3. *Жағдайлық кіші тип* күрделі жағдайда, оның ішінде оған жеке тұлғаның дайын еместігі нәтижесінде микро орта мен тұлғаның өзара іс-қимыл механизмінің ақаулары аз ғана, анағұрлым маңызды болып табылатындығымен сипатталады. Қылмыскерлердің жеке басының өзге де типологиялық нұсқаларын әзірлеу мүмкін, мысалы, кінә нысанына байланысты субъективті Тарап бойынша (қасақана немесе абайсызда қылмыс жасалды және т.б.).

Әртүрлі қылмыстық іс-әрекеттер жасаған адамдардың психологиялық ерекшеліктерін зерттеу барысында адамның әртүрлі, соның ішінде қылмыстық жағдайларда мінез-құлқына әсер ететін «әлеуметтік бейімделу» сияқты тұлғаның интегративті сапасына назар аударады.

Осы тұрғыдан қылмыс жасаған адамдар шартты түрде екі үлкен топқа, екі негізгі түрге бөлуге болады: аралық нұсқаларды бөле отырып, тұлғаның әлеуметтік-бейімді және әлеуметтік-бейімсіздік түрі.

Тұлғаның «әлеуметтік бейімделу» деңгейі келесі факторларды анықтайды:

- тұлғаның жүйке-психикалық, эмоционалды-ерік тұрақтылығы;
- субъектінің зияткерлік даму деңгейі;
- мотивациялық сала, оған қол жеткізу уәждерін ғана емес, сонымен қатар құнды бағдарлар, тұлғаның дүниетанымдық негізі сияқты күрделі білім беруді қамтиды.

Бұдан басқа, осы типке жатқызылатын субъектілер жиі жоғары (жоғары)

талап қою деңгейімен ерекшеленеді, бұл кейде оларды өз күштері мен мүмкіндіктерін қайта бағалауға әкеледі және олардың құқық қорғау

органдарының қызметкерлеріне қарсы іс-қимыл жасау барысында қателіктердің себептерінің бірі бола алады. Осы қылмыстық типтегі тұлғаның уәждемелік құрылымында, әдетте, оларға әлеуметтік нормаларды, жалпы қабылданған мінез-құлық ережелерін саналы елемеуге, рұқсат етілмеген қылмыс жасауға мүмкіндік беретін қол жеткізу себептері, құндылық бағдарлары басым. Сондықтан мұндай адамдардың тән сипаты құқықтық сана деңгейіне сәйкес келетін мінез-құлық нормативінің төмен деңгейі болып табылады.

Жоғарыда көрсетілген жеке басының қасиеттерінің жиынтығы осы үлгідегі өкілдерге басқа құқық бұзушылардан ұзақ уақыт бойы бөлінбеген болып қалуға, қылмыстық тәжірибені терең меңгеруге, оны өзінің қылмыстық іс-әрекетінде шебер пайдалана отырып, тиісті қылмыстық біліктілік алуға мүмкіндік береді. Жеке тұлғаның мұндай түрі кәсіби қылмыскерлер, ұйымдасқан қылмыстық топтардың көшбасшылары, топтық қылмыстар жасауға белсенді қатысушылар, ұйымдасқан қылмыстық қоғамдастықтардың, бандит құрылымдарының басшылары арасында таралған.

Егер жоғарыда келтірілген типологияны пайдалансаңыз, әлеуметтік бейімделудің жоғары деңгейі, ең алдымен, зұлымдық және аса қауіпті қылмыстық типтерге жатқызылған адамдарды ажыратады деп айтуға болады.

Мұндай субъектілердің мінез-құлқы көбінесе өте қарапайым қажеттіліктерге (спирттік ішімдіктерді, есірткілерді және т.б. ішумен бірге жүретін тұрақты ойын-сауық кезінде уақыт өткізу) байланысты болады. Мұндай тұлғалардың мүдделері, құндылықты бағдарлары, дүниетанымдық негізі жансыздықпен, ырымсыздықпен, жоғары идеалдардың жоқтығымен сипатталады. Сондықтан оларға өз іс-әрекеттері мен мінез-құлқын сиюминутты қажеттіліктерді қанағаттандырумен салыстырғанда

анағұрлым маңызды мақсаттарға жетуге бағыттау қиын. Ал мұндай қажеттіліктер әрдайым қанағаттандырылмайтындықтан, мұның бәрі осындай адамдардың бақыланбайтын фрустрация жағдайының, жоғары агрессивтіліктің пайда болуына ықпал етеді.

Әлеуметтік бейімделудің төмен деңгейін криминологтардың тұрақсыз, сондай-ақ қылмыскерлердің жағдаяттық типтеріне жататын адамдарда байқауға болады. Осы түрі бар тұлғалар жиі билік жағдайында болады, олар өз кезегінде, өз әрекеттері мен мінез-құлқына өзін-өзі бақылауды сақтай отырып, басқару қиынға соғады. Сондықтан мұндай тұлғалар басқаларға жиі аффективті боялған күйлердің, ашу сезімдерінің, фрустрацияның және т. б. күшті әсер етеді.

Қылмыс жасаған адамдардың типологиялық қасиеттері әртүрлі дәрежеге ие, әр түрлі үйлесім бар екенін атап өту қажет. Сондықтан қылмыстық тұлғаның аралық немесе аралас түрлері туралы айтуға болады. Барлық типологиялар негізінен түсініктеме емес, сипаттамалық сипатқа ие. Сонымен қатар, әрбір ғылым, белгілі болғандай, зерттелетін құбылысты, объектіні танымның түсіндірме деңгейіне ұмтылады. Қылмыскерлердің жекелеген түрлерінің қылмыстық жүріс-тұрысының себептерін ашудағы танымның түсініктеме деңгейі қылмыс жасаудың субъективті, ішкі себептері анықталған кезде мүмкін болады. Адамның, соның ішінде қылмыстық мінез-құлқының мұндай ішкі себебі себептер болып табылады. Дәл осы себеп-әрекеттер, әрекеттер не үшін жасалатынын, адам үшін олардың тұлғалық мәні неде екенін көрсетеді.

Себебі, адамның қажеттілігі көрініс табады, ол сауықтырылудың, эмоциялардың, қондырғылардың әсерінен қалыптасады. Әдетте адамның мінез-құлқы полимотивті, яғни бірнеше мотивпен анықталады, бірақ олар бірдей емес. Кейбіреулері негізгі, жетекші, басқалары-қосымша, көмекші болады. Қылмыскер көбінесе дәлелдерде көрсетіледі. Себебі бейтарап, яғни қылмыстық уәждер жоқ деп саналады, оларды іске асырудың қылмыстық құралдары бар. Алкогольге немесе есірткіге физиологиялық қажеттілікті іске асыруға бағытталған себептер ерекше.

Осылайша, **«олардың қылмыстық әрекеттерінің себептері»** негізге алынған қылмыскерлердің типологиясы неғұрлым перспективалы болады.

Мұндай типологияны жасаудың жекелеген әрекеттері қазірдің өзінде болды. Мәселен, зорлау қылмыстарын жасаған адамдар арасында уәждемелік өлшемдер бойынша қызғаныштың себептері, отбасындағы өзін-өзі бекіту қажеттілігімен ұштасқан кек себептері, олардың және жәбірленушілердің арасында ұзақ байланыспаған қатынастар болмаған кезде тән субъектілер бөлінеді. Осыған байланысты *«қылмыскерлер тұлғасының қылмыстық-психологиялық жіктемесі»* негізінде жеке тұлғаның басым ұстанымдары, оның пайымдаулары, себептері, қылмыс жасаудың тұрақты мақсаттары мен тәсілдері, жеке тұлғаның

деоциациялану шарасы, оның әлеуметке қарсы бағыттылығының сипаты жатыр деп айту керек.

Қылмыскердің жеке басы келесі белгілердің жиынтығымен сипатталады:

1) жасалған қылмыс түрі – қылмыстық қол сұғушылық объектісі, қылмыстық зардаптардың ауырлығы мен сипаты, қылмыс алғаш рет, кездейсоқ, қайталап жасалды немесе жүйелі түрде қанпезер жасайды;

2) кінә нысаны, қылмыстың себебі мен мақсаты;

3) қылмыскердің әлеуметке қарсы бағыттылығының көрсеткіші ретінде қылмыс жасау тәсілі;

4) қылмыс жасау жағдайы мен себебі;

5) жауаптылықты ауырлататын және жеңілдететін мән-жайлардың болуы;

6) қылмыскердің жасалған әрекетке қатынасы – қылмыс жасағаннан кейін қылмыскердің мінез-құлқымен (айыбын мойындап келу, тергеуден және соттан жалтару, кінәсін мойындамайтындарды қорқыту, тергеуге көмек көрсету немесе қарсы әрекет ету, жазаны өтеу кезіндегі мінез-құлық).

Аталған белгілердің жиынтығы қылмыскердің десоциализациялану шарасын сипаттайды.

Қылмыскерлер типологиясының негізі-олардың деоциализациялану дәрежесі, мінез-құлықтық дезадаптация шарасы.

Әлеуметтік бейімсіздік дәрежесі бойынша қылмыскердің екі түрі бар:

1. *Бейәлеуметтік тип*-тұрақты бейәлеуметтік бағыттылық негізінде бірнеше рет қылмыс жасаған адамдар, «қасақана» қылмыскердің түрі.

2. *Бейәлеуметтік түр*-жалпы бейәлеуметтік бағыт негізінде алғаш рет қылмыс жасаған, әлеуметтендірілмеген, қылмыскердің «аз қасақана» түрі.

«Психологиялық реттеулік негіз» бойынша қылмыскердің психикалық өзін – өзі реттеу ақауларымен сипатталатын жеке басының түрі-қылмыс алғаш рет және жағдайдың кездейсоқ тоғысуы нәтижесінде жасаған адамдар; жасалған қылмыс осы тұлғаның мінез-құлқының жалпы түріне қайшы келеді, ол үшін кездейсоқ психикалық өзін-өзі реттеу ақауларымен байланысты. Бұл криминогендік жағдайға қарсы тұра алмаған адамдар; олардың жеке ерекшеліктері өзін-өзі бақылаудың төмен деңгейі, мінез-құлықтың жағдайлық шарттылығы болып табылады.

Өзін-өзі реттеу ақаулары бар қылмыскерлер түрі төрт түрге бөлінеді:

а) қылмыстық салғырттыққа, әрекетсіздікке жол берген адамдар;

б) төтенше өзін-өзі ұстау нәтижесінде қылмыс жасаған адамдар;

в) қатты жан күйзелісі нәтижесінде және басқа адамдардың заңсыз әрекеттеріне жауап ретінде қылмыс жасаған адамдар;

г) Жоғары жағдайлы дезадаптацияға байланысты қылмыс жасаған адамдар;

Тұлғаның құндылық-бағдарлы бағытының мазмұны бойынша келесі қылмыскерлер топтары ерекшеленеді:

1. Қоғамға қарсы пайдакүнемдік бағыттағы қылмыскерлер. Қылмыскерлердің бұл тобы қоғамның негізгі игілігіне – материалдық игіліктерді жұмсалған еңбек мөлшері мен сапасына сәйкес бөлуге қол сұғады. Мұнда төрт топ бөлінеді:

а) қылмыскерлердің пайдакүнемдік-шаруашылық кіші тобы (тауарларды бұрмалау, салық салуды елемеу, лицензиялау және т. б.);

б) қылмыскерлердің пайдакүнемдік-қызметтік кіші тобы (қызметтік жағдайын теріс пайдалану жолымен ұрлау, клиенттерді алдау, пара бопсалау);

в) ұрылар – мүлікті жасырын ұрлауға (ұрлық) байланысты пайдакүнемдік қол сұғушылықтары бар адамдар);

г) алаяқтар (құжаттарды қолдан жасау, алдап қорқытып алу және т. б.).

2. Қоғамға қарсы пайдакүнемдік-зорлық бағыттағы қылмыскерлер – жеке адамға зорлық-зомбылыққа (күштеп қорқытып алушылық, тонау, қарақшылық шабуыл) қосылған пайдакүнемдік қол сұғушылықтары бар адамдар.

3. Антигумандық, агрессиялық бағыттағы қылмыскерлер-басқа адамдардың өміріне, денсаулығына және жеке қадір-қасиетіне аса елемеушілік қатынасы бар адамдар. Бұл топта мынадай төрт топ бөлінеді:

а) бұзақылар; б) қасақана бұзақылар; в) қорлау және жала жабу жолымен жеке адамның ар-намысы мен абыройына нұқсан келтіретін адамдар; г) жеке адамға қарсы агрессивті-зорлық әрекеттер жасайтын адамдар (кісі өлтіру, зорлау, дене жарақаттарын келтіру).

Пайдакүнемдік қылмыскерлердің арасында келесі түрлер бөлінеді:

«Бекітілген» (өзін-өзі бекіту) түрі, қылмыстық мінез-құлықтың мәні әлеуметтік, әлеуметтік-психологиялық немесе жеке деңгейлерде өзін бекіту болып табылады.

«Бейәлеуметтік» (немесе бейәлеуметтік) түрі, ол әлеуметтік бейімделудің бұзылуымен сипатталады, яғни микро орта жағдайларына бейімделушілік. Бұл қылмыскерлер әлеуметке қарсы, жиі үйсіз өмір сүреді, олардың көпшілігі қаңғыбастар мен маскүнемдер болады. Олардың көпшілігі бұрын сотталған, тұрақты тұратын жері, тіркелген жері, құжаттары жоқ. Мұндай дезадаптивті мінез-құлықтың негізінде толық жеке белгісіздік, психологиялық иеліктен айыру (қабылдамау) жатыр. Мұндай жағдайларда адамдармен, топпен және тұтастай алғанда әлеуметтік ортамен эмоционалды байланыс үзілгендіктен, мінез-құлық басқа адамдармен, топтармен бірдейлендіруден (ұқсатудан) аулақ болуға

ұмтылады. Сондықтан дезадаптивті тұлғалардың әлеуметтік байланыстары беттік. Көптеген адамдардың өмір сүруге қаражат алудың заңды көздері жоқ - олар оларға ұрлық және басқа да мүліктік қылмыстар береді.

«Алкоголь» түрі дезадаптивтілікке өте жақын, бірақ оған ұқсас емес. Бұл түрді бөлу үшін критерий пайдакүнемдік қылмыстарды жасау - спиртті сатып алу үшін қаражат алу. Көптеген өкілдер-созылмалы маскүнемдер екенін білу маңызды. Олар терең тұлғалық өзгерістермен - алкоголь түрі бойынша жеке тұлғаның құлдырауымен ерекшеленеді, өйткені спирттік олардың мінез-құлқының мағыналық негізін құрайтын уәжіне, барлық құндылықтардың өлшеміне айналады. Алкогольге тәуелділіктің өсуі барысында бұл мотив жеке тұлға құрылымында басым болады, ол барлық басқа себептерді артқы жоспарға ығыстырады. Кейіннен әлеуметтік-позитивті қажеттіліктер азаюда, қайта қалпына келтірілуде. Отбасы, жұмыс - екінші дәрежелі. Қарым-қатынас саласы да, ең алдымен жақын достардың шеңбері де өзгереді. Мас күйінде адамдар көбінесе спирттік ішімдіктерге деген қажеттілікті қанағаттандыру үшін өндірісте ұсақ ұрлық пен ұсақ ұрлық жасайды. Қылмыстарды олар қарапайым тәсілдермен жасайды, әдетте алдын ала дайындалмайды, іздерді жоюға шаралар қабылданбайды, ал ұрланған адамдар дереу орындалады.

Психологиялық позицияда пайдакүнемдік қылмыскерлердің «ойын түрі» өте күрделі. Мұндай түрдегі өкіл ретінде И. Ильф пен Е. Петровтың «Алтын бұзау» Шуры Балаганов атауға болады. Бұл түр тәуекелге деген тұрақты қажеттілігімен ерекшеленеді, осыдан-қауіптілікке байланысты өткір сезімдерді іздеу, тәуекелді операцияларға қатысуға ұмтылу және т. б.

Пайдакүнемдік қылмыскерлердің «отбасылық түрі» қылмыстық әрекеттерді уәждеуде отбасының үлкен, басым рөлімен сипатталады. Әдетте, бұл құрылғы түрі ұрылар мен пара алушылар арасында өте сирек кездеседі. Мұндай адам ұрлықты өзі үшін ғана емес, жақындары мен оған қымбат отбасы мүшелерін материалдық қамтамасыз ету үшін жасайды. «Отбасылық» мотивация балаларға, күйеуіне, жиі таныстарына сеніп тапсырылған мүлікті ұрлайтын әйелдер арасында өте таралған.

Аталған түрлер басқа қылмыскерлердің арасында да кездеседі. Мысалы, өлтірушілер арасында жиі «**өзін-өзі бекіту**» кездеседі. Өзін басқалардың көзінше бекіту және өзін-өзі бекіту мақсатында көптеген зорлау, әсіресе жасөспірімдер жасайды. Зорлаушылардың арасында тағы бір қызықты түр - бұл басқа қылмыскерлер арасында кездеспейтін «**қабылданбайтын**» деп аталады. Бұл түрдегі тұлғалар үшін тұлғааралық қарым-қатынас саласындағы ақаулар тән. Әлсіздік, қауқарсыздық, қандай да бір физикалық кемшіліктердің болуы себебінен әйелдерді қабылдамайды және оларды қуады. Ақыл-ой кемістігі олардың жыныстар арасындағы қарым-қатынасты реттейтін адамгершілік нормаларды меңгеруіне кедергі

келтіреді. Жыныстық қажеттілікті әлеуметтік қолайлы жолмен қанағаттандыру мүмкіндігінен айырылған олар зорлық-зомбылыққа жүгінеді.

Психорегуляциялық негіз бойынша психикалық өзін-өзі реттеу ақауымен сипатталатын қылмыскердің жеке басының түрі ерекшеленеді: қылмыс алғаш рет және кездейсоқ жағдайдың нәтижесінде жасаған адамдар; жасалған қылмыс осы тұлғаның жалпы мінез-құлқының түріне қайшы келеді, ол үшін кездейсоқ психикалық өзін-өзі реттеу ақауымен байланысты. Бұл криминогендік жағдайға қарсы тұра алмаған адамдар; олардың жеке ерекшеліктері өзін-өзі бақылаудың төмен деңгейі, мінез-құлықтың жағдайлық шарттылығы болып табылады. Осылайша, индивидтің мінез-құлықтық регрессінің барлық көріністері оның әлеуметтік-мәдени стандарттар арнасынан шығуымен байланысты.

Сондай-ақ қылмыскердің жеке басын және қылмыскердің – қылмыстық топтың мүшесі тұлғасын ажырату керек. Соңғы жағдайда қылмыскердің қылмыстық-маңызды белгісі оның топтық мәртебесі, қылмыстық топтағы рөлдік функциясы болып табылады. Қылмыскерлердің келтірілген түрлерінің әрқайсысының өзіндік» жеке тұлға схемасы « - қажеттілік-мотивациялық бағыттың, интеллектуалдық, ерік-жігер, эмоциялық және аспаптық-мінез-құлық қасиеттерінің ерекшелігі бар.

Осылайша, қылмыскердің жеке басының типологиясы жалпы криминологиялық міндетке бағынуы тиіс, яғни ол оның алдын алу мақсатында қылмыстық мінез-құлықтың себептері мен механизмін білу үшін зерделенуі тиіс. Типологияның көмегімен оның табиғатын, себептерін, пайда болу мен даму заңдылықтарын ашуға, болжам жасауға болады. Типология қылмыскерлер топтарының барлық немесе белгілі бір әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерінің жиынтығын жинақтайды, елеулі белгілер мен олардың нақты тұлғаның көріністері арасындағы ішкі тұрақты байланыстарды ашады.

5.2. Қылмыскер тұлғасының психологиялық құрылымы.

Қылмыскердің жеке басы деп өзіне тән психологиялық ерекшеліктер, қоғамға қарсы көзқарастар, адамгершілік құндылықтарға теріс көзқарас және өз қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қоғамдық қауіпті жолды таңдау немесе теріс нәтижені болдырмауда қажетті белсенділік көрсетпеу салдарынан қылмыс жасаған адамның жеке басы түсініледі.

Қылмыскердің тұлғасын сипаттау-бұл адамның типологиялық криминогендік маңызды қасиеттерін зерттеу және анықтау.

Қылмыскердің жеке басының психологиясы-индивидтің белгілі бір түрі мен түрін жасаған қылмыстық әрекетіне себепші болған әлеуметтік теріс, типологиялық қасиеттерінің жиынтығы.

Өз іс - әрекеттерін өзін-өзі тану негізінде жауапкершіліктен босату-көптеген қылмыскерлердің тән ерекшеліктерінің бірі.

Өзінен-өзі ақталу әр түрлі тәсілдермен қасақана қылмыс болады:

- 1) құрбанның кінәлілігін жою;
- 2) қоғамдық және құқықтық нормаларды референттік, әлеуметтік қарсы топтардың (банданың, ұры шайкасының) нормаларына қарсы қою арқылы құнсызданумен);
- 3) басқа адамдарға жауапкершілікті ауыстыру, қалыптасқан мән-жайлармен ақтау және т. б.

Қылмыскердің мінез-құлқының шынайы бастапқы себептері өзгеруі, түрі өзгеруі, жасырынуы, ол үшін қолайлы түрде ресімделуі мүмкін. Қылмыскердің уәждемелік бағыты негізінде ұстанымсыздық пен пайдасыздық, тыңғылықты және цинизм қызғаныш пен кек алу, сондай-ақ басқа да жеке тұлғалық ақаулар жатыр

Көптеген қылмыскерлердің қажеттіліктері тән ерекшеліктерге ие.

Әлеуметтенген тұлға тұтыну деңгейінде ғана өмір сүре алмайды. Оның психикалық дамуы қажеттілік орталығының жасампаздыққа, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі көрсетуге ауысуын болжайды. Бірақ бұл әлеуметтенген тұлғаның маңызды сапасы қылмыскерлердің көпшілігінде қалыптаспаған.

Қылмыс жасаған адамдардың қажеттіліктері тар, шектеулі, материалдық-утилитарлық біржақты, қажеттіліктің әлеуметтік-оң түрлерінің толық дамымағандығымен (еңбекте, адамгершілік мінез-құлықта), төмен деңгейдегі қажеттіліктердің гипертрофиялығымен, оларды қанағаттандырудың орташа стандартының артуымен, бұрмалаушылықпен (жыныстық бұрмалаушылықпен, есірткіге тәуелділікпен және т.б.) ерекшеленеді.

Көптеген қылмыскерлер үшін стихиялық пайда болатын тұрткі, олардың кездейсоқ жағдайларға тәуелділігі тән.

Жеке тұлғаның біртұтас-реттеу жүйесінің дезинтеграциялануы - бұл көптеген қылмыскерлердің негізгі ерекшелігі.

Қылмыскерлердің жекелеген өзіншіл талпыныстары жалпы әлеуметтік-позициялық байланыстардан арыла отырып, әлеуметке қарсы болады, олар тұлғаның мінез-құлық жүйесін саналық, белгілеу деңгейінде реттей алады.

Қылмыскердің жеке басы келесі белгілердің жиынтығымен сипатталады (3-суретте көрсетілген).

3-сурет. Қылмыскердің жеке басын сипаттайтын белгілер

Қылмыскердің психологиялық құрылымына зерттеушілер әртүрлі үйлесімдер:

1) қажеттілік-мотивациялық саланың қасиеттері (қажеттіліктер, мүдделер, тұрақты себептер және т. б.);

2) құндылық-нормативтік саланың қасиеттері (көзқарастары, нанымдары, құндылық бағдарлары, ұстанымдары, жеке тұлға позициялары және т. б.);

3) зияткерлік қасиеттері (ақыл-ой дамуының деңгейі, ойлау ерекшеліктері және т. б.);

4) қылмыстық мінез-құлықта маңызды тәжірибе ұсынатын қасиеттер (білім, білік, дағдылар, қабілеттер));

5) эмоциялық, ерік қасиеттері, темперамент.

Егер қылмыскер тұлғасының психологиялық құрылымын қылмыстық мінез-құлықты бұзуда өзінің атқаратын функциялары тұрғысынан қарайтын болсақ, онда ол: қандай да бір әлеуметтік жағдайлар мен жағдайларды криминогендік мәнді қабылдауды; қылмыстық мінез-құлыққа уәждеуді; уәждерді іске асырудың криминалдық тәсілімен анықталатын қылмыстық мақсаттың қолайлылығын; қылмыстық тәсілді іске асыру мүмкіндігін, яғни қылмыстық мақсатқа қол жеткізуді негіздейтін қасиеттерді қамтуы тиіс.

Бұл ретте қылмыстық мінез-құлық генезисіндегі орталық сәт криминалдық мақсат пен тәсілді қабылдау болып табылады. Қылмыскер тұлғасының ең маңызды психологиялық ерекшеліктері қылмыстық мақсат пен әдісті қабылдау ерекшеліктерінде, оларды қабылдаудың жеке бастылық шартталуында көрінеді.

Қылмыскердің жеке басына жалпылама түрде келесі психологиялық ерекшеліктер тән:

1. *Жеке құқықтық сананың әлеуметтенуінің жеткіліксіз нәтижесі ретінде кемістігі:* әлеуметтік-құқықтық инфантилизм; құқықтық хабардар болмауы; әлеуметтік-құқықтық дезинформациялануы; құқықтық нигилизм (негативизм); әлеуметтік-құқықтық арсыздық; әлеуметтік-құқықтық мәдениетсіздік.

2. *Жеке тұлғаның қажеттілік саласының патологиясы немесе қылмыскердің жеке басының қажеттіліктерінің дисгармониясы, Ол мыналардан көрінеді:* адамның материалдық және рухани қажеттіліктері арасындағы тепе-теңдіктің (теңгерімнің) бұзылуында, соның нәтижесінде адам тартушы болады немесе кез келген тәсілдермен байытуға ұмтылады; олардың көпшілігін қанағаттандырудың биморальды, бұрмаланған сипаты. Осылайша, зорлық-зомбылық құрбандарына қауіпті және заңмен тыйым салынған іс-әрекеттерді қанағаттандыру үшін оның жыныстық мұқтаждығы бар деп айыптайды; олардың көпшілігін қанағаттандыру үшін өзін-өзі бақылаудың әлсіреуі, соның нәтижесінде адам өз қажеттіліктерінің құлына айналады; жеке тұлғаның құрылымында үлкен үлес салмағын жеке тұлғаны дамыту үшін қажет емес (маскүнемдік, нашақорлық, чифиризмдер т.б.) квазип тұтынушылықты (жалған қажеттіліктер) алады.

3. *Жеке қондырғылардағы ақаулар.* Адамдардың көпшілігі жеке басының құрылымында ақаулардың болуына байланысты қылмыс жасайды. Мұнда мынадай нұсқалар болуы мүмкін: біреуі қылмыс жасады, себебі оның заңға бағынушылық мінез-құлқының қатты ұстанымдары жоқ; екіншісі қылмыс жасау үшін қолайлы жағдайға туындаған жағдаяттық ұстанымды басшылыққа ала отырып қылмыс жасады; үшіншісі қатты криминалдық ұстанымға ие, сондықтан ол өзі қылмыс жасау үшін қолайлы жағдай жасайды.

4. *Қылмыстың жасалуына және қылмыскердің жеке басын қалыптастыруға қолайлы жағдай жасайды, олар әртүрлі дәрежедегі сотталғандардың 50% - да байқалады.* Бұған ең алдымен жүйке-психикалық аурулар, есі дұрыс емес фазаға жетпейтін, жоғары қозу, тұқым қуалайтын аурулар, әсіресе ақыл-есі кем балалардың 40% зардап шегетін алкоголизммен ауыратындары жатады; психофизикалық жүктемелер, даулы жағдайлар, қоршаған ортаның химиялық құрамының өзгеруі, қосымша криминогендік фактор болатын энергияның жаңа түрлерін пайдалану және т.б.

Қылмыскердің жеке басын танудың маңызды кезеңі қылмыстық жазаланатын әрекетті кім жасайтынын сипаттайтын, белгілі бір түрде жүйелендірілген белгілер топтарын қамтитын оның жүйелік құрылымын зерттеу болып табылады.

Егер бұл мәселені әртүрлі авторлардың түсіндіруінде жиі көңіл аударса, онда қылмыскердің жеке құрылымы элементтерінің келесі тобын ұсынуға болады:

- 1) әлеуметтік-демографиялық,
- 2) биофизикалық,
- 3) психологиялық және адамгершілік,
- 4) қылмыстық-құқықтық және криминологиялық.

Аталған кіші құрылымдардың кез келгені автономды болуы мүмкін емес, өйткені олар бірыңғай тұтастықты құра отырып, белгілі бір өзара қарым-қатынаста болады.

1. Әлеуметтік-демографиялық белгілері: жынысы, жасы, әлеуметтік, отбасы және лауазымдық жағдайы, кәсіби қатыстылығы, материалдық қамтамасыз етілу деңгейі, тұрақты тұратын жерінің болуы немесе болмауы және т. б. мәні бойынша, бұл кез келген адамдарды, тұтастай алғанда барлық халықты сипаттайтын сауалнамалық деректер. Бірақ қылмыс жасаған адамдарға қатысты статистикалық мәнде алынған олар нормалардан белгілі бір ауытқулардың бар екендігін және осы криминологиялық бейтарап сипаттамада көрінгендігін куәландырады.

Қылмыскерлердің жас ерекшелігі криминогендік белсенділіктің қарқындылығы мен әр түрлі жас топтары өкілдерінің қылмыстық іс-әрекетінің ерекшеліктері туралы айтуға мүмкіндік береді. Атап айтқанда, жас адамдар жасаған қылмыстар көбінесе агрессивті, импульсивті сипатта болады, ал үлкен жастағы адамдар үшін керісінше, ойластырылған қылмыстар тән. Білім беру және зияткерлік деңгейлер көбінесе қылмыстың сипатын анықтайды. Бұл да түсінікті, өйткені бұл сапалар қызығушылық пен қажеттіліктер шеңберіне, қарым - қатынас пен уақыт өткізу бағыттылығына және сайып келгенде адамның мінез-құлқына айтарлықтай әсер етеді. Қылмыскерлердің басым көпшілігі орта білімі бар. Қылмыскердің жеке тұлғасының әлеуметтік-демографиялық құрылымында әлеуметтік жағдайы, кәсібі мен кәсіби қатыстылығы (жұмысшы, кәсіпкер, зейнеткер, қоғамдық пайдалы еңбегімен айналыспайтын адам және т.б.) туралы деректер маңызды криминологиялық мәнге ие. Неғұрлым криминогендік әлеуметтік топ қоғамдық пайдалы еңбекпен айналыспайтын адамдар болып табылады: олар барлық қылмыскерлердің үштен бір бөлігін құрайды. Шамамен әрбір оныншы қылмыскер жергілікті тұрғын емес, бірақ кейбір аймақтарда мұндай адамдардың үлес салмағы 30% және одан да көп.

2. Биофизикалық белгілер-бұл денсаулық жағдайы, физикалық Конституцияның ерекшеліктері, нерв жүйесінің табиғи қасиеттері, ауру

(соның ішінде тұқым қуалайтын) және т.б. адамның биологиялық табиғаты - жеке тұлғаның өзіндік ерекшелігі мен қайталанбастығын анықтайтын қажетті шарты. Қылмыскердің тұлғасын сипаттау үшін бұл топтың белгілері тұлғаны әлеуметтендіру процесін қиындататын факторлар ретінде кең маңызға ие. Белгілі бір психотравляциялаушы әлеуетке ие бола отырып, ауыр созылмалы аурулар мен туа біткен физикалық ақаулар индивидтің білім беру, кәсіптік даярлау және жұмысқа орналасу, бос уақыт, басқа да нормотиптік өмірлік белсенділіктің көріністері тұрғысынан мүмкіндігін шектейді. Олар тұлғааралық қарым-қатынасты, осы адамның қоршаған ортамен қарым-қатынасын күрделендіре алады.

3. Адамгершілік қасиеттері мен психологиялық ерекшеліктері- тұлғаның ішкі мазмұнын тереңірек тануға мүмкіндік береді. Бірінші кезекте дүниетанымдық және адамгершілік қасиеттері: көзқарастары, нанымдары, құндылық бағдарлары, өмірлік ұмтылыстары мен күтімдері туралы сөз болып отыр. Белгілердің бұл тобы жиі кіші түрлерге бөлінеді, атап айтқанда қажеттілік-мотивациялық сала (қажеттіліктер мен қызығушылықтар, мүдделер, уәждер), сананың құндылық-нормативтік сипаттамалары (көзқарастар, сенімдер, құндылық бағдарлары) бөлінеді. Психологиялық ерекшеліктер интеллектуалдық және ерік салаларға және т.б. қатысты талданады.

Мотивациялық сала қылмыскер тұлғасының адамгершілік-психологиялық құрылымының өзегі болып табылады. Қылмыс жасаған адамдарға өте тән тәртіпсіздік, жекжаттылық, еңбекке, жалпы азаматтық міндеттерді орындауға теріс көзқарас, адам жатақханасының ережелерін елемеу болып табылады.

Қылмыскерлердің типтік белгілері арасында эмоциялық тұрақсыздық, мінез-құлықтың импульсивтілігі, ішкі тежеудің жеткіліксіздігі, қақтығыс байқалады. Қылмыскерлердің басым бөлігінде әлсіздік, жоғары төзімсіздік, теріс әсерге ұшырағандығы байқалады. Көптеген бақылаулар қылмыскерлердің басым бөлігі ақыл-есі дұрыс шеңберінде психикалық ауытқушылықтардан зардап шегетінін көрсетеді.

4. Қылмыстық-құқықтық және криминологиялық белгілер қылмыскерлерге тән-бұл жасалған қылмыстың түрі, оның уәждемесі, кінә нысандары, қылмыстық әрекеттің жеке немесе топтық сипаты, қылмыстық өткен және т.б. туралы деректер.

Осылайша, жоғарыда айтылғандарды есепке ала отырып, яғни этикалық жағын ұмытпай, қылмыскерлерді демографиялық, құқықтық, психологиялық және басқа да белгілер бойынша ажырату керек, сол белгілер бойынша олардың және бір-біріне ұқсас екендігін, жеткілікті тұрақты топтар құрайтынын есте сақтаған жөн. Сондықтан жіктеу және оларды типологияландыру қажеттілігі туындайды.

Қорытындылар:

Қылмыскер тұлғасының психологиялық ерекшеліктері қылмыстық мінез-құлықтың ішкі алғышарттары болып табылатын психологиялық қасиеттердің жиынтығында көрінеді, сондай-ақ қылмыс жасаған адамның құқықтық жағдайына байланысты өзге де заңдық маңызы бар мінез-құлықтың жеке өзіндік ерекшелігіне негізделеді.

Қылмыскердің жеке тұлғасын қоғамға қарсы мінез-құлықтың субъектісі ретінде ашу оның психологиялық қасиеттерін зерттеуге кешенді көзқарасты талап етеді. Бұл тәсіл адамның қандай психологиялық қасиеттері, қылмыстық мінез-құлықты құруда қандай рөл атқаратыны туралы ғылыми негізделген тұжырымдарға сүйенуі тиіс. Қылмыскер тұлғасының криминогендік ерекшеліктері туралы айту үшін, қылмыстық мінез-құлық кезінде тұлғаның ішкі психологиялық негізін құрайтын психикалық қасиеттердің рөлін түсіну қажет. Түсінудің әдіснамалық негізі ешқандай сыртқы мән-жайлар құқыққа қарсы әрекеттің тікелей себептері болып табыла алмайтыны туралы ереже болып табылады.

Өзін-өзі бақылауға арналған сұрақтар мен тапсырмалар:

1. Қылмыскердің типологиялық сызбасын ашыңыз.
2. Қылмыскердің психологиялық құрылымын ашыңыз
3. Қылмыскердің жеке құрылымында қандай кіші құрылымдар бөлінеді?
4. Қылмыскердің психологиялық құрылымын қандай элементтер құрайды?
5. Қылмыскердің ерік-жігері саласында қандай себептер бар?

6-ТАРАУ.

ТҰЛҒАНЫҢ ДАМУ ПСИХОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ ПЕНИТЕНЦИАРЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРДЕ ЭКСТРЕМАЛДЫ ЖАҒДАЙЛАРЫНДА ТОПТЫҢ ҚҰРЫЛУЫ.

Дәріс. Пенитенциарлық психологияның пәні, міндеттері, принциптері мен әдістері.

Пенитенциарлық психология бойынша ғылыми зерттеулердің нәтижелері құқық бұзушыларды қайта әлеуметтендіруге, оларда бостандықтағы қалыпты өмірге психологиялық дайындық жасауға, сондай-ақ рецидивті қылмыстың алдын алуға бағытталған практикалық психологиялық-педагогикалық ұсынымдар жасау кезінде пайдаланылады.

6.1. Пенитенциарлық психология ғылым ретінде, оның нысаны мен міндеттері.

«*Пенитенциарлық психология*» термині 20 ғасырдың 90-шы жылдары ғылыми айналымға енгізілді, бұрын ғылыми ортада «еңбекпен түзеу психологиясы» ұғымы қолданылды. Пенитенциарлық психологияның негіздері әлемдік қоғамдастықта түрме жазасын ізгілендіру идеялары біртіндеп қалыптасқанда 19 ғасырда қаланды.

Кеңес кезеңінде сотталғандарды қайта тәрбиелеу бойынша жұмыста психологиялық білімдерді пайдалану қажеттілігі туралы ереже 1923 жылы алғаш рет орыс заңгері және психолог, Мәскеу университетінің, мемлекеттік Мәскеу психоневрологиялық институтының профессоры Сергей Викторович Познышевпен (3 мамыр 1870, Мәскеу губерниясы - 3 қаңтар 1943, Мәскеу) пенитенциарлық ғылымның негіздері баяндалды. 1924 жылы еңбек-түзеу кодексін қабылдағаннан кейін сотталғандар арасында психологиялық зерттеулер жүйелі түрде жүргізіле бастады. Осы мақсатта Мәскеу Денсаулық сақтау бөлімінің жанында Мәскеу кабинеті (1926), Губсуд жанындағы Ленинград кабинеті (1926) және т.б. 1930-1950 жылдары құрылды. 1968 жылы кеңес педагогы және психолог Александр Григорьевич Ковалевтің (8 маусым 1913, Новосиль, Тула губерниясы - 21 маусым 2004) «Бұзушыларды түзетудің психологиялық негіздері» атты жұмысы жарияланды.

1974 жылы А.Д. Глоточкин және В.Ф. Пирожков түзеу-еңбек психологиясы бойынша алғашқы оқулықты жарыққа шығарды.

Пенитенциарлық психология пәні мен объектісі

Пенитенциарлық психологияның объектісі жалпы адам емес, белгілі бір топтың адамдары болып табылады: барлық түрдегі жазасын өтеп жүрген құқық бұзушылар, сондай-ақ қылмыстық жазаларды орындауды және сотталғандарды қайта тәрбиелеуді жүзеге асыратын адамдар мен

ұжымдар. Адамдардың осы ерекше топтарының (сотталғандар мен сотталғандардың, сондай-ақ қылмыстық-атқару жүйесі мекемелері қызметкерлерінің тәрбиешілері мен ұжымдарының) психикалық қызметінің фактілерін, механизмдерінің заңдылықтарын зерттеу және *пенитенциарлық психологияны зерттеу пәнін* құрайды. [11].

Пенитенциарлық психология үшін сотталғанның ғана психикалық қызметін зерделеу жеткіліксіз, бірақ бұл оның маңызды міндеті болып табылады. Ол сотталғандарды түзетіп, қайта тәрбиелейтін, қылмыстық жазаларды орындайтын адамдардың психикалық қызметін зерттеуге арналған. Адамдарды тәрбиелеу, сондай-ақ қайта тәрбиелеу тәрбиешілер мен тәрбиеленушілердің өзара іс-қимылы, қарым-қатынасы процесінде жүзеге асырылады. Қарым – қатынас-екі жақты процесс. Сондықтан пенитенциарлық Психология үшін сотталғанның жеке басын және тәрбиешінің тұлғасын ғана емес, олардың өзара іс-қимылын да зерделеу маңызды, сонымен қатар мұнда еш жерде сотталғандардың тәрбиешілерге теріс әсерін бейтараптандыру, соңғыларда сотталғандардың ықпалына төзбеушілік қалыптастыру, жеке адамның моральдық қасиеттерін үнемі жетілдіру мәселелері туындайды.

Белгілі орыс психиатры, невропатолог, физиолог, психолог, Ресейдегі рефлексология мен патопсихологиялық бағыттың негізін қалаушы, академик **Владимир Михайлович Бехтерев** (20 Қаңтар (1 ақпан) 1857, Сарали (Қазіргі Бехтерево, Елабуж ауданы) - 24 желтоқсан 1927, Мәскеу) психологияның маңызды міндеттерінің бірі – ұжымдағы тұлғаның пайда болуына ұшырайтын өзгерістерді зерттеу деп санады. «Сұраққа жауап бере алу керек», - деп жазды ол. «Бүкіл ұжымның (топтың) қызметіне қатысушы болған кезде жеке тұлғамен не жасалады?».

В. М. Бехтеревтің ойын дамыта отырып, кеңес дәрігер-психолог, педагог, педагогика ғылымдарының докторы, профессор **Ефим Аронович Аркин** (1 қаңтар (13 қаңтар) 1873, Пинск-31 қаңтар 1948, Мәскеу) адам «ұжымдық өмір ағымына батқан кезде, онда басқа барлық мүмкін жағдайларда пайда бола алмайтын немесе табыла алмайтын жеке жақтар пайда болады... Бірақ сөз сотталғандардың ұжымдары мен топтарында жеке тұлғаның рөлдері мен рөлдік жанжалдарды зерделеу туралы ғана емес, сонымен қатар ойлауды стереотипизациялауда, топ ішіндегі жанжалдарды және топтар мен ұжымдардың, сотталғандардың психологиясының басқа да аспектілерін (қарым-қатынас, көңіл-күй, салт-дәстүр және т.б.) көрсететін топтық қондырғыларды қалыптастыру туралы да болуы тиіс.

Пенитенциарлық (түзету) психология. Лат «*Poenitentiarius*» (өкінішті, түзетілетін) – бұл қылмыстық-атқару жүйесі мекемелерінің психологиялық қызметінің психологиялық факторлары мен заңдылықтарын, сондай-ақ жазасын өтеу жағдайында сотталған адамдар мен топтардың жұмыс істеу тетіктерін зерттейтін психологиялық ғылым

саласы. Пенитенциарлық психология сондай-ақ «еңбекпен түзеу», «қылмыстық-атқару» (құқық саласының атауы бойынша) немесе түзеу деп аталады. Бұл терминдер қазіргі уақытта синонимдер ретінде қарастырылады.

Пенитенциарлық психология ғылым ретінде:

- отандық және шетелдік психология тарихын;
- сотталғандардың жеке басының психологиясын;
- сотталғандар ортасының әлеуметтік-психологиялық ерекшеліктерін; сотталғандарға әсер етудің басты құралдарын психологиялық негіздеуді;
- пенитенциарлық мекемелер қызметкерлерінің жеке басын және ұжымдарын;
- мекеме қызметкерлерінің қызметін, олардың психологиялық даярлығын, оның ішінде экстремалды жағдайлардағы іс-қимылдарды зерттейді.

Пенитенциарлық психологияның мәні, ең алдымен, бас бостандығынан айыру орындарының сотталғандарға зиянды әсер етуін әлсіретуден, олардың жазалау мен қылмысқа барабар көзқарасын қалыптастырудан, оларды өкінуге апарудан, сондай-ақ босатылғандарды бостандықта өмірге дайындау мен оң бейімдеуден (бейімді, бейімсіз мінез-құлық) тұрады.

Практикалық психологтың мамандығы және қызметі ретінде пенитенциарлық психология оның жұмысының келесі бағыттарымен байланысты: психологиялық диагностикалау; сотталғандардың мінез-құлқын психологиялық түзету және психологиялық кеңес беру; пенитенциарлық мекемелердің қызметкерлерін психологиялық даярлау

Пенитенциарлық психологияның маңызды міндеттері:

1. Түзетуге жататын сотталған адамның жеке-психологиялық ерекшеліктерін зерттеу.
2. Сотталғанды түзеу және қайта тәрбиелеу процесінің психологиялық ұстанымдарынан зерттеу, яғни сотталғанның психикасының өзгеруінің заңдылықтары мен механизмдерін, қылмыстық жаза мен жазаны өтеу процесіндегі өмірлік жағдайлардың әсерін психологиялық талдау негізінде оның жеке қасиеттері мен мінез-құлық уәждерін дамытуды зерделеу.
3. Кінәнің санасынан немесе үкімнің әділетсіздігіне сенуден туындаған сотталғандардың психикалық жай-күйінің ерекшеліктерін зерделеу. Осы ерекшеліктерді білмей және жазалауға қарым-қатынаспай бас бостандығынан айыруға және қылмыстық жазалардың басқа да түрлеріне сотталғандарды түзеу және қайта тәрбиелеу жөніндегі жұмысты жүргізуге болмайды.

4. Сотталғандарды түзеу және қайта тәрбиелеу құралдарын қолданудың психологиялық негіздерін әзірлеу: режим, қоғамдық пайдалы еңбек, тәрбие жұмысы, жалпы білім беру және кәсіптік-техникалық оқыту.

5. Босатылған соң сотталғандарға түзету әсерінің нәтижелерін бекітудің психологиялық негіздерін зерттеу. Оған адамның еркіндік жағдайына, отбасына, жаңа еңбек жағдайларына бейімделу процестері, босағандарды әкімшілік қадағалау мен қоғамдық бақылаудың психологиялық әсері және

т. б. кіреді.

6. Сотталғандардың жас ерекшелігіне, өмірлік тәжірибесіне, кәсібіне, ұлттық тиесілігіне, ал ең бастысы – қылмыстық іс-әрекет түріне және жасалған қылмыстың ауырлығына байланысты ерекшеліктерін зерделеу, олармен жұмыс істеуде психологиялық тактиканы анықтау.

7. Сотталғандардың өзін-өзі түзеу, өзін-өзі тәрбиелеу құбылыстарын зерделеу; қылмыстық жазаны орындауға және сотталғандарды түзетуге байланысты әлеуметтік-психологиялық мәселелерді зерттеу. Олардың бірі сотталған топтар мен ұжымдардың психологиясы болып табылады. Мұндай зерттеу негізінде психологиялық жолдар мен бұқаралық теріс психологиялық құбылыстарға қарсы күрес құралдары, мысалы, қылмыстық әлем дәстүрлері; жаргон; ұжымдағы екі есе өмір; ұры қулықпен және т. б. негізделуі тиіс.

8. Пенитенциарлық жүйе қызметкерлерінің қызметін әлеуметтік-психологиялық талдау және олардың сотталғандармен жұмысқа психологиялық дайындығы, кәсіби бағдар және кәсіби қасиеттерін қалыптастыру.

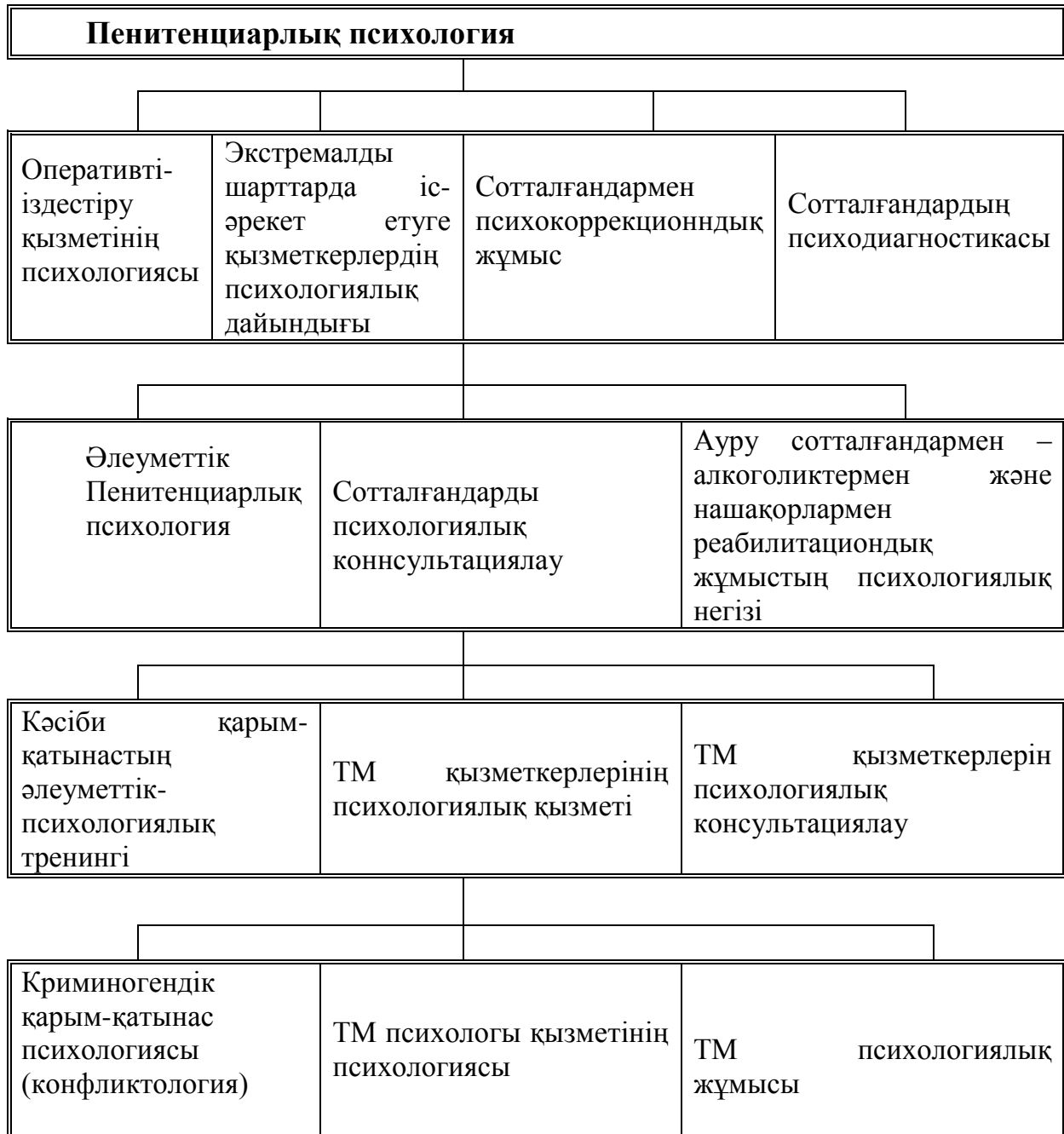
9. Мекеме қызметкерлері тарапынан қалыптасқан өзара қарым-қатынастардың сотталғандарды түзетуге және қайта тәрбиелеуге әсері тиімділігінің психологиялық жағдайларын зерттеу, қызметкерлердің түрме тұлға мәдинетін теріс әсеріне беймәлім болуын анықтау (түрме қызметкерлерінің кәсіби деформация мәселесі).

10. Қазіргі шетелдік пенитенциарлық психологияның озық көзқарастарын ғылыми талдау және қолдану.

Соңғы уақытта пенитенциарлық психологияның жаңа бағыттарының дамуын көрнекі көрсететін қолданбалы салалары белсенді әзірленуде (4-кестеде берілген.).

4-кесте.

Пенитенциарлық психологияның қолданбалы салалары

6.2. Пенитенциарлық психологияның принциптері мен әдістері.

Психологияның ғылым ретіндегі әдіснамасы-бұл ішкі логика, оның дамуының диалектикасы және теорияларды құру принциптері туралы, сондай-ақ нақты ғылыми-психологиялық зерттеулердің принциптері мен әдістері туралы ілім.

Психология әдіснамасы көптеген мәселелерді шешуге арналған, олардың басты:

✓ ғылыми-психологиялық зерттеу объектісін бөлу және негіздеу (кім, қандай адамдар тобы және ортақтығы зерттеуге жатады);

✓ ғылыми-психологиялық зерттеу пәнін бөлу және анықтау (осы индивидлар мен қауымдастықтарда не зерттеуге жатады, қандай заңдылықтар мен механизмдер, қандай мақсатпен);

✓ психология объектісінің табиғатын, психиканың пайда болуы мен дамуын, ондағы жеке және қоғамдық-тарихи, әлеуметтік және биологиялық арақатынасын ашу;

✓ ғылыми-психологиялық теорияны құру принциптерін, осы ғылымның категориялары мен ұғымдарын анықтау, психологияның басқа ғылымдармен байланысын ашу, сонымен қатар психология салаларының өзара және жалпы психологиямен арақатынасын анықтау;

✓ ғылыми-психологиялық зерттеу принциптерін, сондай-ақ танымның жалпы, жалпы және нақты ғылыми әдістері арасындағы қатынасты анықтау;

✓ психологиялық ғылымның практикалық әлеуметтік бағытын, оның практикамен байланыс жолдарын анықтау.

Психологияда келесі әдіснамалық принциптер бөлінеді: диалектика-болмыстық монизм; детерминизм; психикалық көрініс (психиканың рефлекторлық табиғаты); психика мен тарихилық әлеуметтік шарттылығы; даму; тұлғалық көзқарас; сананың бірлігі, қызмет және қарым-қатынас.

Сотталған адамның түзету және қайта тәрбиелеу психологиялық теориясы психологияның жалпы теориясы сияқты әдіснамалық принциптерге негізделген. Бірақ қағидаттық теориялық және әдіснамалық ережелер ерекше сыналады, сотталғандарды түзету және қайта тәрбиелеу теориясы мен практикасында іске асырылады.

Пенитенциарлық психологияның жалпы және ерекше принциптері бар.

Жалпы қағидаттарға сотталғандарды түзету және қайта тәрбиелеу теориясында көрсетілген психологиялық ғылымның жоғарыда аталған әдіснамалық принциптері жатады.

Ерекше принциптерге мыналар жатады: түзелу, түзету және қайта тәрбиелеу мақсаттарының қоғам мен сотталған адамның жеке басының қажеттіліктеріне сәйкестігі; жеке адамды әлеуметтендіру және ізгілендіру;

сотталған адамның жеке басын түзеу және қайта тәрбиелеу процесінің тұтастығы; саралау және дараландыру.

Сотталған адамның жеке басын қайта құру, оның өзгеруі осы ерекшеліктерге байланысты әртүрлі болады, бұл сотталғандарды түзеу және қайта тәрбиелеу процесін, дараландыру процесін саралаудың әдіснамалық принципімен негізделеді.

Пенитенциарлық психологияның әдіснамалық принциптері табиғатты дұрыс түсінуді және қылмыстық жазаларды орындау кезінде орын алған психикалық құбылыстарды түсіндіруге дұрыс көзқарасты қамтамасыз етеді. Олар сотталғандарды түзетудің және қайта тәрбиелеудің психологиялық теориясын әзірлеуде де үлкен маңызға ие. Көрсетілген қағидаттарды басшылыққа ала отырып, сотталғандардың жеке басы мен ортақтығы (ұжымы, тобы) туралы объективті деректерді алудың тиісті әдістерін таңдау қажет.

Пенитенциарлық психология әдістері

Әдіс деп зерттеу жолы, әдісі түсініледі. Ғылыммен көптеген жеке әдістер мен зерттеу құралдары жинақталған. Олардың арасында ақпаратты жинау әдістері мен бастапқы деректерді талдау әдістерін ажырату қабылданған. Ақпаратты жинау функциясы бақылау әдістері, Эксперимент, сұраудың әртүрлі тәсілдері (әңгімелесу, сауалнама жүргізу, тәуелсіз сипаттамалар, социометрия, тесттер және т.б.) арқылы жүзеге асырылады. Бастапқы деректерді талдау әдістері: мазмұндық (сапалық); сандық (статистикалық); сипаттама; Тарихи; эксперименттік; психикалық процестерді модельдеу болып табылады. Ақпаратты жинау және талдау әдістері бір-бірімен тығыз өзара іс-қимыл жасайды және жиі бір-бірін өзара жабады. Мысалы, эксперимент немесе социометриялық сауалнама ақпарат жинау және оны жинақтау және қорытынды тәжірибеге енгізу қызметін атқара алады. Сондай-ақ сотталғандарды зерттеу бойынша ҚАЖ мекемесі қызметкерлерінің практикалық қызметінде қолданылатын ғылыми зерттеу әдістері мен әдістері де ерекшеленеді.

Қорытындылар:

Осылайша, пенитенциарлық (түзету) психология ресоциализацияның психологиялық негіздерін, яғни қоғамда оның толыққанды өмір сүруі үшін қажетті тұлғаның бұрын бұзылған әлеуметтік қасиеттерін қалпына келтіруді зерттейді. Сотталғандардың жеке басын қайта әлеуметтендіру, ең алдымен, олардың құндылықты қайта бағдарлануымен, оларда әлеуметтік-оң мінез-құлықтың стереотиптерін әзірлеумен байланысты.

Пенитенциарлық психология тиімді жазалау мәселелерін, жазаны орындау процесінде сотталған адамның психологиялық динамикасын, әртүрлі режим жағдайларында оның мінез-құлықтық ерекшеліктерін қалыптастыруды, әлеуметтік оқшаулау жағдайында шағын топтардың

құндылық бағдарлары мен стереотиптерінің ерекшеліктерін зерттейді. Пенитенциарлық психология түзеу құқығы негізінде құқық бұзушылар тұлғасын психологиялық түзетудің құралдары мен тәсілдерін әзірлейді.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Пенитенциарлық психология «анықтамасын беріңіз»
2. Пенитенциарлық психология пәні мен нысанын ашыңыз.
3. Пенитенциарлық психологияның басқа ғылымдармен, мысалы, психологиялық, құқықтық, педагогикалық, басқарушылық, экономикалық, әлеуметтік өзара байланысын сызба түрде көрсетіңіз.
4. Пенитенциарлық психологияның психологияның басқа салаларынан айырмашылығы неде екенін түсіндіріңіз.
5. Пенитенциарлық психологияның принциптері мен әдістерінің ерекшелігін негіздеңіз. Сіздің ойыңызша, психологиялық ғылымда мұндай тәсіл заңды ма?
6. Пенитенциарлық психологияның алдында тұрған есептер қалай және немен түсіндіріледі: Теория немесе практика сұраныстары? Қазақстан Республикасының ҚАЖ мекемелерінің міндеттерін ізгілендіруді қалыптастыру кезінде қай түріне артықшылық мән берер едіңіз?
7. Тәрбие, жедел-ізвестіру, өндірістік қызмет, қауіпсіздік қызметі, психологиялық, әлеуметтік жұмыс және т.б. ҚАЖ мекемелері қызметкерлерінің түрлі санаттары үшін пенитенциарлық психологияның мәнін негіздеңіз.

7-ТАРАУ.

АПАТТАР МЕН ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛАР ПСИХОЛОГИЯСЫ.

Дәріс.Төтенше жағдайлардың типологиясы және көздері. Төтенше жағдайлардың алдын алу және жою күштері мен құралдары.

Қазіргі заманғы қоғамды индустрияландыру, өндірістің технологиялық процестерінің үнемі күрделенуі төтенше жағдайлардың туындауына байланысты жағымсыз құбылыстардың пайда болуына әкеп соқтырады. Метеорологиялық, гидрологиялық және геофизикалық шығу тегі қауіпті табиғи құбылыстар мен табиғи апаттар үлкен залал келтіруін жалғастыруда. Соңғы жылдары экстремалды жағдайлар (техногендік және табиғи апаттар, әлеуметтік катаклизмдер) санының өсуі осындай жағдайлардың құрбандарына шұғыл психологиялық көмек көрсетуге қабілетті мамандарды даярлау қажеттілігін талап етеді.

7.1. Төтенше жағдайлардың типологиясы, тәуекелдері және көздері.

20 ғасырдың 80-ші жылдарының аяғында пайда болған кризистік психология теориясының шеңберінде «психикалық жарақат» (психожарақат) ұғымы ресімделді. Адам оның өмір сүруіне қауіп ретінде қабылданатын және оның қалыпты өмір сүруін бұзатын оқиға ол үшін жарақат салатын оқиға, яғни ерекше түрдегі күйзеліс, уайымдау болып табылады. Психологтарға және психотерапевтерге психикалық жарақат алған адамдармен жиі жұмыс істеуге тура келеді (мәжбүрлі қоныс аударушылар мен босқындар; бұрынғы тұтқындар; бомбалау, оқ атуды, туыстарының қаза болуын, қарақшылық шабуылдарды, сондай-ақ кең ауқымды табиғи және техногендік апаттарды бастан кешкен адамдар).

Бұл тақырыпты зерттеудің өзектілігі соңғы онжылдықтағы апаттар құрбандарының санының артуына байланысты. Адамның дер кезінде және экстремалды жағдайдан кейін бастан кешкен психикалық жай-күйі жеке тұлға үшін көп жағдайда апатты болып табылады, бұл құтқару және оңалту жұмыстарының жүріс-тұрысы кезінде қосымша білімді қажет етеді. Жарақат салдарынан қажетті психологиялық көмек алмаған зардап шегуші өмір бойы «психологиялық мүгедек» болып қала алады, бұл оның болмысының сапасын айтарлықтай қиындатады. Зерттеушілердің бақылаулары бойынша адамдардың қасақана іс-әрекеттерінен туындаған апаттар психикалық жағдайға аса ауыр әсер етеді. Абайсызда немесе жағдайлардың кездейсоқ тоқтауы бойынша болып жатқан техногендік апаттар қиынға соғады, бірақ табиғи катаклизмнен ауыр. Дүлей зілзалалардың, селдердің, апаттардың негізгі сипаттамаларын білу, адамдарды, азық-түліктерді, су көздері мен техникасын қорғауды

ұйымдастыра білу Ұлттық ұланның болашақ офицері қызметінің маңызды және қажетті шарты, жеке құрамның экстремалды жағдайда іс-қимыл жасауға жоғары дайындығының кепілі болып саналады.

Сонымен, алдымен апат психологиясының мақсаты мен міндеттерін қарастырайық.

Апаттар психологиясы соңғы жылдар ішінде белсенді дамып келе жатқан, техногендік, әлеуметтік, экологиялық апаттар мен дүлей апаттар кезінде пайда болатын, осы жағдайларға тартылған адамдарда пайда болатын әртүрлі психологиялық өзгерістер мен психикалық жағдайларды қамтитын, күйзелістік реакциялар кезінде психиканың пайда болу себептерін, пайда болу ерекшеліктерін, сондай-ақ апаттардың құрбандары мен құтқарушыларға көмек көрсетудің түзету-оңалту әдістері мен ұйымдастыру аспектілерін қамтитын пән.

Апат (зілзала)психологиясы (одан. catastrophe, қарақұмық. katastrophē-бұрылу, бұрылу сәті) - бұл ғылыми білім жүйесі мен практикалық қызмет саласы болып табылатын қолданбалы психология саласы, ол психиканың пайда болу заңдылықтарын зерттеуге және экстремалды жағдайға тартылған адамның психикалық денсаулығын сақтауға бағытталған. Апаттар психологиясы синтетикалық құрамдас бөлік ретінде жалпы психология, клиникалық психология, әскери психология, психотерапия, психодиагностика, психокоррекция, психиатрия және т. б. білімдерін біріктіреді.; ал алғашқы құраушы ретінде бұл саланы экстремалды жағдайға тартылған адамның психикасына апатты жағдайлардың әсері тұрғысынан қарастыруға мүмкіндік береді [29 б.21].

Экстремалды жағдай-кейбір критерийдің ең төменгі немесе ең жоғарғы мәні бар шектен тыс, шекті жағдай. Экстремалды (апатты) жағдай біздің өміріміздің әртүрлі жазықтығында: әлеуметтік, табиғи және жеке салада орналасуы, психикалық және физикалық денсаулық жағдайына әсер етуі мүмкін.

Апаттар психологиясының негізгі міндеттеріне:

1) экстремалды факторлардың психикалық жағдайларға әсерін зерттеу;

2) адамның жеке–психологиялық сипаттамаларын есепке алу негізінде апаттан кейінгі ықтимал психикалық реакциялар мен жағдайларды болжау әдістерін әзірлеу;

3) экстремалды жағдайларда функционалдық жай-күйді тиімді түзету әдістерін әзірлеу;

4) жедел және жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылыстардың алдын алу, өмір сүру жағдайларына реадaptация және жұмысқа қабілеттілікті қалпына келтіру мақсатында экстремалды жағдайларда болған соң психологиялық түзету мен оңалтудың тиімді әдістерін іздеу;

5) психикалық жағдайларды өзін-өзі реттеу, эмоциялық-ерік тұрақтылығы мен күйзелістік төзімділіктің негізделген әдістерін анықтау.

Төтенше жағдайларда, оның ішінде олардың салдарын жою кезінде міндеттерді орындау мамандарды (құтқарушыларды, өрт сөндірушілерді, кинологтарды, дәрігерлерді, инженерлерді, Ішкі істер органдарының қызметкерлерін, Ұлттық ұланның әскери қызметшілерін) кәсіби даярлауға, сондай-ақ олардың психологиялық дайындығына маңызды талаптар қояды. Ұлттық ұланның әскери қызметшілері **«Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланы туралы»** 2015 жылғы 10 қаңтардағы № 274-V ҚРЗ Заңына сәйкес қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындай отырып, табиғи, техногендік және элеуметтік сипаттағы төтенше жағдайлардың салдарын жою бойынша көптеген стрессогендік факторлардың әсерінен болады. Мұндай жағдайларда қате бағасы өте жоғары. Адамдардың өміріне байланысты тез шешім қабылдау қажеттілігі, қалыпты емес, күрделі және эмоционалды-ауыр жағдайларда қиын жұмыс, көбінесе нормаланбаған жұмыс режимі және уақыт пен ақпарат тапшылығы экстремалды профиль маманы жұмысының ерекшелігі болып табылады.

Әдетте төтенше жағдайларда жұмыс істейтін мамандар (мысалы, өрт сөндірушілер, әскери қызметшілер, ішкі істер органдарының қызметкерлері, медицина қызметкерлері және т.б.) оларда қандай із қалдырған, бірақ олар үшін олардың қайғы мен басқа адамдардың қайғы-қасіретін көретіні жасырын емес. Төтенше жағдайлардың психологиялық салдарларының сипаты, психикалық өзін-өзі реттеу дағдылары туралы жеткілікті білімі жоқ, экстремалды бейіндегі мамандар одан әрі көңіл-күйдің нашарлауына ұшырайды.

Мамандарда мінез-құлықтың қорғаныс стильдері пайда болады, олар өз өмірінде ерекше ештеңе болмайды. Олардың арасында психиканы төтенше жағдайлардың зақымдау факторларының әсерінен қорғауға, сондай-ақ ауруға, жағдайдың нашарлауына әкеп соғатын психиканы конструктивті қорғауға көмектесетін адамдар бар. Жұмыстарды орындау аяқталғаннан кейін, мысалы, үйінділерді, опырылуларды жою бойынша жаракаттану сипатындағы реакциялар туындауы мүмкін: ұйқының бұзылуы (ұйқысыздық, мазасыз ұйқы); көңіл-күйдің төмендеуі (қайғы эмоцияларының басым болуы, тежелуі). Қалыпты реакция қайтарылғаннан кейін ұзақ уақыт бойы жалғасуы мүмкін. Осы уақыт ішінде организм біртіндеп қалпына келеді. Төтенше жағдайлар кезінде жұмыс істейтін психологтың кәсіби бағажында қорғаныс мінез-құлқының конструктивтік стильдері бар, оларда белгілі бір дағдылар бар, «жұмыс істеуге», ойлауға, төтенше жағдайдағы жұмыстан эмоционалдық әсерлерді «уайымдауға» мүмкіндік бар. Бұл білім Ұлттық ұланның әскери қызметшілеріне де көмектесе алады.

Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 11 сәуірдегі № 188-V **«Азаматтық қорғау туралы»** Заңында қарастырылып отырған төтенше жағдайлардың (бұдан әрі мәтін бойынша - ТЖ) типологиясына қатысты

негізгі базалық Санаттар анықталды. Осы ұғымдардың сипаттамасына толығырақ тоқталайық (5-кестеде берілген).

5-кесте.

«Азаматтық қорғау туралы» Заңда қолданылатын негізгі ұғымдар және олардың сипаттамасы

р/с	Ұғымның атауы	Мазмұны
1	Төтенше жағдай	Адам құрбандарына, адамдардың денсаулығына немесе қоршаған ортаға зиян келтіруге, елеулі материалдық залал мен адамдардың тіршілік ету жағдайларының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін немесе әкеп соққан апаттың, өрттің, қауіпті өндірістік факторлардың зиянды әсерінің, қауіпті табиғи құбылыстың, зілзаланың, дүлей немесе өзге де зілзаланың нәтижесінде қалыптасқан белгілі бір аумақтағы жағдай.
2	Төтенше оқиға	Қалыпты өтетін үдерістен немесе құбылыстардан күрт ауытқудан тұратын және адамның тыныс-тіршілігіне, экономиканың жұмыс істеуіне, әлеуметтік сала мен табиғи ортаға теріс әсер ететін техногендік, антропогендік немесе табиғи сипаттағы аймақтық оқиға.
3	Төтенше жағдай талаптары	Төтенше оқиға және басқа да бір уақытта әрекет ететін қиындатушы немесе тұрақтандырушы факторлар, оның ішінде жергілікті ерекшеліктер нәтижесінде тиісті аймақта (объектіде, өңірде және т.б.) қалыптасқан жалпы жағдайдың сипатты шаралары.
4	Табиғи сипаттағы төтенше жағдайлар	Қауіпті табиғи құбылыстар (геофизикалық, геологиялық, метеорологиялық, агрометеорологиялық, гидрогеологиялық қауіпті құбылыстар), табиғи өрттер, эпидемиялар, ауыл шаруашылығы өсімдіктері мен ормандардың аурулармен және зиянкестермен зақымдануы нәтижесінде қалыптасқан төтенше жағдайлар.
5	Техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар	Қауіпті өндірістік факторлардың зиянды әсерінен, көлік және басқа да апаттардан, өрттерден (жарылыстардан), күшті әсер ететін улы, радиоактивті және биологиялық қауіпті заттардың шығарындылары (шығарылу қаупі) бар апаттардан, ғимараттар мен құрылыстардың кенеттен құлауынан, бөгеттердің бұзылуынан, тіршілікті

		қамтамасыз етудің электр энергетикалық және коммуникациялық жүйелеріндегі, тазарту құрылыстарындағы апаттардан туындаған төтенше жағдайлар.
6	ТЖ ауданындағы жағдай	Төтенше жағдай қалыптасқан аймақтың (объектінің, өңірдің және т. б.) белгілі бір уақытта анықталған және жай-күйі, салдары, ресурстары және жүргізілген жұмыстар туралы мәліметтерді, сондай-ақ сыртқы жағдайлар туралы деректерді қамтитын нақты сипаттамасы.
7	Уәкілетті органның шұғыл медициналық және психологиялық көмек қызметі	Төтенше жағдай аймағындағы халыққа медициналық және психологиялық көмек көрсету жөніндегі кезек күттірмейтін жұмыстарды жүргізуге, төтенше жағдайларды жоюға қатысушылардың денсаулығын сақтауға, қалпына келтіруге және оңалтуға арналған кәсіби медициналық апаттық-құтқару қызметі.

«Төтенше жағдай туралы» Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 ақпандағы № 387-ІІ Заңында әлеуметтік сипаттағы ТЖ сипаттамасы берілген:

Әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдай-белгілі бір аумақта әлеуметтік қатынастар саласында қарама-қайшылықтар мен жанжалдардың туындауына байланысты төтенше жағдай, олар адам құрбандарына, денсаулыққа зиян келтіруге, елеулі мүліктік залал келтіруге немесе халықтың тыныс-тіршілігі жағдайларының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін немесе әкеп соққан төтенше жағдай;

Төтенше жағдайлардың ұғымдық аппаратында келесі терминдер маңызды орын алады::

Апат-ғимараттардың, құрылыстардың және (немесе) техникалық құрылғылардың бұзылуы, бақыланбайтын жарылыс және (немесе) қауіпті заттардың шығарылуы;

Ірі апат (өндірістік, көліктік апат) - көптеген адам құрбандарына, елеулі материалдық залалға және басқа да ауыр зардаптарға әкеп соққан апат.

Қауіпті табиғи құбылыс-өзінің қарқындылығы, таралу ауқымы мен ұзақтығы жағынан адамдардың өмір сүруі мен экономиканың жұмыс істеуі үшін теріс салдарлар тудыруы мүмкін табиғи сипаттағы ТЖ.

Лаң (тажсал)-төтенше жағдай туындаған жойқын құбылыс;

Табиғи апат-көптеген адам құрбандарына, елеулі материалдық залал мен басқа да ауыр зардаптарға әкеп соқтыруы мүмкін апатты табиғи құбылыс (үдеріс).

Экологиялық апат-құрлықтың, атмосфераның, гидросфераның және биосфераның жай-күйінің антропогендік факторларының әсерінен туындаған және осы өзгерістердің адамдардың денсаулығына, олардың рухани саласына, мекендеу ортасына, экономикаға немесе гендік қорға күрт теріс әсер етуінен туындаған ТЖ.

Зілзала-өңірлік немесе жаһандық ауқымдағы төтенше жағдайға әкеп соққан жойқын құбылыс;

Экологиялық зілзала-ерекше ірі масштабтағы экологиялық апат және неғұрлым ауыр зардаптар, әдетте, табиғи ортаның қайтымсыз өзгерістерімен ілесе жүретін.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, бұл жағдайлар әрқайсысының бұрынғы тәжірибесіне немесе әлеуметтік жағдайына қарамастан күйзеліске ұшырауы мүмкін. Бұл анықтама ТЖ жіктеу мәселесін шешу кезінде базалық болып табылады.

Төтенше жағдайларға жатқызады:

✓ табиғи апаттар (дауылдар, толқын, су тасқыны, жер сілкінісі, қар көшкіні және т. б.);

✓ өндірістік ірі ауқымды апаттар (техногендік, антропогендік, экологиялық апаттар □);

✓ әлеуметтік сүргіндер (соғыстар, террористік актілер, қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымын ауыстыру, әлеуметтік қақтығыстар және т.б.)

□

Туындаған оқиғалар мен құбылыстарды дұрыс бағалау үшін туындаған жағдайды төтенше жағдайға жатқызу үшін жалпы қабылданған өлшемдер бар. Тек бір мезгілде өлшемдердің барлық жиынтығының болуы жағдайды төтенше ретінде жіктеуге мүмкіндік береді (негізгі өлшемдердің түрлері және олардың сапалық сипаттамасы 6-кестеде берілген).

6-кесте.

Төтенше жағдайлар өлшемдерінің түрлері және олардың сапалық сипаттамасы

№ р/с	Өлшем түрі	Сапалы сипаттамасы
	Уақытша	Сыртқы кенеттен, күтпеген, оқиғалардың жылдам дамуы.
	Әлеуметтік-экологиялық	Адам құрбандары, індет, метегенез, эпизоотия, малдың жаппай қырылуы, табиғи ресурстардың едәуір бөлігін өндірістен, ауыл шаруашылығы алқаптары мен дақылдарын шығару.
	Әлеуметтік-психологиялық	Күйзеліс жағдайы (қорқыныш, жабығу, үрей және т.б.). Дағдарыс кезеңінде халықтың психологиялық тұрақтылығын тұрақсыздандыру.
	Әлеуметтік-	Аса қауіпті, жарылыс қаупі, ішкі саяси шиеленістің

	экономикалық	күшеюі, кең ішкі саяси жаңғырық. Халықаралық шиеленістің күшеюі, кең халықаралық жаңғырық.
	Экономикалық	Ақшалай және заттай мәндегі елеулі экономикалық залал. Тұтас инженерлік жүйелер мен құрылыстардың істен шығуы. Қалпына келтіру және өтемақы, сақтандыру қорларын құру үшін елеулі материалдық шығындардың қажеттілігі. Жағдайды болдырмау және оның салдарын жою үшін көптеген техниканы пайдалану қажеттілігі.
	Ұйымдастыру-басқарушылық	Жағдайдың белгісіздігі, шешім қабылдау оқиғаларының барысын болжаудың күрделілігі. Түрлі мамандар мен ұйымдарды тарту қажеттілігі. Ауқымды эвакуациялық және құтқару жұмыстарының қажеттілігі.

Осы критерийлерді қарауды ескере отырып:

Төтенше жағдай-бұл шешім қабылдаудың белгісіздігі мен күрделілігін, халықтың шиеленісуі мен күйзелістік жағдайын, ең алдымен адам құрбандарының елеулі әлеуметтік-экологиялық және экономикалық залалын және осының салдарынан эвакуациялық-құтқару жұмыстарын жүргізуге және салдарларды жоюға арналған ірі адам, материалдық және уақытша шығындардың қажеттілігін сипаттайтын сыртқы күтпеген, кенеттен пайда болатын жағдай. ТЖ, әдетте, оның негізі бойынша төтенше оқиға деп аталады.

ТЖ негізгі салдары-қирау, су басу, жаппай өрт, радиоактивтік ластану (жұқтыру), бактериялық (биологиялық) жұқтыру, химиялық зақымдану және т.б., халықтың өлімі.

ТЖ салдарының ауқымы (шығыны) - аурулар, жарақаттар, өлім - жітімдер, экономикалық шығындар және т.б. саны (көптеген құбылыстардың-себептердің, факторлардың өзара іс-қимылының салдары болып табылады).

ТЖ қаупі. Изоморфизм ұғымын пайдалана отырып (материалдық әлем құбылыстарының сапалық айырмашылығы кезінде форманың ұқсастығы) Төтенше жағдайлар тәуекелі олардың генезисінің сипатына қарамастан мынадай тәуелділік түрінде ұсынылуы мүмкін:

Тәуекел = F (Pa, Pb, Y), мұнда, -

F-оператор (төтенше жағдайдың негізгі салдарын сипаттайтын символы);

Pa-осы төтенше оқиғаның пайда болуының статистикалық ықтималдығы;

Pb - сапалы қирату процестерінің пайда болу ықтималдығы (жер сілкінісінің магнитудасы, су айдындарындағы су деңгейінің көтерілу шамасы, циклондағы желдің өсуі, химиялық немесе ядролық өнеркәсіп өнімдерінің адам үшін өлімге әкеп соқтырудың үлестік шамасы және т. б.)

Y - төтенше жағдайға қатысты сыртқы жағдайлар (объектінің құрылысын жоспарлау және сипаты, жергілікті жердің сипаты, метеожағдайлар, халықтың тығыздығы және оның төтенше жағдайдағы іс-қимылға дайындық деңгейі және т.б.).

ТЖ аймағы-ТЖ көзінің пайда болуы немесе оның салдарын басқа аудандардан тарату нәтижесінде ТЖ пайда болған аумақ немесе акватория.

Жұқтыру аймағы-қауіпті химиялық заттар немесе биологиялық (бактериологиялық) заттар таралған аумақ. Адамдар, жануарлар мен өсімдіктер және қоршаған табиғи орта үшін қауіп төндіретін мөлшердегі улы заттар.

Зақымдау ошағы-зақымдардың әсерінің нәтижесінде адамдардың, ауыл шаруашылығы жануарлары мен өсімдіктерінің жаппай қырылуы немесе зақымдануы болған, ғимараттар мен құрылыстар, сондай-ақ қоршаған табиғи ортаның (ҚТО) элементтері бұзылған және бүлінген шектеулі аумақ.

ТЖ салдарынан келтірілген залалды бағалау 5 негізгі параметрлер бойынша жүргізіледі: ТЖ салдарынан тікелей шығындар; апаттық-құтқару және басқа да кезек күттірмейтін жұмыстарды жүргізуге арналған шығындар; эвакуациялық іс-шаралардың көлемі және оларды жүргізуге арналған шығындар; ТЖ жоюға арналған шығындар; жанама шығындар.

Төтенше жағдайлардың типологиясы мен жіктелуі

Барлық ТЖ (антропогендік, техногендік және табиғи шығу тегі (сипаты) осы құбылыстарды олардың табиғаты мен қасиеттерінің әртүрлі сипатты жақтарынан сипаттайтын белгілердің едәуір саны бойынша жіктелуі мүмкін. Әрбір ТЖ өзінің физикалық мәні, пайда болу себептері, даму күштері, адамға және қоршаған ортаға әсер ету ерекшеліктері бар.

Төтенше жағдайлардың сыныптамалық құрылымдары:

1) Төтенше жағдайлар негізінде жатқан *төтенше жағдайлардың типтері мен түрлері* (ТЖ туындау себептері), бұл:

дүлей апаттар (жер сілкінісі, су тасқыны, сел ағыны, көшкіндер, дауылдар, қар бораны, найзағай, нөсер, құрғақшылық және т.б.);

техногендік апаттар (энергетикалық, химиялық, биотехнологиялық объектілердегі, көліктегі, өнімдердегі апаттар.);

антропогендік апаттар (ғылыми-техникалық процесс пен шаруашылық қызмет әсерінен биосфераның апатты өзгерістері);

әлеуметтік-саяси қақтығыстар (әскери, әлеуметтік және ұлтаралық (этносаралық) құбылыстар);

2) салдардың ауырлығын ескере отырып, *таралу ауқымы*;

3) қауіптің *таралу жылдамдығы* (даму қарқыны):

кенеттен (жарылыстар, көлік апаттары, жер сілкіністері және т. б.);

тез таралатын (өрттер, газ тәрізді КӘУЗ шығарындылары, толқындар, жарылу, селдер және т. б. пайда болатын гидродинамикалық апаттар);

орташа (радиоактивті заттардың шығарындылары, коммуналдық жүйелердегі апаттар, жанартаулардың атқылауы, су тасқыны және т. б.);

баяу («ұшқан») апаттар (тазарту құрылыстарындағы апаттар, құрғақшылық, індеттер, экологиялық ауытқулар және т. б.);

4) *жағдайдың күрделілігі*;

5) *басқару органдарының, күштер мен басқа да ресурстардың зардаптарын жою үшін тартылатын ауқым мен деңгейлерге қатысты*.

ТЖ зардаптарының таралу ауқымы мен ауырлығы бойынша *локалды (жеке), объектілік, жергілікті, өңірлік, ұлттық және жаһандық* болып бөлінеді [29 б. 32-36].

Практикалық мақсаттар үшін орындалған техногендік, антропогендік және табиғи (сипаттағы) төтенше жағдайлардың жалпы жіктемесі жүйелендірудің басты белгісіне - төтенше оқиғалар мен олардың негізінде жатқан базалық құбылыстар мен үдерістердің мәні мен сипаты, сондай-ақ олардың пайда болуының маңызды белгілері (түрлері мен түрлері бойынша) бойынша сүйеніп құрылады. Негізгі белгіден басқа, практикалық жіктеуді құру кезінде тиістілік, себеп немесе масштабтың белгілері де пайдаланылады. Төтенше жағдайлардың шығу түрлері бойынша жіктелуі төменде 4-суретте көрсетілген.

4 Суреттің жалғасы.

4-сурет. Шығу түрлері бойынша төтенше жағдайларды жіктеу

Әлеуметтік сипаттағы ТЖ туындауы мен дамуы негізінде елеулі қайшылықтарды, қақтығыстар мен соғыстарды тудыратын қоғамдық қатынастардың (экономикалық, саяси, этносаралық, конфессиялық) тепе-теңдігінің әртүрлі себептеріне байланысты бұзушылық жатыр. Олардың катализаторлары әлеуметтік шиеленісті тудыратын әртүрлі жағдайлар болуы мүмкін. Бұл факторлардың ұзақ әсері адамдардың созылмалы физиологиялық және психикалық шаршауына, депрессия, суицидтер және т.б. сияқты ауыр экстремалды жағдайларға, әлеуметтік-саяси және әскери қақтығыстарға белсенді түрде қатысумен жинақталған теріс энергияны сублимациялау талпыныстарына әкеледі.

Әлеуметтік сипаттағы ТЖ мынадай белгілер бойынша жіктеледі:

✓ *пайда болу себептері бойынша*-нақты адамдардың немесе қоғамдық күштердің іс-әрекетіне байланысты емес кездейсоқ мән-жайлардан (көбінесе дүлей зілзалалармен, жанжалдармен, эпидемиямен және т.б. байланысты) туындаған әдейі емес, және адамдардың және қоғамдық топтардың іс-әрекеттерімен (ұлтаралық және саяси қақтығыстар, соғыс және т. б.) әдейі, арандатқан іс-әрекеттері (ұлтаралық және саяси қақтығыстар, соғыс және т. б.);

✓ *әрекет ұзақтығы бойынша*-қысқа мерзімді (террорлық акт, қастандық, бандит ұшуы және т. б.) және ұзақ мерзімді (инфляция, жұмыссыздық, этносаралық қақтығыс, соғыс және т. б.);

✓ *таралу жылдамдығы бойынша*-жарылғыш, тез тарайтын (саяси және әскери қақтығыстар) және орташа, баяу тарайтын □ әлеуметтік революцияның немесе соғыстың алғышарттары);

✓ *тарату ауқымы бойынша*-жергілікті, Объектілік, жергілікті, шағын елді мекенді, қалалық шаруашылық объектісін, қалалық орамды, ауданды (ереуілдер, наразылықты көрсету, мәдениет, спорт объектілеріндегі жаппай тәртіпсіздіктер және т. б.) қамтитын, және ауқымды аумақтарға (экономикалық дағдарыстар, ұлтаралық және әскери қақтығыстар, соғыстар және т. б.) тарайтын өңірлік, ұлттық, жаһандық);

✓ *алдын алу мүмкіндігі бойынша* – сөзсіз (әдетте, табиғи апаттар мен эпидемиялар) және алдын алу (әлеуметтік-саяси және әскери қақтығыстар, ірі ауқымды соғыстар және т.б.).

Төтенше жағдайлардың даму сатылары (фазалары)

Өз дамуында кез келген түрдегі ТЖ (сурет. 5) төрт типтік сатыдан өтеді (фазалар):

5-сурет. Төтенше жағдай дамуының үлгілік кезеңдері (фазалары)

7.2. Төтенше жағдайлардың алдын алу және жоюдың ұйымдастырушылық құрылымдары, күштері мен құралдары.

«Азаматтық қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2014 жылғы 11 сәуірдегі № 188-V Заңының 4-бабында азаматтық қорғаудың мемлекеттік жүйесі аумақтық және салалық кіші жүйелерден тұрады деп айқындалған.

Азаматтық қорғаудың мемлекеттік жүйесі (бұдан әрі – АҚМЖ) – төтенше жағдайлар мен әскери қақтығыстар кезінде немесе осы қақтығыстар салдарынан туындайтын қауіптерден Қазақстан Республикасының халқын, объектілері мен аумағын қорғау жөніндегі жалпы мемлекеттік іс-шаралар кешенін іске асыруға арналған азаматтық қорғаудың басқару органдарының, күштері мен құралдарының жиынтығы.

Азаматтық қорғаудың мемлекеттік жүйесіне басшылықты жүзеге асырады:

- 1) республикалық деңгейде-Қазақстан Республикасының Үкіметі;
- 2) аумақтық деңгейде - тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктердің әкімдері;
- 3) объектілік деңгейде-ұйымдардың басшылары;
- 4) салалық кіші жүйелерде-орталық атқарушы органдардың басшылары.

Азаматтық қорғаудың басқару органдары болып табылады:

- 1) Қазақстан Республикасының орталық атқарушы органдары салалық кіші жүйелердегі республикалық деңгейлік: уәкілетті орган;;
- 2) аумақтық деңгейде: жергілікті атқарушы органдар; уәкілетті орган ведомствосының аумақтық бөлімшелері; салалық кіші жүйелердегі Қазақстан Республикасы орталық атқарушы органдарының аумақтық бөлімшелері;
- 3) Объектілік деңгейде-ұйым басшылары.

Әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдайлардың, ұлтаралық жанжалдардың, діни экстремизм мен терроризмнің алдын алу АҚМЖ құзыретіне кірмейді.

АҚМЖ кіші жүйелерінің құрылымы мен құрамы

АҚМЖ аумақтық және салалық кіші жүйелерді қамтиды және үш деңгейі бар: республикалық, аумақтық және объектілік.

Аумақтық кіші жүйелер төтенше жағдайлар мен олардың салдарының алдын алу және оларды жою, азаматтық қорғаныс іс-шараларын олардың аумақтары шегінде орындау үшін облыстық, қалалық және аудандық деңгейлерде құрылады және осы аумақтардың әкімшілік-аумақтық бөлінісіне сәйкес буындардан тұрады. АҚМЖ аумақтық кіші жүйелері қабылданған әкімшілік-аумақтық бөлініске сәйкес келеді.

Аумақтық кіші жүйе ведомстволық бағынысты аумақта азаматтық қорғауды ұйымдастыру және жүргізу үшін арналған және мыналарды қамтиды:

- облыстың (республикалық маңызы бар қаланың, Нұр-сұлтаннның) және аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) төтенше жағдайлардың алдын алу және жою жөніндегі комиссиясын;

- азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті орган ведомствосының аумақтық бөлімшелерін;

- күнделікті басқару органын (бірыңғай кезекшілік-диспетчерлік қызмет «112», кезекші-диспетчерлік қызмет);

- осы аумақтағы салалық кіші жүйелердің күштері мен құралдары, соның ішінде қаржылық, азық-түлік, медициналық және материалдық-техникалық ресурстар, байланыс, хабарлау, ақпараттық қамтамасыз ету жүйелері.

Аумақтық кіші жүйелердің құрылымы әкімдердің шешімдерімен айқындалады.

АҚМЖ салалық кіші жүйелерін өз құзыреті шегінде азаматтық қорғау іс-шараларын орындау жөніндегі жұмысты ұйымдастыру үшін орталық атқарушы органдар құрады. Әрбір салалық кіші жүйе, оның буындары құрылымға сүйене отырып мыналарды қамтиды: басқарушы органдар; күнделікті басқару органдары (кезекші-диспетчерлік қызметтер); ықтимал қауіпті объектілердегі жағдайды бақылау және табиғи ортаның жай-күйін бақылау күштері мен құралдары; төтенше жағдайлар мен олардың салдарларын жоюға арналған күштер мен құралдар. Осы саладағы ұйымдардың, органдар мен қызметтердің іс-қимылдарын үйлестіруді Қазақстан Республикасы орталық атқарушы органдарының төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі комиссиялары жүзеге асырады, олардың ұсынымдарын төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөнінде шешімдер қабылдау кезінде саланың басшы органдары есепке алады.

Объектілік деңгейді қоспағанда, әрбір деңгей мыналарды қамтиды: азаматтық қорғаудың басқару органдары; басқару пункттері, жедел-кезекші қызметтер; консультативтік-кеңесші органдар - төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі комиссиялар; азаматтық қорғаудың күштері мен құралдары; байланыс, құлақтандыру және ақпараттық қамтамасыз ету жүйелері.

АҚМЖ республикалық деңгейіне: Қазақстан Республикасының Үкіметі, азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті орган және оның ведомствосы, сондай-ақ өзге де орталық атқарушы органдар, орталық кезекші-диспетчерлік пункттер, төтенше жағдайларды бақылау, бақылау және жою күштері мен құралдары, басқарудың және байланыстың ұтқыр пункттері жатады. АҚМЖ шеңберінде олардың іс-қимылдарын үйлестіруді төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі

ведомствоаралық мемлекеттік комиссия жүзеге асырады, оның шешімдері ұсынымдық сипатта болады.

АҚМЖ-нің аумақтық деңгейіне: жергілікті атқарушы органдар, салалық кіші жүйелердегі Қазақстан Республикасы орталық атқарушы органдарының аумақтық бөлімшелері, аумақтық бөлімшелер (облыстардың, республикалық маңызы бар қаланың, Нұр-сұлтанның), азаматтық қорғаныс бойынша топтарға жатқызылған қалалардың басқармалары, азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті орган ведомствосының аудандық және қалалық төтенше жағдайлар басқармалары (бөлімдері), ұйымдардың кезекші-диспетчерлік қызметтері, төтенше жағдайларды қадағалау, бақылау және жою күштері мен құралдары жатады. Олардың қызметін үйлестіруді төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі тиісті аумақтық комиссиялар жүзеге асырады, олардың шешімдері ұсынымдық сипатта болады.

АҚМЖ объектілік деңгейіне: ұйымдар, ұйымдардың кезекші-диспетчерлік қызметтері, осы аумақтағы бақылау, бақылау және төтенше жағдайларды жою күштері мен құралдары жатады. Олардың қызметін үйлестіруді ұйымдардың (объектілердің) басшылары жүзеге асырады.

Азаматтық қорғау саласында бірыңғай мемлекеттік саясатты қалыптастыру және жүргізу жөнінде ұсыныстар әзірлеу мақсатында төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою, оның ішінде:

1) төтенше жағдайлардың алдын алу және жою жөніндегі ведомствоаралық мемлекеттік комиссия;

2) облыстардың (республикалық маңызы бар қаланың, Нұр-сұлтанның) және аудандардың (облыстық маңызы бар қалалардың) төтенше жағдайлардың алдын алу және жою жөніндегі аумақтық комиссиялары);

3) Қазақстан Республикасы орталық атқарушы органдарының төтенше жағдайлардың алдын алу және жою жөніндегі салалық комиссиялары;

4) орталық және жергілікті атқарушы органдардың эвакуациялық және эвакуациялық қабылдау комиссиялары;

5) азаматтық қорғаныс бойынша санаттарға жатқызылған ұйымдардың басшыларының шешімі бойынша құрылатын эвакуациялық комиссиялары.

Төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі ведомствоаралық мемлекеттік комиссияның құрылымы мен құрамы, сондай-ақ оның жұмыс істеуі туралы ереже Заңның 7-бабының 2-тармағына сәйкес айқындалады.

Төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі салалық және аумақтық комиссиялардың құрылымы мен құрамы, сондай-ақ олар туралы Ережелер Қазақстан Республикасының орталық және жергілікті атқарушы органдарының шешімдерімен айқындалады.

Орталық және жергілікті атқарушы органдардың эвакуациялық және эвакуациялық қабылдау комиссияларының құрылымы мен құрамы, оларды құру қажет болған кезде Орталық және жергілікті атқарушы органдардың тиісті басшыларының шешімдерімен айқындалады.

АҚМЖ-ның күнделікті басқару органдары АҚМЖ кіші жүйелері мен буындарының жұмыс істеуін басқаруды және бақылауды жүзеге асырады.

АҚМЖ-нің күнделікті басқару органдарын орналастыру тиісті байланыс және хабарлау құралдарымен жарақтандырылатын және пайдалануға тұрақты әзірлікте ұсталатын басқару пункттерінде жүзеге асырылады.

Жағдайды бақылау, бақылау және болжау қызметтері:

1) азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті орган ведомствосының кезекші-диспетчерлік қызметтері;

2) орталық және жергілікті атқарушы органдардың кезекші қызметтерінің;

3) ықтимал қауіпті объектілердің кезекші-диспетчерлік қызметтері;

4) радиациялық және ядролық қауіпсіздікті мемлекеттік қадағалауды жүзеге асыратын органдар;

5) теңізде және ішкі су айдындарында мұнай операцияларын жүргізуге өнеркәсіптік қауіпсіздік саласындағы мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын органдар;

6) көліктің қауіпсіз пайдаланылуын бақылауды жүзеге асыратын органдар;

7) сәулет-құрылыс бақылауын жүзеге асыратын органдар;

8) мемлекеттік санитарлық-эпидемиологиялық қадағалау органдары;

9) ветеринария, фитосанитария, жануарлар мен өсімдіктер карантині саласындағы мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын органдар;

10) қоршаған орта мен табиғи ресурстар мониторингі, оның ішінде гидрометеорология және табиғи ортаның ластануы жөніндегі қызметтер;

11) қоршаған ортаны қорғау саласындағы мемлекеттік бақылауды жүзеге асыратын органдар;

12) сейсмологиялық байқаулар мен жер сілкіністерін болжау республикалық жүйесінің қызметтері;

13) селдер, көшкіндер мен көшкіндердің мониторингі қызметтері;

14) орман және дала өрттерінің мониторингі қызметтері.

Төтенше жағдайды жоюға тартылатын азаматтық қорғаудың күштері мен құралдары:

1) азаматтық қорғаныстың әскери бөлімдері;

2) апаттық-құтқару қызметтері мен құралымдары;

3) мемлекеттік және мемлекеттік емес өртке қарсы қызмет бөлімшелері;

4) азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті органның авиациясы;

- 5) бірыңғай кезекші-диспетчерлік қызметтер «112»;
- 6) сел, су тасқыны және қар көшкіні қауіпсіздігін қамтамасыз ету қызметтері;
- 7) азаматтық қорғау құралымдары;
- 8) Ішкі істер органдарынан, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінен, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардан тартылатын күштер мен құралдар;
- 9) халықты қорғау және азаматтық қорғау күштерін жарактандыру үшін қолданылатын материалдық-техникалық мүлік.

«112» Бірыңғай кезекшілік-диспетчерлік қызметі облыстың, республикалық маңызы бар қаланың, Нұр-сұлтанның, ауданның, облыстық маңызы бар қаланың уәкілетті органы ведомствосының аумақтық бөлімшелерінде құрылады. «112» Бірыңғай кезекшілік-диспетчерлік қызметі өз құзыреті шегінде апаттық және шұғыл қызметтердің, байланыс операторларының, жергілікті атқарушы органдардың және өзге де мемлекеттік органдардың, азаматтық қорғау қызметтерінің дерекқорындағы ақпаратты пайдалануға құқылы. Жеке және заңды тұлғалардан хабарламаларды қабылдауды және өндеуді қамтамасыз ету мақсатында «112» бірыңғай телефон нөмірі жұмыс істейді.

Төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі комиссиялар - азаматтық қорғаудың мемлекеттік жүйесіндегі консультативтік-кеңесші органдар болып табылады және азаматтық қорғау саласында бірыңғай мемлекеттік саясатты қалыптастыру және жүргізу жөніндегі ұсыныстарды әзірлеу мақсатында құрылады.

Азаматтық қорғау қызметтері мен эвакуациялық органдар.

Азаматтық қорғаудың арнайы іс-шараларын орындауды және осы мақсатта күштер мен құралдарды дайындауды қамтамасыз ету үшін республикалық, облыстық, қалалық, аудандық азаматтық қорғау қызметтері құрылады. Азаматтық қорғаудың аумақтық кіші жүйесінің азаматтық қорғау қызметтері тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктер әкімдерінің шешімдерімен құрылады. Эвакуациялық іс-шараларды орындауды ұйымдастыру мақсатында орталық және жергілікті атқарушы органдарда, азаматтық қорғаныс бойынша санаттарға жатқызылған ұйымдарда эвакуациялық органдар құрылады.

Азаматтық қорғаныстың әскери бөлімдері және олардың бейбіт және соғыс уақытындағы міндеттері:

1. Азаматтық қорғаныс әскери бөлімдерінің негізгі міндеттері:

1) *бейбіт уақытта:* Қазақстан Республикасының аумағында төтенше жағдайларды жою; жауынгерлік, жұмылдыру және саяси даярлықты ұйымдастыру; төтенше жағдайлар аймақтарында халықтың тыныс-тіршілігін қамтамасыз ету жөніндегі жұмыстарды орындау; төтенше жағдайлардың алдын алуға бағытталған іс-шараларға қатысу; уәкілетті органның қарамағындағы басқару пункттерін күзетуді және оларға қызмет

көрсетуді қамтамасыз ету; төтенше жағдайлар аймақтарына, оның ішінде шет мемлекеттерге жеткізілетін жүктерді тасымалдау, алып жүру және күзету; төтенше жағдайлар; жұмылдыра өрістетуге дайындық және жауынгерлік әзірліктің жоғары дәрежесіне келтіру жөніндегі іс-шараларды жүзеге асыру; оқу объектілерін, полигондарды әзірлікте ұстау; уәкілетті органның жедел резервін ұстау;

2) *соғыс уақытында*: қорғаныс шептері мен позицияларын құру; зақымдану ошақтары мен жұқтыру аймақтарында радиациялық, химиялық барлау жүргізу; зақымдану ошақтарында, зақымдану және апатты су басу аймақтарында апаттық-құтқару және кезек күттірмейтін жұмыстар жүргізу; әуеайлақтарды, жолдарды, өткелдерді және тыл инфрақұрылымының басқа да маңызды элементтерін қалпына келтіру, тиеу пункттерін жабдықтау; эвакуациялық іс-шараларды жүргізуге қатысу; аумақтық қорғаныстың жекелеген міндеттерін орындау; Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Бас штабының қорғанысты ұйымдастыру мәселелері.

Азаматтық қорғаныстың әскери бөлімдерінің шет мемлекеттердің аумақтарында апаттық-құтқару жұмыстары мен кезек күттірмейтін жұмыстарға қатысуы Қазақстан Республикасы ратификациялаған халықаралық шарттарда айқындалған тәртіппен жүзеге асырылады. Азаматтық қорғаныстың әскери бөлімдерін бейбіт уақытта қолдану туралы шешімді уәкілетті органның басшысы қабылдайды.

Апаттық-құтқару қызметтері мен құралымдары

Апаттық-құтқару қызметтері мен құралымдары кәсіби және ерікті апаттық-құтқару қызметтері мен құралымдары болып бөлінеді.

Қазақстан Республикасының Үкіметі азаматтық қорғау саласында шұғыл медициналық және психологиялық көмек көрсету қызметтерін, өрт сөндіру-құтқару, жедел-құтқару, суда құтқару, авиациялық-құтқару, әскерилендірілген және өзге де мамандандырылған кәсіби апаттық-құтқару қызметтері мен құралымдарын құрады.

Кәсіби апаттық-құтқару қызметтері мен құралымдары ғимараттар мен құрылыстардың мамандандырылған кешенінде орналастырылады және Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес жарақтандырылады. Ерікті апаттық-құтқару қызметтері мен құралымдарын жеке, заңды тұлғалар, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдар құрады және арнайы техникамен, жабдықтармен, жарақтармен, және құралдармен жарақтандырылады.

Ішкі істер органдарының, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың, қоғамдық бірлестіктер мен халықтың күштері мен құралдарын тарту, төтенше жағдайларды жою үшін Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін қолдану Қазақстан Республикасының

заңдарына және төтенше жағдайларды жою жөніндегі іс-қимыл (өзара іс-қимыл) жоспарларына сәйкес жүзеге асырылады.

Табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайды жариялауды: жаһандық немесе өңірлік ауқымдағы төтенше жағдай кезінде Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі; жергілікті ауқымдағы төтенше жағдайлар кезінде әкімшілік-аумақтық бірліктердің әкімдері жүзеге асырады.

Төтенше жағдайларды жоюды ұйымдастыру тәртібі

Төтенше жағдайларды жоюға тікелей басшылықты «азаматтық қорғау туралы» Заңның 50-бабына сәйкес тағайындалған төтенше жағдайларды жою басшысы жүзеге асырады.

Төтенше жағдайларды жою АҚМЖ аумақтық және салалық кіші жүйелерінің күштерімен және құралдарымен, олар пайда болған аумақта және объектілерде жүзеге асырылады.

Азаматтық қорғау күштерін азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті орган, әртүрлі деңгейдегі АҚМЖ басқару органдары өздерінің мүмкіндіктері шегінде елдің түрлі өңірлерінде де төтенше жағдайларды жедел оқшаулау және жою жөніндегі жұмыстарды жүргізу үшін, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Үкіметінің шешімі бойынша шетелде көмек көрсету үшін тартады.

Республикалық және жергілікті бюджеттер есебінен ұсталмаған тұрақты дайындық күштері төтенше жағдайды жою басшысының шешімі бойынша құтқару жұмыстары мен кезек күттірмейтін жұмыстарды орындауға қажеттілігіне қарай тартылады.

Ішкі істер органдарының, Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің, басқа да әскерлер мен әскери құралымдардың күштері мен құралдарын төтенше жағдайларды жоюға тарту Қазақстан Республикасының заңнамасына және төтенше жағдайларды жою жөніндегі іс-қимыл (өзара іс-қимыл) жоспарларына сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының 2003 жылғы 8 ақпандағы № 387-ІІ «Төтенше жағдай туралы» Заңының негізінде шұғыл ден қою және әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдайдың құқықтық режимі кезінде басқару жүйесінің жұмыс органы - жедел штаб болып табылады.

Мемлекеттік және жергілікті атқарушы органдар әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдай қатері төнген немесе туындаған кезде әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдайдың алдын алу және оларды жою жөніндегі мемлекеттік органға жәрдем көрсетуге және қажетті көмек беруге міндетті.

Мемлекеттік органдардың әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою жөніндегі құзыреті:

Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздік комитеті Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасының шектес мемлекеттердің аумақтарынан жаппай өтуінен; Қазақстан Республикасының

конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге әрекеттенуден; терроризм актілерінен; Қазақстан Республикасының Конституциясын бұза отырып билікті күшпен басып алуға немесе билікті күшпен ұстап тұруға бағытталған іс-әрекеттерден; диверсиялардан; қарулы бүліктен туындаған төтенше жағдайларды анықтайды, алдын алады және олардың жолын кеседі.

Шектес мемлекеттер аумақтарынан Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын жаппай өтуден; Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге әрекеттенуден; терроризм актілерінен; Қазақстан Республикасының Конституциясын бұза отырып билікті күштеп басып алуға немесе билікті күшпен ұстап тұруға бағытталған іс - әрекеттерден; диверсиялардан; Қарулы бүліктен туындаған әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдайларды жою жөніндегі мемлекеттік орган-жергілікті атқарушы орган болып табылады.

Қазақстан Республикасының Ішкі істер министрлігі жаппай тәртіпсіздіктерден; ұлтаралық және конфессияаралық қақтығыстардан; жекелеген жерлерді, аса маңызды және стратегиялық объектілерді қоршаудан немесе басып алудан; заңсыз қарулы құралымдардың ұйымдастырылуынан және қызметінен туындаған төтенше жағдайлардың алдын алады және оларды жоюды жүзеге асырады.

Қазақстан Республикасының Қорғаныс министрлігі қарулы қақтығысты күштеп таңу мақсатында басқа мемлекеттер тарапынан арандатушылық әрекеттерден туындаған төтенше жағдайлардың алдын алуға; Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын бұзуға қатысады.

Төтенше жағдай кезеңінде құрылатын арнайы мемлекеттік басқару органдары:

Төтенше жағдайды енгізуге негіз болған мән-жайларды жою жөніндегі мәселелерді дереу шешу және іс-шараларды жүргізу мақсатында Қазақстан Республикасының Президенті төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету жөніндегі арнаулы мемлекеттік басқару органдарын құра алады, оларға:

1) Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету жөніндегі *мемлекеттік комиссия* - төтенше жағдай енгізілген кезеңде Қазақстан Республикасы Президентінің актісімен құрылатын арнаулы мемлекеттік басқару органы.;

2) *жергілікті жердің комендатурасы* - төтенше жағдай енгізілген жерде төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының Президенті құратын уақытша арнаулы орган.

Төтенше жағдай режимін қамтамасыз етуге арналған күштер мен құралдар

Төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету үшін ішкі істер, Ұлттық қауіпсіздік органдарының, азаматтық қорғау саласындағы уәкілетті

органның және басқа да мемлекеттік органдардың күштері мен құралдары пайдаланылады.

Қажет болған жағдайларда Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлығы негізінде төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету үшін, сондай-ақ төтенше жағдай енгізілмей, мынадай міндеттерді орындау үшін Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері қолданылуы мүмкін:

1) төтенше жағдай енгізілген жерге кірудің және одан шығудың ерекше режимін ұстау;

2) ерекше режимді, режимдік және ерекше қорғалатын объектілерді, халықтың тыныс-тіршілігін және көліктің жұмыс істеуін қамтамасыз ететін объектілерді, адамдардың өмірі мен денсаулығына, сондай-ақ қоршаған ортаға жоғары қауіп төндіретін объектілерді қорғау;

3) арнайы құралдарды, қаруды қолдана отырып, сондай-ақ жауынгерлік және басқа техниканы пайдалана отырып, күш қолдану іс-қимылдарымен ілесіп жүретін қақтығыстарға қатысушы тайталасушы тараптарды ажырату;

4) заңсыз қарулы құралымдар қызметінің жолын кесуге қатысу;

5) табиғи және техногендік сипаттағы төтенше жағдайларды жоюға және адамдардың өмірін құтқаруға қатысу;

Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің Шекара қызметі төтенше жағдай режимін қамтамасыз ету үшін Қазақстан Республикасының Мемлекеттік шекарасын күзету мақсатында ғана тартылады.

1) - 4) тармақшаларда көрсетілген міндеттерді Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері ішкі істер және Ұлттық қауіпсіздік органдарымен бірлесіп орындайды. Бұл ретте Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің әскери қызметшілеріне дене күшін, арнайы құралдарды, қызметтік иттерді, қаруды қолдану, әскери техниканы пайдалану шарттарына, тәртібі мен шектеріне қатысты бөлігіндегі «Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланы туралы» Қазақстан Республикасы Заңының ережелері қолданылады.

Қорытындылар:

Осылайша, төтенше жағдайлардың экстремалды факторларының әсеріне ұшыраған адамдардың денсаулығы мен жұмысқа қабілеттілігін сақтау мәселесі соңғы уақытта зерттеушілердің көп санының назарын аударады. Осындай құбылыс жыл сайын ондаған және жүздеген мың адам түрлі табиғи, технологиялық немесе әлеуметтік апаттар мен зілзалалардың құрбандарына айналады.

Экстремалды жағдайлар адам өмірінің барлық салаларында пайда болады; әрбір адам өз өмірінде экстремалды болып табылатын бірқатар

жағдайларға түседі. Ұлттық ұланның болашақ офицері төтенше жағдайдан зардап шеккен адамға кәсіби білікті алғашқы көмек көрсете алуы маңызды.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. «Апаттар психологиясына»анықтама беріңіз.
2. Апаттар психологиясының негізгі міндеттерін атаңыз.
3. «Төтенше жағдайға»анықтама беріңіз.
4. Сіздің пікіріңіз бойынша ТЖ туындауының негізгі себептері неде?
5. Төтенше жағдайлардың типологиясын ашыңыз ба?
6. ТЖ классификациясы «салыстырмалы схемасын құрыңыз»
7. Төтенше жағдайдың негізгі экстремалды факторларын атаңыз?
8. Қазақстан Республикасындағы Төтенше жағдайлардың алдын алу және оларды жою күштері мен құралдарына не жатады? Мысалдар келтіріңіз.
9. 2-қосымшада төтенше жағдайды таңдап, 7-тараудың § 7.1 ұсынылған жіктеме бойынша талдау жүргізіңіз.
10. Психологтарды тарту қажеттілігі критерийі бойынша 2-қосымшадағы барлық жағдайларды жіктеңіз. Өз сыныптауыңызды негіздеңіз.

8-ТАРАУ. ТЕРРОРИЗМ ПСИХОЛОГИЯСЫ.

Дәріс.Терроризмнің типологиясы және психологиялық аспектілері.

«Терроризм» термині латын тілінен «terror» - қорқыныш, үрей. Алғаш рет террор саяси әрекет әдісі ретінде Ұлы француз төңкерісі кезінде пайда болды (1793 жылы Францияда орнатылған Якобин диктатурасы) және саяси қарсыластарға қарсы қуғын-сүргін үшін радикалды революционерлер қолданған. Жалпы мағынада террор зорлық-зомбылыққа қарсы бағытталған жекелеген адамдар мен топтарда қорқыныш сезімін туғызу үшін зорлық-зомбылық қолдануды білдіреді.

8.1. Террордың анықтамасы және терроризм актілерінің типологиясы. Ланкестіктің алғышарттары.

Террор ұғымы. Террор мен терроризмнің арақатынасы

Террор субъектісі тек мемлекеттік билік қана емес, сонымен қатар қуатты мемлекеттік емес білім (мысалы, инквизиция) немесе мемлекеттік билікпен ашық әскери қақтығысқа түскен және мемлекет ролінде болуға ұмтылған күшті оппозиция (мысалы, азаматтық соғыс кезеңдері) болуы мүмкін. Осылайша, террор мемлекеттік және мемлекеттік емес болуы мүмкін.

Мемлекеттік террор мемлекет ішінде де, одан тыс жерлерде де өзінің саяси қарсыластарына қатысты мемлекеттік биліктің ерекше репрессивті, қатыгез қызметімен байланыстырады, сондықтан мемлекеттік террор сыртқы және ішкі деп бөлуге болады. *Сыртқы мемлекеттік террор* басқалардың аумақтарын басып алуға, байырғы халықтардың ұлттық байлықтарын тонауға, адамның қарапайым құқықтарын бұзуға бағытталған мемлекеттің агрессивті немесе отарлық саясатымен байланысты. Сыртқы террордың нақты мысалдары фашистік Германияның оккупацияланған аумақтардағы әрекеттері, отарлық биліктің қызметі бола алады. *Ішкі мемлекеттік террор* оның көріну ерекшелігіне байланысты сот және соттан тыс болып бөлінеді. *Сот терроры* негізінен саяси қарсыластардың қылмыстық қудалауында және өлім жазасын қолдану ауқымында көрінеді. *Соттан тыс Ішкі мемлекеттік террор* әскери, әкімшілік және идеологиялық сипаттағы террор ретінде көрінуі мүмкін. Әкімшілік террордың бір түрі *полиция терроры* болып табылады, ол жаппай қамауға алумен, сотсыз және тергеусіз қамауға алынғандарды таратумен сүйемелденеді. Тоталитарлық мемлекеттерде, әсіресе фашистік террор, полициялық терроры **идеологиялық террормен** біртұтас байланыста, оған сүйеніп және оны өз қаражатымен қолдай отырып жүзеге асырылады. Идеологиялық террор үшін белгілі бір бірыңғай идеологияның

жаппай, қандай да бір өзге ойды қудалау тән. Осылайша, «**террор**» ұғымы қоғамдық-саяси құрылымдар жүзеге асыратын, олардың қызмет өрісіндегі әлеуметтік контингентке шектеусіз билік ие және оларды белгілі бір мінез-құлыққа мәжбүрлеу мақсатында массаны сұрауға бағытталған жаппай физикалық, психологиялық, идеологиялық зорлық-зомбылық акцияларын бейнелейді.

Террордың аталған жалпы белгілері оны «соғыс», «агрессия», «геноцид» сияқты ұғымдар жақын ұғымдардан шектеуге мүмкіндік береді.

Соғыс, террор сияқты, зорлық-зомбылыққа ұшырайды. Террор соғыс, әсіресе жаулап алу, агрессивті болуы мүмкін, бірақ соғыс террор саясатынсыз да жүргізілуі мүмкін. Террорсыз соғыс бірінші түрдегі қақтығыста тек соғысушы армия жұмылдырылған және тек жаудың қарулы күштеріне барлық күш қолдану әрекеттері бағытталғанымен ерекшеленеді, бұл ретте жараланғандарға, әскери тұтқындарға, медициналық персоналға қатысты соғыс жүргізу ережелері сақталады және бейбіт халыққа қарсы зорлық-зомбылыққа жол берілмейді. Бірақ тараптардың келісімімен немесе халықаралық конвенциялармен заңдастырылған соғыс жүргізу ережелері бұзыла бастағаннан кейін және соғыстағы тараптардың қандай да біреулері жараланған, әскери тұтқындалған, бейбіт тұрғындарға және т.б. зорлық-зомбылықты қолданса, онда бұл тарап бір мезгілде террор субъектісі болады.

Агрессия басып алынған аумақтардың, әскери тұтқындардың және т.б. тұрғындарына қатысты террормен ұштасуы мүмкін (көбінесе бұлай жаулап алу соғысында жүргізіледі), бірақ тарих агрессияны террорсыз-ақ біледі. Мысалы, 1939 жылы Кеңес Одағы Финляндияға қарсы соғысты бастады. Ұлттар лигасы бұны агрессия актісі ретінде бағалады және 1939 жылдың желтоқсанында КСРО-ын Ұлттар лигасынан шығару туралы шешім қабылдады. Кеңес тарапының іс-әрекеттері жаулап алу мақсаттарымен емес, тек қана әскери-стратегиялық тәртіптің пайымдауларымен байланысты болса да, халықаралық құқықтың әрпі тұрғысынан біліктілігін даулау өте қиын. Осылайша, **соғыс, агрессия**-бұл қарсыластың Қарулы Күштеріне, тепе-тең қарсылық көрсете алатын күштерге қарсы бағытталған әрекеттер, террор қанша да бір тең қарсылық көрсетуге мүмкіндігі жоқ адамдарға қарсы бағытталған және сондықтан террордың құрбаны болуға тыйым салынған. Яғни, фигуралық түрде, соғыс теңдікке қарсы, ал террор - әділдікке қарсы бағытталған.

Геноцид (грек тіл. Genos-ру, тайпа және лат. caedo-өлтіремін)-қандай да бір ұлттық, этникалық, нәсілдік, діни немесе тарихи қалыптасқан мәдени-этникалық топты жою ниетімен жасалатын іс-әрекеттер. 1948 жылдан бастап геноцид БҰҰ-да халықаралық қылмыс деп танылады. Геноцид термині алғаш рет жорыққа еврейден шыққан поляк заңгері Рафаэль Лемкинмен енгізілді. *Террор әдістерін пайдалану терроризм*

сияқты әлеуметтік-саяси құбылысты тудырады. Қазіргі заманғы саяси ғылым лаңкестікте саяси экстремизмнің шеткі түрлерінің бірін көрсетеді. Сонымен қатар, діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013-2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны іске асыру шеңберінде діни экстремизм мен терроризмге қарсы іс-қимыл жөніндегі 2013-2017 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаны іске асыру жөніндегі іс-шаралар жоспары бекітіліп іске асырды.

<p>Терроризм субъектілері-түрлі халықаралық және ұлттық террористік ұйымдар, сондай-ақ осы ұйымдардың шешімдерін орындаушылар болып табылатын жекелеген террористер, кейбір жағдайларда тұтас мемлекеттер де терроризм субъектілері бола алады.</p>
--

Терроризмнің қайнар көзі

Терроризм мәселелерін зерттеумен айналысатын ғылыми әдебиетте бұл құбылыстың адамзат өркениетінің тарихында пайда болғаны туралы елеулі даулар жүргізілуде. Бұл мәселе бойынша екі шеткі позиция бар. *Бірінші бағыт* өкілдері бұл құбылыстың пайда болуын нақты топтардың билік үшін идеялық-саяси күрес құралы ретінде байланыстырады, өркениет пайда болған сәттен бастап өзінің этномәдени өзіндік ерекшелігін сақтау және өмір сүру. *Екінші өкілдері* бұл феномен, терроризм сияқты идеялық-саяси және этно-мәдени компонент әлеуметтік-топтық кедергісінің нақты пайда болып, XIX ғ. басында неғұрлым анық екі позицияда көрсетілген жұмыстарға танымал отандық маман тарихы бойынша терроризмді бекітеді О. В. Будницкий [См.: Будницкий, 2000; 2004].

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Олег Витальевич Будницкий (.1954 жылдың 27 мамырында туған) - XIX-XX ғасырлардың екінші жартысындағы Ресей тарихына маманданған кеңес және Ресей тарихшысы. Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Екінші дүниежүзілік соғыс тарихы мен әлеуметтану халықаралық орталығының директоры және оның салдары НИУ ВШЭ, Еуропалық академияның мүшесі (Academy of Europe, 2012 жылдан бастап). 1998 жылы «Ресей азаттық қозғалысындағы терроризм: идеологиясы, этика, психология (XIX ғ. екінші жартысы - XX ғ. басы)» атты докторлық диссертациясын қорғады.

О.В. Будницкий тұжырымы бойынша, XIX ғасырдың үшінші жартысының соңына қарай терроризм атауына қатысты шыққан құбылысты, тарихшылардың ойы ең тиімді болып табылады.

Жалпы, О. В. Будницкийдің позициясына сүйене отырып, қазіргі терроризмнің идеялық бастауларын көне тарихтан да табуға болады деп мойындау керек. *Қазіргі уақытта әлемдік қауымдастық үшін терроризм -*

6-сурет. Террористік іс-әрекет әдістері

бұл жалпықылмыстық қылмыстың бір түрі екені анық, сондықтан лаңкестікпен табысты күресу үшін ең алдымен террористік әрекеттен саяси жаңғақты алып тастау қажет. Сондықтан террористік әрекеттерді мемлекеттердің ішкі заңнамасында (көптеген мемлекеттердің Қылмыстық кодекстерінде террористік актінің құрамы Қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстарға жатқызылған), сондай-ақ халықаралық конвенцияларда таза жалпы қылмыстық әрекеттерге жатқызу әбден заңды болып табылады.

Террористік әрекеттердің мақсаты – билікке, халық тобына, шет мемлекеттер мен халықаралық ұйымдардың өкілдеріне әсер ете отырып, саясатты өзгертуге қол жеткізу.

Террористік іс-әрекет әдістері 6-суретте көрсетілген.

Терроризм актісі белгілі бір санаттағы адамдарды қорқыту функцияларын орындайды не террористердің идеяларын насихаттайды.

Терроризм актісінің айрықша белгілері мыналар болып табылады: жарылыс жасау, өрт қою немесе өзге де қоғамдық қауіпті әрекеттер жасау немесе жасау қатері; іс-әрекеттердің халықты сұрауға бағыттылығы, әлеуметтік деңгейде қорқыныш, шиеленіс ахуалын қасақана жасау; өзге адамдардың (билік өкілдерінің, халықаралық ұйымдардың) белгілі бір мінез-құлқына мәжбүрлеу мақсатында бір адамға (жазықсыз құрбандарға) немесе мүлікке қатысты күш қолдану.

«Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланы туралы» Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 10 қаңтардағы № 274-V Заңының 1-бабының 8-тармағына сәйкес Ұлттық ұланға ауыр және аса ауыр қылмыстардың, диверсиялардың, терроризм актілерінің жолын кесуге қатысу міндеті жүктелген.

«Терроризмге қарсы іс-қимыл туралы» Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 13 шілдедегі № 416-I Заңының 1-бабында қаралатын санаттарға мынадай анықтамалар беріледі:

3) **кепілге** алынған және (немесе) ұсталынатын адамды босату шарты ретінде мемлекеттік органды, жергілікті өзін - өзі басқару органын немесе халықаралық ұйымды қандай да бір іс-әрекет жасауға немесе қандай да бір іс-әрекет жасаудан тартынуға мәжбүрлеу мақсатында басып алынған және (немесе) ұсталынатын жеке тұлға;;

5) **терроризм** - халықты қорқытуға байланысты және жеке адамға, қоғамға және мемлекетке залал келтіруге бағытталған күш қолдану және (немесе) өзге де қылмыстық іс-әрекеттер жасау не жасау қатерін төндіру арқылы мемлекеттік органдардың, жергілікті өзін-өзі басқару органдарының немесе халықаралық ұйымдардың шешім қабылдауына ықпал ету идеологиясы және практикасы;

б) **терроризм актісі** - жарылыс жасау, өрт қою немесе адамдардың қаза болу, елеулі мүліктік залал келтіру не қоғамға қауіпті өзге де

зардаптардың туындау қаупін төндіретін өзге де іс-әрекеттер жасау немесе жасау қатерін төндіру, егер бұл іс-әрекеттер қоғамдық қауіпсіздікті бұзу, халықты үрейлендіру не Қазақстан Республикасы мемлекеттік органдарының, шет мемлекеттердің немесе халықаралық ұйымдардың шешімдер қабылдауына ықпал ету мақсатында жасалса, сондай-ақ адам өміріне дәл сол мақсатта жасалған қол сұғу, сол, оның мемлекеттік немесе өзге де саяси қызметін тоқтату не осындай қызметі үшін кек алу мақсатында жасалады;

6-1) терроризм актісін жасауға шақыру - жария көрсетілген немесе таратылатын ақпараттық материалда көрсетілген, жеке тұлғаның сана-сезіміне, ерік-жігеріне және мінез-құлқына оны терроризм актісін жасауға итермелеу мақсатында әсер ететін өтініш;

7) терроризмге қарсы операция - терроризм актісінің алдын алу, жолын кесу, террористерді, жарылғыш құрылғыларды залалсыздандыру, жеке тұлғалар мен ұйымдардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету жөніндегі, сондай-ақ терроризм актісінің зардаптарын барынша азайту және (немесе) жою жөніндегі дене күшін, қызметтік иттерді, жауынгерлік және өзге де техниканы, қару мен арнайы құралдарды қолдана отырып, арнайы іс-шаралар кешені.

10) терроризмге қарсы іс – қимыл-мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының: терроризм профилактикасы; террористік іс-әрекетті анықтау, жолын кесу, террористік қылмыстарды ашу және тергеу жөніндегі қызметі; жедел медициналық көмек көрсету, медициналық-психологиялық сүйемелдеу, апаттық-құтқару және өртке қарсы іс-шаралар жүргізу, террористік ықпалға ұшыраған объектілердің қалыпты жұмыс істеуі мен экологиялық қауіпсіздігін қалпына келтіру, терроризм актісінің салдарынан зардап шеккен адамдарды және оның жолын кесуге қатысқан адамдарды әлеуметтік оңалту, терроризм актісінің салдарынан зардап шеккен адамдарға моральдық және материалдық зиянды өтеу жолымен терроризм салдарын барынша азайту және (немесе) жою;

14) террорист - террористік іс-әрекетті жүзеге асыруға қатысатын адам;

18) террористік іс – әрекет-кез келген төмендегі әрекеттерді жасау: терроризм актісін ұйымдастыру, жоспарлау, дайындау, қаржыландыру және іске асыру; терроризм актісіне айдап салу; терроризм актісін жасау мақсатында заңсыз әскерилендірілген құралымды, қылмыстық қоғамдастықты (қылмыстық ұйымды), ұйымдасқан топты ұйымдастыру, сол сияқты осындай құрылымдарға қатысу; террористерді азғырып-көндіру, қару-жарақ, оқыту және пайдалану; терроризм актісін ұйымдастыруға, жоспарлауға, дайындауға және жасауға ақпараттық немесе өзге де жәрдемдесу; терроризм; террористік материалдарды, оның ішінде бұқаралық ақпарат құралдарын немесе телекоммуникация

желілерін пайдалана отырып тарату; көрсетілген іс-әрекеттер террористік іс-әрекетті жүзеге асыру не террористік ұйымды қамтамасыз ету үшін пайдаланылатынын ұғына отырып, терроршыларға, сондай-ақ Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қызметі террористік деп танылған ұйымдарға қаржылық, құқықтық көмек көрсету немесе өзге де жәрдемдесу болып табылады.

Жоғарыда көрсетілгендерді қорытындылай келе, терроризмді террордан ажырататын келесі белгілерді ерекшелеуге мүмкіншілік болып тұр:

1) терроризм - бұл бір рет жасалатын акт немесе осындай актілердің сериясы, ал террор жаппай, үздіксіз сипатта болады.

2) терроризм субъектілері, террор субъектілеріне қарағанда, шексіз емес, жалпы ресми түрде белгіленген ешқандай (сайланбалы жолмен, әскери интервенция, узурпация, т.б. арқылы) билік олардың әрекеттері өршіп жатқан жердегі әлеуметтік контингентке ие емес.

3) террор субъектілері-қоғамдық - саяси құрылымдар, ал терроризм субъектілері-қылмыстық жауаптылық жасына жеткен есі дұрыс жеке тұлғалар болып табылады.

4) террор субъектілері сол халықты белгілі бір мінез-құлыққа мәжбүрлеу мақсатында халықты үрейлендіруді жүзеге асырады, ал терроризм субъектілері билік немесе халықаралық ұйым өкілдерін белгілі бір мінез-құлыққа мәжбүрлеу мақсатында халықты үрейлендіруді жүзеге асырады.

5) террор - шындықтың әлеуметтік-саяси факторы, ал терроризм - қылмыстық жазаланатын әрекет.

Террор мен терроризм-бұл қоғамдық оқиғалар иерархиясындағы әртүрлі деңгейлі құбылыстар, өзінің мәні бойынша да, сол зардаптардың маңыздылығы бойынша да, заң әдебиетінде не үшін назар аударылатыны туралы, сондықтан схемалық түрде осы және оларға ұқсас құбылыстарды (және тиісінше ұғымдарды) екі параллель қатар түрінде көрсетуге болады.

Бірінші (жоғарғы) қатар «террор» ұғымымен қатар «соғыс», «агрессия», «геноцид» сияқты оған ұқсас ұғымдар құрайды. «Террор» ұғымы үшін синонимдер сөз ретінде «террор саясаты», «ауқымды террор», «жаппай террор» сияқты сөз сөйлейді.

Екінші (төменгі) қатар «терроризм» ұғымымен қатар «диверсия», «бандитизм», «қорқытып алушылық», «адамдарды кепілге алу», «ұйымдасқан қылмыс», «зорлық-зомбылық қылмыстар», «қоғамдық қауіпсіздікке қарсы қылмыстар» және т. б. сияқты оған жақын ұғымдарды құрайды.

«Терроризм» ұғымына синонимдер-сөздер ретінде «терроризм актісі», «террористік сипаттағы қылмыстар (террористік бағыттағы)», «террористік қылмыстар», «террористік әрекеттер» сияқты қолданылады.

Төменде Қазақстанда тыйым салынған экстремистік және террористік ұйымдардың тізімі келтірілген.

Экстремистік ұйымдардың тізімі

Нұр-Сұлтан қаласы сотының 28.03.2005 жылғы шешімі бойынша экстремистік деп танылған ұйым: 1) «Хизбут-Тахрир-аль-Ислами».

Шығыс Қазақстан облысының мамандандырылған ауданаралық экономикалық сотының 07.06.2012 жылғы шешімі бойынша экстремистік деп танылған ұйым: 2) «Сенім. Білім. Өмір».

Нұр-Сұлтан қаласы Сарыарқа ауданының №2 сотының 26.02.2013 жылғы шешімі бойынша экстремистік деп танылған ұйым 3) «Таблиги-Джамагат».

Алматы қаласы Алмалы ауданының №2 сотының 07.12.2012 жылғы шешімі бойынша экстремистік деп танылған ұйым: 4) тіркелмеген «Халық майданы «қоғамдық қозғалысы» - «Халық майданы» қоғамдық бірлестігі.

Алматы қаласы Алмалы ауданының №2 сотының 21.12.2012 жылғы шешімі бойынша экстремистік деп танылған ұйым: 5) «Алға Халық партиясы» тіркелмеген қоғамдық бірлестігі.

Нұр-Сұлтан қаласы Сарыарқа аудандық сотының 18.08.2014 жылғы шешімімен экстремистік деп танылған ұйым: 6) «Ат-такфир уаль-хиджра» халықаралық ұйымы [37].

Террористік ұйымдардың тізімі

ҚР ҚК 15.10.2004 жылғы шешімі бойынша террористік деп танылған ұйымдар: 1) «Әл-Каеда»; 2) «Шығыс Түркістанның ислам партиясы»; 3) «Күрд Халық Конгресі»; 4) «Өзбекстанның ислам қозғалысы».

ҚР Жоғарғы Сотының 15.03.2005 жылғы шешімі бойынша террористік деп танылған ұйымдар: 5) «Асбат-аль-Ансар»; 6) «Мұсылман бауырлары»; 7) «Талибан» қозғалысы; 8) «Боз Гурд»; 9) «Орталық Азия моджахедтері Жамааты»; 10) «Лашкар-и-Тайба»; 11) «Әлеуметтік реформалар қоғамы».

Нұр-Сұлтан қаласы сотының 2006 жылғы 17 қарашадағы шешімі бойынша террористік деп танылған ұйымдар: 12) «Шығыс Түркістанды босатуды ұйымдастыру»; 13) «АУМ Синрике».

Нұр-Сұлтан қаласы сотының 05.03.2008 жылғы шешімі бойынша террористік деп танылған ұйым: 14) «Түркістанның ислам партиясы».

Атырау қалалық сотының 25.11.2011 жылғы шешімі бойынша террористік ұйым: 15) «Джунд-аль-Халифат (Халифат сарбаздары)».

Нұр-Сұлтан қаласы Есіл ауданы сотының 15.10.2015 жылғы шешімі бойынша террористік деп танылған ұйымдар: 16) «Ислам мемлекеті»; 17) «Фронт ан-Нусра» [38].

1) мемлекеттік аппарат пен құқық қорғау органдары жұмысының төмен тиімділігі, халықты құқықтық қорғаудың тиімді тетіктерінің болмауы;

2) саяси мақсаттарды көздейтін саяси партиялардың не қоғамдық бірлестіктердің не көшбасшылары тар экономикалық мақсаттарды көздейтін жекелеген топтардың билігі үшін қатал күрес;

3) адамгершілік пен мораль саласындағы қорғау тетіктерінің жұмыс істеу тиімділігін төмендету, тәрбие жұмысындағы, бірінші кезекте жастар арасындағы бағдарды жоғалту;

4) туындаған қайшылықтар мен қақтығыстарды күштік тәсілмен шешу үрдісінің өсуі (тапсырыстық кісі өлтіру санының жыл сайын өсуі және т. б.);

5) өсіп келе жатқан қылмыстың ықпалымен, әсіресе ұйымдасқан, құқық қорғау органдарынан қорғау және қоғам мен т. б. тарапынан бақылау жүйесін өзі жасайтын әлеуметтік қайшылықтарды күшейту.

Терроризм типологиясы

Терроризмнің қазіргі типологиялары әртүрлі танымдық, ғылыми құндылықтарға ие, алайда жалпы алғанда терроризмнің көп жоспарлы сипатын құбылыс ретінде көруге мүмкіндік береді, оның қоғамдық қауіпті табиғатын ашуға, **террорлық** ұғымдық аппаратты – терроризм туралы ғылыми тәртіпті қалыптастыруға ықпал етеді, сондай-ақ лаңкестікке қатысушылар мен көмектесушілердің әрекеттерін қылмыстық-құқықтық саралауға, жалпы терроризмге қарсы іс-қимыл шараларының тиімді жүйесін құруға ықпал етеді. Терроризм актілерінің алуан түрлілігін жүйелеудің алғашқы әрекеттерінің бірі 1934 жылы Мадридте өткен **қылмыстық құқықты біріздендіру жөніндегі бесінші конференцияда** терроризм саяси және әлеуметтік болып бөлінген. Кейінірек, 1970 жылы **Адам құқықтары жөніндегі америкааралық комиссия** терроризммен күрес мәселесін қарастыра отырып, бастапқыда саяси және идеологиялық

мақсаттарда терроризм актілерін бөліп берді, алайда кейіннен осындай жіктеуден бас тартты.

Терроризмнің үш түрін – әлеуметтік, саяси, идеологиялық - адамдардың санасында терең жасырынып жүрген тек уәждер негізінде бөлу, белгілі бір ғылыми қызығушылық танытса да, іс жүзінде өте қиын болып көрінеді. Одан әрі саяси лаңкестікті зерттеуге басты назар аударылды, бұл сол тарихи кезеңнің ерекшеліктерін толық көрсетті.

Террорлық іс-әрекеттің себептері мен мақсатына негізделген типологияның өз нұсқасын итальяндық ғалым **А. Кассиз** ұсынды.

А. Кассиз терроризмнің төрт түрін бөледі:

1. Идеология қозғаушы күші болып табылатын терроризм. Бұл марксистік идеологияға (Батыс Германиядағы РАФ (*нем. RoteArmeeFraktion*Қызыл армияфракция), Италиядағы «Қызыл бригадалар» және т.б.) қатыстылығы туралы мәлімдеген террористердің, ислам фундаменталистерінің, экстремистік бағыттағы басқа да діни ағымдардың қызметі.

2. Ұлттық тәуелсіздікке қол жеткізу мақсаты бар терроризм. Бұл әртүрлілік егеменді мемлекеттер ішіндегі этникалық топтардың мәртебесін өзгертуге бағытталған террористік іс-әрекетті құрайды (Солтүстік Ирландиядағы ИРА (Ирланның республикалық армиясы) , Испаниядағы Баск сепаратистері және т.б.).

3. «Халықты өзін-өзі анықтау үшін» терроризм. Бұл Палестинаны Босатуды Ұйымдастыру, Африка Ұлттық Конгресінің және басқа да ұлт-азаттық қозғалыстардың қызметі.

4. Репрессивті режимдерге қарсы күресетін қарулы топтар мен қозғалыстардың терроризмі.

Лаңкестердің басты мақсаттарының бірі – назар аударту және тіпті қоғамда сүйкімді болу, деп санайды К. Хириман. Сондықтан олар ең алдымен өзін-өзі өлтіруге емес, жарнамаға ұмтылады.

«Таза» түрінде террористік іс-әрекеттің басқа түрі өте сирек кездеседі. Қазіргі заманғы әртүрліліктің мысалы ретінде **кибертерроризм** немесе «субұлттық топтар немесе жасырын әрекет ететін адамдар тарапынан бейтарап объектілерге қарсы зорлық-зомбылық формасын алатын ақпаратқа, компьютерлік жүйелерге, компьютерлік бағдарламаларға және өндеуге ойдан жасалған, саяси дәлелді шабуыл»болуы мүмкін.

Лаңкестердің саяси мақсаттары екі топқа бөлінуі мүмкін: ішкі саяси және сыртқы саяси.

Ішкі саяси мақсаттарға мемлекет, оның органдары, қоғамдық және өзге де мемлекеттік емес ұйымдар, халық қатысушылары болып табылатын мемлекетішілік қатынастар саласында қол жеткізіледі. Мақсаттардың осы түрінің құрылымында мемлекеттің аумақтық тұтастығын бұзуға бағытталған немесе ел шекараларының өзгеруіне байланысты емес мақсаттарды бөлуге болады. Ішкі саяси мақсаттарға егеменді мемлекеттің

аумақтық бөліктерін конституциялық емес бөліктен және жаңа дербес мемлекет құрудан тұратын сепаратистік мақсаттар жатады.

Сыртқы саяси мақсаттарды мемлекетаралық байланыстар саласындағы террористік қызмет субъектілері жүзеге асырады. Олардың ішіндегі ең кең тараған қатарына нақты елдің тұрақсыздануын, басқа мемлекеттермен қарым-қатынасының өзгеруін жатқызуға болады. Бұдан басқа, сыртқы саяси мақсаттар тізбесіне мыналар кіреді: аумақтың бір бөлігін шетелдік тәуелділіктен бас тарту нәтижесінде жаңа мемлекеттер құру; халықаралық аренада нақты мемлекеттің беделін түсіру; аймақтық немесе халықаралық жанжалдарды шешуге бағытталған халықаралық акцияларды бұзу, жекелеген мемлекеттердің саясатына қарсы наразылық білдіру және т. б.

Қазіргі уақытта идеологиялық негіз бойынша лаңкестерді жіктеуге әртүрлі тәсілдер қалыптасқан: «басқалар», «нацистер», «этно-сепаратистер», «исламистер» және басқалар.

Террористік іс-әрекет уәждеріне сүйене отырып, Э. Н. Ожиганов терроризмнің мынадай түрлерін атап көрсетеді: террористердің түрлі уәждемесіне байланысты экономикалық, этникалық, саяси және әлеуметтік болып бөлінеді. (7-кестеде көрсетілген).

7-кесте.

Терроризмнің түрлері мен уәждемесінің арақатынасы

№ р/с	Терроризм түрі	Субъектілер	Себептері	Нысандар
1	Экономикалық	Жеке тұлғалар, көлеңкелі экономика топтары	Сатып алу	Жеке тұлғалар, корпорациялар, мемлекет
2	Этникалық	Этникалық топтың радикалды бөлігі	«Басқа» этникалық топтың ресурстарын басып алу	Этникалық топ, моноэтникалық мемлекет
3	Саяси	Саяси топтың радикалды қанаты	Билікті басып алу	Билікке ие адамдар мен топтар, халық
4	Әлеуметтік	«Үздік» идеологияның топтары мен тасымалдаушылары	Әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізу	«Өзге» әлеуметтік құрылымы бар мемлекет, оның халқы

Экономикалық терроризм толығымен «прагматикалық» мақсаттарға – ақша немесе өзге де материалдық игіліктер алуға бағытталған.

Этникалық – «жұмсақ» түрлерде басқа этникалық топтан ресурстардың бір бөлігін алып кетуге, ал қатаң түрде - «басқа топтың» барлық ресурстарын алып кетуге және оны жоюға бағытталған.

Саяси жағдайға кейбір топ билікті басып алу мақсатында саяси жағдайды тұрақсыздандыру үшін теракт ұйымдастыру жағдайларын жатқызуға болады.

Әлеуметтік терроризм тек билікті басып алу үшін ғана емес, әлеуметтік құрылысты өзгерту мақсатында билікті басып алу үшін де лаңкестікті жүзеге асырумен байланысты. Әлеуметтік терроризмге солрадикалды және діни жатқызуға болады – дәл осы жағдайда әлеуметтік жүйенің өзгеруі басты бұрышқа қойылады.

В. Постольник терроризм түрлерінің мынадай сыныптамасын ұсынады: 1) саяси терроризм; 2) әлеуметтік терроризм; 3) ұлттық терроризм; 4) аумақтық-сепаратистік терроризм; 5) дүниетанымдық терроризм; 6) биологиялық терроризм; 7) қылмыстық терроризм.

В. Постольник террористік іс-әрекет түрлерін жіктеуде, сондай-ақ терроризм акцияларының түрлерін анықтауда түрлі тәсілдер бар екенін атап өтті: мысалы, әуе кемесін басып алу көбінесе әуе терроризмінің түріне жатады. Ең алдымен, бұл террористік актінің түрі, өйткені терроризм нақты іс-әрекет, акт түрінде іске асырылады. *Осыған орай террористік актілерді келесі түрлерге жіктейді:*

Диверсия зиян келтіру және адам құрбандарын шақыру мақсатында көлік құралдарын немесе ғимараттарды жару жолымен жүзеге асырылады, кейде адамдарды жою үшін ашық кеңістікте жүргізіледі (мысалы, жанжал аймағында уландырғыш заттардың тозаңдануы). Диверсиялар дәрежесі бойынша ең қуатты психологиялық әсерге жетеді.

Ұрлау, әдетте, оған қоғамның назарын аудару алатын маңызды фигуралар ұшырайды: белгілі саясаткерлер, шенеуніктер, журналистер, дипломаттар, саяси талаптарды орындауға қол жеткізу, немесе үстем жіктерді қорқыту немесе ұйым қызметіне қаражат алу үшін (көбінесе Баск террористері, Латын Америкасының партизандары пайдаланады).

Хайджекинг-көлік құралын: ұшақ, темір жол поезы, автомобиль, кеме. Әлемдегі ең жиі «скайджекинг» деп аталатын ұшақтарды басып алу. Бұл акциялар 60-шы жылдары шыңға жетті (барлық актілердің 38% - ы әуе желілеріне шабуыл жасауға тура келді) және ХХ ғасырдың соңына қарай 12% - ға дейін қысқарды.

Қастандық пен кісі өлтіру-терроризмнің негізгі әдістері. Олар қарулы топтармен жүзеге асырылады, демонстрациялық атаулылығымен ерекшеленеді, сондықтан тар аудиторияға мақсатты психологиялық әсер ету үшін тиімді.

Тонау (экспроприация) қазіргі уақытта «қызыл» бағдарлы экстремистердің террористік іс-әрекетін жүргізудің негізгі құралдарының бірі. Күрес жүргізу үшін қаражат алу мақсатында де, насихаттау

мақсатында де өткізіледі. Ең көп көрініс – революциялық тұрақсыздандыру кезеңінде.

Қарулы шабуыл, әдетте, өлімге ұшырамай және мүлікке шамалы зиян келтірмей. Егер Қарулы операцияларды жүргізу қабілетін көрсету қажет болса, террористік ұйымдар ірі ауқымды операцияларды жүргізу тәжірибесі әлі жинақталмаған кезде, не белсенді жұмыс істейтін ұйымдардың өз қалыптасу кезеңінде жүргізуінің ерекшелігі болып табылады.

Кибертерроризм-компьютерлік желілерге шабуыл жасау. 90-жылдардың соңында пайда болды. Бұл құбылыстың теріс жағы: қоғамның қалыпты өмір сүруінің компьютерлердің сақталуына тәуелділігі, сондықтан рұқсат етілмеген қол жеткізу жолымен компьютерлерге шабуыл жасау ұйымдар мен мекемелердің жұмысын қамтамасыз етуге алып келеді.

Халықаралық лаңкестердің ұшуына көбінесе **ғимараттарды басып алу** елшіліктер ғимараттары, үкіметтік мекемелер, партия кеңселері ұшырайды. Шешендік лаңкестер мектеп және ауруханаларға шабуыл жасаған болатын. Террорлық акция ғимаратты басып алумен шектелмейді. Террористтер үшін сәтті болған жағдайда оларға тұтқындалған ғимаратты тастап кету мүмкіндігі беріледі, бұл әдетте кепілдікке алынғандардың жабылуына байланысты болады.

Терроризмге қарсы күрес жөніндегі мамандандырылған және айтарлықтай практикалық тәжірибесі бар арнайы қызметтер террористік топтар мен жекелеген террористердің сыныптамасын жүргізеді.

Мысалы, АҚШ-та келесі жіктеу қабылданды.

1. Билікті басып алуға және үкіметті басқару құқығын алуға немесе әлеуметтік немесе идеологиялық сипаттағы белгілі бір мақсаттарға қол жеткізу үшін елдің қолданыстағы басшылығын жылжытуға ұмтылатын саяси террористер.

2. Билік органдары мен қоғамдық құрылымдардың қызмет ету жүйесінің бұзылуына қол жеткізген анархист-террористер.

3. Қажет болған жағдайда террор әдістерін пайдалана отырып, байыту мақсатында заңсыз қызметті жүзеге асыратын қылмыстық элементтер.

4. Психикасы бұзылған, елеулі психикалық ауытқулар салдарынан террористік актілер жасайтын адамдар.

5. Лаңкестер, мүддесі үшін әрекет етуші билік құрылымдарының, – оларға өкілдері билеуші элитаның қолданатын террористік тактикасын нығайту үшін өз билігі мен мүмкіндіктерін арттыру бойынша қоғамды басқару.

6. Өз құқықтары үшін күресудің бейбіт жолдарын жоққа шығаратын және өзінің наразылығын көрсету және өз талаптарына назар аудару үшін

зорлық-зомбылықты пайдаланатын террористер, орта таптың өкілдері. Адамдардың осы санатына бұрын материалдық қамтамасыз етілген, бірақ экономикалық құлдырау, инфляцияның өсуі және т. б. нәтижесінде жұмыстан айырылған адамдар жатқызылуы мүмкін.

Жалпы мақсаттарды көздеген террористер идеологиялық бағыт бойынша не болмаса аумақтық белгісі бойынша жіктеуге болатын топтарды біріктіре отырып, бірлесіп әрекет ете алады.

Терроризм субъектілерінің идеологиялық бағыты бойынша:

1. Ұлтшылдық түркі топтар— өз қызметін өз мемлекетін (автономиясын) қалпына келтіруге (құруға) немесе өз талаптарына назар аударуға бағыттайды. Кейбір топтар саяси және ұлтшылдық мақсаттарды көздеуі мүмкін.

2. Діни итермелеуші топтар— өз қызметін олардан басқа дінді уағыздайтын адамдарға қарсы бағыттайды. Бұл санатқа, мысалы, олар кемсітушілікке ұшырайды деп мәлімдеген католиктерден тұратын ирландиялық террористік топ жатады. Олардың терактілері протестантияны ұстанатын адамдарға қарсы және Ұлыбритания үкіметіне қарсы бағытталған.

3. Экологиялық проблемаларды шешуге әрекет ететін топтар. Жалпы олар террористік емес, олардың кейбіреулері қоршаған ортаны қорғауға бағытталған өз талаптарына назар аудару үшін террористік әдістерді пайдалана алады. Мұндай топтар өз мақсаттарына қол жеткізу үшін ядролық объектілерді, гидроэлектрстанцияларды және басқа да құрылыстарды істен шығаруға қауіп төндіреді.

4. Жалдамашылар тобы. Қазіргі уақытта жалдамалыларды тартумен айналысатын және жақсы төлем үшін Тапсырыс берушіге жер шарының кез келген нүктесінде оларды беруге қабілетті бірнеше ұйымдар бар. Мұндай топтың мысалы-француз ұлттық легионы, ол әлемнің барлық елдерінде жалдамалаушыларды тартуда. Бірнеше елдердегі (аймақтардағы) немесе жеке алынған елдегі жағдайды тұрақсыздандыруға қабілетті жалдамалы топтар қандай да бір идеологияны ұстана алады, бірақ көбінесе ақша үшін жұмыс істейді.

Аумақтық белгісі бойынша терроризм субъектілері мынадай түрлерге бөлінеді:

Бір немесе бірнеше елдің басшылығынан көмек ала алатынымен, әдетте, дербес әрекет ететін және қандай да бір нақты Үкіметтің бақылауында болмайтын **трансұлттық топтар**. Түрлі мемлекеттер мен аймақтарда әрекет ете отырып, осындай топтардың мүшелері белгілі бір саяси «идеяны» іске асыруды жақтаушылар болып табылады.

Халықаралық топтар трансұлттық сияқты өз ықпалын бір мемлекеттің шекарасынан тыс жерлерге таратады, алайда олардың қызметін қандай да бір елдің үкіметі бақылайды не жібереді. Ол бұл

топтарды оның мүддесінде әрекет ететін өзіндік қарулы күштер ретінде, бірақ мемлекеттің құқықтық бақылауынан тыс жерлерде пайдалана алады.

Жергілікті топтар бір ғана мемлекеттің аумағында дербес әрекет етеді.

Осылайша, терроризм көпполикпен қатар, ол әлі де қарқынды, сондықтан оның түрлерінің толық тізбесін елестету екіталай. Терроризм типологиясы туралы мәселе-пікірталас сипатындағы мәселе. Қазіргі уақытта бүкіл әлемде терроризмнің жандануы, оның ауқымының, нысандары мен көріну салаларының артуы байқалады. Мамандардың пікірінше, жақын болашақта терроризм тез дамып, түр-түрі өзгеріп, жаһандануы мүмкін. Сондықтан бүгінгі таңда террористік қауіп-қатерлердің алдын алу және қарсы тұру үшін барлық күштер мен ресурстарды біріктіру өте маңызды. Терроризмге қарсы іс - қимылдың мемлекеттік стратегиясының негізгі мақсаты-террористік акциялардың алдын алу және оларды барынша тиімді жолын кесу жолымен азаматтарды, қоғам мен мемлекетті Террористік қатерлерден сенімді қорғауды қамтамасыз ету.

8.2. Терроризмнің психологиялық аспектілері.

Психологтар терроризмді талдаудың негізгі бағыттарын атап көрсетеді: терроризм табиғатын зерттеу, осы құбылысқа психология тұрғысынан түсінік беру, терроризм идеологиясының терең факторларын түсіндіру; сенімді жүйені құруға барынша жемісті әрекет жасау: жеке тұлғаны, әлеуметтік топтар мен қоғамды физикалық және психологиялық зорлық-зомбылықтың қуатты факторларының бірі ретінде лаңкестіктен қорғау; нақты террористік белсенділікке тактикалық қарсы тұру.

Психологиялық ғылым өкілдері халықаралық терроризм сын-қатерлеріне мынадай бағыттар бойынша ден қоя алады:

- әлемдік қоғамдастықта бейбітшілік мәдениетін қалыптастыру және мәдениетаралық диалогты дамыту;

- терроризмге қарсы күрес саласында жұмыс істейтін персоналды іріктеу және даярлау сияқты салаларда әлеуметтік білім мен сараптамаларды қамтамасыз ету;

- террористік ұстанымдарды, ой-пікірлерді, фанатизмді, экстремизмді, гетеростереотиптерді қалыптастыру тәсілдерін түсіндіру;

- зорлық-зомбылық және терроризм актілерінің құрбандарымен жұмыс істеу;

- адамның гуманистік ұстанымдары мен бағдарын;

- терроризмнің нақты аспектілері мен мәселелеріне қолданбалы және эмпирикалық зерттеулер жүргізу.

Саяси психология тұрғысынан терроризм-бұл оппоненттің психологиялық жағдайын зорлықзомбылық әдістерімен, шектеусіз өркениетті моральмен және халықаралық құқықтармен тұрақсыздандыру есебінен адамдар арасындағы саяси үйлесімсіздік мәселелерін күшпен шешу.

Терроризм-бұл әрдайым қоғамға шақыру. Оның негізінде құнсызданған адам өмірі жатыр. Сондықтан оның психологиялық ерекшеліктерінің бірі-**көрсету**.

Террорлық актілерге жиі қауіп-қатер, бопсалау, адамдарды қорқытуға есептелген басқа да әрекеттер жатады. Жалпы ұйымдасқан қылмыс пен терроризм қоғамда құбылыстардың белгілі бір даму деңгейінде әлеуметтік-деструктивті салдарлар тұрғысынан оның ең қауіпті түрлерінің бірі ретінде ұлттық қауіпсіздікке қатер төндіруі мүмкін.

Психологиялық себептер мен лаңкестіктің уәждемесі мәселесі жүйелі сипатқа ие. Террористік белсенділік қоғамның тұрақтылық дәрежесіне қарай-әлеуметтік, саяси, этностық, діни немесе өзге де жанжалдардың себебі, салдары, ілеспе факторы немесе нысаны болуы мүмкін.

Психологиялық тұрғыдан алғанда, барлық қоғамдық үдерістерді детерминациялайтын объективті факторлар **жеке және топтық санада**

адамдардың мінез-құлқын тікелей уәждемелік реттеуіштер болып табылатын орнату, стереотиптер және детерминациялаушы психологиялық жай-күй нысанында өзінің әлеуметтік-психологиялық көрінісін табады. Сондықтан терроризм себептері мен уәждемесі мәселесін екі аспектіде қарастыру заңды: біріншіден, қоғамның **психологиялық жағдайында** дағдарыстық құбылыстардың объективті параметрлерінің психологиялық көрінісі тұрғысынан; екіншіден, нақты террористік іс-әрекетті уәждеудің салыстырмалы психологиялық зерттеулерінің нәтижелері тұрғысынан.

Лаңкестіктің уәждеу мәселесін зерттейтін психологтардың көпшілігі террористер арасындағы айқын психопатология өте сирек нәрсе, және бұл бекіту үшін негіз бар екенін атап өтті. Сонымен қатар, жеке тұлғалық бейімділіктерді бөліп көрсетуге болады.:

✓ **тұрақты агрессивті**-қорғаныстық дайындықпен проекциялау жолымен өз «мен» қорғанысын қорғауда аса жанама орналасу; жеке бірегейліктің жеткіліксіздігі, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, жеке тұлғаны ыдырату элементтері; топқа қосылу қажеттілігі, яғни топтық сәйкестендіру немесе қатыстылық;

✓ **қоғамға өзінің сәтсіздігінің себептерін көрсетуге бейім** әлеуметтік әділетсіздіктің үлкен дәрежесін уайымдау (сыртқы бақылау локусы);

✓ **әлеуметтік оқшаулану және иеліктен айыру**, қоғам жиегінде болу және өмірлік перспективаның жоғалуы.

Лаңкестік топ психологиялық тұрғыдан алып тастайды у индивидтің толық немесе расщепленность психоәлеуметтік бірегейлік. Ол өзін біртұтас тұлға ретінде сезінуге мүмкіндік беретін, оның өзіндік сана-сезімінің және өмірдің мәнін табудың маңызды компоненті, қуатты рухани, құндылық және мінез-құлық стереотипизациясы ол үшін тұрақтандырушы психологиялық негіз болып табылады.

Терроризмге қарсы іс-қимылда түбегейлі маңызды сәт террористік ұйымдардың уәждемесін дұрыс түсіну болып табылады.

Осыған байланысты терроризмді зерттеуде және жеңуде әлеуметтік психологияның маңызы ерекше. Дәл осы әлеуметтік психология адамдар арасындағы тікелей қарым - қатынаста, микро-және макроортаның өзара іс-қимылында терроризмнің жасырын тетіктері мен терең тамырларын анықтауға мүмкіндік береді.

Террористің психологиялық табиғатын зерттеуге белгілі әлеуметтік психолог Дмитрий Вадимович Ольшанский үлкен үлес қосты.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Ольшанский Дмитрий Вадимович(1953-2003), әлеуметтік психолог, саясаттанушы, публицист. Саясаттану докторы және психология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық ақпараттандыру Академиясының академигі. 1000-нан астам жарияланымдардың, Ресейде

және шетелде шыққан 20-ға жуық кітап пен кітапшалардың авторы. Д. В. Ольшанский-ресейлік саяси психология мектебінің негізін қалаушылардың бірі. Ол саяси көшбасшылық теориясын, саяси элиталарды, жаппай сананы және сайлаушылардың мінез-құлқын зерттеуге үлкен үлес қосты. ММУ, МГИМО, шет тілдер институтында ғылыми және оқытушылық қызметпен белсенді айналысты, Ресей білім беру академиясында тұлғаның саяси психологиясының зертханасын басқарды. 1985-1987 жылдары Ольшанский Ауғанстан президентінің саяси кеңесшісі Наджибулла болып жұмыс істеді, «ұлттық татуласу» саясатын әзірлеуге және Кеңес әскерлерін Ауғанстаннан шығаруға қатысты.

Д. Ольшанский бөлді үшін көптеген лаңкестер қарапайым синдромдар кедергі келтіретін шешу күрделі этикалық және моральдық мәселелердің олар да негізінде жатыр, олардың террористік іс-әрекеттер мен сөз сөйлейді қозғаушы себеп болған террористік [27].

«Зомби Синдромы»

Бұл синдром тұрақты түрде көрінеді, және ол кісен емес, табиғи, органикалық қасиеттер, аса дайындық (шабуылға дайын болу), жаудың жаппай сипатымен кең тараған дұшпандық, ең қиын ұйымдасқан жауынгерлік әрекеттерге паранойялық тұрақты ұмтылу сияқты көрінеді. Өмірде бұл-өзін-өзі растауды және өзінің ауқаттылығын растауды үнемі қажет ететін «жауынгер синдромы». Психопатолог мамандардың пікірінше,»Зомби синдромы» созылмалы қатыгез эго-күйзеліс жағдайында тұлғаның ұзақ мерзімді патологиялық дамуының шекті көрінісі деп қарастыруға болады. «Зомби синдромы» айқын көріністерін мономаниакалды параноидты психопат тәрізді синдромның бір түрі ретінде қарастыруға болады.

«Зомби синдромы» бар адамдар үнемі «соғыста» тұрады (кейде оларды «соғыс псалары»деп атайды). Жауынгерлік іс-қимылдар болмаса да, олар бейбітшілік пен тыныштық жағдайынан барынша қашады, өздері іздейді және жауынгерлік қақтығыс жағдайын жасайды. Мұндай адамдар тез және оңай жау бейнесін қалыптастырады. Жауды қудалауда олар мазасыз, аяусыз және суық-қатқыл. Жауынгерлік жағдайда олар суда балық сияқты сезінеді. Мұндай өзін-өзі сезіну негізсіз: мұндай адамдардың арасындағы ұрыс шығындары ешқашан болмайды, дегенмен, сирек кездесетін шығындар әдетте форсмажорлық мән-жайлармен немесе олардың өздерінің тұрақты аса дайындықта болу ережелерін өрескел бұзушылықтарымен байланысты.

«Зомби синдромы» бар террористер үшін әдетте атлетикалық емес, керісінше, диспластикалық және(немесе) тіпті астеникалық денелі тән, алайда күшейтілген спорттық жаттығулардың көп жылдық тәжірибесі оларды гиперкомпенсацияланған атлеттермен жасайды. Олардың атынан

парамимия жиі байқалады. Олардың ерекше «аң» пластикасы кенеттен «жабық диагональ» деп аталатын (Л. Выготскийдің классификациясы бойынша) моторлы ыңғайсыз болу дәрежесімен ауыстырылуы мүмкін (әсіресе қарама-қарсы жынысты адамдармен қарым-қатынас кезінде). Жауынгерлік қақтығыс жағдайында олардың мінез-құлқы әдетте асексуалдылықпен сипатталады.

Бейбіт уақытта, тұрақты жағдайда олар жыныстық серіктестерді іздеуде елеулі қиындықтарға тап болады-мүмкін, олардың осал және әскери емес жағдайларда жоғары сезімталдығына байланысты. Тұлғааралық қарым-қатынаста олар өте тар эмоциялық бай бауырмалдық шеңберімен ерекшеленеді. Бейбіт жағдайларда «Зомби» бірінші кезекке эмоциялық дисгармония көріністері шығады, бұл ретте оның құрылымында парадоксальдік, салқындық, бензитивтілік, брутальдік және шизотимге тән символдық неологизм жиі жарылғыш, тұтқырлық, баяулылық (брадипсихия) және метафорикалық олигофазиямен, яғни қосарлы, шизоэпилептоидты конституция қалыптасады. Бұл дисгармония құқыққа қарсы әрекеттерден шыға алады (табады).

Мамандар «высмышек», «зарниц», «инсайт» (ойындар) түріндегі қысқа мерзімді эпизодтарда сөзсіз психопатологиялық «бірінші дәрежелі симптомдар» (ізге түсу идеялары, ментальды автоматизм феномендері, тіпті императивті галлюциноз) деп санайды. Олар күрделі жауынгерлік іс-қимылдарға тиімді қатысуға көмектеседі, сөзсіз және бақылаусыз бағынуға, командир бұйрықтарын жедел, ішкі жанама емес (ой-пікірсіз) орындауға, жағдайдың дамуын алдын ала, алаңдататын (инсайт тетігі бойынша) жауынгерлік жағдайдағы іс-қимылдарға көмектеседі.

«Зомби синдромы» байқалатын адамдар-тұрақты агрессивті дұшпандық сыртқы жағдайларға бейімделу механизмі ретінде әрекет ететін тамаша сарбаздар. Олар әрдайым «соғыста», жауынгерлік қақтығыс жағдайы - олардың табиғи» тіршілік ету ортасы». «Зомби синдромы» - қауіпсіздіктің рефлекстері. Соғыстағы негізгі «қауіпсіздік рефлекстерінің» бірі сеннен екі-үш метр радиуста (денені лақтыру дистанциясы) бөтен адам болатын жағдайларға жол бермеді.

«Рэмбо Синдромы»

«Рэмбо синдромы» «термині Вьетнамдағы американдық соғыс ардагері туралы фильмдердің белгілі циклынан кейін бірден пайда болды және таралды, үйге қайтып келген, бірақ бейбіт өмірде «өзін таба алмаған» және терроршы болған сияқты. Төтенше жағдайлардағы адамдардың мінез - құлқын зерттеу жөніндегі мамандар «Рэмбо синдромы» - бұл шекті өрнек, өте тұрақты невротикалық құрылымның ұзақ мерзімді қалыптасуының нәтижесі, қатты сезімге ұмтылу мен алаңдаушылық, кінә, ұялу және оларға өзінің қатысуы үшін алаңдату арасындағы еңсерілмейтін интрапсихиялық жанжал деп есептейді. Бұл құрылымның негізгі сипаттамасы өзіне ерікті

жүктелген ауыр, бірақ асыл альтруистік міндеттердің «миссияның» санасы болып табылады.

Бір жағынан, кез келген террорист революция жасайды, не адамзатты құтқарады, не өз халқын босатады - оның «миссиясы» әрқашан жоғары, ауқымды және асыл. Ол оны ерекше жағдайға қойып, бірқатар қарапайым адамдардан бөліп алады. Екінші жағынан, кез-келген террорист өз тобына, ұйымына керек-жарақтарын ең көп бағалайды. Жағымсыз сыртқы бағалар мен өзін-өзі бағалаудың тұрақсыздығы болған жағдайда, оған ұйым бойынша өздерінің ең болмағанда жолдастарының тарапынан сөзсіз оң көзқарас қажет. Бұл көбінесе жоғарыда аталған «кәсіби міндеттер» сезімін береді, оларды өзін-өзі өлтіруге сабырлы дайындықпен, бірақ «аутоагрессивтілік» түрінде айқын немесе тіпті жасырын мазохизмсіз орындау қажет.

«Миссионерлік» - «Рэмбо синдромының» негізгі психологиялық өзегі. Ол «жай ғана» өлтіре алмайды (бірақ біледі) - ол міндетті түрде жоғары нәрсе үшін мұны істеу керек.

«Рэмбо синдромы» бар адамдар әрдайым тыныш, рутин қызметіне бейімделуде үлкен қиындықтарды бастан кешіреді, жиі қарапайым өмірде скуки мен өзінің дәрменсіздігін сезінеді. Олар үнемі жағдайды, басқа адамдарды және өзін «қозғауға» ұмтылады, «батырлық жеңу» қажет қиындықтарды жасай отырып, жиі жасанды түрде (әдетте, белгісіз болса да). Сол арқылы олар үнемі төтенше жағдай ошағында суперэкстремалдық жағдайда болуға тырысады. Қысылтаяң жағдайдың ең маңызды және ең маңызды сипаттамалары «рухқа жақын шеңбер» және «ойын ережелерінің болуы» болып табылады. Үшін маңызды оның ішінде болып табылады, және «жауап беруге мейірімділікпен арналған» жамандық емес алдында да қандай қауіп орындау кезінде сонымен қатар, олар өздері деп санайды «мәртебелі миссиясы». Сондықтан айқын «Рэмбо синдромы» адамдар әрдайым ерікті. Олар өзін - өзі шектеуге бейім, әдетте тоқтаусыз және ауыр ар-ождан, тіпті «өз» - ға қатысты альтруистикалы; кейде олар жай ғана ашық таңқаларлық-ең алдымен өз көмегінің жиі ұсыныстарымен. Ештеңе жасамайсың: террор - ерікті іс. Жиі олар өте әсерлі және тіпті жарақат.

«Рэмбо синдромы» бар адамдардың ұраны қазіргі кезде жастар арасында танымал «экстрим» сөзі болып табылады: олар барлығында ең жоғары, экстремалды деңгейде өмір сүруге тырысады. Мамандар, мысалы, мұндай өте көрнекі бөлшекті атап өтеді: «Рэмбо синдромына» ерекше өзіндік ерекшелігі экстремалды жағдайларда жыныстық тұрғыдан өзін-өзі көрсетуге өте айқын ұмтылыс береді. Мәселен, төтенше жағдайлар ошақтарында олардың аса бояулы эскападалары мен жыныстық «ерліктері» объективті түрде тіркелді. Тыныш, рутинді жағдайларда «Рэмбо синдромы» бар адамның бейімделуінің қиындықтары ұзақ уақытқа дейін келетін алкогольді эксцесстермен жиі өтеледі. «Рэмбо синдромы» бар Террорист-бұл жоғары мақсат үшін қорқыныш пен қорқынышты

сепкен адам, алайда ол жол немесе басқа мақсат болғандықтан емес, басқаша өмір сүре алмайды.

«Камикадзе-шахид синдромы»

Террорлық акт барысында өз құрбандарымен бірге өзін құртатын жанкештілерді «камикадзе» деп атайды - осы немесе басқа мақсаттарға жету үшін өз өмірін құрбан еткен жапондық самурайлармен ұқсастығы бойынша. Осы синдромның негізгі психологиялық сипаттамасына ең алдымен өз өмірінің өзі құрбандық түрінде өзін-өзі өлтіруге экстремалды дайындық жатады.

Террорист-камикадзе, қандай да бір себептер бойынша, өз өмірін беру мүмкіндігіне бақытты және мүмкіндігінше жаудың ең көп санын сол жарыққа алып шығу мүмкіндігіне ие. Бұл үшін камикадзе психологиялық тұрғыдан кем дегенде өлімнің өз қорқынышын жеңуі керек. Бұл қандай да бір себептердің - үлкен сугестивті күшке ие психологиялық факторлардың әсерінен болады. Мұндай факторлар кейбір идеялар (мысалы, патриотизм идеясы), күшті сезім (жауға жек көру), эмоциялық күй (кураж деп аталатын) болуы мүмкін. Психологиялық тұрғыда ең жарқын жағдай ислам өлім-жітімі-шахидтермен сыналатын жағдайлар кешені болып табылады.

«Шахид синдромы» - бұл қазіргі әлем үшін ең өзекті» камикадзе синдромының « ерекше Ислам түрі. «Хамаз» қозғалысы өз содырларына үйретеді: «Аллаһ ұлы және сен-оның қылышысың. Алла үшін өлім-Жұмаққа жол». Аллаһтың елшісі (Аллаһтың оған игілігі мен сәлемі болсын), Аллаһтың игілігі мен сәлемі болсын!» бұл үшін Құдайдың және сыйақылықтың аты дереу жұмаққа түсіп, онда ол жайлы болу үшін керемет жағдай күтеді. Атап айтқанда, райда оны сәнді тамақ пен сусындар (шербет сияқты), сондай-ақ мүлдем көрінбейтін жыныстық рахат үшін дәл жетпіс қыз күтуде. Сонымен қатар, ол:» Аллаһтың елшісі (Аллаһтың оған игілігі мен сәлемі болсын) Демек, бұл кейбір білім (маңызды емес, шынайы немесе жалған), оларға мүлдем мызғымас сенімге қосылған.

Жанкешті-шахидтыңиманының тереңдігі мен шынайылығытуралы бір-бір бөлшектерін ғана айтуға болады. Израиль арнайы қызметі шахидтермен жиі кездескен практикасында бір анықтағаны, сақталып қалған жекелеген жағдайларда ислам террористерніңмәйіттері ең бір қызықты ерекшелігі: жыныс мүшелерішүберектермен және, үстіне ескі, сыммен жабылған және оралғанболады. Бұл феноменді арнайы зерттеуде мынадай құпияны ашты: бұл террористік акт жасау кезінде тасымалдаудан еріксіз тұқым жоғалтудың алдын алу үшін сақтық шарасы ретінде шахидтермен арнайы жасалғаны анықталды. Шахидтердің ұрығын олардың әрбір жетпіс қызын жұмаққа күтетіндер үшін арнайы сақтау қажет деп санайды.

Түсініксіз мінез-құлық, қарапайымөзін өзі қорғау инстинктіне қайшылық көрсеткендіктен, лаңкестердің басшыларын қанағаттандырады. Олар өзін-өзі өлтіретін фанатиканың өлімі оны барлық күнәдан тазалап, тікелей жұмаққа жібереді деген сенімге барынша қолдау көрсетеді. Әрине, камикадзенің душмандық нұсқасы оңай емес. «Шахид» өлімнің- сенім мен өлімге дайын болуы оны қорғай алады, ерлік жасауға мүмкіндік береді деп саналады. Бұл догмаға сенім өте күшті.

Өз өлімге дайын болу - жапон камикадзе немесе ислам шахидіне тән феноменге назар аудару маңызды. Өлімге дайын болу әрқашан кез келген елдің террористерінің, халықтар мен діни нанымдардың ортасында өте маңызды абырой болып саналды.

Бүкіл әлемнің бір ұйымның ауқымына дейін тарылуы - «камикадзе синдромы» тағы бір маңызды психологиялық ерекшелігі. Патопсихологияда **«туннельді көру»** синдромы бұрыннан белгілі: аса құнды идея («фикс идеясы») билігінде бола отырып, адам оған айналадағы ештеңе байқамай ұмтылады. Ол тек «туннельдің соңында жарықты» көреді. Сондықтан көптеген лаңкестердің анық интроверттілігі, олардың «мәңгілік қарым-қатынас», «өз өмірін болашаққа арнау» деген жиі ықыласы, замандастардың бағаламауы кезінде «болашақ ұрпаққа» деген сенім. *«Камикадзенің негізгі мотиві.* «Камикадзе синдромы» бар адамға ең қанағаттану формуланың екінші бөлігі емес (бұл ең табиғи болар еді, өйткені бұл - террордың мақсаты), атап айтқанда, бірінші, яғни өзін-өзі өлтіруге дайындық және осындай өзін-өзі өлтіруден алда болатын рахат алу. «Камикадзе синдромы» - бұл өзінің дәрменсіздігін тану. Бір нәрсе үшін өз өмірін беру-бұл оның құндылығын «бірдеңеге» қарағанда төмен деп білетіндігін, ал өзін - өзі «бірдеңеге» қол жеткізу нәтижелерін ұнатпайтынын білдіреді. Террор террористке өз азабы арқылы парадоксалды рахат әкеледі және өлім өзі арқылы мүмкін.

Террористік топ психологиясы

Ислам дінінде детұлғалық ерекшелік және ұжымдардың ұйымдастыру ерекшеліктерінің мөрлері бар. Атап айтқанда, оларға жеке шешім сомасымен салыстырғанда топтық шешімнің үлкен тәуекелдігінде тұратын **«тәуекелдің жылжуы»** феномені тән. Топ неғұрлым қауіпті жоспарларды қабылдайды, барынша батыл міндеттер қояды. Террор объектісі неғұрлым маңызды фигуралар немесе символдар болады, және сайып келгенде топ мемлекеттің кәсіби ұйымдасқан қарсысына тап бола отырып, өзінің өмір сүруін аяқтайды. Әрине, бұлайда болып тұрады. Дегенмен, бірнеше өзге ерекшеліктерге тән террористік топтардың өзге де түрлері бар.

Лаңкестік топ ретінде ерекше үлгідегі шайка немесе банда» аралық» тобында жатады өйткені, бұл орын аралық орын екі полюспен берілген шкалада жатады. Бір шеткі нүктеде - әлеуметтік топтың мүшелері ретінде жоғары ұйымдастырылған, ұйымшыл, жұмыс істейтін адамдар ұжымы. Қарама-қарсы шеткі нүктеде-өз әрекеттерін эмоцияларға негіздейтін

жасырын, тәртіпсіз басшылықпен сипатталатын және кейбір жағдайларда ол кіретін әлеуметтік жүйе шеңберінде жойғыш элемент болып табылатын адамдарды жинау. Тұтас емес, біріктірілген топтар да, тәртіпсіз, нашар жұмыс істейтін жинақтар да немесе топ та болып табылмайтын білім **«аралық топ»** ұғымына сәйкес келеді.

Мұндай топтар бірқатар ерекше ерекшеліктерге ие. Бір жағынан, олар өздерін «еркіндік үшін күресшілер» немесе «қасиетті кек алушылар» деп дәрежеленуі мүмкін. Екінші жағынан, олар өз әрекеттерінің қылмыстық сипатын толық түсінеді.

Екіншіден, мұндай топтың шектеулі тұтастығы. Ақырында террористік іс – әрекет – бұл уақытша жұмыс. Әдетте, террористік топ бір, сирек бірнеше акцияларды орындау үшін қалыптасады. Ол үнемі жұмыс істей алмайды (мысалы, ұзақ мерзімді сипаты бар террористік ұйымнан айырмашылығы). Сонымен қатар, террористік қызметтің қауіпті сипаты оның өмір сүру уақытын азайтады.

Үшіншіден, құрамның тұрақсыздығы. Шынында да, төтенше жағдайларда әрекет ететін топтың құрамы сөзсіз жиі өзгереді. Бір террорлық актіні дайындау барысында топ мүшелерінен еркін немесе еріксіз шығып кеткендердің көптеген мысалдары белгілі, сол кезде дереу алмастыруға тура келді.

Төртіншіден, топтың тұрақтамауымен топ мүшелерінің тұрақтамау факторы байланысты. Бұл топ мүшелері арасындағы тұрақты ішкі құрылымның пайда болуы мүмкіндігінен айырады. Дегенмен, мұндай топта функционалдық міндеттердің қатаң құрылымы бар.

Бесіншіден, алдыңғы факторлармен мүшелік құрамға қатысты күтулердің шектеулілігі байланысты. Кез келген террористік топтың «кадрлық резерві» шектеулі және топ мүшелері бұл туралы жақсы біледі.

Алтыншыдан, топ ішіндегі тәртіп нормаларының ең аз келісілуі. Шындығында, әдетте террористік топ мүшелерін біріктіретін ең көп нәрсе-функционалдық міндеттердің (террористік актіні дайындау және жүзеге асыру аясындағы еңбекті бөлу) барынша қатаң келісілуі және террористік іс-әрекеттің мәнін беретін кейбір ортақ идеяның болуы. Қалғандары-моральдық нормалар, қарым-қатынас нормалары, жеке мінез-құлық және т. б. - ең төменгі деңгейде келісілді.

Жетінші, салыстырмалы ретсіз басшылық. Мұндай топта әдетте тұрақты көшбасшы немесе ресми түрде тағайындалған басшы жоқ. Әдетте, тікелей басшылықты жүйелі басшылықты қамтамасыз ете алмайтын орта, өте құнды тұлғалар жүзеге асырады.

«Аралық топтардың» құрылымын әлеуметтік-психологиялық зерттеудің аздаған әрекеттері мүшелікті ұйымдастыруда үш деңгейді бөлуге мүмкіндік береді.

Топтың ортасында бірінші деңгейде психологиялық тұрғыдан тұрақсыз топ мүшелері – **басшылар** орналасқан. Бұлар шайканы көп қажет адамдар. Бұл ядро-осындай топтарды басты цементтейтін күші. Олар топты ұстап тұрады немесе тіпті теседі және оны әрекет етуге мәжбүрлейді, үнемі жоспарлайды, тыңдайды және оның іс-әрекетін ұйымдастырады. Олар стратегиялық емес болса (бұл барлық ұйым басшылығының функциясы), онда аралық топ қызметінің тактикалық орталығы болып табылады.

Аралық топтың екінші деңгейі ретінде әдетте **топқа қатыстылығы** туралы мәлімдеуші адамдар көрінеді, алайда оның қызметіне белсенді қатысушы тек қазіргі уақытта өзінің эмоционалдық қажеттіліктеріне сәйкес. Топ құрылымының үшінші деңгейінде оның қызметіне жағдайдан оқиғаға қатысатын және өзін топпен сирек теңестіретін **шеткі мүшелер** болады. Әдетте, бұл террористердің «көмекші персоналы», «көмекшілері». Олар негізінен мән-жайлардың тоғысуы нәтижесінде террористік актіге қатыса алады, әрі олардың өздері де, топтың басқа да мүшелері де оларды тең құқылы мүшелер деп санамайды. Террорлық топтар көбінесе мұндай адамдарды барлық қолда бар ақпаратпен бөліспей және негізгі топқа қауіп төнген жағдайда олардың биліктеріне оңай тапсыра отырып «қараңғы» деп пайдаланады. Террористік топтың мөлшерін, әдетте, егер топ оның бір бөлігі болып табылса, бүкіл ұйымның басшылығы анықтайды. Өз бетінше террористік топтар туралы сөз болған жағдайда, мөлшері нақты ұйымның міндеттеріне және топтың негізгі мүшелерінің эмоционалдық қажеттіліктеріне байланысты болады.

Террорлық топтың әлеуметтік-психологиялық функциялары, шын мәнінде, оған мүшелікті уәждеумен байланысты. Әдетте, мұндай топ әртүрлі жеке қажеттіліктерді көрсету және жеке мәселелерді шешу үшін ыңғайлы құрал ретінде жұмыс істейді. Тәлімгерлер үшін мұндай топ аса қуатты ұйым ретінде көрінеді, ол арқылы олар мыңдаған адамдардың өмірін бағындырады және бақылайды. Неғұрлым талап етілетін әлеуметтік ұйымдарда бір нәрсеге қол жеткізе алмайтын топ мүшелері үшін тез және кенеттен зорлық-зомбылық жасау мүмкіндігі әлеуметтік алға басудың және беделге ие болудың құралы болып табылады. Кейде топ оларға қиын және талапшыл қоғам қоятын скучно және қатал наразылықтардан күтудің ыңғайлы уақытша құралы ретінде жұмыс істей алады.

Қорытындылар:

Терроризм көріністеріне қарсы күрестің қазіргі жай-күйі сапалы жаңа деңгейге шықты және басқа елдермен және халықаралық ұйымдармен тек ведомстволық емес, мемлекеттік деңгейде де тығыз ынтымақтастыққа жаңа талаптар алды.

Барлық жоғарыда тиіс адамдарды жіберу, оларды шешу жолдарын іздестіру лаңкестік мәселелері. Бұл жерде терроризм психологиясынан

бастау қажет, өйткені ол лаңкестердің мақсаттары мен міндеттерін түсіну үшін аз зерттелген. Ол үшін терроризм идеологиясының таралуын болдырмау жөніндегі шаралар кешенін әзірлеу және жүзеге асыру, құрбандарға көмек көрсету, халықпен арнайы насихат жұмыстарын жүргізу, терроризмге және оның салдарларына қарсы күрес үшін мамандандырылған бөлімшелер жасақтау қажет.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. «Террор» ұғымының мазмұнын ашып, оған анықтама беріңіз.
2. «Терроризм» деген не, террор мен терроризмнің арақатынасы неде?
3. Терроризмнің пайда болуының негізгі себептерін атаңыз.
4. Терроризмнің пайда болуының психологиялық алғышарттарын ашыңыз.
5. Терроризм қандай нысанда көрінуі мүмкін.
6. Терроризмнің психологиялық жағын ашыңыз.
7. Терроризмнің негізгі түрлерінің типологиясын схемалық түрде көрсетіңіз, оларға сипаттама беріңіз.

9-ТАРАУ. ТОБЫР ПСИХОЛОГИЯСЫ

Дәріс. Қорқыныш психологиясы. Тобырдың психологиялық феномені.

Қазіргі адамның өмірі үнемі қорқынышпен толы. Бұл балалық шақтан келген қорқыныш, тыйым салынған тілектер салдары, психикалық жарақат салдарынан болған қорқыныш немесе шешілмеген мәселе болуы мүмкін. Кез келген жағдайда қорқыныш - бұл психиканың қорғаныш функциясы, ол шынайы өмірде адамға көптеген мәселелер әкеледі. Қорқынышты жеңе алмаймыз, бірақ оның психологиялық шығу тегін біле тұра, оны басу оңай және бұл өміріңізді жеңілдетуге болады. Психология адамның қорқынышыназ уайымдағысы келетін эмоциялар ретінде қарастырады. Адамдарды қорқыныш уайымының өзі қорқытады.

Үрей мен қорқыныш психологиясы дүрбелең шабуыл түрінде көрініс беретін және адамның психикасына ғана емес, оның бүкіл ағзасына да елеулі зиян келтіретін үрейленудің түрлерін зерттейді. Бұл жағдайда үрейдің дүрбелең түрі соматикалық тамырларға ие және жүйке және жүрек-қантамыр жүйесі ауруларының дамуына әкелуі мүмкін. Осылайша, адамдар көп жерде түсініксіз қорқыныш көрінісінің ең жиі түрі бас айналу, қалтырау, кеңістікте бағдарданудың жоғалуы және ауаның жетіспеуі болып табылады. Мұндай симптомдар өзіне және фобия - белгілі бір жағдайларда немесе оқиғаларда ғана пайда болатын қорқыныштың ерекше түрлері.

9.1. Қорқыныш психологиясы. Адамның қауіптілікке психологиялық реакциясы.

«Қорыққанға қос көрінер».

Мәтел

Қорқыныш мәселелерін зерттеуге алғашқы талпыныстар және оның пайда болу себептері философияда оның барлық ғылыми мектептері мен бағыттарында (Аристотель, Платон, М. Монтень, Г. Гоббс, Р. Декарт, Б. Спиноза, И. Кант, Л. Фейербах, Р. Банайский, С. Кьеркегор және т. б.) қабылданған. Шетелдік психологияда қорқыныш мәселесімен С. Холл, 1895; У. Джеймс, 1884; Д. Уотсон, 1920; З. Фрейд, 1913, 1927; К. Изард, 1980; Дж. Грей, 1971; Дж. Боулби, 1973; Ф. Зимбардо, 1991; Ф. Римаан, 1999; А. Фрейд, 1991, 1993; А. К. Хорни, 1993; Г. Эберлейн, 1981; П. Жане, 1984; Э. Фромм, 1992 және басқа да көптеген ғалымдар айналысқан.

Психологияда қорқыныш мәселесін және оның пайда болу себептерін зерттеуге И. М. Сеченов, 1947; И. П. Павлов, 1977, 1994; Л. С. Выготский 1982; А. И. Захаров, 1986, 1992, 1995, 1998; В. И. Гарбузов, 1990, 1994;

М. И. Буянов, 1988; А. М. Прихожан, 1977, 1994; Д. 1964, 1969; Б. И. Кочубей, Е. В. Новикова, 1988; О. Кондаш, 1973, 1981 және басқалар өз үлесін қосқан.

Ч. Спилбергер, 1966; Ж. Нюттен, 1975; К. Изард, 2000; Х. Хекхаузен, 2001; К. Хорни, 1997; Ч. Рикрофт, 2001; Р. Мэй, 2001; Х. Айзенк, 2001 және т.б.). Ф. Б. Березин, 2001; А. М. Прихожан, 1987; В. М. Астапов, 1992; А.Т. Злобин, 1991; т.б. көптеген зерттеулерінің арқасында отандық психологияда бұл термин, анық және жалпыға бірдей қабылданған.

Алайда, психологиядағы «қорқыныш» терминінің көп мағыналы және семантикалық белгісіздігі оны әртүрлі мағынада қолданудың салдары болып табылады. Бұл гипотетикалық, «аралық айнымалы» және күйзеліс факторларының әсерінен пайда болған уақытша психикалық жағдай, әлеуметтік қажеттіліктердің фрустрациясы және туыстық ұғымдардың көмегімен ішкі факторлар мен сыртқы сипаттамалардың сипаттамасы арқылы берілетін жеке тұлғаның қасиеті және мотивациялық жанжал.

Қорқыныштың негізгі ұғымдары, оның функциялары мен көріністері

Американдық психолог *Дж. Уотсон* (1920) қорқыныш - бастапқы (ашкөз, махаббат) қатар тұрған, туғаннан бастап пайда болатын іргелі, туа біткен эмоция. Сонымен бірге ол висцералды реакциялардың ерекше түрі ретінде қорқынышты анықтайды. Оның пікірінше, қорқыныштың одан әрі дамуы шартты рефлексдер негізінде жүреді. Мұндай пайда болған қорқыныш бастапқы тітіркендіргіштің белгісіздігінен айтарлықтай тұрақтылыққа ие. Адам тұлғасының құрылымына ерекше көзқараспен швейцарлық психолог және философы *Карл Юнгтың* көзқарастары ерекшеленді, ол өте маңызды үдерістер саналы және бейсаналық шекарада «Эго» және «көлеңке» тап болады деп болжады. Эго тұлғаның саналы бөлігі болып табылады, ал көлеңке-бұл бейсаналық ядро, оған индивидууммен әлеуметтік нормалармен үйлеспейтін немесе идеал туралы жеке адамның қазіргі көзқарастарына қайшы келетін тілектер кіреді. Эго мен көлеңке саналы және бейсаналық айналы шекарада бір - бірінің өзара көрінісі болып табылады. Көзқарасқа сәйкес, К. Юнга жеке тұлға құрылымында көлеңке орнын толтырушы функцияны орындайды, демек, өмірде бейсаналы адам-батыл, ал «ішіндегі» батыл адам. Осылайша, «абсолюттік» қорқақ немесе мінсіз батыр болмайды, өйткені адамның көлеңкесі әрдайым сыртқы көрінген сапаның кері көрінісін береді. Осыған орай, пациенттің қорқынышымен жұмыс істейтін психотерапевтің міндеті біраз мағынада жеңілдетіледі, өйткені пациентке қорқынышпен күресу үшін қажетті ресурстар сыртқы әлемде емес (бұл өте қиындау), оның өзінде қысуға болады.

3. Фрейд (1927) қорқыныш - аффективті жағдай және ең алдымен сезінуге болатын нәрсе екенін айтты. Бұл сезім сәтсіздікке тән. З. Фрейд нақты қорқынышты және невротикалық қорқынышты ажыратады. Нақты

қорқыныш-қауіпке биологиялық реакция, ол жүгіру рефлексімен байланысты және оны өзін-өзі сақтау инстинктінің көрінісі ретінде қарастыруға болады. З.Фрейд невротикалық қорқыныш «күту қорқынышы, байқаусыз эмоциялық реакция ретінде» деп анықтады. Невротикалық қорқыныш сыртқы әлемге қарағанда, бірінші қорқыныштың қауіптілік көзі ішкі болып табылады.

Ф. Б. Березин (2001) субъектіде белгілі бір іс-әрекеттер арқылы қауіп жойылуы мүмкін деген түсінік тудыратын нақты дабыл ретінде қорқынышты анықтады. Құбылыстардың қорқыныш ұғымының арасында қорқыныш, қорқу, жасқаншақтау, үрей, фобия, невротикалық қорқыныш, дүрбелең пен үрей түріндегі аффектілік қорқыныш (З. Фрейд, 1913, 1927, В. С. Дерябин, 1974, Ф. Б. Березин, 1976, А. И. Захаров, 1986, 1995 және т. б.).

Эмоциялар психологиясында қорқыныш пен күйзеліс сияқты жағдайлардың арақатынасы туралы сұрақ ерекше қызығушылық тудырады.

Күйзеліс концепциясының негізін қалаушы *Ганс Селье* (1982) осы ұғыммен белгілі бір гуморальды жүйелерді белсендіруді қамтитын ағзаға кез келген күшті және ұзақ әсер етуді байланыстырды. Адамның тіршілік әрекетінің барлық саласына жалпы бейімделу синдромы ретінде күйзеліс туралы түсінікті тарата отырып, Селье қ. келесі ережелерді тұжырымдады: *«күйзеліс - бұл жай ғана жүйке кернеуі емес; күйзеліс әрдайым зақымданудың нәтижесі емес; күйзелістен аулақ болуға тырысу керек емес (сонымен қатар бұл мүмкін емес). Кез келген белсенділік пайда болатын қиындықтарға бейімделу функциясын атқаратын күйзеліс механизмін іске қосады»* (Селье қ., 1960). Осылайша, күйзеліс кез келген қызметтің табиғи және қажетті компоненті болып табылады, ол бір жағынан қызмет уәждерінің өзара әрекеттесуі нәтижесінде пайда болатын кернеу жүйесін білдіреді, және екінші жағынан жағдай, және қызмет құралдары.

Кейбір зерттеушілер алғашқы және екінші жағынан қорқыныш пен алаңдаушылық айырмашылықтарын қарастырды.

Р. Мэй (1950) қорқынышпен салыстырғанда қауіпке алғашқы, қарапайым реакция ретінде дабыл береді. Осындай көзқарасты **Ф. Б. Березин** де ұстанады (1976), ол дабылдың пайда болуына және өсуіне қарай бір-бірін ауыстыратын алты «қиын» жағдайды бөліп көрсетті, бұл ретте қорқыныш анықталған дабыл нысанында төртінші кезеңде туындайды.

Сондай-ақ, әлеуметтік және биологиялық жағынан қорқыныш пен үрейлерді бөлу критерийі де бар.

Г. Салливан (1953) дабыл көзі маңызды адам, ал қорқыныш жалпы қажеттіліктерді депривациялау мүмкіндігімен байланысты. **А. И. Захаров** (1988) қорқыныш пен үрей арасындағы айырмашылықты жүргізе отырып,

дабылдың психикалық әсер етудің әлеуметтік нысандары, ал қорқыныш - инстинктивті екенін атап өтті. Осылайша, «қорқыныш» ұғымын түсіндіруде үлкен айырмашылықты атап өтуге болады. Бұл күнделікті тілде (қорқыныш-эмоциялар, сезім, аффект, сезім) қандай да бір дәрежеде салынған терминологиялық алшақтықтармен түсіндірілуі мүмкін. Екінші жағынан, зерттелетін құбылыстың феноменологиясы оны ретке келтіруді қамтамасыз ете алатын анық ажыратылатын белгілерге ие емес. Ең релевантты болып келесі анықтама табылады:

Қорқыныш-бұл күйзеліс факторларының әсерінен пайда болатын және белгілі бір түрде барлық психикалық процестерге әсер ететін уақытша эмоционалдық жағдай.

Қорқыныш-бұл индивидтің биологиялық немесе әлеуметтік өміріне қауіп төнген жағдайда пайда болатын және нақты немесе елестететін қауіптілік көзіне бағытталған эмоциялар.

Қорқыныш тудыратын қауіп адамның өмірі мен денсаулығына (мұндай қорқыныш біз биологиялық деп атаймыз), оның материалдық әлауқаты немесе қоғамдағы мәртебесіне (әлеуметтік қорқыныш) әсер етуі мүмкін, сондай-ақ материалдық растамасы жоқ, оның жеке ойының көрінісі (экзистенциалды қорқыныш) болуы мүмкін. Ауру мен басқа да азап түрлеріне қарағанда, өмір сүру үшін қауіпті факторлардың нақты әсерінен туындаған қорқыныш олардың алдын алу кезінде пайда болады.

Қауіптің сипатына байланысты қорқыныштың қарқындылығы мен ерекшелігі реңктердің кең ауқымында (қауіптену, үрқу, қорқу, қорқыныш,) түрленеді. Егер қауіптілік көзі белгісіз немесе түсініксіз болса, пайда болатын жағдай дабыл деп аталады.

Функционалдық қорқыныш субъектінің алдағы қауіп туралы ескертуіне қызмет етеді, оның көзіне назар аударуға мүмкіндік береді, оны болдырмау жолдарын іздеуге итермелейді. Қорқыныш аффект күшіне жеткен жағдайда (үрейлі дүрбелең, қорқыныш), ол мінез-құлық стереотиптерін (қашу, тұрақтау, қорғау агрессиясы) таңуға қабілетті. Адамның әлеуметтік дамуында қорқыныш тәрбиелеу құралдарының бірі болып табылады: мысалы, сотталудың қалыптасқан қорқынышы мінез-құлықты реттеу факторы ретінде қолданылады. Барабар емес реакциялар әртүрлі психикалық ауруларда байқалады. Кейде қорқынышты білдіру, мысалы, қорқыныш, ренжіту, жылау, жүгіру сияқты пікірлерді қажет етпейді. Басқа қорқыныш, дәлірек айтқанда қорқу туралы бірнеше жанама белгілер бойынша ғана айтуға болады - мысалы, бірқатар орындарға барудан, белгілі бір тақырыпқа кітаптар оқудан және сөйлесуден аулақ болуға, қарым-қатынас кезінде қымсыну мен ұялшақтық сияқты.

Дарвин: «Адамның аяқтары, қолдары, төменгі жағы дірілдейді, дауыс үзіледі. Қорқыныш кезінде көздер тыныш жағдайда («көз

қорқынышында үлкен») кең ашылған, төменгі қабақ кернеулі, ал жоғарғы қабағы сәл көтеріңкі. Қастар дерлік түзу және бірнеше көтеріңкі көрінеді. Қастың ішкі бұрыштары бір-біріне жылжиды, маңдайдағы көлденең әжімдер бар».

Қорқыныш кезінде қабылдау процестері тежеледі, ол тар, бір объектіде тоғыстырылады. Ойлау баяулайды, ригид болады, яғни икемділікті жоғалтады, шексіз қауіптер, сезімдер мен күмәндар. Екінші дәрежелі бөлшектер ең бастысы, ал қабылдаудың өзі тұтастықтан және тікелей жоғалады. Жад нашарлайды, назар көлемі тарылады. Осының бәрі адамның өзін-өзі бақылауының әлсіреуін көрсетеді, ол өзін қиын біледі. Адамдар өз сезімдерін сипаттай отырып, «жүректі өшіреді», «тыныс алады» дейді. Кейде қатты қорқыныш естен тану жүреді.

Қорқыныштың ең сенімді және дәл индикаторы мимика деп саналады. Қастың айқын үрлеуі кезінде қастар көтеріңкі және кеңсірікке сәл жинақталған, соның нәтижесінде маңдай ортасында көлденең әжімдер жиегіне қарағанда тереңірек. Көз кең ашық, жоғарғы қабағы сәл көтеріңкі, нәтижесінде көз ақуызы қабақтың және қарашықтың арасында жалаңаштанады. Ауыз бұрыштары күрт созылып, аузы ашық. Әйелдер адамға қарағанда адамның көрінісі бойынша қорқыныш сезімдерін бірнеше жақсы біледі. Осылайша, бұл эмоцияны әйелдердің 86,1% - ы мен ерлердің 78,6% - ы таныды. Жоғары эмоциялық реактивтіліктің теріс әсері қауіпті тітіркендіргіштің жаңашылдық, күтпеген және кенеттен әсер ету факторларымен күрделене түседі.

Қорқыныш функциясы

Зерттеушілер қорқыныш функцияларының арасында ең маңыздылары деп белгіледі:

- сигналдық (О. Мауер, 1939; Ф. Риман, 1999; Холл, 1912; К. Изард, 1980);
- бейімделген (У. Джеймс, 1884; В. Кэннон, 1927; К. Ланге, 1885);
- когнитивті (Холл, 1912);
- ұйымдасқан (А. Н. Леонтьев, 1971, 1975; А. Р. Лурия 1973).

Қорқыныштың негізгі функцияларын қысқаша қарастырайық:

1. Мотивациялық қызмет қауіпсіз өмір сүру ортасын іздеуге итермелеумен, қауіптілікті болдырмаумен және қауіпті жағдайлардың туындауының алдын алумен байланысты.

2. Бейімделу функциясы осы жағдайда қорқынышты бастан кешіру тәжірибесін алуды және абайлап мінез-құлықты көрсетеді.

3. Жұмылдыру функциясы қауіпті жағдайды еңсеру үшін энергия ресурстары мен ерік күшін жұмылдырумен байланысты. Адамдар қорқыныш кезінде осындай физикалық күш пен жылдам жүгіруді

көрсеткен көптеген жағдайлар белгілі, олар әдеттегі жағдайда барлық күш-жігерге қарамастан қол жеткізе алмаған.

4. Бағалау функциясы – бұл қауіптілік және одан қорғалу дәрежесін бағалау. Бұл функцияны авторлардың сипаттаған түрінде бөлу күмән тудырады, өйткені адам жағдайды эмоцияның көмегімен емес, өзінің ақыл-ойының көмегімен бағалайды. Сондықтан бұл қорқыныш қызметі туралы емес, келесі туралы айту заңды.

5. Сигналдық-бағдарлау функциясы: қорқыныш-өзін-өзі сақтауға байланысты мінез-құлықтың белгілі бір түріне адамды бағыттайтын қауіп туралы ескертетін белгі.

6. Ұйымдастыру немесе реттеу функциясы авторлардың ойы бойынша, қорқыныш салдарынан мойынсұнумен және тыңдауымен байланысты.

7. Әлеуметтендіру функциясы: қоғам үшін мінез-құлық үлгілерін көрсету. Қорқыныш әлеуметтік қолайсыз қасиеттерді басады және адамның әлеуметтік қажетті қасиеттерін қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл функцияны таңдау, шын мәнінде, алдыңғы функцияны қайталайды (жазалау алдында қорқыныш). Бұдан басқа, қорқынышты қараудың биологиялық ұстанымынан әлеуметтік позицияға көшу «бағыттарды аудару» деген мағынаны білдіреді, олардың мінез-құлықты ұйымдастырудағы рөліне қорқыныш функциясынан. Бұл ескертуді авторлардың келесі «функцияларына» жатқызуға болады.

8. Болжамдық функция бірқатар жағдайларда адамдардың мінез-құлқының типтік нұсқаларын болжауға мүмкіндік береді. Шын мәнінде, қорқыныш көрінісінің үш нұсқасының болуын ескере отырып, мұны жасау өте қиын: қадам, жүгіру және «жауынгерлік қозу» (агрессия). Мұндай болжам үшін адамның психологиялық ерекшеліктерін білу қажет.

9. Мағыналы функция авторлар жазғандай, жеке тұлға құрылымында жаңа түзілімдердің қалыптасуына ықпал етеді (әлем суретінің өзгеруі, дүниетанымның қайта ойлауы, Жаңа мағыналы түзілімдердің қалыптасуы). Әрине, егер баланы үнемі ұратын болса, онда оның адамдарға деген қарым-қатынасын өзгертуге болады, бірақ бұл адам қорқыныш емес, қорқынышты қолданатын жағдайлар адамның әлемге деген көзқарасын өзгертуі үшін пайда болады.

Осылайша, қорқыныш функцияларын аталған тізімде жағдайды қабылдау мен бағалауға, салдарды болжауға байланысты мінез-құлықты ұйымдастырудағы оның рөлі туралы сөз болып отыр. Сонымен қатар, функцияға адамның мінез-құлқын ұйымдастыруда осы эмоцияны ойнай алатын рөлдер де кіреді. Сол қорқыныш функциясының бірі – қорғаныс, яғни қауіптің алдын алуға көмектесетін ағзаның энергетикалық резервін жұмылдыру.

Дабыл

Дабыл-бұл болашақ оқиғалар туралы шашыраңқы, ұзақ және күлкілі қорқыныш. Ол (мүмкін және болмайды!) адам үшін нақты қауіп әлі жоқ, бірақ ол оны күтуде, әзірге оны қалай жеңуді білмейді. Кейбір зерттеушілердің пікірінше, алаңдаушылық-қорқыныш, қайғы, ұят және кінә сезімі. Дабыл үшін (және көптеген қорқыныш түрлері үшін) көп жағдайда ойдың келесі барысы тән: адам өзінің өткен немесе қоршаған өмірінен қолайсыз немесе қауіпті оқиғалардың мысалдарын табады, содан кейін бұл тәжірибені өз болашағына көрсетеді. Мысалы, итті алыстан көргенде, бір кездері оны ит тістеп қойғанын және оның осындай жағдайды қайталамас бұрын қорқынышы бар екенін еске алады. Бұл ретте адам онымен емес, басқа адамдармен болған немесе жалпы ойластырылған оқиғалар туралы қорқыныш пен үрей тудыруы мүмкін.

Фобия

Фобия (грек. phobos-қорқыныш) - белгілі бір (фобиялық) жағдайда субъектіні қамтитын және вегетативті дисфункциялармен (жүрек соғуы, мол тер және т.б.) ілесе жүретін нақты мазмұндағы қорқыныштардың барабар емес уайымдары. Фобиялар невроздар, психоздар және бас миының органикалық аурулары шеңберінде кездеседі. Фобиялардың белгілі бір мінез - құлықтық көріністері бар, олардың мақсаты-фобия затынан аулақ болу немесе қорқу, ритуалданған іс-әрекеттердің көмегімен қорқынышты азайту. Невротикалық фобиялар, «жасушада» невротик бейсаналықты «жасырады», ол үшін шешілмейтін қақтығыстан, әдетте бейнелі ойлау қабілеті бар және сонымен бірге белгілі жан инерттілігі, вегетативті тұрақсыздығы бар адамдарда пайда болады. Пациенттер айтқан жүздеген фобиялар бар, бірақ олардың кейбіреулері ресми түрде бар деп танылды. Ең көп таралған түрлер-элеуметтік фобиялар, ұйқы немесе сәулелену алдында қорқыныш сияқты түрлері сирек кездеседі.

Фобия тізімінде шамамен жүздеген түрлі қорқыныш нұсқалары бар.

Ең кездесетін түрлері төменде көрсетілген:

- аграфобия-үлкен ашық кеңістік алдындағы қорқыныш;
- арахнофобия-өрмекші алдындағы қорқыныш;
- верминофобия-микробтар мен вирустардан қорқу;
- геронтофобия-қарт адамдар алдындағы қорқыныш;
- гидрофобия-су кеңістігі алдындағы қорқыныш, сұйықтықты пайдалану (негізінде - өлімнен қорқыныш);
- гипнофобия-ұйықтау алдында қорқыныш, ұйқы;
- демофобия-тобыр алдындағы қорқыныш;
- зоофобия-жануарлардың белгілі бір түрінің алдында қорқыныш;
- ксенофобия-бейтаныс адамдардан, бөтен адамдардан қорқу;
- клаустрофобия-жабық кеңістіктің қорқынышы;
- радиофобия-сәулелену көздері алдындағы қорқыныш;

- социофобия-әлеуметтік қорқыныш, адамдар алдындағы қорқыныш;
- танатофобия-өлім қорқынышы;
- фотофобия-жарық алдындағы қорқыныш (бұл жағдайда кез келген жарық ашық көрінеді).
- номофобия-ұялы байланыс болмас бұрын қорқыныш және ұялы телефон арқылы біреуге хабарласу мүмкіндігі;
- аблуттофобия-өз денесін тазарту алдында қорқыныш;

Адам қорқынышының себептері

Психология тұрғысынан қорқыныш-бұл қандай да бір қауіпке реакция ретінде сақтау инстинктінің негізінде пайда болатын психиканың жағдайы. Қорқыныш себептері әлі күнге дейін психологтардың пікірталастарын тудырады. Ең парадоксальды және сонымен қатар, қызықты теориялардың бірі-Зигмунд Фрейд қорқыныш тұжырымдамасы.

Көптеген жылдардағы клиникалық бақылаулар мен зерттеулерден кейін ол қорқыныш мүлдем объект жоқ деген қорытынды жасады. Психоанализдің негізін қалаушы қорқыныш объектсіздік пен белгісіздікке тән деген гипотезаны ұсынды.

Зерттеушілер қорқыныш тудыратын түрлі себептерді атап өтеді.

Дж. Боулби қорқудың себебі қауіп төнетін нәрселердің болуы да, қауіпсіздікті қамтамасыз ететін нәрсенің болмауы да болуы мүмкін деп санайды (мысалы, бала үшін ана). Дж. Боулби қорқыныш себептерінің екі тобын бөлді: табиғи ынталандыру және олардың туындылары.

7-сурет. Қорқыныш ынталандырулары

Ағылшын психиатры және психоаналитик *Дж. Боулби* қорқыныштың туа біткен детерминанттары шынымен жоғары қауіп ықтималдығы бар жағдайларға байланысты деп санайды. Ынталандыру туындылары табиғи ынталандыруларға қарағанда мәдениет пен мән мәтіннің әсеріне көп бейім. Дж. Боулби жалғыздық қорқыныштың ең терең және маңызды себебі деп санайды. Ол бала кезінде де, қартайғанда да аурудың қауіп-қатері жалғыз болғанда да айтарлықтай артатынымен байланыстырады. Сонымен қатар, бейтаныс және кенеттен стимуляция өзгерістер сияқты табиғи қорқыныш ынталандырулары жалғыздық аясында айтарлықтай қорқады.

Американдық психолог *К. Изард* қорқыныш себептерін сыртқы (сыртқы процестер мен оқиғалар) және ішкі деп бөледі. Ол соңғысына емделуді және гомеостатикалық процестерді (қажеттіліктерді), сондай-ақ когнитивті процестерді, яғни адамның еске алу немесе болжау кезінде қауіптілік танытуын жатқызады. Сыртқы себептерде ол тек қана үйренудің нәтижесі болып табылатын қорқыныштың мәдени детерминанттарын (мысалы, әуе дабылының сигналы) көрсетеді. Қорқыныштың салдары: сенімсіздіктің эмоциялық жағдайы, күшті жүйке күйзелісі, жеке тұлғаны қашуға, қорғауды іздеуге, құтқаруға итермелейтін.

Қорқыныш физиологиясы

И. П. Павлов (ғалым - физиолог, медицина бойынша Нобель сыйлығының бірінші орыс лауреаты) қорқынышқа реакция-бұл мидың үлкен жарты шарының қабығының жеңіл желуімен табиғи рефлектің, пассивті-қорғаныстық реакцияның көрінісі деп санайды.

Америкалық зерттеушілер адамның жүйке жүйесі басқа адамның атынан оның эмоциялық жағдайы туралы ақпаратты қаншалықты тез білуге шешім қабылдады. Басқа адамдардың бетінде қорқыныш пен үрей білдіру, адамдар кез келген басқа эмоциялардан тез және анық ажыратылады. Қорқыныштың эмоциялық процесі көңілдің көп шоғырлануын тудырады, ал психологтар адамның миы қорқыныш пен қорқыныш көрінісіне мұқият болғанын түсіндіреді, өйткені бұл эмоцияның басқаларында болуы бақылаушыға қауіп төндіруі мүмкін. Жануарлардың қорқынышы көбінесе «аулақ болу реакциясында» көрінеді, дегенмен, қорқыныш пен үрей сезімінің қозғалу реакциясы механизмдерінің бөлек өкілдігін куәландыратын жеткілікті фактілер жинақталды. Мысалы, маймыл миындағы күмбез аймағының тітіркенуі эмоционалды боялған жүгіруден басқа қашуға әкеледі, өйткені маймылдар жасыруға тырыспайды (Delgado, Mir, 1967). Егер маймылдар жиынтығының тікелей стимуляциясы қорқыныш белгілерінсіз «суық» жүгіруді байқауға мүмкіндік берсе, онда егеуқұйрықтардың электр тырысу талмасы, керісінше, қорқыныштың жалпы танушылық реакциясына әсер етпей, (Misanin, Smith, 1964) шартты рефлекті басады.

Қорқыныш пен қозғалыс белсенділігінің эмоциялары арасындағы арақатынас қимыл белсенділігі тірі адамның басқа қажеттіліктеріне

байланысты болатын жағдайларда одан да күрделі сипатқа ие болады (П. Симонов, 1970). Дәл осындай қатынастар «ашық алаң» деп аталатын жағдайда байқалады, онда белгісіз кеңістік алдында қорқыныш пен оны игеру қажеттілігі кездеседі (Whimbey Deneberg 1967). Егеуқұйрықтардың қабырғаларының бұзылуы «ашық алаң» алдында қорқыныштың күшеюіне алып келеді және қозғалыс белсенділігін төмендетеді.

Миндале тәрізді кешеннің бұзылуы тікелей қарама-қарсы нәтиже береді (Corman, Meyer, Meyer 1967). Иттердегі миндалинді алып тастау классикалық қорғаныс шартты рефлексдерін бұзады, онда ауру тітіркенуі сөзсіз және аспаптық әсер етпейді. Үрейдің сыртқы көріністерін жою, бадамның базолатералды бөлігінің стимуляциясы шартты қорғаныс рефлексін (Фонберг, 1965) жүзеге асыруға кедергі келтірмейді.

Зерттеушілер адамда да сезімнің пайда болуын көрсетті. **В. Смирнов** (1976) Бадам ядроларының стимуляциясы кезінде емделушілер қорқыныш, ашулану, жарықтық және сирек - рахат жағдайларының пайда болуы туралы хабарлағанын атап өтті. Шетелдік зерттеушілер бадам тітіркенген кезде галлюцинация, қорқыныш, үрей және асқазандағы висцералды сезімдер тіркеледі, бұл әсерлер электродтардың оқшаулануына ғана емес, науқастардың жеке ерекшеліктеріне байланысты. Қорқыныш туралы хабарлаған субъектілер ММРІ тестінің психастения шкаласы бойынша жоғары индексті, ал галлюцинация туралы хабарлаған науқастар - шизофрения шкаласы бойынша жоғары көрсеткішті деп атап өтті (Halgren E. et al., 1978). Дегенмен, субъективті уайымдар сипаты мен мидың тітіркендіргіш аймағы арасындағы белгілі бір заңды байланыс бар. Мидің мезенцефалдық бөлімдерінің тітіркенуі кезінде емделушілерде әбігерсіздік және беймәлім сезім пайда болды, лимбикоретикулярлы жүйенің тітіркенуі кезінде қорқыныш пайда болды, себебі субъектіге түсінікті емес немесе соматикалық қозғалыстарға эмоциялық реакциямен байланысты болған, таламус пен бозғылт шардың орта орталығының тітіркенуі кезінде өлшеусіз қуаныш пайда болды, ал қалқа әсері айқын эйфорияға әкелді (Смирнов, 1976).

«Мандай қабық-гипоталамус» жүйесінің патологиясы гипоталамиялық вариант бойынша истерия береді немесе жаңа қабықтың алдыңғы бөлімдерінің артық ақауы жағдайында таңғыш күйдегі невроз, ал аурудан туындаған «гиппокамп-миндалина» жүйесі функцияларының бұзылуы жоғары зияткерлік функцияларды қозғамайтын, құрылымдардың (Смирнов, 1987) толыққанды қызметін қуалай отырып, неврастенияға әкеледі. Мазасыздық депрессиясы негізінде осы қажеттіліктерге тән тұрақты қауіп, субъектіге тәуелді белгісіз қауіп сезімдерімен сақтау қажеттілігінің созылмалы қанағаттанбауы жатыр.

Қорқыныштың эмоциясы, ең алдымен, Корт асты құрылымдарында болып жатқан үдерістермен анықталса да, электроэнцефалография (ЭЭГ) көмегімен мидың үлкен жарты шарының қабығында да белгілі бір

өзгерістерді тіркеуге болады. Осылайша, ауырсынуды күтетін қорқыныш эмоциясын қалыптастыру кезінде ЭЭГ-да (Лукьянов, Фролов, 1969) өзгерістер болды. Бұл ретте эмоциялық қозудың орташа дәрежесі альфа-ритмнің басым жиілігінің жиынтық энергиясының күшеюімен қатар жүреді, ал эмоциялық кернеу дәрежесінің одан әрі өсуі жиі және бір мезгілде баяу (2-3/сек) тербелістердің жиынтық энергиясының күшеюіне алып келді. Осы тәжірибелердегі дабыл деңгейінің өсуі альфа-ритм спектрінің «шайылуы», яғни оның десинхронизациясы арқылы жүрді.

Соңғы екі онжылдықтардың зерттеулері қорқыныш сезімі мидың оң жақ жарты шарында көбірек оқшауланды деп болжауға негіз береді. Мысалы, Контакт линзаларының көмегімен оң және сол жақтағы көру өрісінде әртүрлі мазмұндағы фильмдерді көрсету оң жақ жарты шарушылық жағымсыз, қорқынышты, ал сол жақ - жағымды және күлкілі (Dimond, Farrington, Johnson, 1976) бағалаумен байланысты екенін көрсетті. ЭЭГ талдауы ұқсас көріністі береді: оң эмоциялар кезінде сол жарты шарның алдыңғы аймағы, теріс болса - оның алдыңғы аймағы белсендіріледі. Бұл жағдайда париеталды аймақ кез келген эмоцияларда оң жақта белсендіріледі (Davidson et al.1979).

Қорқыныш түрлері

Қазіргі заманғы психология 29 негізгі қорқыныш бар деп есептейді, олар сандырақтау, аса бағалы және сезінетін болып бөлінеді.

Сандырақтау қорқынышы-бұл фобия себебін түсіндіру мүмкін емес. Мысалы, баланың шұлық киюден не үшін қорқатынын немесе қандай да бір тағамды жеуден бас тартатынын логикалық түсініктеме беру мүмкін емес. Мұндай қорқыныш адамда психикадағы ауытқулардың болуын жиі көрсетеді. Мұндай адамдар әдетте невроз клиникасының емделушілері болады.

Аса бағалы - қорқыныш, кейбір байланысты идеялар («идея фикс»). Мұндай идеялар әдетте белгілі бір өмірлік жағдайға байланысты, бірақ содан кейін адам бір нәрсе туралы ойлай алмайды деген мағынаға ие болады. Мұндай қорқыныштарға көпшілік алдында сөз сөйлеуден қорқу, кек алу, өлімнің қорқынышы, оттың қорқынышы және басқалар жатады.

Адам тек нақты жағдайларда ғана ***сезінетін қорқыныш*** - фобиялар. Ең көп таралған қорқыныш биіктік (гипсофобия), жабық кеңістіктен қорқу (клаустрофобия), ашық кеңістіктен қорқу (аграфобия) және тамақ ішуден қорқу (ситофобия).

Бұл бұзылулардың басты себебі қорқыныштың өзі емес, үрейлену. Адам онымен не болуы мүмкін деп алдын ала қорқады немесе ол болашақта уайымдауы мүмкін ауырсыну мен азап сезінеді. Бұл фактіні түсінетін адам өз қорқынышымен жұмыс істей бастайды және оларды өз санасында бас тарта алады.

Қорқыныш жағдайының көріну формалары

Алғашқылардың бірі (1927 жылы) белгілі орыс психологы және психиатр **Н.Е. Осипов** қорқыныштың әр түрлі түрлерін бөліп, саралауға тырысты. Ол адамның нақты қауіптілігін қабылдау кезінде қорқыныш пайда болады деп жазды, құпиялы, фантастикалық қабылдау кезінде - үрей, ал бір - бірінің комбинациясын қабылдау кезінде-қорқу. Қорқыныш бір уақытта қауіптіліктің кез келген сәттері болған кезде сыналады. **О. А. Черникова қорқыныш көрінісінің** келесі түрлерін атап көрсетеді: қорқу, қауіптену, үрей, үрку, сенімсіздік, сандырақтау, дүрбелең, күйзеліс.

Қорқыныштың астениялық және стеникалық нысандары

К. К. Платонов атап өткендей, қорқыныш екі негізгі формада – астениялық және стениялық түрінде көрінеді.

Астениялық форма пассивті-қорғаныс реакцияларында (мысалы, жалпы бұлшықет кернеуімен саты, ашытқы – «мезеттік өлім рефлексі») және белсенді-қорғаныс реакцияларында – қауіпті нәтиженің алдын алу (жүгіру) үшін немесе қатермен күресу үшін өз мүмкіндіктерін жұмылдыруда көрінеді.

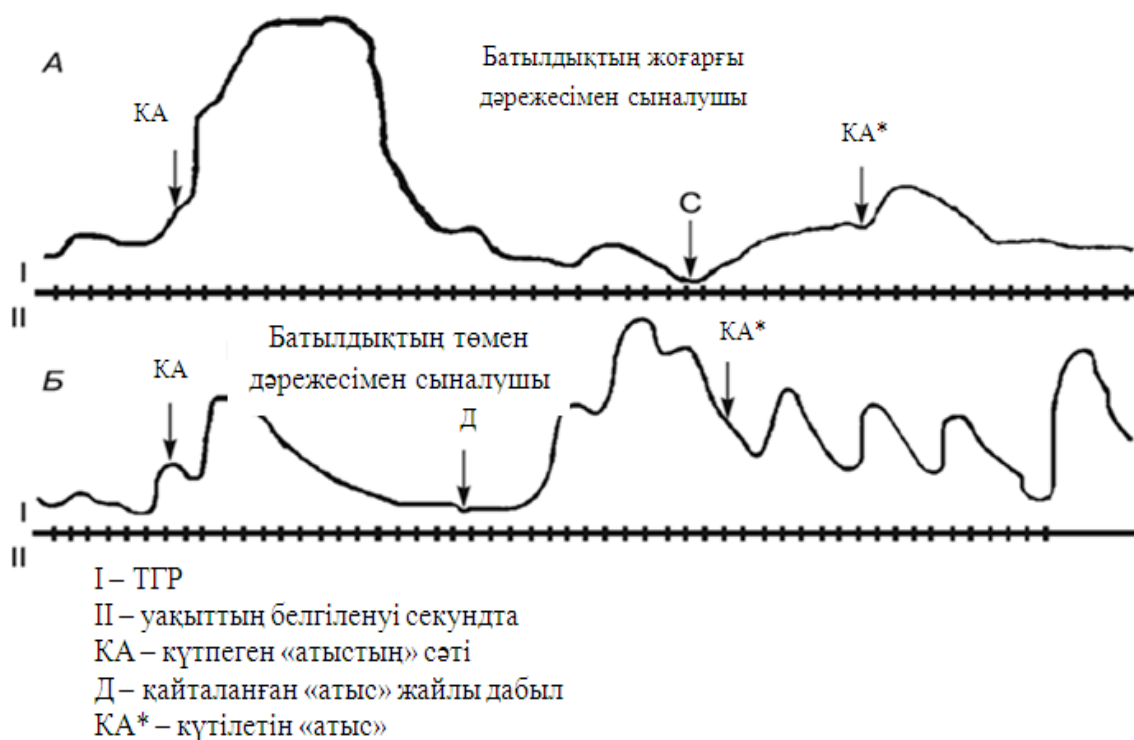
Қорқыныштың стеникалық көрінісі «жауынгерлік қозу» күйінде, ал шын мәнінде – агрессивті мінез-құлықта көрінеді. Ол қауіпті сәтте белсенді саналы қызметпен байланысты және оң боялған болуы мүмкін, яғни адам өзіндік ләззат және психикалық белсенділікті арттырады. Бұл А. С. Пушкин жазған «қорқынышпен уайымдау»: «жүрек үшін әсері бар ұшырағандардың бәрі өлімге ұшырап, өлімге әкеп соқтырады» («Оба кезіндегі мейрам»).

Шошыну, қорқыныштың ерекше түрі ретінде

Қорқыныштың ерекше, фило және онтогенетикалық алғашқы түрі үрейлену немесе күтпеген (кенеттен) қорқыныш болып табылады. И.М. Сеченов атап өткендей - инстинктивтік құбылыс (сондықтан да К. Д. Ушинский оны инстинктивтік немесе органикалық, қорқыныш деп атады), ал нәтижесінде пайда болатын оның қорғаныс әрекеттері – еріксіз емес. Ол кенеттен пайда болған күшті дыбыс, қандай да бір объект немесе кенеттен пайда болатын кинестезиялық сезім (мысалы, тіректің жоғалуы) жауап ретінде туындайды және үш формада көрінеді: қоршалу, дүрбелең қашу және бұлшықет қозу. Ол үшін ағудың қысқа уақыттылығы тән: тез өтеді және қозғалу қозуымен ауыстырылуы мүмкін.

Ең жалпы рефлекторлық көріністері-бұл шабуыл. Вегетативті көріністер - тахикардия немесе брадикардия, бет қатуы, талу, аяқ-қолдың салқындауы, ауыздың құрғауы және т.б. Зәр шығару және ішектің босауы («аю ауруы») мүмкін.

8-сурет. Әр түрлі батылдық дәрежесі бар көшелердің TГP жеке көрсеткіштері: а-батылдық дәрежесі жоғары сыналушы; Б-батылдық дәрежесі төмен сыналушы

Д. Скрыбин, қорқудың реакциясы әртүрлі деңгейдегі батылдығы бар адамдарда әртүрлі екенін көрсетті. Батылдық деңгейі төмен адамдарда тамыр соғуының жиілеуі байқалады, ал оқтан кейін бірден жүректі қысқартуда «үзіліс» болады. Батылдығы жоғары адамдарда мұндай «үзіліс» жоқ. Қорқынышты адамдарда тремор батыл қарағанда әлдеқайда көп. Бірақ соңғыларда тері-гальваникалық реакция (TГP) айқын болуы мүмкін (8-суретте көрсетілген).

Қорқыныш

Қорқыныш (аффектінің бір түрі ретінде) - қатты қорқыныштың жағдайы, оның айрықша сипаты басымдылық (зәр шығару) болып табылады, кейде дірілдеу-жалпы, қорқыныш көзін жою бойынша белсенді реакцияның болмауы. Соқыр жануарлар ағзасының қорқытуға қорғаныш реакциясы болып табылады, егер қауіп жасырып қалу мүмкіндігі болмаса, ағзаның оған қарсы тұру мүмкіндігінен анық асып кетсе. Қорқынышты оқиғаларды (табиғи және техногендік апаттар, террор актілері және т.б.) қарапайым бақылаудан кейін де қорқыныш туындауы мүмкін, олар туралы естуге немесе басқаша сынауға жеткілікті болады.

Қалыс қалған қорқыныш

Қауіптілік минутында қауіпті жоюға бағытталған адам қорқынышты сезінбеуі мүмкін. Мұндай жағдайлар жол-көлік оқиғаларында жиі кездеседі. Осы мәселе бойынша американдық психолог **Пол Экман** былай деп жазады: *«Мен тек қана қауіпті жағдайда болған, жағымсыз сезімге таппаған және мазасыз ойлары болмаған адамдардан сұхбат алдым « » Егер құтқару үшін бірдеңе істеу мүмкіндігі болса, онда қорқыныш сезілмеді. Егер ештеңе істеу мүмкін болмаса және тек гажайыпқа құлап қалса, онда адамдарда жиі қорқынышты сезінеді. «...» Біз тікелей қауіп-қатерге қарсы іс-қимылға шоғырланғанда емес, өз құтқарушылығымызға ештеңе жасай алмайтын кездерде, барлық үрейлерді бастан өткереміз».* Алайда, қауіп-қатерге қарсы әрекет ізсіз өтеді. Қорқыныш және тіпті үрей кейінірек пайда болады, қауіпті жағдайдан шығу және бәрі аяқталғанын түсінгеннен кейін.

Осылайша, қорқыныш проблемасы алыс өткенге тамырымен кетсе де, әрдайым өзекті болып қалады, өйткені әзірше адам бар, онымен бірге қорқыныш да болады. Қоғам мен өркениеттің дамуына қарай ол жаңа формаларға ие болады, ал адамдар онымен күрестің жаңа тәсілдерін ойлап табатын болады. Қорқыныш адамның өмір сүруінің түрлі аспектілеріне күшті әсер ететін негізгі эмоцияларға жатады. Онтогенездің ең ерте кезеңдерінде қалыптасып, одан әрі бұл сезім өмір бойы адамға ілесіп жүреді.

Қорқыныш-біздің өміріміздің бір бөлігі. Адам әр түрлі жағдайлардағы қорқынышты бастан кешіреді, бірақ бұл жағдайлардың барлығы бір ортақ сипатқа ие: олар сезіледі, адам оның және оған жақын адамдардың тыныштығы мен қауіпсіздігіне қауіп төндіретін жағдай ретінде қабылдайды. Адамның әлеуметтік дамуында қорқыныш тәрбиелеу құралдарының бірі ретінде көрінеді: осылайша, сотталудың қалыптасқан қорқынышы мінез-құлықты реттеу факторы ретінде қолданылады. Қоғам жағдайында индивид құқықтық және басқа да әлеуметтік институттардың қорғауын пайдаланатындықтан, үрейге бейімділіктің жоғарылауы бейімделу мәнінен айрылады және дәстүрлі түрде теріс бағаланады.

9.2. Тобыр феномені және оның қалыптасу механизмдері.

Топ туралы түсінік әдетте адамның жеке тәжірибесінен туындайды. Іс жүзінде әркім қаптамада болды немесе оның мінез-құлқын сырттан көрді. Кейде қарапайым адамдық қызығушылыққа ие бола отырып, адамдар қандай да бір оқиғаны қарастырып, талқылайтын топқа қосылады. Сан жағынан өсе отырып, жалпы көңіл-күй мен қызығушылық тудыра отырып, адамдар біртіндеп тұрақсыз, ұйымдастырылмаған шоғырлануға немесе топпаға айналады.

«Тобыр» термині ХІХ ғасырдың соңы мен ХХ ғасырдың басындағы массалардың қуатты революциялық көтерілісі кезеңінде әлеуметтік психологиясына кірді. Сол кезде психологтар топ деп «еңбекшілердің қанаушылыққа қарсы ұйымдастырылған нашар сөз сөйлеуін» түсінді. Бұл мәселені зерттеуге бүкіл өмірін Француз психологы, социолог **Гюстав Лебон** (Ле Бон, фр. Gustave Le Bon; 1841-1931), басқа адамдардың массасындағы адамның мінез-құлқына әсер ететін психологиялық аспектілерді егжей-тегжейлі зерттей отырып, Г. Лебон атап өткендей: *«тобыр дауылмен көтерілген және әр жаққа тарайтын жапырақтарға ұқсайды, содан кейін жерге құлайды»* [19; 50].

Психологиялық тұрғыдан топ деп жалпы саналы мақсаты жоқ (немесе оны жоғалтқан) және, әдетте, эмоциялық қозу жағдайында болатын адамдардың бастапқы ұйымдастырылмаған (немесе ұйымшылдығын жоғалтқан) жиналуын түсінген жөн. Бұл, әрине, топ пайда болған кезде немесе оның іс-әрекеті процесінде қандай да бір ұйымдастырушы бастауды жүзеге асыратын күштер болмауы тиіс дегенді білдірмейді. Қоғамдық тәжірибеде кейбіреулер тобырды аспап ретінде пайдаланған кезде керісінше жиі кездеседі.

Осылайша, **тобыр**-мақсаттардың ортақтығы анық танылмаған, бірақ эмоционалдық жай-күй мен жалпы назар аудару объектісімен өзара байланысты адамдардың құрылымсыз жиналуы.

Топтан тыс мінез-құлықтың жаппай нысандарының субъектісі ретінде тобыр жиі болады:

- жалпы мүдделер негізінде туындайтын адамдардың үлкен тобы түсінілетін көпшілік, кез-келген ұйымсыз жиі, бірақ ортақ мүдделерді қозғайтын және ұтымды талқылауға жол беретін жағдайда міндетті болып табылады;

- байланыс, сыртқы ұйымдастырылмаған қауымдастық, өте эмоциялық және бір ауыздан әрекет ететін;

- көптеген аморфты топты құрайтын және өзінің көпшілігінде өзара тікелей байланыстары жоқ, бірақ қандай да бір ортақ немесе одан аз тұрақты қызығушылықпен байланысты индивидтердің жиынтығы. Осындай жаппай қызығушылығы, бұқаралы, жаппай көші-қон, жаппай патриоттық немесе өтірік патриотты бықсық көрсетіледі [23].

Топтан тыс мінез-құлықтың жаппай формаларында танылмаған процестер үлкен рөл атқарады. Эмоционалды қозу негізінде адамдардың басты құндылықтарын қозғайтын, мысалы, олардың өз мүдделері мен құқықтары үшін күреске әсер ететін қандай да бір әсерлі оқиғаларға байланысты стихиялық әрекеттер туындайды. Мұндай көптеген» мыс «немесе» тұзды « бунттары орыс орта ғасырдағы қалалық және шаруа голытьбалары немесе ағылшын «луддистерінің» бунтарлық сөз сөйлеулері болды.

Тобырдың қалыптасуының негізгі механизмдері және оның спецификалық қасиеттерін дамыту-циркулярлық реакция (өзара мақсатты эмоционалды зақымдану), сондай-ақ қауесет.

Тобырдың қалыптасу кезеңдері

1. Топ ядросының құрылуы. Топ пайда болуы әлеуметтік құбылыстардың себеп-салдар байланыстарының шегінен сирек шығады. Тобырдың маңызды белгілерінің бірі оны құрайтын адамдардың кездейсоқ құрамы болып табылатынына қарамастан, тобырдың қалыптасуы кейбір ядролардан басталады, ол бастаушылар болып табылады. Қаптың бастапқы ядросы рационалистік ойлардың әсерінен пайда болуы және өз алдына белгілі бір мақсаттар қоюы мүмкін. Бірақ алдағы уақытта ядро көшкін тәрізді және стихиялы өседі. Тобыр ұлғаяды, оған дейін бір-бірімен ештеңе болған жоқ сияқты адамдарды өзіне алып. Кездейсоқ тобыр адамдардың назарын аударатын және оларға қызығушылық тудыратын қандай да бір оқиғаның нәтижесінде пайда болады (дәлірек айтқанда, ең басында-әуесқойлық). Осы оқиғаны толқыта отырып, жиналғандарға қосылған индивид өзінің әдеттегі өзін-өзі ұстауының кейбір бөлігін жоғалтуға және қызығушылық объектісінен қызықты ақпарат алуға дайын. Жиналғандарға ұқсас эмоциялар көрсетуге және психикалық өзара іс-қимыл арқылы жаңа эмоционалды қажеттіліктерді қанағаттандыруға итермелейтін циркулярлық реакция басталады.

Циркулярлық реакция тобырдың қалыптасу және жұмыс істеуінің бірінші кезеңін құрайды.

2. Айналу процесі. Екінші кезең бұрылу процесімен бір мезгілде басталады, оның барысында сезімдер одан да шиеленіседі және қатысушылардан келіп түсетін ақпаратқа ден қоюға дайын болу пайда болады. Жалғасатын циркулярлық реакция негізінде ішкі шеңбер артады. Қозу да өседі. Адамдар бірлескен әрекетке ғана емес, дереу әрекетке бейім болады.

3. Назар аударудың жаңа ортақ объектісінің пайда болуы. Айналу процесі тобырдың қалыптасуының үшінші кезеңін дайындайды. Бұл кезең-адамдардың импульстері, сезімдері мен қиялына назар аударатын жаңа жалпы назар объектісінің пайда болуы. Егер алғашында қызығушылықтың жалпы объектісі өзінің айналасында адамдарды жинаған қозғаушы оқиға

болса, онда осы кезеңде топ қатысушыларының әңгімелерінде ұшу процесінде пайда болатын бейне назар аударудың жана объектісі болып табылады. Бұл сурет-қатысушылардың шығармашылық нәтижесі. Ол барлығымен бөліседі, индивидтерге Жалпы бағдар береді және бірлескен мінез-құлық объектісі ретінде әрекет етеді. Мұндай елестетілетін объектінің пайда болуы бір бүтін қапты біріктіру факторы болып табылады.

4. Қозу арқылы индивидтерді белсендіру. Тобырды қалыптастырудағы соңғы кезең жеке тұлғаны елестетілетін объектіге сәйкес импульстерді қоздыру арқылы қосымша ынталандыру болып табылады. Мұндай ынталандыру көшбасшы басшылығының нәтижесі ретінде жиі болады. Ол қапты құрайтын индивидтерді нақты, жиі агрессивті іс-әрекетке кірісуге итермелейді. Жиналғандардың арасында, әдетте, топпен белсенді қызмет етіп, оның мінез-құлқын бағыттайтын бастаушылар бөлінеді. Бұл саяси және психикалық жетілмеген және экстремистік тұлға болуы мүмкін. Осылайша, топ құрамы анық анықталады.

Тобырдың ядросы немесе бастаушылар-міндеті тобырды қалыптастыру және оның жойқын энергиясын алға қойылған мақсаттарға пайдалану болып табылатын субъектілер.

Тобырдың қатысушылары-өзінің құндылықты бағдарын топ іс-қимылдарын бағыттай отырып сәйкестендіру салдарынан оған жанасқан субъектілер. Олар бастаушылар емес, бірақ топ ықпалында болады және оның іс-қимылдарына белсенді қатысады.

Ерекше қауіпті агрессивті тұлғалар болып табылады, олар тек қана өзінің невротикалық, жиі садистік, бейімділігіне төтеп беру мүмкіндігіне байланысты қаптамаға жанасады. Топ мүшелеріне адал адасқандар кіріп кетеді. Бұл субъектілер жағдайдың қате қабылдануына байланысты тобырға **адасқандар** қосылады, олар қозғалады, мысалы, әділдік принципі жалған. Қаптамаға **құйғыштар** қосылады. Олар үлкен белсенділік танытпайды. Олар эксцессті олардың өмір сүруін әр түрлі толқушы көрініс ретінде тартады. Тобырдан жалпы **таңқаларлық көңіл-күйге түсетін адамдар** жоғары орын табады. Олар стихиялық құбылыстар билігіне қарсылық білдірмейді. Қатысушылар тобыр көрсетіледі және жай ғана қызықты, бақылаушылар тарапынан. Олар оқиғалар барысына араласпайды, алайда олардың қатысуы массивтілікті арттырады және оның қатысушыларының мінез-құлқына қалыңдықтың әсерін күшейтеді.

Тобырдың жіктелуі

Кез келген басқа әлеуметтік құбылыс сияқты, қапты әртүрлі негіздер бойынша жіктеуге болады. Егер классификация негізіне басқару сияқты белгіні алса, онда тобырдың келесі түрлерін бөліп көрсетуге болады.

Апаттық тобыр. Нақты жеке тұлға тарапынан қандай да бір ұйымдастырушы бастаусыз қалыптасады және көрінеді.

Әсерлі тобыр. Осы топтың көшбасшысы болып табылатын нақты жеке тұлғаның әсерінен, басынан бастап немесе кейіннен ықпалымен қалыптасады және көрінеді.

Ұйымдастырылған тобыр. Бұл әртүрлілікті Г. Лебон, ұйым жолына түскен жеке тұлғалар мен ұйымдасқан топ ретінде қарастыра отырып, енгізеді.

Егер топтарды жіктеудің негізіне онда адамдардың мінез-құлқының сипатын алсақ, онда оның бірнеше түрі мен түршелерін бөліп көрсетуге болады.

Окказионалды тобыр. Кенеттен пайда болған оқиғаға (жол апаты, өрт, төбелес және т.б.) қызығушылық негізінде қалыптасады.

Конвенциялық тобыр. Қандай да бір алдын ала жарияланған жаппай ойын-сауыққа, еркіндікке немесе өзге де әлеуметтік маңызы бар нақты жағдайға қызығушылық негізінде қалыптасады. Тек уақытша жеткілікті диффузды мінез-құлқы нормаларын ұстануға дайын.

Экспрессивті тобыр. Конвенциялық топ сияқты қалыптасады. Онда қандай да бір оқиғаға (қуаныш, энтузиазм, ашулану, наразылық және т. б.) ортақ көзқарас бар.)

Экстатикалық тобыр. Экспрессивті қаптың шеткі нысаны болып табылады. Жалпы экстаздың жай-күйімен өзара ырғақты түрде өсіп келе жатқан жүзу негізінде сипатталады (жаппай діни рәсімдер, карнавалдар, рок-концерттер және т.б.).

Қолданыстағы тобыр. Конвенциалды ретінде қалыптасады; нақты объектіге қатысты іс-әрекеттерді жүзеге асырады. Қолданыстағы тобыр төменде көрсетілген кіші түрлерді қамтиды.

Агрессивті тобыр. Соқыр жек нақты объектіге (қандай да бір діни немесе саяси қозғалысқа, құрылымға) біріктірілді. Әдетте ұрып-соғу, үйкеліс, өртеу және т. б. жүреді.

Үрейлі тобыр. Нақты немесе елестетілетін қауіп көзінен стихиялық құтқарылған.

Жиындалған тобыр. Қандай да бір құндылықтарға ие болу үшін тікелей қақтығысқа түседі. Азаматтардың өмірлік мүдделерін елемейтін немесе оларға қастандық жасайтын билік тарапынан арандатылады (кетіп бара жатқан көлікте орын алу, сауда кәсіпорындарында азық-түліктің ажиотажды тарқату, азық-түлік қоймаларының қирауы, қаржы (мысалы, банк) мекемелерінің шөгуі, аздаған мөлшерде адам өлімі және т.б. бар ірі апат орындарында көрінеді).

Көтерілістік тобыр. Биліктің іс-әрекетіне жалпы әділ наразылық негізінде қалыптасады. Ұйымдастырушыны уақытында енгізу саяси күрестің саналы актісіне дейін стихиялық жаппай сөз сөйлеуді көтере бастады.

Әлеуметтік психологтар топтың бірқатар психологиялық ерекшеліктерін атап өтеді.

Олар осы білім берудің барлық психологиялық құрылымына тән және әртүрлі салаларда көрінеді: когнитивті; эмоциялық-еріктік; темпераменталды; моральдық.

Когнитивті салада топ өзінің психологиясының әртүрлі жерлерін айтады.

Түсіну қабілетсіздігі. Тобырдың маңызды психологиялық сипаттамалары оның бейсаналығы, инстинктивтілігі және импульсивтілігі болып табылады. Егер тіпті бір адам ақыл-ойдың сабырына әлсіз болса, сондықтан өмірдегі іс-әрекеттердің көп бөлігін эмоциялық, кейде мүлдем соқыр, импульс арқасында жасаса, онда адам тобыры тек сезіммен өмір сүреді, логика оған қарсы. Басқарылмайтын стадиялы инстинкт, әсіресе экстремалды жағдайда, көшбасшы болмаған кезде және командалардың тежеуші сөздерін ешкім жоққа шығармайтын кезде іске қосылады. Бейсаналық басқарылатын сипаттың жалпы сапасы топпен бірге қосылады. Оқшауланған индивид бейсаналық рефлексстерді басуға қабілетті.

Қиял ерекшеліктері. Тобырдың қиялға қабілеті өте дамыған. Топ әсерге өте сезімтал. Тобырдың қиялын таңқалдыратын бейнелер әрдайым қарапайым және айқын болады. Тобырдың ақылынан туындаған кез келген бейнелер, қандай да бір оқиға немесе тірі болған жағдай туралы түсінік нақты көріністерге тең. Фактілер өздері тобырдың қиялын таң қалдырмайды, ал олар оған қалай қойылады.

Тобырдың тағы бір маңызды әсері-*ұжымдық галлюцинация*. Топ құрамына жиналған адамдардың қиялында оқиғалар бұрмалануларға ұшырайды.

Ойлау ерекшеліктері. Топ мысалдармен ойлайды және оның қиялынан туындаған бейнені, өз кезегінде, біріншімен ешқандай қисынды байланысы жоқ басқаларды шақырады. Топ субъективті объективтен ажыратпайды. Ол өзінің ақылынан туындаған және жиі өзі байқаған фактімен өте алыс байланысы бар шынайы бейнелерді санайды. Тек бейнелерді ойлауға қабілетті, тек бейнелерге бейім топ.

Тобыр ойламайды және талқыламайды. Ол идеяларды толығымен қабылдайды немесе жояды. Ол дауларға да, қайшылықтарға да жол бермейді. Тобырдың пайымдаулары қауымдастықтарға негізделеді, бірақ олар тек ұқсастық пен бірізділік арасындағы байланысты. Тобыр шегіне дейін жеңілдетілген идеяларды ғана қабылдай алады. Тобырдың пікірлері әрдайым оған байланысты және ешқашан жан-жақты талқылаудың нәтижесі болмайды.

Топ шындыққа ешқашан ұмтылмайды. Ол оны ұнатпайтын айқындықтан алаңдатады және егер олар оны үзетін болса, адасушылықтар мен иллюзияларға табынуды қалайды.

Ойлауға да, пайымдауға да қабілетті емес Топ үшін керемет ештеңе жоқ, бірақ керемет нәрсе күшті әсер етеді.

Қаптамада ойсыздық жоқ. Ол дәйекті уайымдап, қарама-қайшы сезімдердің барлық гаммасын өтуі мүмкін, бірақ әрдайым минуттық қозудың әсерінен болады. Бір-біріне ғана қатысы бар әртүрлі идеялар қауымдастығы және жеке жағдайларды дереу жинақтау-бұл топ ойының тән ерекшеліктері. Тобыр үнемі иллюзияның ықпалына түседі. Тобырдың ойлауының кейбір маңызды ерекшеліктерін ерекше атап өту керек.

Категориялық. Бұл ақиқат пен адасу бар екенін біле тұра, бұған күмән келтірмей, өзінің санасы мен төзімсіздік дәрежесіне тоқталып қалған топ.

Консерватизм. Оның негізінде өте консервативті бола отырып, тобыр барлық жаңалықтарға терең алаңдатуды нәрлейді және дәстүрлер алдында шексіз қастерлеуді бастан кешіреді.

Иландыру. Фрейд топ феноменін сипаттау үшін өте өнімді идея ұсынды. Ол тобырды гипноз астындағы адам массасы ретінде қарады. Топ психологиясындағы ең қауіпті және ең маңызды нәрсе - оның өмірге деген сезімталдығы. Кез-келген пікір, идея немесе сену, ол толық қабылдайды немесе қабылдамайды және оған абсолюттік ақиқатқа не абсолюттік адасушылыққа жатады. Барлық жағдайларда, бір адамда көп немесе аз күлкілі естеліктердің арқасында дүниеге келген иллюзия қапталдағы қастандық көзі болып табылады. Пайда болған көрініс ақыл-ойдың барлық саласын толтыратын және кез келген сыни қабілеттерді парализациялайтын одан әрі кристалдану үшін ядросына айналады. Топ оны фанатизмде бақыт табуға, бағыну мен өз идол үшін өзін құрбан етуге дайын болуға мәжбүрлейді. Бұрын нейтральна тобыр, ол дегенмен күйде выжидательного назар жеңілдетеді кез келген сендіру. Тобырда оңай таралған аңыздар дүниеге келуі оның жеңілдігімен байланысты. Сезімнің бірдей бағыты тұншықтырумен анықталады. Барлық жан дүниеде сияқты, ақыл-ойды игерген идея әрекет етуге ұмтылады. Қаптай үшін мүмкін емес жоқ.

Жұқтыру. Психологиялық жұқтыру топ ішінде ерекше қасиеттердің пайда болуына ықпал етеді және олардың бағытын анықтайды. Адам еліктеуге бейім. Пікірлер мен сенімдер жұғу жолымен топтан тарайды.

Тобырдың эмоционалды-ерік аясына көптеген психологиялық ерекшеліктер тән.

Эмоционалдық. Топ құрамында эмоциялық резонанс сияқты әлеуметтік-психологиялық құбылыс бар. Экссесске қатысатын адамдар бір-бірімен ғана емес. айналасындағыларды жұқтырып, өзінде жұқтырады. «Резонанс» термині мұндай құбылысқа қолданылады, себебі топ қатысушылары эмоционалдық зарядтар алмасқанда біртіндеп жалпы көңіл-күйді эмоциялық жарылыс болып, санасы қиын бақыланатындай дәрежеде көтереді. Эмоциялық жарылыстың пайда болуына жеке тұлғаның топтағы мінез-құлқының белгілі бір психологиялық жағдайлары ықпал етеді.

Жоғары сезімтал. Бүтіндігін құрайтын, топ деп аталатын жеке тұлғалардың сезімдері мен идеялары бір бағытты қабылдайды. Уақытша сипаты бар ұжымдық рух туады. Топ қарапайым және соңғы сезімдерге ғана таныс.

Сезімді асыра көтеру, бұл сезімнің өзі, тұншығу мен жұқтыру арқылы өте тез тарала отырып, жалпыға бірдей мақұлдауды тудырады, ол оның күшінің өсуіне айтарлықтай ықпал етеді. Жауапкершілік болмауына байланысты тобыр сезімінің күші одан да артады. Жазасыздыққа деген сенімділік (көптеген топтан әлдеқайда күшті) және елеулі (уақытша болса да) күштілік санасы адамдардың топтамасына осындай сезімдерді көрсетуге және жеке адам үшін жай ойсыз және мүмкін емес іс-әрекеттерді жасауға мүмкіндік береді.

Қандай болса да, жақсы немесе жаман сезімдер болса да, олардың сипаты *біржақты* болып табылады. Топ сезімдерінің бір жақты және артық болуы ол күмән, тербелістер емес.

Экстремизм. Тобырдың күші тек қирауға бағытталған. Кез-келген жеке тұлғаның жан тереңінде жойқын күйзелістің сезімдері жатыр. Бұл инстинктерге жеке адам үшін қауіпті, бірақ оған жазасыздық қамтамасыз етілген жауапсыз тобырда болғанда, ол өзінің инстинктерін еркін ұстай алады. Кедергіге түскен қаптың қалыпты жағдайы-бұл таяқ. Тобыр ашулану кезінде өз өмірін ешқашан бағаламайды.

Топ ерекшелігі әлеуметтік-психологиялық құбылыстардың ерекшелігінен тұрады. Себебі, тобыр негізінен осы ортақтықты наразылық объектісіне қарсы қою негізінде құрылады. Қаптау жиі «оларға қарсы». Бұл, әрине, адамдар өзін анықтау емес, барлық соқыр жек емес. Дегенмен, «біз» және «олар» оппозициясы әлеуметтік маңызды, жиі өте қауіпті шамаға жетеді. Тобырдың өзіне сыни көзқарасы жоқ және «нарциссизм» бар - «біз» мінсіз, барлық кінәлі «олар» деп түсінеді. «Олар» жау бейнесіне құйылады. Топ тек күшпен саналады және мейірімділік аз, мейірімділік тобы үшін-әлсіздік нысандарының бірі.

Мотивация. Жеке қызығушылық, тобырда өте сирек күшті қозғаушы, ал жеке адамда ол бірінші орында тұр. Тобырдың барлық тілегі өте құмарлық болса да, олар әлі де ұзақ емес, және тобыр да ақыл-ойшылдық сияқты табанды ерік-жігерді көрсете алады.

Жауапсыздық. Ол көбінесе агрессивті топшылардан, демагогалар мен арандатушылардан қорқатындарда керемет қатыгездікті тудырады. Жауапсыздық топпен әлсіз жікке және күшті алдында бас тартуға мүмкіндік береді.

Темпераментальді салада тобырдың психологиялық ерекшеліктері физикалық белсенділік пен диффузиялықта көрінеді.

Дене белсенділігі. Бұл идеяны іс - әрекетке айналдыруға ұмтылу-тобырдың тән белгісі.

▪ Бірлік (қауымдастық) жағдайы. Тобында жеке адам өзінің қатысуына әсер ететін адам қауымдастығының күшін сезінеді. Бұл күштің әсері адамның жеке мінез-құлқын қолдау мен күшейтуде немесе тежеуде және басуда көрінеді. Қатысушылардың психикалық қысымын сезетін топтағы адамдар басқа жағдайларда олар ешқашан жасамайтын нәрселерді жасай алады (немесе керісінше, не істеу керек). Мысалы, адам өз қауіпсіздігіне зиян келтірмей, құрбанға осы құрбанға өз тобының басына дұшпандық қатынаста көмек көрсете алмайды.

▪ Гипнотикалық транстың жағдайы. Индивид, жұмыс істеп тұрған топ арасында біраз уақыт өткен соң, қисық субъектінің күйін еске түсіретін жағдайға түседі. Ол өз іс-әрекеттерін сезінбейді. Оның бір қабілеті жоғалады, басқалары кернеудің ең жоғары деңгейіне жетеді. Тобырда пайда болған Инжілдің ықпалымен, индивид әрекетсіз талпыныспен жасайды, ол сонымен қатар өсе түседі, өйткені барлық адамдар үшін бірдей тұншықтырудың әсері өзара күшпен ұлғаяды.

▪ Жансыз күш сезімін сезіну. Индивид тек санның арқасында жансыз күш санасын алады. Бұл сана оған жасырын инстинктерге бой алдыруға мүмкіндік береді: тобырда ол осы инстинктарды кешіктіру беймәлім емес, себебі тобыр анонимді және оған жауап бермейді. Әдетте жекелеген индивидтерді тежейтін жауапкершілік сезімі қаптамада мүлдем жоғалады — мұнда мүмкін еместігі туралы ұғымдар жоқ.

▪ Жұқтыру. Тобырдың әр түрлі әрекеті адам өзінің жеке мүдделерін құрбандыққа итермелеуге өте оңай болатындай дәрежеде жұқпалы болып табылады. Мұндай мінез-құлық адам табиғатына қайшы келеді, сондықтан адам тек топ бөлігін құраған кезде ғана оған қабілетті.

▪ Аморфтық. Топ ішінде адамдардың жеке қасиеттері толығымен жойылып, олардың бірегейлігі мен жеке қайталанбастығы жойылады. Әрбір тұлғаның психикалық қондырмасы жоғалады және ашылады және бетіне аморфтық біртектілік шығады. Индивидтің топтағы мінез-құлқы бірдей қондырғылармен, ынталандырумен және өзара ынталандырумен байланысты. Түстерді байқамай, жеке тұлға жалпы барлық әсерлерді қабылдайды және ешқандай ауысуларды білмейді.

▪ Жауапсыздық. Топ ішінде адамның жауапкершілік сезімі толығымен жоғалады, іс жүзінде әрдайым жеке тұлға үшін тежеуші бастама болып табылады.

▪ Әлеуметтік тозу. Топ бөлігі бола отырып, адам өз дамуында бірнеше сатыға төмен түседі. Оқшауланған жағдайда-әдеттегі өмірде ол мәдени адам болған. Жеке тұлғаның тобырында озбырлыққа, бұзақылыққа, күштілікке бейімділігі анықталады. Топ ішіндегі адам зияткерлік қызметтің төмендеуіне де ұшырайды.

Топ адамы үшін айналасындағы естіген және көргендерінің бәрі эмоционалды сипатта қабылданады.

Тобырдың мінез-құлқында идеологиялық әсер, олардың көмегімен белгілі бір іс-әрекеттер, сондай-ақ қандай да бір нақты оқиғалардың немесе олар туралы ақпараттың әсерінен болатын психикалық жай-күйдегі өзгерістер да көрінеді.

Топ іс-әрекеттерінде идеологиялық және әлеуметтік-психологиялық әсерлердің түйісуі мен іс жүзінде жүзеге асырылуы, олардың адамдардың нақты мінез-құлқына өзара қол жеткізуі орын алады.

Бірлескен сезім, ерік, көңіл-күй эмоциялық және идеологиялық боялған және бірнеше рет күшейтілген болады. Жаппай долылық жағдайы ең қайғылы іс-әрекеттер жиі қолданылатын фон болып табылады.

Айтылғандай, мінез-құлқ тобыр түрлерінің бірі үрей болып табылады. **Үрей** - бұл қандай да бір қорқатын немесе түсініксіз жағдай туралы ақпарат тапшылығының немесе оның шамадан тыс артықтығының салдарынан туындайтын және импульстік әрекеттерде пайда болатын эмоциялық жағдай.

Үрей тудыруы мүмкін факторлар алуан түрлі. Олардың табиғаты физиологиялық, психологиялық және әлеуметтік-психологиялық болуы мүмкін. Апаттар мен дүлей апаттардың салдары ретінде күнделікті өмірде үрейленудің пайда болу жағдайлары белгілі. Адамдар үрейге ұшырап, қалдықсыз қорқыныш тудырады. Олар өз-өзін басқаруын, ынтымағын жоғалтады, армандайды, жағдайдан шығуды көрмейді.

Тобырдың мінез-құлқына аса қатты әсер ететін факторлар:

Өзін сендіру-адамның басынан кешкен қорқыныш әсерінен пайда болатын жалған пікір. Дегенмен, себептері белгісіз қорқыныш болуы мүмкін. Көптеген ырымдықтар бірдеңеге Сенумен байланысты. Оларға білім мен мәдениет деңгейіне қарамастан әр түрлі адамдар бейім. Өз басым бөлігінде ырымшылдық қорқынышқа негізделген және ол тобырда бірнеше рет күшейе түседі.

Иллюзия-қоғамдық пікірде бекітілген жалған білімнің бір түрі. Ол сезім органын алдау нәтижесі болуы мүмкін. Осы тұрғыда әңгіме әлеуметтік шындықты қабылдауға қатысты иллюзиялар туралы болып отыр. Әлеуметтік иллюзия-бұл эрзац - адамның қиялында пайда болатын шындықтың ұқсас, ол неге қабылдамайтын шынайы білімнің орнына. Сайып келгенде, иллюзияның негізі-тобырда көрінген кезде ең күтпеген және жағымсыз әсерлер бере алатын білмеу.

Жалғандылық - жалған білу, бұл сенім, дәлірек айтсақ, предубеждение. Жалғандылық белсенді, оптимист екені таңқаларлық емес, партия шынайы білу. Бұл қарсыласу соқыр, бұл тобыр ақылға қайшы келетін дәлелдерді қабылдамайды. Ақыл-ойдың психологиялық табиғаты адамның жадысын тек қана пікір (білім) ғана емес, ол осы білімді сақтап, сүйемелдейтін сезімді, эмоцияны, қарым-қатынасты сақтайды. Осының салдарынан жады өте таңдаулы. Белгілі бір пікірге қайшы келетін фактілер

мен оқиғалар сананың деңгейінде талданбайды. Және, әрине, олар эмоциялардың әсерінен жойылады, олар әдетте толқып, қаптайды.

Қоғамдық пікірдің кең тараған стереотиптері эмоцияларға толы болған жағдайда, адамдар ең ақылсыз іс-әрекеттер жасай алатын *жаппай психоз* пайда болуы мүмкін, өз әрекеттерінің барлық салдарларында өзіне есеп беруді тоқтатады.

Топтың пікірлері мен нанымдарының сипатын анықтайтын факторлар екі текті болады: факторлар тікелей және факторлар алыс. Қаптамаға әсер ететін тікелей факторлар алыс факторлармен дайындалған топыраққа әсер етеді - онсыз олар соғыспайтын қапталдарды жиі таңдайтын осындай сындыратын нәтижелерді тудырмайды. Қаптың өзі де әсер ете алатын факторлар әрдайым оның сезімдеріне, ақылға емес.

Тобырдың мінез-құлқы көбінесе көшбасшының болуымен немесе болмауымен анықталады. Топ көшбасшысы стихиялық таңдау нәтижесінде жариялануы мүмкін, ал жиі - өзін-өзі тағайындау ретінде. Самозванный көшбасшысы әдетте подлаживается астында көңіл-күй мен сезім адамдардың қаптай және салыстырмалы оңай болуы мүмкін итермелеу қатысушылардың оның мінез-құлқына белгілі бір типті.

Индивидтердің кез келген шоғырлануы көсемнің билігіне инстинктивті бағынады. Топқа табынатын кейіпкер, ол үшін шын мәнінде Құдай. Тобырдың жанында еркіндікке ұмтылу емес, бағыну қажеттілігі басым. Тобыр да рухпен бағынуды қалайды, ол кім өзін басшы деп айтса соған инстинктивті түрде бағынады. Топ ішіндегі адамдар өз еркіндігін жоғалтады және оны сақтағандарға инстинктивті түрде жүгінеді. Әлсіз билікке қарсы көтеріліске әрдайым дайын, топ құлшылық етеді және күшті билік алдында бас тартады. Өзіне берілген топ жақын арада өзінің тәртіпсіздіктерімен шаршайды және құлдыққа инстинктивті түрде ұмтылады.

Топ беделге қатысты шыдамсыз, қанша және сенімді. Ол күш-жігерді құрметтейді және ол үшін тек әлсіздікті білдіретін мейірімділіктің әсеріне аз мән береді. Ол кейіпкерден күш пен тіпті зорлық-зомбылықты талап етеді, оны иеленгісі келеді. Ол өз билігінен қорқады. Бастаушы билігі өте нәзік, бірақ дәл осы деспотизм және топ бағынуға мәжбүр етеді.

Адамдар тобында көсем жиі тек бастаушы болады, бірақ оның рөлі маңызды. Оның еркі-бұл ядро, оның айналасында кристалданады және пікір біріктіріледі. Тәлімгерлердің рөлі, ең бастысы, сенім құру, бәрібір. Бұл олардың қаптамаға үлкен әсерін түсіндіреді.

Көбінесе вожатыйлар ақыл-есі кем адамдар, ақыл-есі кем адамдар. Олар жариялайтын және қорғайтын идея қандай да бір болса да, олардың ұмтылатын мақсаты да, олардың наным-сенімдерін ешқандай дәлелдермен жеткізе алмайды. Олар ойшылдардың қатарына жатпайды-бұл адамдар іс-әрекет.

Тәлімгерлер сыныбы екі санатқа бөлінеді:

адамдар қуатты, күшті, бірақ оларда қысқа уақытта пайда болады; күшті және сонымен бірге тұрақты ерік бар адамдар (әлдеқайда сирек кездеседі).

Көшбасшының қаптамаға әсерін анықтайтын маңызды факторлардың бірі-бұл оның күлкісі. **Үстемдік**-қандай да бір идеяның немесе жеке тұлғаның жеке адамның ақыл-ойының басымшылығы. Ол қарама-қарсы сезімдерден, мысалы, таңданыс пен қорқыныш, және екі түрі болуы мүмкін: сатып алынған және жеке. Жеке жамандық жасанды немесе сатып алынған және титулға да, билікке де байланысты емес. Ол жеке басымдыққа, әскери даңққа, діни үрейге негізделеді, бірақ бұл тек қана емес. Табиғатта үстемдік көптеген түрлі факторларға қатысады, бірақ ең бастысы әрқашан табыс болды және қалады.

Топпен басқару екі табиғи, өйткені топ әрдайым дерлік - екі күштің басқару объектісі: бір жағынан, оны көшбасшылар, жетекшілер басқарады; екінші жағынан-топ қоғамдық тәртіпті қорғау күштері, билік әкімшілік құрылымдары айналысады.

Топпен басқару мүмкіндіктері онда көшбасшы болуға ұмтылатын адамдарға - демагог немесе интеллигентке байланысты ерекшеленеді. Жаппай мінез-құлық механизмдерін кез келген көзқараспен және кез келген моральдық деңгеймен саясаткер пайдалана алады. Мұндай жағдайларда топ көшбасшының қолында ойыншық болады. Әдетте топпен ілесіп жүруді қалайтын адамдар интуитивті түрде оған әсер ету тәсілдерін иеленеді. Олар біледі: тобырды сендіру үшін, алдымен оның қандай сезімдерін жігерлендіретінін түсіну керек, оларды бөлісесің, содан кейін қиялда оның бейнелерін оятатын тобырды шақыру керек. Қаптай олардың шығу тегін көрсетпестен, кез келген идеяларды тұтас образдарда көрсету керек.

Тобырды қызықтырғысы келетін шешен күшті сөздерді теріс пайдалануға тиіс. Бірдеңені пайымдаумен дәлелдеуге, айтуға, қайталауға және ешқашан тырыспауға-міне, топ үшін дәлелдеу тәсілдері.

Бұл жағдайда идея ақылға енгізіліп, ақыр соңында дәлелденген ақиқат ретінде қабылданады, содан кейін ессіздіктің ең терең аумағына соғылады. Бұл әдіс, сондай-ақ, көшбасшылар немесе топ жетекшісімен сәтті қолданылады.

Топ құру механизмдерінің теориялық талдауы әкімшілік органдарға оның мінез-құлқын бақылауға көмектесуі мүмкін. Олардың алдында екі текті міндет тұр:

- 1) топтардың өз іс-әрекеттерін сезінуін ояту, оларға өзін-өзі бақылау сезімін және өзінің мінез-құлқы үшін жауапкершілікті қайтару;
- 2) тобырдың пайда болуын болдырмау немесе пайда болған тобырды тарату.

Тиімді құралдарымен қамтамасыз ету мүмкін болып саналады келесі:

✓ топ құрушы индивидтердің назарын қайта бағдарлау □ Топ ішіндегі адамдардың назары бірнеше объектілер арасында бөлінгеннен кейін, бірден жеке топтар түзіледі, және топ, тек қана біріккен «жаудың үлгісі» немесе бірлескен іс-қимылға дайындықпен, бірден ыдырайды. Әр адам жеке мінез-құлқын реттей бастайды. Тобыр белсенді, жұмыс істейтін және біртіндеп ыдырайды;

✓ дауыс зорайтқыш арқылы жасырын камералармен топ қатысушыларының бейнетүсірілімі жүзеге асырылатыны туралы хабарландыру;

✓ осы жерде неғұрлым кең таралған нақты Тегі, Аты, Әкесінің аты бар топ қатысушыларына үндеу;

✓ қаптай көшбасшыларын басып алу және оқшаулау шараларын қолдану. Егер қандай да бір оқиғаға байланысты бастаушы жоғалса және бірден басқасымен алмастырылмаса, тобыр тағы да байланыссыз және орнықтылықсыз қарапайым жинаққа айналады. Бұл жағдайда қаптың шашырауы бойынша іс-шараларды жүргізу оңайырақ. Топпен ақыл дауысымен айту өте қиын. Ол тек бұйрық пен уәделерді қабылдайды.

Топ пайда болған кезде адамдар арасында маңызды хабар алмасу процесі ретінде байланыс маңызды рөл атқарады.

Индивид табиғи мінез-құлықтың қатысушысы болып, не айналасындағылардың тікелей байқаған мінез-құлқымен, не ол туралы ресми немесе ресми емес коммуникация арналары арқылы білгені белгілі. Мұндай мінез-құлықтың кейбір түрлері ақпараттың өткір тапшылығы немесе хабарлама беру жүйелерінің тиімсіздігі жағдайында туындайды. Адамдар бұл әрекет олардың идеялары мен наным-сенімдеріне сәйкес келген кезде айналасындағылар тарапынан зақымдайтын іс-қимыл жасауға дайын. Егер адамдар басқалардың іс-әрекеттері мен іс-әрекеттерін көрмесе және олар туралы естімесе, психикалық зақымдану мүмкін болмайтыны анық.

Психикалық зақымдану эмоционалдық шкаланың барлық ұзындығы бойынша сезімдерді тудыруы мүмкін - оң, шаттанған, сондай-ақ теріс, ақыл-ой мен депрессия сезімдері. Индивид қоршаған адамдардың мінез - құлқының бейнесін тікелей қабылдау мүмкіндігінен айырылған жерлерде бұқаралық ақпарат құралдары-газеттер, радио, теледидар және кино үлкен рөл атқарады. Кез келген қоғамда ресми коммуникация жүйелерімен қатар бейресми жүйелер де қатар жұмыс істейді. Әртүрлі нүктелерде олар жанасады. Мысалы, бейресми коммуникацияның мазмұны - әңгімелер, өрістер, түйіндер, қауесеттер - баспа басылым беттеріне өтеді немесе олардың таралуына ықпал ететін теледидар комментаторының әңгіме тақырыбы болады. Әсіресе, коммуникацияның бұқаралық құралдарының маңызды хабарламалары әдетте достар немесе отбасы ортасында

талқыланады. Сондықтан индивидтің санасында оның көршілерімен, достарымен, туыстарымен, жолсеріктерімен бөлісетін интерпретация болып табылады. Жаңа салықты енгізу немесе бағаның өсуі туралы хабарламадан туындаған ашулар әңгімелесуші түсінеді, өйткені ол сол сезімді сезінеді... Бұл жаппай мінез-құлқты дайындау үшін бірінші шарт.

Қоғамды қызықтыратын басты практикалық сұрақ: топ мінез-құлқын бақылауды қалай қамтамасыз ету керек? - беймәлім. Ғалымдар келген ең ақылға қонымды қорытынды бір: агрессивті топ сияқты құбылыстың туындауына жол бермеу. Ал ол үшін әлеуметтік фрустрация, наразылық, үмітсіздік сезімін тудыратын ұзақ мерзімді жағдайларды жою керек. Қашан біздің қоғам осы қиындықты еңсере алатынына тобыр мәселесі бейкүнә чеховтық «ақыл сандырағына» тоқталады, не полиция, не ғылым оны талап етпейді.

Қорытындылар:

Қазіргі адамның өмірі үнемі қорқынышпен толы. Бұл балалық шақтан келген қорқыныш, тыйым салынған тілектер салдары, психикалық жаракат салдарынан болған қорқыныш немесе шешілмеген мәселе болуы мүмкін. Кез келген жағдайда қорқыныш - бұл психиканың қорғаныш функциясы, ол шынайы өмірде адамға көптеген мәселелер әкеледі. Қорқыныш жеңе алмайды, бірақ оның психологиялық шығу тегін біле тұра, оны басу оңай және бұл өміріңізді жеңілдетуге болады. Психология тұрғысынан қорқыныш-бұл қандай да бір қауіпке реакция ретінде сақтау инстинктінің негізінде пайда болатын психиканың жағдайы. Қорқыныштың туа біткен іске қосу тетіктері жағдайдың белгісіздігін, жалғыздық сезімін, ынталандыру мен ауырсынуды қамтиды. Адамның қорқынышы психология аз уайымдайтын эмоциялар ретінде қарастырады.

Тобыр-бұл психологиялық жұғу негізінде белгілі бір әсерлерге бірдей әсер ететін және жағдайлық негізде бір-бірімен тікелей байланыста болатын адамдардың уақытша ұйымдастырылмаған жиналуы. Адамдардың табиғи мінез - құлқы бірқатар жағдайларда табиғиялық ақпарат-есту арқылы арандатылады. Қауесет бұқаралық ақпарат құралдарымен жарияланбаған оқиғаларды қамтиды, жеке тұлғааралық коммуникацияның ерекше түрі болып табылады, оның мазмұнын белгілі бір жағдайлық күтулер мен болжамдарға ұшыраған аудитория меңгереді. Топ мінез - құлқының реттеушілік механизмі-ұжымдық бейсаналық-психоаналитика К. Г. Юнгтің ұсынысымен адамзаттың инстинктивтік тәжірибесі жасалған психикалық құбылыстардың ерекше класы.

Тобырдың іріткі салушы мінез - құлқының бір түрі-шынайы немесе жалған қауіп жағдайында, ақылға қонымды шешім қабылдау үшін қажетті ақпарат тапшылығы кезінде психикалық жұқтыру негізінде туындайтын топтық жанжалды эмоциялық жағдай. Үрей - адамдардың әлеуметтік

ұйымы болмаған кезде стихиялық, импульсивтік мінез-құлқының шектен тыс көрінісі, жаппай аффект жағдайы.

Дағдарыстық жағдай жасайды қажеттілік күттірмейтін іс-қимылдар, ал олардың саналы ұйымдастыру мүмкін емес үшін ақпараттық-бағдарлы жеткіліксіз. Тоталитарлық саясаткерлер, экстремистер және діни фанаттар кеңінен қолданылады.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Қорқыныш дегеніміз не және ол қандай нысандарда көрінеді?
2. Қорқыныштың функциялары мен негізгі түрлерін атаңыз.
3. Адамда қорқыныштың пайда болуының негізгі себептерін атаңыз.
4. Қорқыныштың физиологиялық жағын ашыңыз.
5. Тобыр дегеніміз не? Топ құруының механизмі мен кезеңдері қандай?
6. Қаптың түрлерін атаңыз. Топ қатысушыларының рөлдік құрылымын ашыңыз.
7. Топтың психологиялық қасиеттерін атаңыз және сипаттаңыз.

10-ТАРАУ.

СОҒЫС ЖӘНЕ ҚАРУЛЫ ҚАҚТЫҒЫСТАР ПСИХОЛОГИЯСЫ.

Дәріс. Қарулы қақтығыстардың психологиялық теориялары мен себептері.

Ежелгі дәуірден бастап, тайпалар, халықтар арасындағы күрес ретінде шабуыл және тонау мақсаты болған соғыс адамзат дамуының тұрақты серігі болды.

«Соғыс» термині ежелгі германдық «Werra» сөзінен шыққан, оның түбірін, мысалы, ағылшын «war»сөзінен табуға болады. Тамыры көне грек тіліндегі сөздер «polemos», сондай-ақ «соғыс» деген мағынаны білдіретін, сақталған сөзбен, «полемика», «полемикалық», «полемист». Латынша оның баламасы «bellum», «belligerant» (ержүрек). бейнеленген анықтау Қандай да бір формада бұл сөз барлық әлемдік тілдерде бұрынғы дәуірде де, қазіргі уақытта да кездеседі. Бұл адамзаттың барлық өркениеттік дамуын ілескен осы феноменнің әмбебаптылық көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

10.1. Қарулы қақтығыстардың өршуін тудыратын психологиялық теориялар мен себептер.

Қазіргі ғылымда жалпы танылған көзқарас болып табылады, оған сәйкес соңғы бес жарым мыңжылдықта 14 500-ден астам соғыстар болды. Ғасырлар мен мыңжылдықтар бойы соғыстарда халықтар мен мемлекеттердің тағдыры шешілді, өркениеттің тағдыры шешілді. Осының барлығы бастапқыда соғыс туралы білімнің ерекше рөлін және тиісінше, осы нақты тарихи дәуірде қалыптасқан әскери-саяси қатынастардың сипаты мен мазмұнының динамикасын (жай-күйі, функциялары, дамуы) көрсететін идеялар, көзқарастар, тұжырымдамалар жиынтығы ретінде әскери-саяси ойдың ерекше рөлін айқындады.

Бұл тұрғыда **У. Черчилльдің** «соғыс - бұл адам нәсіліне көңіл бөлу» (У.Черчилль әлемдік дағдарыс. Ағылшын тілінен аударма. – М. - Л., 1932. – С. 310.). Тек қысқа және кездейсоқ үзілістерден басқа, – бұл ХХ ғасырдың көрнекті саясаты ғана емес, сонымен қатар соғыстың табиғаты мен мәнін зерттеушінің сөзі бойынша, - жер бетінде ешқашан бейбітшілік болған емес.

Соғыс феноменін әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде зерттеу әлемдік саяси практикадағы осы құбылысқа көзқарастың эволюциясын талдау қажеттілігін болжайды.

Соғыстың әртүрлі аспектілерін түсіну Ежелгі Шығыс пен антикалық жаттығулардан басталады. Өткен ғасырдың көрнекті ойшылдары соғыс пен бейбітшілікке өзінің көзқарасын қалыптастыра отырып, соғыстың

мәнін ерекше әлеуметтік-саяси құбылыс ретінде анықтауға тырысты; оның генезисі; мемлекеттілікті қалыптастырудағы орны мен оның рөлі; соғыс мәнінің өзгеруінің терең заңдылықтары мен үрдістері; оны жою мүмкіндіктері; адамның соғысқа қатысу мәселесі және соғысты экономикалық қамтамасыз ету және т. б.

Соғыс туралы алғашқы ескертулердің бірі б.з. д. XVIII ғ. Ежелгі вавилон хроникаларында Хаммурапи патшасының қызметі туралы, брахманизм догмасында «Ману заңдары» (б. з. д. IV ғ.), ежелгі қытай әскери теоретигі мен қолбасшы Сунь-цзаның (б. з. д. V ғ. жуық) шығармаларында, ежелгі Рим мен Грецияның философиялық-саяси трактаттарында, сондай-ақ басқа да антикалық ғылыми және әдеби ескерткіштерде қамтылған. Хаммурапи әскери қызметі туралы тарихи мәліметтер ұзақ уақыт өте аз болған, оның «заңдар» – ежелгі вавилон қоғамының тіршілік әрекетін реттейтін нормативтік құқықтық актілер кодексі деп аталатыны көбіне белгілі. Хаммурапидің жеке басы және оның патшалығының уақыты туралы тек гимндерді, заттай ескерткіштерде он шағын жазбаларды және патшаның вассалына (немесе елшісіне) 50-ге жуық хаттарын хабарлаған. Сонымен қатар, Хаммурапидің әскери және дипломатиялық қызметі сол кездегі ең ірі мемлекеттік білімнің пайда болуына ғана емес, сонымен қатар жеткілікті прогрессивті саяси-құқықтық нормалардың – **«Хаммурапи заңдарының»** жинағын әзірлеу және іске асыру үшін жағдай жасауға ықпал етті (қараңыз: Жауап:А. 100 ұлы қазына. – М., 2006.). Осы көне саяси-құқықтық құжаттың көптеген ережелері қазіргі уақытқа дейін өз мәнін жоғалтпады. Осы әдеби ескерткіштің нормаларының мазмұны зерттеу пәні болып табылмайтындықтан, осы құжатты әзірлеу мен іске асыру тек қана Хаммурапи кезеңінің ежелгі Вавилонның тұрақтылығы мен қауіпсіздігін қамтамасыз ету жағдайында ғана мүмкін болғанына назар аудару қажет. Бұл Хаммурапидің тиімді әскери-саяси қызметі болды.

Ежелгі үнді өркениетінде соғыс сұрақтары қарастырылған әдеби ескерткіштердің бірі **«Ману заңдары»** (б.з.б. VI ғ.) болып табылады. Бұл құжатта соғыс өрескел зорлық-зомбылық ретінде ғана емес, қоғамдық қажеттілікке байланысты және әскери мақсаттарға сай белгілі бір ережелермен реттелетін ерекше мемлекетаралық қатынастар ретінде сипатталады.

Соғыспен байланысты құбылыстар мен процестерді қабылдауға және ұғынуға көне қытайлық әскери трактаттардың бірі – **Сунь-цзының «Әскери стратегиясы», «Соғыс өнері»** ретінде танымал. Оның бүгінгі күннің болмысынан уақытша алшақтығына қарамастан, «Соғыс өнері» мәселелерінің тереңдігі бойынша осы уақытқа дейін өзінің маңызын жоғалтпаған соғыс туралы ең үздік шығармалардың бірі болып табылады деп батыл айтуға болады.

Соғыс философиясында маңызды орынды оның мән мәселесі алады.

Мәні деп құбылыстың салыстырмалы тұрақты жағы ішкі тереңдік негізі түсініледі. Ол беті жоқ, заттың ішінде, құбылыстар. Соғыстың мәнін ашу-оның себептерін, заңдылықтарын білу. Философия соғыс тұрған экономикалық, саяси және басқа да әлеуметтік қатынастармен байланысты соғысты қарастырады.

Соғыс мәні-белгілі бір сыныптар мен мемлекеттердің саясатын күш қолдану құралдарымен, яғни қарулы күш көрсету, қарулы күрес құралдарымен жалғастырудан тұрады. Тарихи-философиялық ойда соғысты мүдделі сыныптар мен мемлекеттер саясатының жалғасы ретінде қарастырды. (К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин).

«Соғыс туралы» кітабында неміс әскери теоретигі **К. Клаузевиц** (1780 - 1831 жж.) соғыстың мәнін теориялық негіздеуге елеулі үлес қосты. К. Клаузевиц көзқарасқа қарама-қарсы соғыс ұғымындағы реализм дәстүрлерін дамытты, оны саясаттың өзге (зорлық) құралдармен жалғасы ретінде түсіндіре отырып, соғыстың саяси табиғатын абсолюттеген. Оның айтуынша, *« егер біз соғыс тұрған сансыз көптеген жекелеген жекпе-жектерді бір бүтін оймен қамтығымыз келсе, онда екі балуанның белдесуін елестету керек. Олардың әрқайсысы физикалық зорлық-зомбылықтың көмегімен екіншісін оның ерік-жігерін орындауға мәжбүрлеуге ұмтылады; оның ең жақын мақсаты-қарсыласты бүлдіру және сол арқылы оны одан әрі кез келген қарсы тұруға қабілетсіз ету. Сонымен, соғыс-жауды біздің еркімізді орындауға мәжбүрлеудің мақсаты бар зорлық-зомбылық актісі»* (қараңыз: Бұл ескертуді дәлдеп ауыстыру қажет – Т. 1. – 444 Б.; Т. 2. – 576 б.).

Осы құбылыстың алғашқы энциклопедиялық анықтамаларының бірі «мемлекеттер арасындағы шиеленіс және күрес, халықаралық балағат» деп соғысты анықтаған **В. Даль түсіндірме сөздігінде** баяндалған (қараңыз: Тірі ұлы орыс тілінің түсіндірме сөздігі. В. И. Даля. – М.: Баспа: Ламартис, 2008. – С. 51.).

Л. И. Зедделер редакциясының «**әскери лексиконында**» былай анықталады: «кең мағынада, соғыс сөзі бір мемлекет белгілі жағдайларға басқаға бағынуға мәжбүр ететін барлық зорлық шараларының жиынтығын білдіреді» (қараңыз: Сөздік қазақ тілінен орысқа және керісінше аударады. Под ред. Л. И. Зедделера. - Т. III, екінші басылым. – СПб., 1853.).

Іс жүзінде ұқсас анықтама **«әскери және теңіз ғылымдары энциклопедиясында»** баяндалған. *«Бұл деректерде атап өтілгендей, соғыс мемлекеттік мақсаттарға қол жеткізу үшін ең соңғы құрал ретінде (ultima ratio regis) болып табылады. Ол саяси күштер ретінде қарастырылатын мемлекеттер арасындағы құқық туралы дау бар.»* (Қараңыз: Әскери және теңіз ғылымдарының энциклопедиясы, 1885, т. II. – С. 269-271.).

XX ғасырдың басындағы көрнекті орыс және Кеңес Әскери теоретигі **А. Свечин** «соғыс туралы ғылымның» дамуына елеулі үлес қосты. Оны замандастар негізсіз «орыс Клаузевиц» деп атаған. А. Свечин **«әскери классиктердің еңбектеріндегі Стратегия»** екі томдық жұмысқа алғысөзінде, әскери ойлау әдістерін талдай отырып, былай деп жазды: *«соғыс халықтың мүддесін неғұрлым көбірек талап етеді, оның негізгі желілері саясат пен экономика талаптарымен суреттелген сайын, соғұрлым стратегия үлкен маңызға ие болады»* (Әскери классиктердің еңбектеріндегі Стратегия. – М.: Высш. Әскери. Ред. Кеңес, 1924. – Т. 1. – С. 13; Свечин А. А. Стратегия. -2-ші басылым. – С. 112.). А. Свечиннің ұстанымы «оның мазмұнының кеңейіп көру, оны соғысушы тараптардың қарсы күресуіне айналдыру» үшін соғысты зерттеу процесінде нақты шынайы көзқарасты пайдалану қажеттігіне сенімді болды.

XIX және XX ғасырлардың тоғысындағы философиялық-саяси пікірталастарда соғыс мәселелері бойынша екі бағыт байқалады.

Әр түрлі соғысты өшпенділік принципі тұрғысынан қабылдамаған бірінші бағыттың ең жарқын өкілі **Л. Н. Толстой** болды. Сол кезде бұқаралық ақпарат құралдарында басым болған қалың, радикалды қарсы позиция. Ұлы жазушы соғыстың жақын аяқталуын болжайды және оның басталуын көбінесе әскери мамандардың пайдакүнемдік ниетімен ұстайтынын дәлелдейді (Л. Н. Толстой). Ойлаңыз. Соғыс және ақыл. Соғыс және ақыл. - Берлин, 1896; Соғысуға болады ма? (қосымшасымен-бабының Л.Н. Толстой соғыс соңына жақындағаны туралы). – СПб., 1901. – 56 б.).

Екінші бағыттағы ойшылдардың ұстанымы, оның өкілдерінің бірі **В.С. Соловьев** «егер ол халық өмірінің адамгершілік бастауларын анықтаса, діни сенім мен әскери дәстүр нормаларына сүйенеді» деген жағдайда соғысты «Құдайға пайдалы іс» деп қабылдауға негізделді. (Соловьев В. С. Соғыс, прогресс және дүниежүзілік тарихтың соңы туралы үш әңгіме. Құрамы 2 т. - М., 1988. - Т. 2. – С. 635-662.). В. С. Соловьев соғысқа қатысты мәселеде үш бөлек мәселе бар: жалпы-адамгершілік (немесе теориялық), тарихи және жеке адамгершілік (немесе практикалық). Осы үш сұрақтардың араласуында немесе дұрыс бөлінбеуінде бұл философ соғысты адамгершілік тұрғыдан бағалауда және түсіндіруде барлық түсініспеушілік пен қарама-қайшылықтардың басты себебін көреді.

Л. Толстоймен соғыс табиғатын түсіну туралы пікірталасқа көрнекті жазушының мұндай ұстанымы қоғам мен мемлекетке нашар қызмет атқарады деп санаған **М. И. Драгомиров** те қатысты. «Соғыс және бейбітшілік» романының толық талдауында ол былай деп жазады: *«...»соғыс-адамзат табиғатына қарсы іс; егер бұл солай болса, онда адам ешқашан соғыспайтын еді; сонымен қатар бүкіл тарих керісінше көрсетеді: тек қана соғыспайды, бірақ кейде тіпті соқыр ниеттерге*

байланысты соғысады» (қараңыз: Соғыс және бейбітшілік. Әскери тұрғыдан Толстой//М. Драгомировтың түпнұсқа және аудармалы мақалалары жинағы (1858-1880). – Т. 1. – СПб., 1881. – С. 418-419.). Ақыр соңында М. И. Драгомиров жалпылама тұжырым жасады: «Соғыс жақсы немесе қайғы-қасірет ісіме, мәселе мұнда емес, ол жойылады ма сонда?» (Драгомиров М. И. Блюху қаласындағы ашық хат // барлаушы. – 1896. – № 316. – С. 976.). Бұдан әрі: «*біздің ұлы хирург Пирогов соғысты жарақаттық эпидемия деп атады; ескерту терең, өйткені соғысты адамның ерік-жігері бағынбайтын іс ретінде сипаттайды.*»

Ғасырлар тоғысында соғысты психологиялық зерттеу әскери мамандар ортасында қалыптасады және тез дамиды, Соғыс психологиясы пайда болады. Осы уақытта «Әскери жинақ», «Педагогикалық жинақ», «барлаушы» журналдарында Әскери психология бойынша бөлімдер, «әскери-медициналық журналдарда» және «психиатриялық газетте» мақалалар пайда болды. 1908 жылы әскери білімнің қызғаныш қоғамында (Санкт-Петербург гарнизоны офицерлерінің қоғамдық-ғылыми ұйымы) Әскери психология бөлімі құрылды, оның мақсаты соғыс құбылыстарының рухани жағын зерттейтін жалпы және әскери ғылымдар саласы ретінде «әскери психологияны» әзірлеу болды.

1994 жылы Ресейде басылып шығарылған «**Әскери энциклопедия**» баспасында былай деп жазылған: «*Соғыс – әлеуметтік – саяси, экономикалық, идеологиялық, сондай-ақ мемлекеттер, халықтар, ұлттар, сыныптар және әлеуметтік топтар арасындағы әскери зорлық-зомбылық құралдарымен ұлттық, діни, аумақтық және басқа да қарама-қайшылықтарды шешу нысандарының бірі болып табылатын әлеуметтік-саяси құбылыс*» (Әскери энциклопедия. – М., 1994, 8 Т – - Т. 2. – С. 233-235).

«Терминдер мен анықтамалардағы Соғыс және бейбітшілік» анықтамасы мынадай тұжырым береді: «*Соғыс – мемлекеттер мен ұлттар арасындағы қарым-қатынас сипатының түбегейлі өзгеруіне және қарсы күресуші тараптардың күшсіз нысандары мен тәсілдерін қолданудан (қайшылықтарды шешу) белгілі бір саяси және экономикалық мақсаттарға қол жеткізу үшін қару мен басқа да күш қолдану құралдарын тікелей қолдануға ауысуына байланысты қоғамдық-саяси құбылыс. Өзінің ішкі мәні бойынша соғыс мемлекеттер мен олардың билеуші элиталары саясатының жалғасы болып табылады*» (терминдер мен анықтамалардағы Соғыс және бейбітшілік) // Д. О. Рогозина. – М.: Вече, 2011.).

Осылайша, жоғарыда көрсетілген анықтамалар неғұрлым ерте (кеңестік) кезеңдегі анықтамалық және ғылыми әдебиетте баяндалған дефиницияларды іс жүзінде жаңғыртады және ХХ –ХХІ ғасырдың тоғысында болған түбегейлі геосаяси және геостратегиялық өзгерістердің ерекшелігін көрсетпейді. Жалпы алғанда, соғыс мәні мен оның табиғатын

анықтауға көзқарастар мен көзқарастар эволюциясының талдауы әлемдік саяси практиканың ең көп таралған құбылыстарының бірі қабылдауының көптірлілігі мен біркелкі еместігін куәландырады.

Себептердің үш тобын бөледі:

✓ *Соғыстардың жалпы себептері* □ Бұл соғыстардың негізгі себептері. Олар қоғамның экономикалық базисінде, сыныптар мен мемлекеттер арасындағы әлеуметтік-саяси қақтығыстар үшін негіз жасайды.

✓ *Ерекше (ерекше) себептер*. Олар соғыс туындайтын нақты тарихи шарттардан туындайды-бұл дәуірдің антагонистік қайшылықтарының өсуі, мемлекеттердің біркелкі емес дамуының күшеюі.

✓ *Соғыстың жеке (бірлі-жарым) себептері* □ Олар саяси қайраткерлердің іс-әрекеттерімен, ерекше жағдайлармен, кездейсоқ сәттермен байланысты.

Соғыстардың пайда болуының негізгі себебі-саяси күштердің әртүрлі сыртқы және ішкі саяси мақсаттарға қол жеткізу үшін қарулы күресті пайдалануға ұмтылысы.

Батыс философиясында соғыстардың себептерін ашатын бірқатар тұжырымдамалар бар:

Неомальтузиан теориясының өкілдері адамның табиғатында, оның туа біткен әскери психикасында, агрессивті инстинктерде соғыстардың себептерін көреді. Бұл соғысты мәңгілік, сөзсіз етеді. Неомальтузианның соңғы нұсқаларының бірі қазіргі заманғы полемологиямен жасалған.

Полемология - (грекше. polemos-соғыс, және logos – ғылым) соғыс туралы ғылым. Осы оқу-жаттығуды құрушы-Француз әлеуметтанушылар Бутуль қаласы. Полемология институттары Францияда, Италияда, Голландияда, Бельгияда бар. Тұжырымдаманың мәні: егер елде жастар санының тез өсуі байқалса, бірақ әлеуметтік-экономикалық жағдай оның толық жұмыспен қамтылуын қамтамасыз етуге мүмкіндік бермесе, онда объективті түрде «жарылғыш құрылым» немесе «әскери демографиялық құрылым»деп аталатын жағдай туындайды. Бұл жағдай «ұжымдық агрессивтілікке»әкеледі. Сондықтан, осы тұжырымдама авторларының пікірінше, соғыс-демографиялық тепе-теңдіктің бұзылуы нәтижесі.

Соғыстардың себептері ғылымның қарқынды дамуымен және техникалық прогреспен байланысты. Ғылыми-техникалық революция, техниканы дамыту оның адамға үстемдігіне әкеледі. Бұл адамдарды соғыс мақсатында техниканы пайдалануға итермелейді, бұл сайып келгенде соғысқа әкеледі. Бұл тұжырымдаманың дәрменсіздігі техника метафизикалық жағынан адамнан тыс өндіргіш күштердің элементі ретінде қарастырылады, техниканың рөлі абсолюттеледі. Әрине, техника мен соғыс арасындағы байланыс бар, бірақ бұл өзара байланыс соғыстың негізгі себебі болып табылмайды. Ең бастысы-техника неге қызмет етеді: прогресс немесе қирату.

Соғыстар мен қарулы қақтығыстарды жіктеу

Саяси мақсаттарға, тараптар күштерінің сапалық құрамына, қарулы күрес ауқымына және құқықтық мәртебесіне қарай **әскери қақтығыстар - соғыстарға және қарулы қақтығыстарға бөлінеді.**

Қарулы жанжалдарды жекелеген жіктеу тобына бөлу оларды жүргізген кезде мемлекет (мемлекеттер) соғыс деп аталатын ерекше жағдайға ауыстырылмайтындығымен, бірақ оларда қарулы қақтығыстар нысанында әскери күш қолдану бар болуымен айқындалады. Өзінің мәні бойынша **әскери қақтығыстар** саясаттың қарулы күрес құралдарының жалғасы болып табылады және әскери күш қолдану арқылы мемлекетаралық немесе мемлекетішілік қайшылықтарды шешу нысанын білдіреді. «**Әскери қақтығыс**» ұғымы ірі ауқымды, өңірлік, жергілікті

соғыстар мен қарулы қақтығыстарды қоса алғанда, қарулы қақтығыстардың барлық түрлерін қамтиды.

Әскери шиеленіс-мемлекетте соғыс жағдайы енгізілетін әскери күш қолданылатын мемлекеттер, халықтар, әлеуметтік топтар арасындағы қайшылықтарды шешу нысаны (бөлімдерге немесе бүкіл аумақта).

Мемлекет Басшысының 2017 жылғы 29 қыркүйектегі № 554 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының әскери доктринасында:

Әскери жанжал - мемлекетте соғыс жағдайы енгізілетін әскери күш қолданылатын мемлекеттер, халықтар, әлеуметтік топтар арасындағы қайшылықтарды шешу нысаны (бөлімдерде немесе бүкіл аумақта.);

✓ *қарқындылығы төмен әскери жанжал*-Мемлекеттегі тұрақты әзірлікте ұсталатын әскерлердің (күштердің) жеткілікті жауынгерлік әлеуетін шешу үшін әскери жанжал;

✓ *орта қарқынды әскери жанжал*-мемлекеттің жеткілікті қолда бар әскери әлеуетін шешу үшін әскери жанжал;

✓ *жоғары қарқынды әскери жанжал*-оны шешу үшін өзі тұрған Ұжымдық қауіпсіздік ұйымдарының мүмкіндіктері есебінен мемлекеттің әскери әлеуетін күшейту талап етілетін әскери жанжал.

Соғыс ауқымы бойынша әлемдік және жергілікті (қақтығыстар) болып бөлінеді.

Ірі ауқымды (әлемдік) соғыс - мемлекеттер коалициялары немесе әлемдік қоғамдастықтың ірі мемлекеттері арасындағы соғыс, онда тараптар радикалды әскери-саяси мақсаттарды көздейтін болады. Мұндай соғыс қарулы қақтығыстың, жергілікті, өңірлік соғыстың нәтижесінде әлемнің түрлі өңірлеріндегі мемлекеттердің едәуір санын тарта алады. Үлкен ауқымды (әлемдік) соғыс ядролық және әдеттегі болуы мүмкін. Әлемдік соғыстарға, мысалы, 1914-1918 жж. Бірінші дүниежүзілік соғыс, 1939-1945 жж. Екінші дүниежүзілік соғыс жатады.

Өңірлік соғыс-бір өңірдің екі және одан да көп мемлекетінің қатысуымен ұлттық немесе коалициялық ӘК-ні аймақ аумағында оған іргелес акваториялармен және оның үстінде әуе (ғарыш) кеңістігінде әдеттегі және ядролық зақымдау құралдарын қолдана отырып жүргізетін соғыс, оның барысында тараптар маңызды әскери-саяси мақсаттарды көздейтін болады. Өңірлік соғыстарға, мысалы, 1967, 1973, 1982 жж. араб-израиль соғыстарын жатқызуға болады.

Жергілікті соғыс-әскери іс-қимылдар тайталас мемлекеттер шекарасында жүргізілетін және тек осы мемлекеттердің (аумақтық, экономикалық, саяси және басқа) мүдделерін басым түрде қозғайтын шектеулі әскери-саяси мақсаттарды көздейтін екі және одан да көп мемлекет арасындағы соғыс. Мысалы, Кореядағы соғыс 1950-1953 жж., Вьетнамдағы соғыс 1959-1975 жж., АҚШ және олардың одақтастарының

Ирактарға қарсы соғысы 1991 ж. және 2003 ж., Ауғанстандағы соғыс 1979-1989 жж. және т. б.

Соғыстарды «сыртқы» (external warfare) және «ішкі» (internal warfare) деп бөлу де маңызды.

Түрлі соғыстардың сипаты туралы жүйелі түсінік үшін оларды типтік топтарға біріктіреді. Бұл топтар өздеріне тән барлық белгілердің бірі бойынша соғыстарды жіктеу нәтижесінде құрылады, кейін тандалған белгісі бойынша жақын болған соғыстардың алынған сыныптамалық қатарынан таңдап алынады.

Қолданылатын қару бойынша соғыс бөлінеді: кәдімгі (тек кәдімгі қару қолданылатын соғыстар) және ядролық, сондай-ақ кәдімгі құралдар мен ұшпайтын әрекет ететін қару аралас қолданылатын соғыстар.

Соғыс ұзақтығы бойынша - жылдам немесе ұзаққа созылатын, ал қауырттылығы бойынша - төмен, орташа және жоғары қарқындылығы болуы мүмкін.

Әлеуметтік сипаты бойынша екі соғыс түріне бөлінеді:

1. Әділ соғыс (Заңды): мемлекеттік егемендікті қорғау; ұлттық босату; Отанды қорғау.

2. Әділетсіз соғыс (заңсыз): бейбітшілікті ауыстырғаны және бөтен аумақтарды басып алғаны үшін; пайдаланылатын сыныптарды (халықтарды) басқаны үшін);

Әуе соғысы – бұл ұшу аппараттарының көмегімен (кез келген) ауадағы соғыс.

Теңіз соғысы – кез келген жүзуші құралдарды пайдаланатын соғыс.

Жергілікті соғыс – бұл «шектеулі соғыс» деп аталатын шағын соғыс, шағын мемлекеттердің арасында немесе үлкен және шағын мемлекет, соғыстар жиі уақыт бойынша қысқа емес.

Ядролық соғыс – бұл ядролық қару қолданылатын көптеген соғыс түсінікті: зымырандар, тасымалды түрдегі бомбалар, аумақты ядролық қалдықтармен ластау және т.б.

Отаршылдық соғыс – бұл соғыстың мақсаты, отаршылдықты өз қолдарында, яғни халық, мемлекет жаулап алу немесе ұстап тұру.

Кіші соғыс – шешуші шайқас үшін негізгі әскерлердің артықшылықтарын қамтамасыз ету үшін жаудың сынуы осы соғыстың мақсаты.

Ақпараттық соғыс – жаудың (әскери да) халыққа (әр түрлі кез келген) дезинформация арқылы әсер ету, мақсаты қарсыластың ерік-жігеріне әсер ету.

Бұл соғыстың мәні қазіргі заман соғыстары мен қарулы қақтығыстардағы әскери мүмкіндіктерді (перспективалы) арттыру, қол жеткізу (ақпараттық артықшылық), жауынгерлік іс-қимылдарға қатысушыларды бірыңғай желіге біріктіру есебінен.

Психологиялық соғыс кең мағынада – бұл саяси оппоненттердің психологиялық және басқа да құралдарды (насихаттық, дипломатиялық, әскери, экономикалық, саяси және т.б.) қарсыластың пікіріне, көңіл-күйіне, сезіміне және, нәтижесінде, оның кез келген бағыттарда әрекет етуге мәжбүр ету мақсатында мінез-құлқына тікелей немесе жанама әсер ету үшін мақсатты және жоспарлы пайдалануы. Іс жүзінде, «психологиялық соғыс» термині тар мағынада жиі қолданылады. Сонымен, «суық соғыс» кезінде ол батыс елдерінің социализм елдеріне қарсы идеологиялық акцияларының жиынтығы ретінде идеологиялық күрес әдісі ретінде үздіксіз антикоммунистік және антисоветтік насихат ретінде түсіндірілген. Сол сияқты, «психологиялық соғыс» ұғымы батыстағы конфронтациялық ойлау аясында Батыс демократия жақтастарының психологиялық бірлігін бұзу үшін «Шығыс блогында» қолданылатын тәсілдердің жиынтығы ретінде қолданылды. Психологиялық соғыс нақты саяси-психологиялық процесс ретінде саяси оппоненттердің жаппай әлеуметтік базасын бұзуға, қарсылас идеясының әділдігі мен жүзеге асуына сенімділікті бұзуға, психологиялық тұрақтылықты, моральдық рухты, саяси, әлеуметтік және оппоненттердің ықпалындағы массалардың белсенділігінің барлық түрлерін әлсіретуге бағытталған. Психологиялық соғыстың түпкі мақсаты-оппоненттерді қанағаттанушылықтан және оларды қолдауға дайындықтан жаппай сананы және жаппай көңіл-күйді, оларға қатысты наразылық пен деструктивті әрекеттерге бұру болып табылады.

Будан соғысы (ағылш. hybrid warfare) - шабуылшы тарап классикалық әскери басып кіруді талап етпейтін, жасырын операциялардың, диверсиялардың, киберсоғыстың үйлесімін пайдалана отырып, сондай-ақ қарсыластың аумағында әрекет ететін көтерілістерге қолдау көрсететін дұшпандық әрекеттердің түрі.

Қарулы қақтығыс – мемлекеттер (халықаралық қарулы қақтығыс) немесе бір мемлекет аумағы шегінде қарсы тұратын тараптар арасындағы шектеулі ауқымдағы қарулы қақтығыс (ішкі қарулы қақтығыс).

Қарулы жанжал – мемлекетте соғыс жағдайы енгізілмейтін әскери күш қолданыла отырып, мемлекеттер, халықтар, шектеулі ауқымдағы әлеуметтік топтар арасындағы қайшылықтарды шешу нысаны

Ішкі қарулы жанжал – әлеуметтік сипаттағы төтенше жағдайдың немесе төтенше жағдайдың құқықтық режимі енгізілетін бір мемлекеттің аумағы шегінде қарсы тұратын Тараптар арасындағы қарулы жанжал (Ақпарат көзі: https://www.mod.gov.kz/rus/dokumenty/voennaya_doktrina/).

Қарулы жанжал барысында экономикалық, ұлттық-этникалық, аумақтық, діни және өзге де қайшылықтар, әдетте, ӘК-ні стратегиялық өрістетусіз шешіледі. Шекара маңындағы жанжал қарулы қақтығыстың ерекше нысаны болып табылады. Қарулы қақтығыстарға, мысалы, Үнді-Пәкістан қарулы қақтығысы, ХХ ғ. 90-шы жылдардың басында бұрынғы КСРО аумағында орын алған көптеген қарулы қақтығыстар, 2006 ж.

Израиль мен Ливан арасындағы қарулы қақтығыстар және т. б. жатқызуға болады.

Қарулы қақтығыс сипатталады: оған жоғары тартылуымен және жергілікті халықтың осалдығымен; тұрақты емес қарулы құралымдарды қолданумен; диверсиялық және террористік әдістерді кеңінен пайдаланумен; әскерлер жұмыс істейтін моральдық-психологиялық жағдайдың күрделілігімен; қозғалыс маршруттарының, әскерлердің орналасқан аудандары мен орындарының (күштер мен құралдардың) қауіпсіздігін қамтамасыз етуге мәжбүрлі түрде көңіл бөлумен сипатталады.); жергілікті немесе өңірлік, ірі ауқымды (егер бұл халықаралық қарулы қақтығыс болса) немесе азаматтық (егер бұл ішкі қарулы қақтығыс болса) соғыстарға өзгеру қаупі. Ішкі қарулы жанжалда міндеттерді шешу үшін әскерлердің (күштердің) біріккен (әртүрлі ведомстволық) топтары және оларды басқару органдары құрылуы мүмкін.

Жауынгерлік іс - қимылдар өрлеуі бойынша қарулы қақтығыстар шектеулі, орта және ірі масштабта болуы мүмкін.

Шектеулі ауқымдағы қарулы жанжалдарға аумақты 25% - ға дейін қамтитын және қарсы күресуші Тараптардың қарулы күштері мен әскери құралымдарының 25%-ға дейін қатысатын адамдар жатады. Орта ауқымдағы қарулы жанжалдарда қарулы күштер мен әскери құралымдардың аумағы мен қатысу дәрежесін жауынгерлік әрекеттермен қамту 25-тен 50% - ға дейін құрайды. Ірі масштабтағы қарулы жанжалдарға аумақтың жартысынан астамын қамтитын және тайталасушы қарулы күштер мен әскери құралымдар санының жартысынан астамын қатысатын адамдар жатады.

Қарулы қақтығыстарды ұрыс қимылдарының өту қарқындылығы дәрежесі (деңгейі) бойынша да жіктеуге болады.

Мінез-құлық теориялары.

Психологтар, Э. Дурбан мен Джон Боулби адамды табиғатта агрессия тән деп санайды. Ол сублимация мен проекцияға жатады, егер адам өз наразылығын басқа нәсілдерге, діндерге, ұлттарға немесе идеологияларға сенімсіздік пен жеккөрушілікке айналдырса. Осы теорияға сәйкес, мемлекет жергілікті қоғамда белгілі бір тәртіпті құрып, сақтайды және сонымен қатар соғыс түрінде агрессияға база жасайды. Егер соғыс адамның табиғатының ажырамас бөлігі болып табылса, көптеген психологиялық теориялар болжанып отырғандай, оны толығымен басуға болмайды.

Зигмунд Фрейд агрессивтілікті психологиялық «серіппелерді», адам өмірінің бағыттылығы мен мағынасын анықтайтын негізгі инстинктілердің бірі деп санаған және осы ұстанымға сүйене отырып, З. Фрейд соғыстың адам агрессивтілігінің мерзімдік өршуінің сөзсіз салдары болып саналатындықтан, тіпті әлем үшін күресушілердің қозғалысына қатысудан бас тартты.

Эволюциялық психология.

Эволюциялық психологияны зерттейтін ғалымдар адам соғысы - бұл жануарлар мінез-құлқының ұқсастығы деп айтуға бейім, олар территориядан немесе тағамға немесе серіктестікке бәсекелесе алады.

Жануарлар табиғатта агрессивті, ал адам ортасында осындай агрессивтілік соғыс кезінде төгіледі. Алайда, технологияның дамуымен адамның агрессивтілігі осындай шегіне жетті, бұл бүкіл түрдің өмір сүруіне қауіп төндіре бастады. Бұл теорияның алғашқы адептерінің бірі **Конрад Лоренц** болды.

Мұндай теорияларды **Джон Г. Кеннеди** сияқты ғалымдар зерттеген болатын, олар адамдардың ұйымдасқан, ұзақ соғыстары жануарлардың территориясы үшін төбелес - технологиялар бөлігінде ғана емес, айтарлықтай ерекшеленеді деп санаған. **Эшли Монтегью** әлеуметтік факторлар мен тәрбие адам соғыстарының табиғаты мен барысын анықтайтын маңызды себептер екенін көрсетеді. Соғыс әлі де өзінің тарихи және әлеуметтік тамыры бар адамның өнертабысы болып табылады.

Әлеуметтік теориялар. Әлеуметтанушылар соғыс себептерін ұзақ уақыт зерттеді. Бұл есепте көптеген теориялар бар, олардың көпшілігі бір-біріне қайшы келеді. *Primat der Innenpolitik* (ішкі саясат басымдығы) мектептерінің бірінің жақтаушылары **Эккарт Кер** (Eckart Kehr) және **Ханс-Ульрих Вэлердің** (Hans-Ulrich Wehler) жұмысының негізіне алынады, олар соғыс жергілікті жағдайдың өнімі болып табылады деп есептеді және тек агрессия бағыты сыртқы факторлармен анықталады. Мысалы, бірінші дүниежүзілік соғыс халықаралық қақтығыстардың емес, құпия сөз байласудың немесе күш тепе-теңдігінің бұзылуының нәтижесі, бірақ әр елдегі қақтығысқа тартылған экономикалық, әлеуметтік және саяси жағдайдың нәтижесі болды. Бұл теория *Primat der Außenpolitik* (сыртқы саясат басымдығы) Карл фон Клаузевица мен Леопольд фон Ранке дәстүрлі тәсілінен ерекшеленеді.

Демографиялық теориялар. Демографиялық теорияларды екі топқа бөлуге болады: мальтузиан теориялары мен жастардың басымдылығы теориялары.

Мальтузиан теориялары.

Мальтузиандық теорияларға сәйкес соғыс себептері халықтың өсуі мен ресурстардың жетіспеуінде жатыр. Осылайша, папа Урбан II 1095

жылы, алғашқы крест жорығының алдында былай деп жазған: «Сіз мұраға алған жер, барлық жағынан теңіз және таулармен қоршалған және ол сіз үшін тым аз; ол әрең адамдарға тағам береді. Міне, сондықтан сіз бір-бірін өлтіріп, азаптап, соғысты жүргізесіз, сондықтан көптеген адамдар азаматтық жанжал кезінде қаза болады. Өз өшпенділіктеріңді тыныштандырындар, бақталастық аяқталсын. Табытқа барыңыз Құдай жолында; бұл жерді төмен сатылы нәсілден тартып алып, оны өздеріңіз алыңыздар». Бұл кейіннен Мальтузиандық соғыс теориясы деп аталған алғашқы сипаттамалардың бірі. Томас Мальтус (1766-1834 жж.) халық оның өсуі соғыспен, аурумен немесе аштықпен шектелмегенше әрдайым ұлғаяды деп жазды. Мальтузиандық теорияларды жақтаушылар соңғы 50 жылда, әсіресе дамушы елдерде әскери қақтығыстар санының салыстырмалы азаюы ауыл шаруашылығындағы жаңа технологиялар халықтың неғұрлым көп санын азықтандыруға қабілетті болуының салдары болып табылады деп санайды; сонымен қатар контрацептикалық құралдардың қолжетімділігі бала туудың айтарлықтай төмендеуіне әкелді.

Жастардың басым болу теориясы.

Елдер бойынша орташа жас. Жастардың басым көпшілігі Африкада және оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия мен Орталық Америкада аз мөлшерде. Жастардың басым болу теориясы мальтузиандық теориялардан айтарлықтай ерекшеленеді. Оның жақтастары жас ерлердің көп санының (графикалық түрде жас-жыныстық пирамида түрінде ұсынылған) тұрақты бейбіт жұмыстың жетіспеуімен үйлесуі соғыстың үлкен қауіп-қатеріне алып келеді деп санайды. Мальтузиандық теориялар өсіп келе жатқан халық пен табиғи ресурстар арасындағы қарама-қайшылықтарға шоғырланса, жастардың басымдылығы теориясы кедейлер, жас ер адамдардың мүліктерін иеленбейтін және қазіргі еңбек бөлінісінің әлеуметтік жүйесіндегі қолжетімді Жұмыс ұстанымдарының арасындағы сәйкессіздіктерге негізделеді.

Бұл теорияның дамуына неміс социологы **Гуннар Хайнзон** (Gunnar Heinsohn) үлкен үлес қосты. Г. Хайнзонға сәйкес, жастардың басым болу теориясын бірінші болып ұсынған, елдің ер азаматтарының 30 - дан 40 пайызына дейін 15-тен 29 жасқа дейінгі *«жарылыс қауіпті» жас тобына жатады. Әдетте бұл құбылыс туудың алдында бір әйелге 4-8 баладан келеді. Бір әйелге 2,1 бала келген жағдайда, ұлы әкесін, ал қызы - анасын алады. 2,1 бала туудың жалпы жиынтық коэффициенті алдыңғы буынның орнын басуға әкеледі, ал төмен коэффициент халықтың жойылып кетуіне әкеледі. Отбасында 4-8 бала дүниеге келген жағдайда әкесі өз ұлдарына бір емес, екі-төрт әлеуметтік позицияны (жұмысты) қамтамасыз етуі тиіс. Қоғамдағы құрметті лауазымдар саны тамақ, оқулықтар мен вакциналар саны сияқты жылдамдықпен ұлғай алмайтынын ескере отырып, көптеген «көрінетін жас ер адамдар»*

олардың жасөспірімдік ұялары зорлық-зомбылыққа төгілген жағдайда көрсетіледі. Олар демографиялық қатынаста тым көп. Олардың жұмысы жоқ немесе сыйақылығы төмен, ақы төленбейтін лауазымда тұрып қалған, олардың табысы оларға отбасын әкелуге мүмкіндік бергенге дейін жыныстық өмір сүруге мүмкіндігі жоқ». Жастардың басымдылығы теориясы нәсілдік, жыныстық және жас ерекшелігіне алып келетін пікірлерге сыналады.

Рационалистік теориялар. Рационалистік теориялар да жанжалдағы екі тараптың да ақылға қонымды әрекет етеді және өз тарапынан аз шығын болған жағдайда барынша пайда алу ниетінен туындайды деп болжайды. Рационалистік теория кейбір елдер бір-бірімен келісе алмайтынын және оның орнына соғысуды бастайды: бөлінбеу мәселесі, әдейі адастырып, ақпараттың асимметриялылығы және қарсыластың уәдесіне сүйену мүмкін еместігі. Бөлінбеу мәселесі екі тарап келіссөздер арқылы өзара келісімге келе алмаған кезде туындайды, өйткені олар ие болуға ұмтылатын нәрсе, бөлінбейтін және олардың біреуі ғана тиесілі болуы мүмкін. Мысал ретінде Иерусалимдегі ғибадатхана тауына соғысты келтіруге болады.

Экономикалық теориялар.

Басқа мектеп соғысты елдер арасындағы экономикалық бәсекелестіктің өсуі ретінде қарастыруға болатын теорияны ұстанады. Соғыс нарықтарды және табиғи ресурстарды игеру әрекеті ретінде басталады, соның салдарынан - байлық. Ультракүлгін саяси топтардың өкілдері, мысалы, әлсіз адам ұстай алмайтындардың барлығына табиғи құқығы бар деп мәлімдейді. Бірінші дүниежүзілік соғыс мысалында Э. Фромм оның себептері барлық соғыстағы елдер халқының элитарлық топтарының экономикалық мүдделері: экономикалық үстемдік және отарлық аумақтарды басып алу болғанын көрсетеді.

10.2. Заманауи қақтығыстар және олардың қоғамға әсері.

Әскери іс-қимылдарды тудыру салдарынан туындаған даулы жағдайлардың пайда болуының ықтимал себептерін талдау ХХІ ғасырдың бірінші жартысындағы әскери қақтығыстар қандай да бір аса салмақты фактор емес, әр түрлі әлеуметтік-саяси, экономикалық, ұлттық, діни және басқа да қайшылықтар мен себептердің күрделі өрлеуінен туындайтынын көрсетеді.

Жалпы түрде олардың негізгі мазмұны келесідей.

1. Әлемдегі ең өткір қайшылықтардың басты көзі-планетадағы шикізат көздері үшін күрес.

Табиғи және бірінші кезекте энергетикалық ресурстардың негізгі тұтынушылары экономикалық дамыған елдер болып табылады. Мысалы, АҚШ, халық саны бойынша жер халқының жалпы санының 3-4% - ын құрайтын әлемде өндірілген энергия ресурстарының 25% - ын тұтынады. Табиғи ресурстарға кедергісіз қол жеткізуге кепілдік беруге ұмтылу саяси, экономикалық және әскери жанжалдардың басты себебі болып табылады, тиісті саяси конфронтация мен әскери қарсы күрес мүмкіндігін туғызады. Ықтимал соғыстардың басты себептерінің бірі әлемнің отын-энергетикалық өңірлерінің (оның ішінде Каспий) трансұлттық корпорацияларымен берілуі мүмкін.

2. Әскери қақтығыстардың туындау мүмкіндігі көбінесе әлемнің болашақ саяси құрылымына байланысты.

АҚШ көшбасшылығымен монополярлық бейбітшілікті орнату өте қиын және қауіпті. Әлем әртүрлі мемлекеттердің мүдделерінің теңгерімінде ғана салыстырмалы түрде тұрақты болуы мүмкін. Тарих мемлекеттердің өзінің әскери қуатын арттыру арқылы өз қауіпсіздігіне қол жеткізуге ұмтылысы басқа елдерге қауіп төндіретінін және ынтымақтастықтың орнына әскери қарсыластықты, содан кейін конфронтацияны дамытатынын куәландырады. Осыған орай, әскери қақтығыстың себебі жаудың бұрынғы КСРО аумағында жаңа Еуроазиялық күштер орталығының және әлемдік саяси және экономикалық аренадағы қуатты бәсекелестің қайта жаңғыруына жол бермеуге ұмтылысы болуы мүмкін деп айтуға болады.

3. Халықтың ұлттық санасының көтерілуі.

Әлемнің 10% - ы ғана этникалық біртекті болып табылады, барлық елдерде, барлық континенттерде ұлттық өзін-өзі анықтау қозғалысы өсіп, кеңейуде. Ұлттық және этникалық негізде әлеуметтік әділеттілік, егемендік және аумақтық тәуелсіздік үшін күрес көптеген мемлекетаралық және мемлекетішілік қақтығыстар мен соғыстарды туындатады.

4. Қазіргі шекараларды қайта қарау әрекеттері.

Соғыстан кейінгі шекараларды қайта қарау бір - екі ауданда саяси және әскери қарсы тұруды ушықтыра отырып, көптеген аумақтық

наразылықтардың басқаларына басқарылмайтын тізбекті реакция тудыруы мүмкін.

5. Қару-жарақ жарағын экономикалық ынталандыру.

Әскери өндірісте экономикалық мүдделілік қару саудасының артуына әкеледі. Қаруды шектеусіз тарату әлемдік даму процесінде өте қауіпті жарылғыш күшке айналады.

6. НАТО-ның шығысқа қарай кеңейту процесі.

Бұл үдерістің әскери жағының қазіргі үрдістерін сақтай отырып, Қазақстанның жақын одақтастары - Ресей толық оқшаулауда болуы мүмкін және оның геосаяси жағдайы одан да нашарлайды, бұл әскери конфронтацияның пайда болуына әкелуі мүмкін.

7. Өркениеттік-мәдени негіздегі бәсекелестік.

Өңірлік және жаһандық ауқымда елеулі қақтығыстар туындауы мүмкін. Өркениеттердің (христиан-православие, христиан-католик, Ислам, конфуциан, жапон, латын-американ және т.б.) бәсекелестігі әлемдік саясаттың басым факторы бола алады және болашақ ірі ауқымды соғыс өркениеттер арасындағы соғыс бола алады.

8. Халықаралық терроризм

XXI ғасырда жаңа саяси, экономикалық, діни және басқа да қарама-қайшылықтар көріністерінің басқа да көздері сақталады және пайда болады, олар тек бейбіт, саяси құралдармен ғана шешілуі мүмкін емес. Белгілі бір жағдайларда әскери күш қолдану қажеттілігі туындауы мүмкін.

2017 жылғы Қазақстан Республикасының әскери доктринасында ақпараттық-психологиялық әсерге қарсы іс-қимыл жүйесін дамыту жөніндегі негізгі шаралар:

1) әскери қызметшілердің соғыс кезіндегі іс-қимылдарға моральдық-психологиялық тұрақтылығын арттыру мүддесінде идеологиялық және тәрбиелік жұмысқа қазіргі заманғы әдістемелерді енгізу;

2) әскери ұжымдарда жоғары жауынгерлік рухты ұстау;

3) әскери қызметтің беделін, әскери қызметші мәртебесін арттыру және Қазақстан армиясының имиджін көтеру;

4) әскери қызметшілерде Қазақстан Республикасының Конституциясын, Қазақстан Республикасының заңдарын құрметтеуге бағытталған құндылықтарды қалыптастыру, өз халқына адалдық рухында тәрбиелеу, Отанды қорғау бойынша әскери борышын сөзсіз орындау (Қазақстан Республикасы Президентінің 2017 жылғы 29 қыркүйектегі №554 «**Қазақстан Республикасының Әскери доктринасын бекіту туралы**» Жарлығы).

Қорытындылай келе, Қазақстанның қорғаныс сипатындағы әскери доктринасында және оның ережелерінде ұлттық мүдделерді қорғауға және елдің әскери қауіпсіздігіне кепілдік беруге бел буған бейбітшілікке дәйекті бейілділік үйлеседі, қазіргі заманғы әскери қақтығыстардың сипаты мен негізгі белгілері айқындалды, атап айтқанда: белсенділік,

жылдамдық, ауқымын кеңейту, әскери іс-қимылдарды жүргізу салалары (ғарыш және ақпараттық кеңістікке), сондай-ақ мемлекеттің Қарулы күрестегі күштері мен ресурстарының жоғары кернеулігі айқындалды. Мақсаты қолайсыз сыртқы жағдайлар жасау және қарсы тұратын мемлекеттегі ішкі жағдайды тұрақсыздандыру болып табылатын күрестің гибридті әдістерін қолдану үрдісі байқалады.

Қорытындылар:

Соғыс анықтамаларының кең спектріне қарамастан, оның айқындаушы белгісі әскери зорлық-зомбылық, яғни жаудың физикалық басылуы, оның өз еркіне бағынуы үшін техникалық құралдарды (қару-жарақты) қолдану болып табылады. Бұл сөздің дәл мағынасында соғыстың мәнін құрайды. Осылайша, соғыс жаппай және кең ауқымда көрінетін, адам құрбандары мен жоғалтуларына әкелетін антагонистік қарама-қарсы күштердің екі жақты қарулы қақтығысы ретінде әрекет етеді. Бұл анықтама қарулы зорлық-зомбылық құралдарын пайдалану процесінде әртүрлі субъектілердің қарым-қатынасының ерекшелігін көрсететін осы құбылыстың мәнін барынша көрсетеді.

Соғыстар мазмұнында болған өзгерістер әскери-теориялық көзқарастар мен тәсілдерді дамытуға, жалпы қазіргі әскери-саяси процестерді бағалауға тікелей әсер етті. Мұның маңызды салдары соғыстар мен қарулы қақтығыстардың жаңа тұжырымдамаларын әзірлеу мен практикада қолдануды жандандыру және олардың негізгі ережелерін практикада қолдану болды.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Әскери жанжалға және қарулы қақтығысқа анықтама беріңіз, олардың мазмұнын ашыңыз.
2. Соғыс көздері мен себептерін атаңыз.
3. Соғыстар мен әскери қақтығыстардың асқынуын түсіндіретін психологиялық теорияларға сипаттама беріңіз.

11-тарау. КҮЙЗЕЛІС ЖӘНЕ ОНЫҢ АДАМҒА ӘСЕРІ.

Дәріс. Күйзеліс. Күйзелістің себептері мен алғышарттары.

Күйзеліс көріністерінің алуан түрлілігі, оның денсаулыққа және кәсіби қызметке әсер ету әсерінің пайда болу себептері кез келген адамның өз өмірі барысында осы жағдайды бірнеше рет бастан өткеруіне байланысты. Сонымен қатар, өмірлік құбылыстар мен оқиғалар кеңістігінің кеңдігі, күйзеліс көрінісімен байланысты адамның жеке ерекшеліктері осы ұғымның көпмақсаттылығын, ал кейде оның анық еместігін анықтайды.

11.1. Күйзеліс: зерттеу тарихы, теориялар және заманауи концепциялары.

«Күйзеліс» термині алғаш рет 1944 жылы Psychological Abstracts журналында пайда болды (Lazarus & Folkman, 1984). Алайда, бұл ұғым екінші дүниежүзілік соғыстан бастап танымал болды (Kugelman, 1992; Newton, 1995). Ағылшын тілінен аударғанда «күйзеліс» қысым, тарту, күш, сондай-ақ осы жағдайды жасайтын сыртқы әсерді білдіреді. «Stress» ағылшын сөзі латын тілінен «stringere» - созылу. «Күйзеліс» ұғымы уақыт өте маңызды өзгерістерге ұшырап, кеңірек болды. «Күйзеліс» сөзі тек физикалық және таза психологиялық әсерді ғана емес, ал «күйзеліс» сөзі - физикалық зиянды әсерлерге ғана емес, сонымен қатар теріс эмоциялар тудыратын кез келген оқиғаларға реакция болып табылады. Қысқаша Оксфорд сөздігінде-күйзелістің бес анықтамасы, олардың ішінде мыналар бар: итермелейтін және мәжбүрлейтін күш; күш немесе үлкен энергияның жоғалуы; денеге әсер ететін күш.

Күйзеліс туралы ілімнің негізін қалаушы Нобель сыйлығының лауреаты физиолог **Ганс Селье** (1907-1982). Г. Селье анықтаған күйзеліс ретінде «бар кез келген тағылған ағзаға талабы» [15, б. 10].

Дегенмен, канадалық Ганс Селье - 19 ғасырдың екінші жартысында - ғалым, француз **Клод Бернар** алғаш рет сыртқы ортаның кез келген өзгерістері кезінде тірі ағзаның ішіндегі процестердің тұрақтылығын ашты.

50 жылдан кейін К. Бернардан кейін американдық физиолог **Уолтер Кэннон** «гомеостаз» және «күйзеліс» ұғымдарын енгізді. Ол өмір сүрудің әмбебап реакциясы туралы өз теориясында «күйзеліс» ұғымын қолданды.

Кэннон эмоциялық және физикалық күйзелістер кезінде артериялық қысымның жоғарылауы, тыныс алу күшейе түскенін анықтады. Барлық процестер ішкі органдарға қан ағынын арттыруға және олардың оттегімен

қанығуына бағытталған. Бұл реакция (күйзеліс) және ішкі ортаның тұрақтылығын қолдайды (гомеостаз).

Ганс Селье ұзақ уақыт бойы «күйзеліс»терминін пайдаланбауға тырысты.

1926 жылы екінші курс студенті бола отырып, Ганс Селье алғаш рет ағзаның кез-келген сипаттағы тітіркендіргішке стереотипті жауабын тапты. Ол әр түрлі диагноздары бар емделушілерде көптеген симптомдардың сәйкес келуі неге қызықтырды. Инфекциялар, сүйек жүйесінің зақымдануы, онкологиялық аурулар кезінде тәбеттің жоғалуы, бұлшықет массасының төмендеуі, бейжайлық, тері қабаттарының бозаруы, ағзаның жалпы әлсіздігі бар. Алайда, бұл бақылаулар ұмытылды.

Физиолог өзінің ашылуына 10 жыл өткеннен кейін ғана оралды, 1936 ж. жануарларға зертханалық тәжірибе жасай отырып, ғалым жануар ағзасының ішіндегі темірден сору арқылы пайда болған процестер жаракаттардан, инфекциялардан, жүйке қозуынан және басқа да аурулардан туындаған процестерге ұқсас екенін анықтады. Селье бұл реакцияны «түрлі зақымдаушы агенттер тудыратын синдром»деп атайды. Бұдан әрі бұл синдром «жалпы бейімделу синдромы (кернеу)», сондай-ақ «биологиялық күйзеліс синдромы»деп танылды.

1936 жылы «Nature» журналында «түрлі зақымдаушы агенттер тудыратын синдромды»сипаттайтын алғашқы шағын жарияланым шықты. Бұл жарияланым ғалым өміріндегі маңызды кезең, күйзеліс теориясының Бүкіләлемдік танымалдығының басы болды. 1946 жылы, Селье өзінің еңбектеріне «күйзеліс»терминін толық енгізеді. Селье тұжырымдамасы көптеген ғылыми бағыттарға елеулі әсер етті. Күйзеліс, реакция ретінде медицина, психология, әлеуметтану және адам туралы ғылымның басқа да салаларында қарастырылады.

Ганс Селье күйзеліс теориясы

Г. Селье теориясында күйзеліс физикалық, химиялық және органикалық факторларға физиологиялық реакциялар тұрғысынан қарастырылады.

Теорияның негізгі мазмұны төрт ережелерде қорытылуы мүмкін:

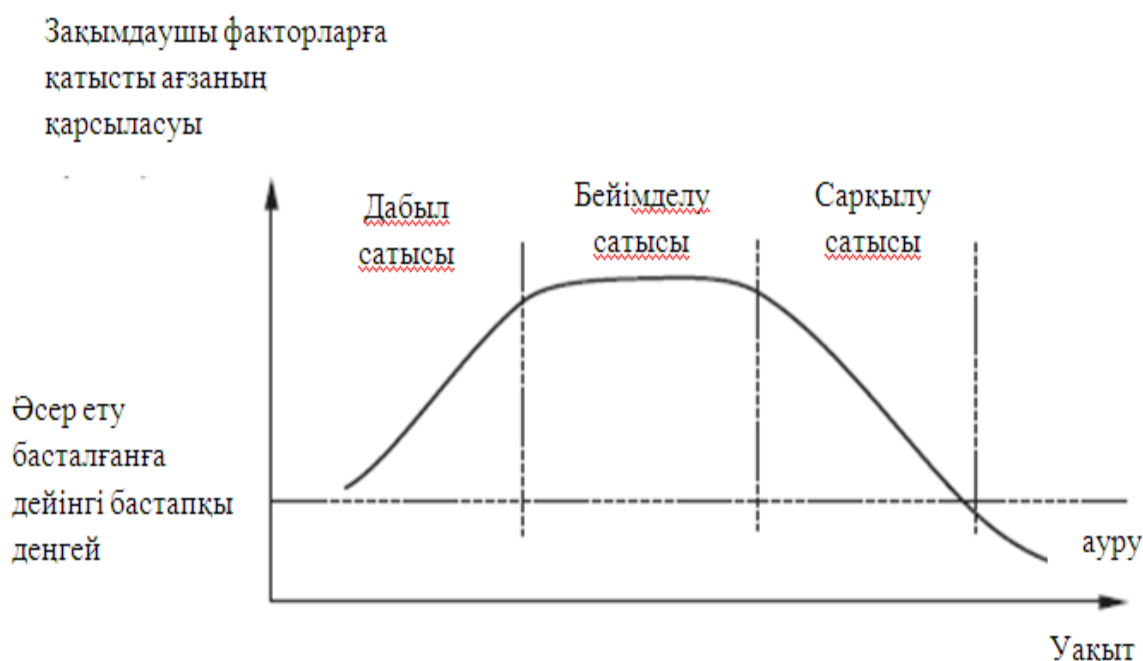
1. Барлық биологиялық организмдердің ішкі баланстың жай-күйін ұстап тұрудың туа біткен механизмдері немесе өз жүйелерінің жұмыс істеу тепе-теңдігі бар. Ішкі тепе-теңдікті сақтау гомеостазис процестерімен қамтамасыз етіледі. Гомеостазисті ұстау ағзаның өмірлік қажетті міндеті болып табылады.

2. Күйзеліс орлар, яғни күшті сыртқы тітіркендіргіштер Ішкі тепе-теңдікті бұзады. Организм кез келген күйзеліс орға әсер етеді, жағымды немесе жағымсыз, тән емес физиологиялық қозу. Бұл реакция қорғаныс-бейімделген.

3. Күйзелістің дамуы және оған бейімделу бірнеше сатыдан өтеді. Әр сатыға өту және өту уақыты ағзаның резистенттік деңгейіне, күйзеліс әсерінің қарқындылығы мен ұзақтығына байланысты.

4. Ағзаның күйзелістің алдын алу және тоқтату бойынша бейімделу мүмкіндіктерінің шектеулі резервтері бар – олардың сарқылуы ауру мен өлімге әкелуі мүмкін [34].

Зерттеу нәтижелерін жалпылау Г. Селье «*жалпы бейімделу синдромы*» (ЖБС) деп аталған *процестің үш сатысының* болуын негіздеуге мүмкіндік берді. (Қараңыз) 9-сурет). Бұл Селье синдромының тұжырымдамасы 1956 жылы ЖБС «эволюция процесінде әзірленген арнайы қорғау механизмдерін қосу есебінен ортаның өзгерген жағдайларына дененің күш-жігері ретінде бейімделуді анықтаумен әзірленген.

9 сурет. Г. Селье бойынша күйзеліс сатылары

Жалпы бейімделу синдромы үш сатыдан тұрады:

Г. Селье «беттік» және «терең» бейімделу энергиясын ажыратуды ұсынды. Біріншісі «бірінші талап бойынша» қол жетімді және екіншісі есебінен – «терең». Соңғы ағзаның гомеостатикалық механизмдерін

бейімдеу арқылы жұмылдырады. Оның сарқылуы г. Селье есептейді және өлімге немесе қартаюға әкеледі.

Л. А. Китаев-Смык, көптеген зерттеушілер атап өткендей, бейімделудің екі жұмылдыру деңгейінің болуы туралы болжам қолдау табады. Қазіргі уақытта күйзеліс дамуының бірінші сатысы – бейімделу резервтерін жұмылдыру сатысы («дабыл») салыстырмалы жақсы зерттелді, ол бойынша негізінен ортаның жаңа экстремалды талаптарына барабар ағзаның жана «функционалдық жүйелілігін» қалыптастыру аяқталады. Күйзелісті дамытудың екінші және үшінші сатыларына, яғни бейімделу резервтерін тұрақты жұмсау сатылары мен олардың сарқылу сатылары аз ғана зерттеулер арналған.

ЖБС мәнінің өзін Г. Селье анық баяндайды:

«Бірде-бір организм, – деп атап өтті ол үнемі алаңдаушылық жағдайында бола алмайды. Егер агент соншалықты күшті болса, оның елеулі әсері өмірмен үйлеспейтін болса, жануар алғашқы сағат немесе күн бойы дабыл кезеңінде өледі. Егер ол тірі болса, бастапқы реакциядан кейін резистенттік сатысы қажет. Бұл кезең бейімдеу резервтерін теңгерімдеуге жауап береді. Бұл ретте ағзаның бейімделу мүмкіндіктеріне қойылатын жоғары талаптар жағдайында өмір сүру нормасынан айырмашылығы жоқ. Бірақ бейімделу энергиясы зиянсыз болғандықтан, Егер күйзеліс әрекет етуді жалғастырады-таусылу».

Г. Селье триадасы туралы бірнеше сөз. Күйзелісормен өзара әрекеттесуден кейін ағзада пайда болатын барлық физиологиялық өзгерістер **Селье триадасы** ретінде ғылымда белгілі. **Оның құрамына:** бүйрек үсті қабығының белсенділігінің жоғарылауы, олардың мөлшерін арттыру; тимус пен лимфа бездерінің жұқаруы; асқазан-ішек жолының жүрісіне қарай нүктелі қан құйылу және жаралар кіреді [51, 758-765 Б.].

Кейінірек биолог «**дистресс**» (distress ағылшын сөзінен - сарқылу, бақытсыздық) және «**эустресс**» күйзелістің екі түрін ажыратуды ұсынды. Сельенің өзі «**эустресс**» оң фактор, белсенділікті арттыру көзі, күш-жігерден қуаныш пен табысты еңсеру деп тапты. Эукуйзеліс кезінде өзін-өзі тану үдерістерін белсендіру, шындықты түсіну, есте сақтау жүреді. Сондықтан, кез келген күйзеліс зиянды емес. Күйзелістік активация оң эмоцияларды тудыратын оң оқиғалармен (мереке, жаңа пәтерге көшу) туындауы мүмкін. Бізге өз өмірімізді серпінді және толымды ету, стандартты емес жағдайлардан қорықпау, жаңа мүмкіндіктерден бас тартпау және ең бастысы - мақсатқа жету үшін әрдайым ынталандыру қажет. Эукуйзеліс-бұл уақыт өте келе іспен күресуге көмектесетін сергектік заряд. Онсыз біздің өміріміз сұр және жалықтырып жібереді.

Күйзеліс теориясының маңызды ұғымдарының бірі- **дистресс**, ол бейімделу реакциясының үзілуін білдіреді, содан кейін гомеостаз бұзылуы болады. Әдетте, дикүйзеліс өте күшті немесе созылмалы күйзеліс кезінде пайда болады. Шын мәнінде дикүйзеліс-теріс уайымдармен байланысты

және әлсірейтін, деструктивті күші бар (шешілмеген қақтығыстар, жақын адамның жоғалуы) барлық эмоционалдық-күйзелістік жағдайлар. Дикүйзеліс тек өте жиі және шамадан тыс күйзелістерде, еңсерудің қуаныш емес, дәрменсіздік, үмітсіздік сезімі, шамадан тыс, төзбеушілік және қажетсіздік, талап етілетін күш-жігердің «реніш әділетсіздігі» басым болған қолайсыз факторлардың үйлесімдерінде туындайды. Бірақ бұл жағдайда да күйзеліс зиянды деп атауға болмайды. Өйткені, күйзелістік реакция адамға қиын жағдайды еңсеру үшін (жұмыста аврал, тонаушыдан қашу мүмкіндігі) пайдалана алатын күш береді. Сондықтан жақсы оқиғаларға күйзеліс пайдалы, ал жаман жағдайға зиянды деп айтуға болмайды. Пайдалы және зиянды күйзеліс арасындағы шекара кейде өте былқылдақ болады. «Ең жақсысы - жақсы жау» принципі бойынша оң эмоциялардың артықтығы, егер оларды бақылаусыз қалдырса, үзілумен аяқталуы мүмкін [52].

Күйзелістің әртүрлі теорияларымен танысу күйзеліс туралы түсініктің қалай дамығанын байқауға, әртүрлі тәсілдермен танысуға және осы феноменді жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Ал біз күйзеліс теориясымен және күйзеліс түсінігімен толық танысқан сайын, онымен жұмыс істеу үшін қолайлы әдістерді таңдау оңайырақ болады.

Күйзелістің келесі теориялары қарастырылады: Уолтер Кеннон гомеостазының теориясы; Павлов эксперименталды неврозының теориясы; Орбель теориясы. «Трофикалық» әрекет феномені; Эрнст Геллгорн эмоциялық ден қою теориясы; Ричард Лазарус күйзеліс когнитивті теориясы

Уолтер Кеннон Гомеостаз теориясы (1871-1945))

Уолтер Кеннон (ағылш. Walter Bradford Cannon; американдық психофизиолог, физиолог. Медицина ғылымдарының докторы (1900 жыл), КСРО Ғылым академиясының құрметті мүшесі (1942) Ауыл өзінің зерттеулерін бастаған көрнекті ғалым болды. Бұдан бұрын У. Кеннон гомеостаз теориясының және ағза қызметін белсендірудегі симпатoadренал жүйесінің маңыздылығы туралы ілімнің авторы (теорияның мәліметтері психофизиологияда маңызды мәнге ие).

Теориядағы гомеостазды ұстаудағы басты рөл орталық жүйке жүйесіне, атап айтқанда гипоталамус пен таламуска, сондай-ақ перифериялық вегетативті жүйке жүйесіне беріледі. У. Кеннон жүйенің тұрақтылығы өзін-өзі реттеу есебінен құрылатынын айтты, әйтпесе, организм тұрақты жағдайларды ұстап тұру және сыртқы ортаға өзгертін параметрлерге бейімдеуді өз міндетіне қояды. Ол сыртқы тітіркендіргіштер бас миының қабығында тіркеледі және оларға реакцияның эмоционалдық ерекшеліктері үшін жауап береді деп болжам жасады. Сондай-ақ, аталмыш ғалым «күрес-қашу» феномені деп аталатын ден қою ерекшелігіне назар аударды. Гомеостаз теориясы күйзеліс теорияларының арасында маңызды орын алады.

Павловтың(1849-1936) эксперименталды невроз теориясы

Иван Петрович Павлов (орыс және кеңес ғалымы, бірінші орыс Нобель сыйлығының лауреатын алған, физиолог, жоғары жүйке қызметі туралы ғылымды құрушы, физиологиялық мектеп жасаушы; медицина немесе физиология саласындағы 1904 жылғы «ас қорыту физиологиясы бойынша жұмысы үшін» Нобель сыйлығының лауреаты. Санкт-Петербург Ғылым академиясының Императорлық академигі (1907), нақты статистикалық кеңесші) жоғары жүктеме жағдайында ағзаның қызмет етуі кезінде жоғары жүйке қызметінің өзгеру заңдылықтарын ашты. Бұл теория эксперименталды невроз теориясының атауын алды. Теорияның мәнінен жоғары жүйке қызметінің кернеуінің жоғары деңгейін іске қосу қажеттігіне әкелетін ортаның сыртқы жағдайы жағдайында, тежеуге немесе керісінше, жоғары қозғауға көрінетін жүйке процесінің бұзылуы сөзсіз туындайды. Бірінші жағдайда (тежеу реакциясы) индивидуумның жалпы белсенділігінің төмендеуі болады, сөзсіз рефлекторлық қызмет бұзылады, ең соңғы кезең ретінде - өлім туындайды. Екінші жағдайда (қозу жағына қарай бұзылу), біз индивидуумда жоғары қозуды, мазасыздықты, ұйқының бұзылуын байқаймыз. Басқаша айтқанда, адам тепе-теңдік күйінен шығып, шектен шыққан: бейжайлылық немесе гиперактивтілік. Және кез келген шеткі ретінде екі күй зиянды болып табылады. Бұл күйзеліс теориясы эксперименталды растауға ие.

Орбелидің теориясы (1882-1958). «Трофикалық» әрекет феномені.

Леон Абгарович Орбели (Ресей және кеңес физиологы, эволюциялық физиология жасаушылардың бірі, КСРО Ғылым Академиясының академигі (1935 бастап) және вице-президенті (1942-1946). Медицина қызметінің генерал-полковнигі. Социалистік Еңбек Ері (1945). Сталин сыйлығының лауреаты. 130-дан астам бірегей ғылыми жұмыстардың авторы.

Орбели симпатикалық нерв жүйесінің адаптациялық-трофикалық функциясының теориясына сәйкес симпатикалық нерв жүйесінің «трофикалық» әсерінің феноменін шығарды, симпатикалық нерв жүйесінің иннервациясы нақты жағдайда ағзалардың реактивтілігі мен жүзеге асырылатын жұмыс көлемін теңдестіру үшін ұлпалар мен ағзалардың функционалдық қабілеті мен қасиеттерінің бірқатар өзгеру себебі болып табылады. Өз зерттеулерінің нәтижесінде орбиталар жүйке жүйесі эндокриндік механизмдерді қозғамай, тіндердегі зат алмасуға әсер етеді.

Эмоциялық ден қою теориясы

Эрнст Геллгорна (1893-1973)

Э. Геллгорн теориясы вегетативтік жүйке жүйесінің екі бөлімінің: симпатикалық және парасимпатикалық, сондай-ақ стрестік факторға қандай реакция туындататынын қарастырады. Негізгі рөл вегетативті жүйке жүйесінің маңызды бөлігі ретінде гипоталамуска бөлінеді. Бұл гипоталамус эмоционалдық жауап береді.

Гипоталамустың әр түрлі секторларына әсер ету нәтижесі ретінде, эмоционалдық аяның қалыпты өзгеруі, оң немесе теріс. Симпатикалық бөлімнің иннервациясы ми қыртысының қозуының себебі болып табылады, сонымен бір мезгілде вегетативтік, соматикалық және гуморальды қозғалыстар үшін жауап бере отырып, біз бүгін айтқан ғалымдар - Кеннон мен Селье сипаттаған. Парасимпатикалық бөлімнің белсенділігі депрессиялық жағдайдың жалпы босаңсуына және ушығуына әкеп соғады.

Ричард Лазарус күйзелістің когнитивті теориясы (1922-2002)

Р. Лазарус үшін (американдық психолог, тұлға психологиясы және эмоциялар, психологиялық күйзеліс және бейімделу, психологиялық денсаулық саласындағы маман. Эмоциялық жай-күй зерттеулерінде кеңінен қолданылатын бірқатар шкалалар мен сауалнамалардың (оның ішінде Лазарустың Копинг-тесті авторы)-когнитивтік процестер когнитивтік бағалауға негізделген эмоциялық реакциялардың сапасы мен қанықтығына жауап береді. Оның болжамы эмоциялар қоршаған шындыққа бейімделуге жауап беретіндігіне негізделді.

Лазарус бойынша психологиялық күйзеліс-бұл бір мезгілде реакция және сыртқы әлемнің әсері оның ресурстарын, нанымдарын және құндылықтар жүйесін бұзуда жеке тұлға ретінде бағаланады және қабылданатын процесс. Бұл жеке параметрлер әртүрлі адамдардың бір күйзелістік жағдайға реакцияларындағы айырмашылықтарды анықтайды.

Қазіргі зерттеушілер күйзелістің келесі теориялары мен модельдерін: биологиялық, физиологиялық-психологиялық, психологиялық, кәсіби, әлеуметтік және жалпы түрлерін анықтады. Қазіргі заманғы зерттеушілер күйзеліс деп ағзаның экстремалды фактордың (күйзеліс ордың) кез келген әсеріне тән емес реакциясын түсінеді, ол жүйке және эндокриндік жүйе функцияларының стереотиптік өзгерістерінен тұрады.

Күйзелістің биологиялық теориялары мен модельдері.

Бұл модель Г. Селье ұсынылды және бұрын көрсетілгендей, «жалпы бейімделу синдромы» деп аталды, онда күйзеліс физикалық, химиялық және органикалық факторлардың физиологиялық реакциясы тұрғысынан қарастырылады. Бұл оқу-жаттығудың әлсіз орны-бір жақты тәсіл. S.Rozenzweig, 1945) фрустрация теориясымен сәйкес келуі мүмкін. Автор бойынша Фрустрация, бұл индивидуумның қандай да бір өмірлік қажеттілігімен көтерілмейтін психологиялық кедергілермен (мысалы, моральдық - этикалық қондырғы), ішкі тыйым салумен қақтығысы. Бұл ретте күйзеліс жағдайы дамиды және шешілмеген ішкі қақтығыстың ұзақтығына байланысты невроз туындауы мүмкін. Фрустрация теориясы Селье ілімін толықтырады және бұл жағдайда болатын биохимиялық өзгерістерге қатысты емес.

Генетикалық-Конституциялық теория

Бұл теорияда ағзаның күйзеліске қарсы тұру қабілеті қорғаныс стратегиясымен алдын ала анықталған және ағымдағы жағдайларға байланысты емес деп болжанады. Осы саладағы зерттеушілер адамның генетикалық қоймасы мен оның күйзеліске қарсы тұру қабілетін төмендететін белгілі Физикалық сипаттамалар арасында байланыс орнатуға тырысады.

Күйзеліске бейімділік моделі (diathesis)

Бұл модель ортаның тұқым қуалайтын және сыртқы факторларының өзара әрекеттесуінің әсерлеріне негізделген. Ол кернеу реакциясының дамуында күтпеген, күшті әсер ететін факторлар мен өзара әсер етеді. Жеке генетикалық карта ағзаның сыртқы әсерлерді қабылдағыш табалдырығында көрінетін күйзеліске бейімділік жағдайын анықтайды.

Күйзеліс болдырмауды оқыту моделі

Күйзелісті түсіндіру үшін бұл теория классикалық шартты-рефлекторлық модельді немесе күйзелістің негізгі (басқарушы) моделін құру үшін қолданылады.

Вячеслав Алексеевич Бодров (1931-2012) - кеңестік және ресейлік психолог, психофизиолог, дәрігер, еңбек психологиясы, кәсіби іріктеу және психофизиология саласындағы көрнекті маман, медицина ғылымдарының докторы (1970), профессор (1980), КСРО Ғылым академиясы психология институтының инженерлік зертханасының, психология және эргономика зертханасының меңгерушісі (1988). D.Watson (1920) жұмысында алғаш рет белгіленген шартты-рефлекторлық үлгінің екі аспектісі күйзеліс теориясы үшін сөзсіз маңызды деп санайды.

«Біріншіден, қорқыныш пен үрей сияқты эмоционалдық реакциялар кешенді болып табылады және мінез-құлық, физиологиялық және психологиялық компоненттерді қамтиды. Екінші аспект дабыл жаңа шартты тітіркендіргіштің әсеріне алдын ала әсер етуі мүмкін. Күйзелістің негізгі екпіні жағымсыз факторлар әсер еткен кезде индивидтің мінез-құлқына, атап айтқанда, мұндай әсерді болдырмау стратегиясын әзірлеуге басты назар аударылады» (Бодров В. А., 1995).

Күйзелісті болжау моделі

Бұл модель З. Фрейд теориясының ережелерін барынша толық көрсетеді (1993). Оның теориясында ол пайда болудыңекі түрі және дабыл, алаңдаушылық барын көрсетті. Мамандандырылған дабыл нақты сыртқы қауіптің алдын алу реакциясы ретінде туындайды. Екінші түрі-травматикалық дабыл бейсаналық, ішкі көздің әсерінен дамиды. Мазасыздықтың осы түрінің пайда болу себептерінің ең жарқын мысалы-жыныстық ниеттер мен агрессивті инстинкттерді ұстау.

Психосоматикалық-психоаналитикалық модель

Көптеген психосоматикалық модельдер арасында R.R. GrinKer және S. P. Spicel (1945), В. А. Бодрова (1995) моделін атап өту керек. F.Alexander

(1950) ұсынған моделі ең толық болып табылады, онда орталық орын эмоциялық фактор алады. Ол тұлғаның ерекше психодинамикалық сипаттамаларына байланысты психикалық осал бейімділік пен белгілі бір эмоциялардың болуы аурудың дамуына әкелуі мүмкін деп сендірді.

Ғылымда алғашқы болып «Әскери қызметшілерде асқынған күйзелістік жағдайы кезінде нейрофизиологиялық бұзылу және оны алдын алу», хроникалық күйзелістің пайда болуындағы невроздың қалыптасу жағдайын зертеген **Ж.Н.Сартаев**.

Сартаев Жанбатыр Нұртайұлы медицина ғылымдарының докторы, медицина қызметінің полковнигі, профессор, Қазақстан Республикасының және Ресей Федерациясының әскери ғылымдарының академигі. Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі жамбыл ауданы Орталық ауылында 1949 жылдың 23 қазан айында қарапайым отбасында дүниеге келген.

Профессор Ж.Н. Сартаевтың докторлық диссертациясы әскери қызметшілердің денсаулық жағдайын зерделеуге арналған.

45 жыл ғылыми педагогикалық өтілімен профессор Ж.Н. Сартаев 750-ден астам әскери тақырыпта ғылыми басылымдар жарық көрді және 80-нен астам оқулықтың, монографиялар және оқу құралдарының авторы болып табылады.

Медицина ғылымдарының докторы профессор Ж.Н. Сартаевтың жұмысы адам денсаулығының күзеті және адам өмірін сақтау ісінде үлкен үлес қосқаны үшін «Ave Vitae» халықаралық орденінің иегері болды. Женева 2016 жыл.

Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің 2008 жылғы 05 желтоқсанындағы Жарлығымен «Ерен еңбегі үшін» медалімен наградталды.

«Алтын дәрігер» құрмет атауының иегері Астана қ. 2010 жыл.

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігіне орай ғылымды жетілдіргені үшін Қазақстан Республикасы білім Министрі Е. Сағадиевтің құрмет грамотасымен марапатталды 2017 жыл Нұр-Сұлтан қаласы.

Қазақстан Республикасы Ұлттық ұланы Басқолбасшысы генерал-лейтенант Р.Ф. Жаксылыков «Қазақстан Республикасының құқық қорғау әскеріне 25 жыл» кеуде белгісімен наградталған.

Профессор Ж.Н. Сартаевтың әскери тақырыптарға 750-ден астам ғылыми мақалалары басылып шығарылған және 80-нен астам оқулықтар, монографиялар және оқу нұсқаулықтардың авторы болып табылады.

Күйзелістің когнитивті теориясы

Р. Лазарус (1966-1991) атымен психологиялық күйзелістің когнитивті теориясын әзірлеу байланысты, оның негізі субъективті танымдық бағалаудың рөлі мен жағымсыз әсер ету қаупі және күйзелісті жеңу мүмкіндіктері туралы ережелер құрайды. Қауіп субъектінің сыртқы жағдайлар мен белгілі бір түрді ынталандырудың зиянды, жағымсыз әсерін күтуінің жай-күйі ретінде қарастырылады. Стимулдың (шарттардың)»зиянды» қасиеттері оның әсер ету қарқындылығының

сипаттамалары, стимул мәні мен әсер ету уақыты, осындай әсерді еңсеру жөніндегі индивид ресурстарының белгісіздік дәрежесі бойынша бағаланады.

Лазарус күйзеліс кезінде байқалатын жанама детерминация идеясын ұсынды. Оның пікірінше, әсер ететін ынталандыру мен жауап реакциясы арасында психологиялық табиғаты бар аралық айнымалылар енгізілген. Осындай психологиялық процестердің бірі-адамның оған әсер ететін жағдайдың ықтимал салдарын алдын-алу болып табылатын қауіпті бағалау болып табылады. Лазарустың пікірі бойынша, қауіп эмоциялық жағдайларға сәйкес келетін сипаттамаларға ие қорғаныс қызметін немесе қорғаныс импульстерін тудырады. Қорғау механизмдерінің табиғаты ахуалдық және жеке факторларға (зияткерлік мүмкіндіктер, мотивация, өткен тәжірибе, сенімдер) байланысты. Р. Лазарус өз теориясында қауіп-қатерді бағалауды бөлу және оны еңсеру процесін бағалау қажеттілігін атап көрсетеді. Әсер ету қауіпін бағалау сәтінен бастап күтілетін зиянды әсерді жою немесе азайту мақсатында оны еңсеру процесі басталады. Ол «қауіп - қатердің әрбір физиологиялық индикаторы жеке тұлғаның қауіпті стимулға қатысты бағдарлары туралы қандай да бір арнайы ақпарат береді» (Лазарус Р., 1986) деп санайды.

Бұл теориядан бірқатар маңызды қорытындылар жасалады. Біріншіден, бірдей сыртқы оқиғалар әртүрлі адамдар үшін күйзелістік болуы немесе болмауы мүмкін, сыртқы оқиғалардың тұлғалық когнитивтік бағалары нақты субъект үшін олардың күйзеліс орлық мәнінің дәрежесін анықтайды. Екіншіден, бір адамдар бір жағдайда бір оқиғаны күйзеліс орлық, ал екіншісінде әдеттегі, қалыпты деп қабылдай алады. Мұндай айырмашылықтар субъектінің физиологиялық жай-күйіндегі немесе психикалық мәртебесіндегі өзгерістермен байланысты болуы мүмкін.

Психологиялық күйзелістің ресурстық моделі

S. HobSoll пікірінше, адам ресурстары психикалық салаға күй ресурстары, жеке сипаттамалары мен энергетикалық көрсеткіштері кіреді. Психологиялық күйзеліс ресурстың бір бөлігін нақты немесе елестетіп жоғалту немесе жұмсалған ресурсты қалпына келтіру арқылы кідіріс кезінде дамиды. Күйзеліс оғенным болып табылады өзі өмірлік оқиға (жұмыс ауыстыру, айырбастау, тұрғын үй тоқтату танысу және т. б.), сондай-ақ осыған байланысты жоғалту қандай да бір өмірлік ұстанымы - жоғалту мәртебесін, табысының немесе биліктің ауысуы үйреншікті еңбек құралдарын, жоғалту өзін-өзі құрметтеу және т. б. Сәйкес S. HobSoll, адамдар шығындарды өтеу әртүрлі тәсілдерін пайдаланады: бұл тікелей олардың орнын толтыру немесе өтемақы болуы мүмкін, жағдайды қайта бағалау және жаңа жағдайдың ұтыс сәттеріне назар аудару.

Күйзелістің пәнаралық моделі

Бұл модельде күйзеліс түсінігі былайша түсіндіріледі: «кез келген стимулдар нақты объект үшін қауіптің жоғары жеке мәні жағдайында алаңдаушылық тудыруы мүмкін. Дегенмен, көптеген индивидтердің алаңдаушылық тудыратын белгілі бір ынталандырулар бөлінеді Күйзеліс-бұл негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыру, реттелетін қызмет көрсетуді қолдау, өсу және даму қаупі» (Basowitz Н. 1990). Теорияда күйзелісті өмірлік жағдай және оның субъективті мәні ретінде қарастыру маңыздылығы ерекшеленеді, бірақ физиологиялық реакциялардың сипаты стимул, оның қарқындылығы және даму ерекшеліктері туралы объективті деректер негізінде болжануы мүмкін деп есептелмейді. Сондай-ақ, күйзелістік факторлар қатарына түссе, стимул табиғатына байланысты алаңдаушылық реакциясының дамуына қатысты кейбір болжамдар жасауға болады деп болжайды. Осылайша, осы күйзеліс теориясына сәйкес көптеген индивидуумдардың немесе олардың жекелеген өкілдерінің үрейленуіне себеп болатын стимулдардың әсерінен пайда болады, және бірқатар жағдайларда патологиялық, бірақ мүмкін, жұмыс істеудің жоғары деңгейлері мен реттеудің жаңа мүмкіндіктеріне алып келетін бірқатар физиологиялық, психологиялық және мінез-құлықтық реакцияларға әкеледі.

Кәсіби күйзеліс теориясы мен модельдері

S. Sharit және G. Salvendy (1982) кәсіби күйзелісті күрделі еңбек жағдайына физиологиялық және психологиялық реакцияларда көрінетін көп өлшемді феномен ретінде анықтайды. Когнитивті тәсіл арнасында кәсіби күйзелістің ең тән моделі G.R. Nochey (1986) ұсынды. Субъект қызметінің талаптары мен когнитивті ресурстар арасындағы келісу келісуді азайтуды қамтамасыз ететін басқарушы психикалық контурлардың бірінің белсенділігін бастамайды.

Бірінші мінез-құлықтық контур «шиеленіскен жұмыс» немесе жаңа дағдыларды игеру бойынша күш салу сияқты стратегияларды қамтиды. Бұл белсенді бейімделу әрекеттері, өйткені олар басқару шешімі арқылы келісуді шешуге, когнитивті ресурстарды пайдалануды күшейтуге бағытталған. Басқа екі психикалық контур да келісуді алуға бағытталған, бірақ қызмет талаптары мен мақсаттарының деңгейін бағалауды (екінші контур) немесе сыртқы еңбек жағдайларын басқаруды (үшінші контур) өзгерту жолымен. Осы модельдің контекстінде шиеленіс қызмет мақсаттарын сақтаудағы (ұстаудағы) қиындықтар ретінде анықталады және тікелей когнитивті бақылауды пайдаланумен байланысты. Шиеленіс көбінесе жоғары жүктеме кезінде, әсіресе қызметке субъективті бақылаудың төмендігі стратегияны таңдауда еркіндік бермейтін жағдайларда туындайды.

Әлеуметтік (әлеуметтік-психологиялық)күйзеліс теориясы мен модельдері

Шиеленістің негізгі себептері қоғам мүшелерінің оның әлеуметтік нормативтеріне бағыну қажеттілігінен туындайды. Қақтығыс теорияларының бірінде (В. А. Бодров, 1995) күйзелістің алдын алу қоғам мүшелеріне өмірлік ұстанымдарды таңдауда даму және еркіндік дәрежесі үшін қолайлы жағдайлар беруге негізделуі тиіс деп ұйғарылады.

H. G. Wolff моделі

Wolff күйзелісті әлеуметтік-психологиялық стимулдарға физиологиялық реакция ретінде қарастырып, осы реакциялардың аттитюд табиғатына (позициялар, қатынастар), индивидтің мінез-құлқының мотивіне, жағдайдың анықтығына және оған қарым-қатынасқа тәуелділігін анықтады.

Мінез-құлықтық реакциялар сияқты күйзелісәлеуметтік-психологиялық ынталандыру ретінде

Физиологиялық күйзеліс моделін Н. Selye және В.Р. Dohrenwend модификациялады. Ол күйзелісті ағзаның жағдайы ретінде қарастырады, оның негізінде бейімді және бейімсіз реакциялар жатыр. Күйзеліс орлық әсерлер деп ол ең алдымен өзінің табиғаты бойынша әлеуметтік факторларды түсінеді, мысалы, экономикалық немесе отбасылық сәтсіздіктер, яғни объективті оқиғалар-олар индивидтің әдеттегі өмірін бұзады (бұзады) немесе бүлдіреді деп қорқытады. Бұл оқиғалар міндетті түрде теріс емес және әрдайым объективті дағдарысқа әкелмейді.

D. Mechanic Моделі

Ол күйзелісті «Ерекше жағдайлардағы индивидтің ыңғайсыздық реакциялары» ретінде, ал кейіннен «индивидке қойылатын талаптар мен оның осы талаптарға ықтимал реакциялары арасындағы сәйкессіздік» деп анықтады. Оның пікірінше, бейімделу екі көрініске ие: еңсеру-жағдайға қарсы күрес; қорғау-жағдайға байланысты сезімдерге қарсы күрес.

D. Mechanic (1962) бейімделудің негізгі компоненттеріне мынадай әлеуметтік қондырғылар сәйкес келеді деп есептейді:

1) іскерлік пен құзыреттілікті дамытудың әртүрлі ұйымдастырушылық және пәндік құралдары (мектептер, ақпараттық құралдар) болып табылатын дайындық;

2) ұйымдар мен қоғамдастықтар ішіндегі құндылықтар, көтермелеу мен жазалау жүйесін, сондай-ақ белгілі бір мінез-құлық түрлерін мақұлдауды және қолдауды не керісінше, олардың мақұлдауын және қолдауды қамтамасыз ететін маңызды қағидаларды қамтитын ынталандыру;

3) Р. Dohrenwerd күйзелісті психологиялық және физиологиялық қабілеттері, мүмкіндіктері бұзылған кейбір шекті деңгейге дейін дамитын ішкі процестерге жауап ретінде анықтайды.

Қақтығыстар теориясы

Күйзелістің бірнеше үлгісі субъектілердің қоғамдағы мінез-құлқының өзара байланысын және топтық процестерге ілесіп жүретін қатынастардағы кернеу жағдайын көрсетеді. Шиеленістің негізгі себептері қоғам мүшелерінің әлеуметтік нормативтеріне бағыну қажеттілігімен байланысты. Жанжал теориясының бірі күйзелістің алдын алу қоғам мүшелеріне өмірлік ұстанымдар мен шептерді таңдауда даму және еркіндік дәрежесі үшін қолайлы жағдайлар беруге негізделуі тиіс деп пайымдайды. Қақтығыстар теориялары сондай-ақ күйзеліс себептері ретінде әлеуметтік қатынастардың тұрақтылығы, қоғамдағы экономикалық игіліктер мен қызметтердің бөлінуі, билік құрылымдарындағы тұлғааралық өзара іс-қимыл факторларын қарастырады. Әлеуметтік аспектілер қоғамның әлеуметтік дамуының эволюциялық теориясы, экологиялық теория (қоғамдағы әлеуметтік құбылыстардың рөлі), өмірлік өзгерістер теориясы (отбасында, жұмыста және т.б.) сияқты күйзеліс теорияларының негізінде жатыр.

Күйзелістің жүйелік теориясы

Бұл теорияда жүйелік реттеу деңгейінде басқару процестерін түсіну көрінеді, сондықтан ол барлық алдыңғы теорияларға балама болып табылады. Теорияның негізгі жағдайы дабыл деңгейі экстремалды әсерлердің мәндеріне жеткенде, яғни қалыпты кернеудің мәнінен асып кеткенде, жүйе адамның қалыпты жағдайын қалпына келтіру үшін өзін-өзі реттеу механизмдерін қамтиды.

Күйзелістің интегративті моделі

Бұл модельдің орталық орны адамнан шешім қабылдауды талап ететін мәселе болып табылады. Мәселенің пайда болуы (оны шешудегі қиындықтар) организм функцияларының кернеуімен жүреді. Егер мәселе шешілмесе, кернеу сақталады және тіпті өседі-күйзеліс дамиды.

Психологиялық күйзелістің барлық модельдері үшін ортақ авторлар оның мәнін анықтауға ұмтылды. Екі тәсілді бөлуге болады. Бірінші тәсіл күйдің психологиялық сипаттамаларын физиологиялық көрсеткіштермен және қызметтің нәтижелілігімен тікелей салыстыру болып табылады. Екінші тәсіл күйзелістің психологиялық табиғатын зерттеуге негізделген. Бұл тәсілдің өкілдері өз үлгілерінде күйзелістің жетекші белгілері ретінде әртүрлі психологиялық өзгерісті анықтайды: негізгі қажеттіліктерді қанағаттандырмау қаупінен туындаған дабыл реакциясы, эмоциялық факторлар, адамның қауіп-қатерді бағалауы, оқиға жағдайларына және өз сезімдеріне бейімделуі. Демек, күйзелісті психологиялық құбылыс ретінде қарастыра отырып, күйзелістік жағдайдың қарқындылығы күйзеліс орлардың әсер ету жағдайына ғана емес, сонымен қатар күйзеліс кезінде оның мінез-құлқының жетекшісі болып табылатын адамның мотивациялық және әлеуметтік сипаттамаларына (Леонтьев А.Н.) байланысты екенін ескеру қажет., 1975; Ломов Б. Ф., 1991; Леонтьев В. Г.,

1987 және т. б.). Күйзеліс туралы айтуға болатын критерийлер ретінде әдебиетте физиологиялық реакцияларды ғана емес, сонымен қатар психикалық жағдайлар мен іс-әрекеттегі өзгерістерді алу керек деген ережелер бар. Күйзеліс болуының басты критерийі қызметтің функционалдық деңгейінің өзгеру дәрежесі болып табылады (Наенко Н. И және т. б.). Күйзеліс қатты сыртқы әсерлер мен оларға еріксіз реакциялар кезінде, сондай-ақ жағдайдың күрделілігін, адам жағдайының табасыздығын немесе үлкен қиындықтарды ұғыну кезінде пайда болуы мүмкін.

Осылайша, **күйзеліс**-бұл шиеленіс эмоционалдық жағдай, өткір, қауіпті жағдайда психикалық шамадан тыс күш салу, содан кейін резистенттілік жағдайы - осы жағдайдан шығу үшін күш-жігерді барынша жұмылдыру.

11.2. Адам күйзелісінің себептері мен алғышарттары.

Бүгін күйзеліс туралы көптеген адамдар айтады, ал көптеген адамдар оларды өздерінің барлық сәтсіздіктеріне, соның ішінде өз денсаулығына байланысты мәселелерге себеп деп санайды. Күйзеліс себептерін анықтау үшін алдымен күйзеліс табиғатын қарастырайық.

Күйзеліс табиғаты. Күйзеліс (ағылш. stress-кернеу) - бұл күшті әрекеттердің әсерінен адамда пайда болатын кернеу күйі.

Күйзеліс психикалық-эмоционалдық немесе физикалық табиғатқа ие.

Психоэмоционалдық күйзеліс жағдайы жануарларға да, адамдарға да тән. Қоршаған ортаның өзгеруі салдарынан жиі туындайды және түсініксіздік пен психологиялық шиеленістің жоғары дәрежесі бар. Олар, өз кезегінде, психологиялық эмоциялық күйзеліс болып табылатын күйзеліс тудырады.

Кейде күйзелістік асқын кернеу белгілі бір физикалық құбылыстармен немесе сыртқы тітіркендіргіштермен, мысалы ауа райының өзгеруі немесе тіпті ағзаға түскен инфекция.

Кез келген осы жағдайларда дененің реакциясы бірдей. Дене жаңа жағдайларға үйренісіп, бейімделуі керек. Бейімделу бүйрек үсті гипофиз және бас миының үйлесімді жұмысы есебінен өтеді. Күйзелістік кернеу кезінде сіздің дененізді бейімдеудің барлық механизмдері белсендіріледі, психологиялық қабылдаудың орнықтылығын, жұмысқа қабілеттілігін арттыра отырып, барлық реакциялар белсендіріледі және сіз өмірлік күштерді сезінесіз. Мұның бәрі жаңа жағдайларға бейімделуге ықпал етеді, бұл өзін-өзі шығаруға қолайлы әсер етеді.

Организм күйзеліс себептерін жоюға мүмкіндік береді, егер оның тетіктері жеткілікті күшті болса. Бірақ мұндай механизмдер әлсіреген жағдайда, қоздырғыштар ұзақ уақыт бойы әрекет етеді. Тұрақты және ұзақ күйзеліс кезінде иммундық жүйенің әлсіреуі және тежелуі болады. Ағзаның барлық жүйелері әртүрлі дәрежеде стресті асқын кернеуге жауап береді. Көптеген жағдайларда күйзеліс психологиялық сипаттағы әртүрлі бұзылулардың, эндокриндік жүйенің және асқазан жарасы, гипертония, атеросклероз және миокард инфарктісі сияқты аурулардың негізгі себебі болып табылады. Қауіпті сәтте аман қалу үшін адам көп нәрсеге қабілетті. Сіздің дененіздің барлық ресурстары күреске және барлық кедергілерді жеңуге бағытталады.

Ағзаның шамалы күйзелістері зиянды емес, тіпті пайдалы екені дәлелденген. Олар сізді қиын жағдайлардан шығуға ынталандырады. Ерік күшін дамыту және өзін – өзі тәрбиелеу күйзеліске аса маңызды кезең-депрессияға көшуге мүмкіндік бермейді және психологиялық тепе-теңдікті қолдауға ықпал етеді. Өмірде оң өзгерістер, мысалы, баланың тууы, сондай-ақ күшті күйзеліс тудырады. Көптеген адамдар өмірде жиі орын

алатын өте жағымды оқиғалармен күйзелістік жағдай факторларын теңдестіреді. Бірақ бұл факторларға төлемді көтеру, атқарылған жұмыс үшін, түрлі марапаттар алу, неке сияқты оң сәттерді де жатқызу маңызды, өйткені олар да күйзелістің пайда болу себептерін тудырады.

Күйзелістік кернеудің пайда болуы әртүрлі сәтсіздіктер мен қиындықтарға ықпал етеді. ***Болмашы күйзелістер сөзсіз және зиянсыз.*** Дәл осы шамадан тыс күйзеліс жеке тұлғалар мен ұжымдар үшін мәселелер туғызады. Әсіресе, бұл бағынышты қатардағы қызметкерге қарағанда жауапкершілігі жоғары командирлер - басшыларға жатады.

Бұл жағдайда күйзеліс шамадан тыс психологиялық немесе физиологиялық кернеумен сипатталады (См.). 10-сурет.).

10 сурет.Күйзелістік реакция моделі

Күйзеліс адамда нені тудырады?

11 суретте күйзелістік негізгі инстинкттері көрсетілген.

11 сурет. Адамдағы күйзеліс көздері

Күйзеліс кернеуінің бес түрі бар:

Эмоциялық күйзеліс. Әдетте мұндай күйзеліс бізге қауіпті жағдайлар қауіп төндірген кезде туындайды және олар өте күшті эмоциялар тудырады. Сондай-ақ күтпеген және қуанышты оқиғалардың салдарынан пайда болуы мүмкін. *Психологиялық күйзеліс.* Мұндай жағдайдың пайда болуының негізгі себептері қоғаммен қанағаттанғысыз және жағымсыз қарым-қатынастар болып табылады және психологиялық жағдайдың нәтижесі болып табылады. *Физиологиялық күйзеліс.* Нашар тамақтанудың, үлкен физикалық жүктемелердің немесе ұйықтамаудың салдары болып табылады. *Басқару күйзеліс.* Егер сіз тек қабылдауға барамыз немесе өз таңдауын жасадық шешім үшін үлкен жауапкершілік болған кезде пайда болады. *Ақпараттық күйзеліс.* Мұндай жағдайдың негізгі себебі ақпараттың болмауы немесе оның тым көп саны болып табылады, бұл шешім қабылдау мүмкіндігін өте қиындатады.

Күйзелістік жағдайды тудыратын себептер

Күйзелістік кернеудің себептері күйзелісті тудыратын жағдайларды алдын ала анықтайды. *Мұндай жағдайлар күйзеліс-факторлар деп аталады.*

Өзін бақылай алмау күйзеліс факторларының айтарлықтай санының жинақталуының нәтижесі болып табылады, ал бір мезгілде олардың әсері құтылу қиын *психологиялық кернеудің туындауына* ықпал етеді (қараңыз. 12-сурет.).

12-сурет. Күйзеліс себептері

Күйзелістік жағдай факторлары, теріс немесе оң, бұл факторды адам қабылдайтын шамада күйзелісті тудырады (қараңыз. 13-сурет.).

13-сурет. Күйзеліс факторлары

Күйзеліс тудыратын факторлардың екі тобы бар:

1. *Жеке тұлға факторы:* отбасының жақын мүшесінің өлімі немесе ауруы; ажырасу немесе үйлену; қызмет түрін ауыстыру; барлық жинақтарды жоғалту; жұмыстан босату.

2. *Ұйымдастыру факторы:* мәлімделген талаптарға сәйкес келмейтін жұмыс шарттары; белгілі бір тапсырманы немесе жұмысты орындау үшін уақыт лимиті; жаңалықтарды енгізу; жоғары талаптар; өте қызықсыз және өте жалықтырғыш жұмыс; жұмыс көлемін ұлғайту.

Жиі өз проблемалары адамды күйзеліске ұшыратады, өйткені олар үнемі өмірде көптеген тыйымдарды, шектеулер мен күтулерді таратып, бір нәрсе жасауға мәжбүрлейді және жағымсыз эмоциялар мен жағдайларды қалыптастыра отырып, екіншісін жасауға мүмкіндік бермейді. Мәселе туралы үнемі келе отырып, стреске оңай жетуге болады, өйткені ол алаңдаушылыққа, жүйкені күштейуге мәжбүрлейді. **Ең көп таралған күйзеліс-факторлар:** жұбайымен қайтыс болу немесе ажырасу; әріптеспен ажырасу; бас бостандығынан айыру (шектеу); жақын адамның ауруы немесе өлімі; ауру немесе жарақат; жұмыстан босату; неке қию; ерлі-зайыптылардың некеде татуласуы; зейнетке шығу.

Психологтар стрестік қозудың сегіз ең көп тараған себептерін анықтайды:

Жеке байланыс. Достармен, туыстармен, әріптестермен немесе тіпті бейтаныс адамдармен қарым-қатынас үнемі эмоциялық жағдайлармен бірге жүреді.

Қаржы. Көптеген психологтар қаржылық қатынастар күйзелістік кернеудің пайда болуының басты және негізгі себебі болып табылады деп санайды. *Өзін-өзі көрсету мүмкіндігі.* Көбісі өзін өзі көрсетуге тырысады, бірақол барлығында бола бермейді.

Отбасы. Кез келген адам үшін туысқандарының біреуімен тығыз қарым-қатынас психологиялық шиеленістің басты себептерінің бірі болуы мүмкін, ал одан әрі күйзеліске әкеледі.

Меншікті мәселелер. Адам өз өмірін бақылағысы келеді, ал кейбіреулер басқаға бақылау жасауға тырысады. Мұндай бақылау әлсіреген кезде, адам күйзеліске ұшырайды, өйткені ол өзі бәрін бақылағысы келеді. Қауіпсіздік және денсаулық. Мұндай мәселелер жиі өте ауыр, себебі өмірге қауіп төндіреді.

Жұмыс. Ол қаржы сияқты күйзеліс көздерімен тікелей байланысты. Бір жұмыспен қамту абсолюттік басымдық болып табылады.

Өлім. Әрбір адам үшін жақын және туған адамның жоғалуы туралы айтпағанда, сүйікті жануардың өлімі үлкен күйзеліс болып табылады, бұл жиі психологиялық сипаттағы бұзылуларға әкеледі. Мұндай жағдайдың көзі өлімді күту болуы мүмкін.

Психологиялық асқын кернеудің себебі бәрі болуы мүмкін. Депрессиялар мен күйзеліске ерлер де, әйелдер де бейім. Әркімнің өзіндік

ерекшеліктері бар. Егер сіз өзіңізде немесе біреуде күйзеліс белгілерін байқасаңыз, онда осындай жағдайдың себептерін анықтау керек. Күйзелістік асқын кернеудің салдарын жою оның себептерін жоюдан гөрі әлдеқайда қиын. Күйзелістің типтік белгілері 8-кестеде көрсетілген.

8-кесте.

Күйзелістің типтік белгілері

р/с №	Күйзелістің тән белгілері
1	Денсаулық мәселелері.
2	Ұйқы мәселелері.
3	Нервоздық және кернеу.
4	Созылмалы тәжірибе.
5	Демалуға қабілетсіздігі.
6	Алкогольді шамадан тыс тұтыну немесе темекі шегу.
7	Бір нәрсені жеңе алмау сезімі.
8	Эмоционалдық тұрақсыздық.
9	Әсерлі және жеңіл осалдылық.

Сондай-ақ, күйзеліс физиологиялық белгілеріне жаралар, гипертония, арқа ауруы, демікпе және жүрек ауруы жатады. Психологиялық көріністер тітіркену, тәбет жоғалту, депрессия қамтиды.

Әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігін қалыптастыру

Әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігін қамтамасыз ету әскери ұжымдарда педагогикалық шеберліктің жеткілікті деңгейі, қарамағында әскери қызметшілер бар командирлердің (бастықтардың) басшылық стилінің жоғары деңгейі бар қолайлы моральдық-психологиялық атмосфера құру арқылы «ішкі позицияларда» іске асырылуы тиіс.

Әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігін қалыптастыруды кезең-кезеңімен психологиялық-педагогикалық процесс арқылы қажетті психикалық жағдайды қалыптастыру ретінде қарастырған жөн.

Әскери қызметшінің күйзеліске төзімділігі қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындау кезінде тап болатын экстремалдық моральдық-психологиялық және кәсіби-психологиялық факторлардың ықпалымен қалыптасатын әскери қызметші қызметі жағдайларының интегративті сипаттамаларының бірі болып табылады.

Төтенше жағдайларда әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігіне әсер ететін моральдық-психологиялық факторлар:

- қоғамдық тәртіпті сақтау, қоғамдық қауіпсіздікті қамтамасыз ету міндеттерін орындау кезінде орын алған тәртіптің бұзылуын анықтау және қабылдау;

- азаматтық халықтың байқалатын адами шығындары (адамдардың қаза болуы, олардың азабы, тартымдылығы, жоғалуы, көмек туралы шақыру және т. б.);

- төтенше жағдай режимі бар аумақта азаматтық халықтың тіршілігіне іріткі салуды, олардың әдеттен тыс мінез-құлқын (үрей, көші-қон, бейқамсыздық және т. б.) немесе террорға қарсы операция жүргізуді бақылау;

- қылмыстық элементтердің белсенділігін арттыру, олардың іс-қимылдарын құқық бұзушылықтарды имитациялаудан күш қолдану арқылы нақты әрекеттерге көшу, тонау, қарақшылық, ұрлық және т. б.;

- осы оқиғаларға қатыстылыққа үлкен мән беру және өзіне және жақындарына көргендерді көрсету;

- төтенше жағдайлар болған аудандарда болған кезде азаматтық халықтың, қызметтестердің және жеке адамдардың денсаулығы мен өмірінің қауіптілігін сезіну;

- құрылымдық бөлімше, есеп, топ құрамында өз қызметтестерімен ұжымдық, ортақ және келісілген әскери-кәсіби қызметтің қажеттілігін түсіну. Бір-бірін қолдау қажеттігін түсіну, командирдің үлгісімен іс-әрекеттері мен жағандарындағы қайсарлықтың өзін көрсету;

- төтенше жағдайларда құқық бұзушылар әскери қызметшіні параға сатып алуға дейін, жауапкершіліктен қашуға, құтқаруға, амалсыз жағдайдан шығуға, қарқынды әрекеттерден дем алуға ғана уәде беруге дайын.

Жоғарыда келтірілген факторлар әскери қызметшілердің психикасына және олардан жоғары психофизиологиялық, уәждемелік, эмоциялық, ерік, кәсіби, интеллектуалды-логикалық орнықтылық пен өзін-өзі ұстауын талап ете отырып, олардың күйзеліске төзімділігінің нәтижесі ретінде күшті моральдық-психологиялық әсер етеді.

Кәсіби-психологиялық факторларға күйзеліске төзімділікке жалпы әсер ету тән, олар бейбіт жағдайда күнделікті қызметтік қызметте табысты орындалатын қарапайым, автоматтандыруға дейінгі іс-қимылдарды жүзеге асыруды қиындатады. Бұл келесі факторлар:

- *жаңалы және ерекшелік*. Әскери қызметшілердің барлығында аса күрделі жағдайлар кездеседі, олар жиі емес, сондықтан әдеттен тыс болып табылады, ерекшеліктерімен көрінеді және шаблонды емес, дербес, бастамашыл және тапқырлы әрекеттерді талап етеді;

- *кенеттен және жеделдік*. Қысылтаяң жағдайларда әскери қызметшілер жедел-тактикалық жағдайдағы өзгерістерге шұғыл ден қоя отырып, оқиғалардың даму қарқынынан қалмай, одан әрі іс-қимылдар бойынша өзі үшін дұрыс және оңтайлы шешімдер қабылдау қажет;

- *жоғары жүктеме*. Қысылтаяң жағдайлардағы іс-әрекеттер өзінің барлық мүмкіндіктерін жеке күштің ең жоғары деңгейінде пайдалануға мәжбүр етеді, әскери қызметші-келісімшартшының қандай қабілеті бар

екенін көрсетуге мәжбүрлейді. Бұл ретте жоғары жүктеме әсердің кешенді сипатының (кешенді реакция) мүмкіндіктерін көрсете отырып жүреді: интеллектуалдық (ақыл-ой), эмоционалды-ерік, физикалық және т. б. Ұлттық ұланның әскери қызметшісінің төтенше жағдайдағы іс – әрекеті-бұл төтенше оқиға, төтенше жағдай аудандарында және террорға қарсы операция жүргізу ауданында әскери борышты орындау. Осы жағдайларда әскери қызметшілер демалудың, тамақтанудың, гигиенаны сақтаудың бұзылуына байланысты күрделі жағдайларда міндеттерді орындауға тура келеді.);

- *ұзақ жүктеме.* Әскери қызметші өзінің әскери-кәсіптік іс-қимылдарын ұзақ уақыт сапалы жүргізуі, әскери қызмет міндеттерін үздіксіз орындауы, жоғары өзін-өзі ұстау, ұстамдылық және қалаған нәтижеге қол жеткізу үшін өзінің барлық күштерін жұмылдыра білуі қажет;

- *оқиғалардың белгісіздігі.* Іс жүзінде әрдайым әскери қызметшіге ақпараттық әсер ету және ақпараттық белгісіздік: ақпараттың қарама-қайшылығы немесе түсініксіз болуы, әскери қызметші мен әскердің өзі үшін маңызды және маңызы бар, сондай-ақ маңызы жоқ, жалған және сенімді, ресми мемлекеттік, әскери көздерден және ресми емес оппозициялық жағдайларда әрекет етуге тура келеді. Мұндай жағдайларда әскери қызметшіден ақпаратты талқылаумен айналыспастан, өз іс-әрекеттерінің тиімділігі мен нәтижелілігін төмендетуге жол бермей, қойылған қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындауды жалғастыруға дайын болу талап етіледі.;

- *қатысу тәуекелі.* Белгілі бір үлесінде кез келген қызмет саласында, әсіресе әскери қызмет саласында тәуекел бар. Іс жүзінде тұрақты бола отырып, тәуекел өзінің деңгейіне (дәрежесіне) байланысты әскери қызметшінің сәтсіз болу ықтималдығын арттырады. Тұрған қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындаудың, оларды орындау мерзімдерінің бұзылуына, әскери қызметшінің өзін, оның қызметтестерін, айналасындағыларды жарақат алу қаупіне, қызметтен босатуға дейін жаза алу қаупіне, жергілікті халықтан және т. б. әскерлер беделінің бұзылуына себеп болуы мүмкін.

Әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігі кәсіби қорғалу деңгейіне де байланысты, әскери-кәсіби қызметтің тәуекел дәрежесіне, әскери борышты орындау кезінде әскери қызметшілердің тәуекел факторларының әсерін ең төменгі мәнге дейін төмендету қабілетіне барабар байланысты.

Бұл жағдайда тәуекел нәтиженің белгісіздігімен және сәтсіз болған жағдайда қажетсіз нәтиженің ықтимал келуімен сипатталатын іс-әрекет ретінде қарастырылады. Әскери қызметші тәуекел ете отырып, қалаған немесе болжанатын нәтижені алу үшін іс-қимыл нұсқаларын тандауда жұмылдыруға толық жеке дайындыққа сүйенеді. Табыс пен сәтсіздік

ықтималдығын немесе шығынның болжамды зиянын түсінуді есепке алады. Тәуекел әскери қызметші таңдаған іс-әрекеттер нұсқасына байланысты салыстырмалы өлшем болып табылады. Әскери қызметшілердің қызметінде кейде аз немесе одан да көп қауіптілер арасындағы нұсқаны командир анықтайды, бірақ қарамағындағылардың дайындық деңгейін ескермей, ең аз шығындарды және болжанатын ең жоғары нәтижені ескермейді.

Тәуекел кезінде көп дәрежеде қалаулы нәтиже әскери қызметшінің өзін тәуекелді мінез-құлық туралы шешім қабылдаудың дұрыстығы (орындылығы) немесе дұрыс еместігі (орынсыздығы) дәрежесімен өзара байланысты. Тәуекел әскери қызметшілердің күтілетін жеңіс жетістігі мен күтілетін сәтсіздік арасындағы арақатынасты болжанған барабар бағалауы кезінде негізделуі мүмкін.

Қауіпті жағдайда түсіндірілетін және жол берілетін мінез-құлыққа белгілі бір қиындық әскери қызметшінің тәуекелдік әрекеттерге бейімділігі болып табылады, индивидтің жеке қасиеттері мен өзін-өзі бекітуге, қызметті уәждеуге, жеке жоспарларды іске асыруға және т.б. қажеттіліктерін көрсете отырып, қызметтестерді үстемдікке салуға ұмтылған, өзін-өзі растағысы келетін әскери қызметшілер жоғары агрессияға ие болады, тәуекелі бар баламалы мінез-құлықты жиі таңдайды.

Әскери қызметшінің күйзеліске төзімділігіне оның әскери-кәсіптік қызметіне байланысты бастан өткерген қауіптілік пен еңсерілген тәуекелдің қызметтік тәжірибесі белгілі бір әсер етеді.

Қауіпті жағдайда психологиялық жаракат алған әскери қызметші қайталанатын жағдайда күйзеліске төзімділігі төмен және жағдайдан қашудың шешімін қолдануға бейім болады. Күйзеліске төзімділіктің төмендеуімен педагогикалық және психотерапевтік көмек көрсетуді талап ететін дабыл және мазасыздық жағдайы дамиды. Әскери қызметші мінез-құлқының басқа сипаттамаларымен толық қарама-қарсы нәтиже болуы мүмкін. Бұл жағдайда күйзелістік қауіпті бастан кешірген әскери қызметші неғұрлым сақ болады және көздеу болады, онда стреске төзімділік деңгейі артады, негізді және дәлелді тәуекелге қабілеттілік артады.

Қысылтаяң жағдайларда болған кезде әскери қызметші үлкен, ал кейде шекті жүктемелерді сынайды, болған барлық жағдайды көзбен қарап, тұрған қызметтік-жауынгерлік міндеттерді орындауды жалғастыра береді. Қатты ойлай отырып, баға бере отырып, көрген және жүргізілген

іс-әрекеттердің нәтижелері бойынша тиісті қорытынды жасай отырып, шешімдер қабылдайды, іс-қимыл тәсілдерін ойлайды, күш пен өз мүмкіндіктерін жұмылдырады, психологиялық қиындықтар мен ауытқуларды жеңеді, өз әскери борышын орындауға, келіп түсетін міндеттерді шешуге және т. б. көңіл бөледі. Ішкі ойлаудың жүріп жатқан процесі оның әскери-кәсіптік қызметіндегі іс-әрекетінің өзгеруіне әкеп соқтырады.

Әскери қызметшінің күрделі және төтенше қауіпті жағдайларға күйзеліске төзімділігі – бұл қажетті іс-қимылдарды орындау дайындығы мен шеберлігінен артық нәрсе. Ең алдымен, бұл өз-өзін, жеке сезімдерін және уайымдарын, ойлары мен сезімдерін басқару қабілеті. Әскери қызметшіде күйзеліске төзімділіктің қажетті деңгейі болмаған жағдайда, ол өмірі мен денсаулығына нақты қауіп төндірумен бетпе-бет кезде ұрысқа дайын болады, өйткені жағдай мен нақты жағдайды дұрыс бағалай алмайды. Оның айналасында болып жатқан түйсік, үрей, қорқыныш пен серпінуден күштірек көрінеді. Әскери қызметші қауіп-қатерді іс жүзінде бардағыдан әлдеқайда көп қабылдай бастайды, өз болашағының ең қорқынышты бейнесін елестете бастайды. Бұл жағдайда ол не істеу керектігін еске түсіре алмайды.

Осы жағдайларда командирлердің (бастықтардың) жұмысында әскери қызметшілердің күйзелістік жағдайларды еңсеруге жеке орнатуды қалыптастыру – әскери қызметшінің алдағы әскери-кәсіптік қызметтің болжалды іс-қимылдары жағдайында өзін-өзі қорғауға дайындығы мен бейімділігі қажеттігі өзекті болып табылады.

Күйзелісті жеңуге арналған ұстанымды қалыптастыру сонымен қатар ақылға қонымды және дәлелді қауіп-қатерді, қырағылық пен сақтықты, қорқыныш сезімінің төмен деңгейін және әскери қызметшілердің мінез-құлқында оны еңсеруді көздейді.

Мұндай жұмысты жүргізу қауіпті күйзелістік жағдайлардағы әрекеттердің тиімділігі мен сенімділігіне және өмір мен денсаулықты сақтаудағы стресске төзімділікті арттыру нәтижесі ретінде әкеледі. Күйзелістік жағдайды еңсеруге жеке орнатуды қалыптастыру және дамыту тәртібі үдерісі күрделі емес, оны әрбір әскери қызметші орындай алады және жасай алады.

Төтенше жағдайларда күйзелістікке төзімділікті қамтамасыз етуге, оның өмір сүруіне және жауынгерлік қабілеттілігіне бағытталған әскери қызметшінің мінез-құлқының ұсынылатын қағидаларын орнатуды қалыптастыру нұсқасы ұсынылады:

- ✓ Мен тез шешім қабылдауға қабілеттімін.
- ✓ Мен суырып саламын.
- ✓ Мен өзімді үнемі және үздіксіз бақылаймын.
- ✓ Мен қауіптерді ажырата аламын.
- ✓ Мен адамдарды ажырата аламын.

- ✓ Мен тапсырмаларды орындау кезінде дербес және тәуелсіз бола аламын.
- ✓ Мен бағына аламын.
- ✓ Мен қатты және батыл бола аламын.
- ✓ Мен киелі рухпен құлай алмайтынымды білемін.
- ✓ Мен қай жерде болатынын және менімен бірге не болатынын түсінемін.
- ✓ Мен уайымдамаймын және қорықпаймын.
- ✓ Мен білетін және істей алатындарымның бәрін еске түсіремін.
- ✓ Мен шыдамды, мұқият және жинақы боламын.

Рота командирінің ТжӘҚЖ жөніндегі орынбасары бөлімше әскери қызметшілерінің күйзеліске төзімділігін қамтамасыз ету мәселелерін шешу үшін талдамалық, ұйымдастырушылық, басқарушылық және педагогикалық құзыреттерді меңгеруі тиіс.

Сараптаулық:

- қызметтік-жауынгерлік қызметті жүзеге асырудың әскери-әлеуметтік жағдайларын талдау және әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігі мен жеке қауіпсіздігі деңгейіне әсер ететін факторларды анықтау;

- әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігінің қазіргі деңгейін айқындайтын қызметтік-жауынгерлік іс-әрекеттің себептері мен жағдайларын анықтау және талдау;

- әскери қызметшілердің кәсіби қауіпсіздігін қамтамасыз ету және күйзеліске төзімділік деңгейін арттыруда жеке құраммен жұмыс істеу үшін нақты мүмкіндіктерді анықтау;

Ұйымдастырушылық:

- әскери қызметшілердің қауіпсіздік деңгейін және күйзеліске төзімділігін арттыруға бағытталған жоғары тұрған ТжӘҚЖ органдарына ұсыныстар тұжырымдау;

- әскери қызметшілердің жоғары қауіпсіздік деңгейін және күйзеліске төзімділігін қамтамасыз ету мақсатында қоғамдық ұйымдар өкілдерімен, рота белсенділерімен нәтижелі байланыс орнату;

- қолда бар экономикалық және материалдық-техникалық мүмкіндіктерді шоғырландыру;

Басқарушылық:

- арнайы басқару шешімдерін қабылдау;

- шешім қабылдау және олардың кәсіби қызметін бағалау кезінде әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділік факторын ескеру.

Педагогикалық:

- әскери қызметшілермен жұмыс істеу алгоритміне олардың күйзеліске төзімділік деңгейін арттыру жөніндегі қызметтің дербес бағытын енгізу;

- әскери қызметшілерді, сержанттар құрамын күйзеліске төзімділіктің және жеке қауіпсіздіктің қажетті деңгейін қамтамасыз ету әдістеріне оқытуды ұйымдастыру;

- дұрыс күйзелістік жағдайды талдауды және қажетті стреске төзімділікті дамытуды оқытуды ұйымдастыру;

-әлеуметтік-педагогикалық тренингтер және т. б. өткізуді қосу.

Кәсіпқойлық, психологиялық дайындық, әскери тәртіп пен ұйымшылдық, әсіресе төтенше жағдайларда, әскери қызметшілердің күйзеліске төзімділігіне тікелей тәуелді. Мұның барлығы командирлерден әскери қызметшілермен ұйымдастырушылық, психологиялық және педагогикалық жұмысқа, оларды әскери-есептік мамандыққа және әскери-кәсіптік мақсатқа сәйкес алдын ала зерделеуге, оқытуға және пайдалануға тиісті көңіл бөлуді талап етеді. Командир өзінің қарамағында ең күрделі жағдайларда қойылған қызметтік-жауынгерлік міндеттерді шешудің сапалық сипаттамаларын төмендетпей, өзіне және айналасындағыларға салдарсыз күйзеліс жағдайларына жанкешті және шебер ден қоюға дайын әскери қызметшілердің бар екеніне сенімді болуға тиіс.

Қорытындылар:

Біздің қазіргі өмірімізде күйзелісті болдырмау мүмкін емес, және бұл әрдайым қажет емес, өйткені күйзеліс психиканы шынықтыру және оны болашақта неғұрлым күрделі жағдайларға дайындау қабілеті бар. Әрбір адам күйзеліс туралы өз түсінігіне ие, әр адам әр түрлі оқиғаны бастан кешіреді, сондықтан «бұдан» аулақ болу керек, ал «бұны» уайымдау керек деген тұжырым болмайды.

Күйзеліс-бұл шиеленіскен эмоционалдық жағдай, өткір, қауіпті жағдайда психикалық асқын кернеу, содан кейін резистенттілік жағдайы – осы жағдайдан шығу үшін күш-жігерді барынша жұмылдыру құбылысы.

Физиологиялық және психологиялық күйзеліс бар. Психологиялық реакциялардың үш түрі бар (импульсивті, тежеуіш және диффузды) Ақпараттық (ақпараттық артық жүктеме) және эмоциялық болып бөлінеді.

Күйзеліс жұмылдыру (эукүйзеліс) және демобилизациялаушы (дикүйзеліс) болуы мүмкін.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Күйзеліс дегеніміз не, анықтама беріңіз.
2. Күйзелістің негізгі теориялары мен концепцияларын атаңыз, олардың мазмұнын қысқаша ашыңыз.
3. Күйзеліс теориясын зерттеудің тарихи аспектілерін ашыңыз.
4. Күйзелістің негізгі себептері мен тән симптомдарын атаңыз.
5. Күйзелістің даму сатысын сипаттаңыз.
6. Күйзеліс дегеніміз не? Күйзеліс сорларды жіктеңіз.

12-ТАРАУ.

ЖАРАҚАТТАН КЕЙІНГІ КҮЙЗЕЛІСТІК БЕРЕКЕСІЗДІК: МОДЕЛЬДЕР МЕН ДИАГНОСТИКА.

Дәріс.ЖКСБ білім берудің теориялық модельдері. ЖКСБ-дан қорғаудың себептері мен факторлары.

Жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылулар жекелеген немесе қайталанатын психожарақаттық жағдай нәтижесінде психиканың қалыпты жұмысының бұзылуы болып табылады.

ХАЖ-10 сәйкес (1995 жылы қабылданған Халықаралық аурулар жіктеуішінің оныншы редакциясы - Еуропа елдеріндегі негізгі диагностикалық стандарт, Қазақстанды қоса алғанда) әдеттегі адами тәжірибе шеңберінен шығатын жарақаттану оқиғаларынан кейін жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылулар (бұдан әрі мәтін бойынша - ЖКСБ) дами алады. «Қарапайым» адам тәжірибесі деп мынадай оқиғаларды түсінеді: табиғи себептерге байланысты болған жақын адамның жоғалуы, ауыр созылмалы ауру, жұмысынан айырылу, отбасылық жанжалдар және т. б.

12.1. ЖКСБ теориялық модельдері.

ЖКСБ дамуына (соғыс қимылдарына қатысу, жыныстық зорлық-зомбылық, ауыр дене жарақаттары, табиғи немесе техногендік апаттарға байланысты өмірге қауіпті жағдайларда болу) және т.б. итермелейтін жағдайлардың қатарында ойдан, сезімдерден, әңгімелерден және жарақатпен байланысты жағдайлардан табандылықпен аулақ болған кезде жарақат алған оқиға туралы жоғары алаңдаушылықпен және таңқаларлық естеліктермен сипатталады. ЖКСБ диагнозы әңгімелесу және анамнестикалық деректер негізінде белгіленеді.

Қазіргі уақытта ЖКСБ пайда болу және даму этиологиясы мен механизмдерін түсіндіретін жалпы қабылданған теориялық концепция жоқ (постжарақаттықкүйзелістік бұзылулар). Алайда көп жылдық зерттеулер нәтижесінде бірнеше теориялық модельдер әзірленді, олардың ішінде: психодинамикалық, когнитивті, психоәлеуметтік және психобиологиялық тәсілдер және соңғы жылдары әзірленген ЖКСБ мультифакторлық теориясын атап өтуге болады. Психологиялық модельдерге психодинамикалық, когнитивті және психоәлеуметтік модельдерді жатқызуға болады. Олар жарақаттайтын оқиғалар құрбандарының қалыпты өмірге бейімделу үрдісінің негізгі заңдылықтарын талдау барысында әзірленген [41, б.43-49].

Жарақат жағдайлары адамдар үшін өте қуатты теріс күйзеліс.

Жарақаттану жағдайлары-бұл жеке тұлға мен адамдар тобына күшті теріс әсер ететін экстремалды оқиғалар. Бұл адамға немесе оның айналасындағы адамдарға күрт теріс әсер ету салдары бар ар-ождан бойынша адамнан ерекше күш-жігерді талап ететін айқын және күшті қатер жағдайлары.

Жарақаттанушылық жағдайлар күнделікті іс-тәжірибе шеңберінен шығатын формада болады және адамдардың әлеуметтік-кәсіптік өзара іс-қимылы жағдайларының типтік сыныптарынан түбегейлі ерекшеленеді. Жарақаттанған жағдайда адам (адамдар тобы) адамның өзі сияқты, оған жақын (ол үшін маңызды) адамдардың өміріне немесе денсаулығына қауіп төндіретін экстремалды, қарқынды, төтенше әсерге ұшырайды. Қарапайым адам тәжірибесінің шеңберінен шығатын күйзеліске кез келген сау адамның психикасын жарақаттауға қабілетті оқиғалар жатады: табиғи апаттар, техногендік апаттар, сондай-ақ мақсатты, жиі қылмыстық іс-әрекеттің (диверсиялар, террористік актілер, азаптаулар, жаппай зорлық-зомбылық, жауынгерлік әрекеттер, «кепілдікке алынған жағдайға» түсу, өз үйінің қирауы және т.б.) нәтижесі болып табылатын оқиғалар.

Психожарақаттаушы жағдайдың қарқындылығы ЖКСБ пайда болу қаупінің бірінші кезектегі факторы болып табылады.

Тәуекелдің басқа факторлары ретінде мыналарды атауға болады: білім деңгейінің төмендігі, әлеуметтік жағдайының төмендігі, созылмалы күйзеліс, жарақаттану оқиғасының алдындағы психиатриялық мәселелер, психиатриялық бұзылулармен және т.б. зардап шегетін жақын туыстарының болуы. Егер адам күйзеліс экстериоризацияға бейім болса, онда ол ЖКСБ аз ұшырайды. Генетикалық бейімділік (сыртартқысында психикалық бұзылулардың болуы) жарақаттан кейін ЖКСБ даму қаупін арттыруы мүмкін.

Әдетте ЖКСБ бірден емес, бірнеше аптадан кейін (бірнеше аптадан жарты жылға дейін) психожарақаттаушы жағдайдан кейін дамиды.

Симптомдар бірнеше ай немесе жыл бойы сақталуы мүмкін. Жоғары қорқыныш пен ұйқысыздықтың, үрей мен депрессияның күшеюі мүмкін гиперқырағылық жағдайы байқалады, сондай-ақ суицидтік ойлар да пайда болуы мүмкін. Бұзылулар жарақат алған оқиғадан кейін басталады, жарақат алған оқиға мен бұзылудың басталуы арасындағы латентті кезең бірнеше аптадан айға дейін созылады (әдетте 6 айдан артық емес). Бұзылудың ағуы толқын тәрізді сипатқа ие, бірақ көптеген жағдайларда сауығуды күтуге болады. Аздаған жағдайда бұзылулар көп жылдар бойы созылмалы, апаттан кейін тұлғаның созылмалы өзгеруіне көшу мүмкіндігімен ауыса алады.

Бірінші көріністердің пайда болу уақытын және ЖКСБ ұзақтығын ескере отырып, бұзылудың үш түрі бар: жедел, созылмалы және кейінге қалдырылған.

Жіті жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылулар 3 айдан аспайды, ұзақ уақыт бойы симптомдары сақталғанда *созылмалы* ЖКСБ туралы айтады. Бұзылудың *мерзімі ұзартылған* түрінде симптомдар психозды оқиғадан кейін 6 және одан да көп ай өткен соң пайда болады.

ЖКСБ-дың әдеттегі көріністері: жарақат алған оқиға туралы қайталанатын таңқаларлық естеліктер, түнгі қобалжулар немесе қиялдар, осыған байланысты эмоционалдық сезімсіздік немесе эмоциялық күйзеліс сезімдері, басқа адамдардан айыру, айналасындағыларға немқұрайлы қарау, қуаныш әкелетін жағдайларға немқұрайлы қарау, жарақат алған оқиға туралы еске сала алатын іс-әрекеттерден және / немесе жағдайлардан аулақ болу. ЖКСБ-дан зардап шеккен адамдар үшін айналасындағылардан оқшаулану сезімі, реакцияның болмауы немесе өзекті оқиғаларға әлсіз айқын реакция тән. Жарақат алған жағдай өткенде қалғанына қарамастан, ЖКСБ симптомдары бар зардап шеккендер осы жағдайға байланысты уайымдардан зардап шегуде және психикада жаңа ақпаратты дұрыс қабылдау және қайта өңдеу үшін ресурстар жоқ, олар ләззат алу және өмірге қуану қабілетін жоғалтады, аз көпшілікке айналады, басқа адамдардан алыстайды. Эмоциялар саябырсызданады, эмоционалды репертуар анағұрлым мардымсыз болады [41, б. 61-72].

ЖКСБ-да екі түр байқалады: өткеніне байланыстырады және болашағына байланыстырады.

ЖКСБ-да өткеннің бейқамдығы қайталанатын жарақаттаушы уайымдар түрінде көрінеді, олар күндіз естеліктер түрінде, ал түнде қорқыныш түрінде пайда болады. ЖКСБ-да болашақтың беймәлімдігі толық танылмайтын, бірақ жиі жарақат алатын жағдайды қайталаудың негізсіз болжамдарымен сипатталады.

Мұндай тұтқырлықтар пайда болған кезде сыртқы ашуланбайтын агрессия, үрей мен қорқыныш болуы мүмкін. ЖКСБ депрессиямен, дүрбелең бұзылумен, орыналған үрейлі бұзылумен, маскүнемдікпен және нашақорлықпен асқынуы мүмкін.

Негізгі психологиялық реакцияларды ескере отырып, ЖКСБ төрт түрін ажыратады: үрейлі, астениялық, дисфориялық және соматоформдық (осы үлгілердің тән белгілері 14-суретте көрсетілген.).

14-сурет. ЖКСБ типтері және олардың сипаттаушы белгілері

ЖКСБ мәселесіне көзқарастың даму тарихы

Постжарақаттану күйзелісі белсенді зерттеу кезеңі бірнеше онжылдықтардан тұрады, алайда күйзелісгендік факторлардың әсеріне ұшыраған адамдардың уайымдары туралы ақпарат ғасырлар бойы тіркеледі.

Бүгінгі күні келесі жарақаттану топтарын бөлуге болады:

- 1) дүлей (құйын, дауыл) және антропогендік (техногендік апаттар) апаттар;
- 2) қылмыстар және жыныстық зорлық-зомбылық;

3) әскери іс-қимылдар және оларға байланысты жағдайлар (тұтқындар, азаптаулар, террористік актілер);

4) өмір қатеріне байланысты аурулар.

Ғылыми деректер ЖКСБ-дың барлық ұсынылған топтарда бастан кешкендігін көрсетеді. Күйзеліс түріне байланысты белгілі бір айырмашылықтар бар.

ЖКСБ мәселесі бойынша алғашқы зерттеу жұмыстары АҚШ-та жүргізілді және АҚШ-та азаматтық соғыс дәуіріне (Бэрд, 1869; Да Коста, 1871; Хартшорн, 1864; Лэвис, 1917) көтерілгенде әскери күйзелісті бастан кешіру ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған. Ресейде бірінші әлемдік және азаматтық соғыстарға қатысушылардың психологиялық мәселелерімен С.Крайц, П.Ганушкин, Ф.Зарубин, И.Бехтерев айналысты. Екінші дүниежүзілік соғыстан кейін В.Гиляровский, Е.Краснушкин. Әскери күйзеліске ұшырамаған адамдардың психологиялық мәселелерін зерттеумен Брусилковский Л. Я., Бруханский Н. айналысты.

Әр түрлі авторлардың әскери невроздық сипаттары әр түрлі деп аталады: «сарбаздар жүрегі, үрейлі невроз, **Да Коста** синдромы, үрейлі жүрек». Мысалы, 1889 жылы Х. Опенгейм «жарақаттық невроз» терминін енгізді, әскери іс-қимылдарға қатысушылардың психикалық бұзылуларын диагностикалау үшін, оның себептері физикалық және психологиялық факторлардан туындаған бас миының органикалық бұзылуларын қарады. Бірінші дүниежүзілік соғысқа дейін бұл клиникалық синдром әскери борышпен байланысты деп саналды. Мұндай бұзылулар жаман тәртіп пен қорқудың көрінісі ғана деп саналды.

Бірінші дүниежүзілік соғыс кезінде бомба жарылыстарының салдарынан ауаның жоғары қысымы «контузия» деп аталатын бірқатар симптомдардың туындауына әкелетін өзекті физиологиялық зақымданулардың себебі болып есептелді. Соғыс соңына қарай Майерс өз жұмысында «снарядтың үзілуінен контузия» және «снарядтық шок» неврологиялық бұзылулар арасындағы айырмашылықты анықтады. Контузия дене жарақатының нәтижесі ретінде қарастырылды, ал «снарядтық шок» қатты күйзелістен туындаған психикалық жағдай ретінде қарастырылды. Майерс әскери невроздар мен бейжалылық арасындағы ұқсастықты ерекше атап өтіп, әскери невроздың пайда болуын түсіндіруде эмоциялық факторды жетекші деп санады.

Әскери күйзеліс мәселесіне арналған ерте жұмыстарда оның созылмалы себебі және оның неғұрлым ауыр түрлеріне байланысты біртіндеп нашарлауы атап өтілетіндігін атап өткен жөн. Зерттелетін ардагерлерде (Бірінші дүниежүзілік соғыс) күшті жүрек соғуы және физиологиялық реактивтіліктің басқа да белгілері байқалды, олар бомба соққысына түскен кезде, кейде күшті дикүйзеліс тудырды (Мейкифтс және Вилсон, 1918).

Мейкифтс және Вилсон «үрейлі жүрек» синдромынан зардап шегетін ардагерлердегі ауруларды зерттей отырып, жүрек қысқаруының жиілігін (ТЖ) және сыналушыларға оқ атудан оқ атуға және жарқын жалынға дейін және одан кейін тыныс алу жиілігін өлшеді. Стимулдар бомбалау кезінде жарылыстар мен жарқылдарға бару үшін арнайы іріктелді. «Үрейлі жүрек» синдромы бар ардагерлер өз міндеттерін орындауға қайта оралуға қабілетсіз болған ардагерлермен салыстырғанда, өз міндеттерін орындауға қайта оралуға қабілетті болған, ынта көрсеткен кезде жүрек жиілігінің ұлғаюын көрсетті. Прасиер және Вилсон (1918), сондай-ақ, бақылау тобымен салыстырғанда «үрейлі жүрек» синдромы бар ардагерлердің жүрек қысқаруының жиілігін арттыру, олар олардың симпатикалық жүйке жүйесі қозуға бейім болды деп болжады.

1940 жылы **Абрахам Кардинер** Бірінші дүниежүзілік соғыс ардагерлеріне зерттеу жүргізіп, әскери күйзеліс бұл «физионевроз» деп анықтады. Ол физионевроз физиологиялық және психологиялық бұзылуларды, өзінің бірегей патофизиологиясымен қамтитынын көрсетеді. Кардинер алғашқылардың бірі болып қазіргі кезде «флешбектер» деп аталатын диссоциативті эпизодтарды анықтады және ол «эпилептикалық симптомдар кешені» (epileptic symptom complex) деп аталған Кардинер бұл «диссоциативті эпизодтар» мидың кейбір функциялық бұзылуының себебі болып табылады деп болжады. Ол осы ыдырауға тән бірқатар симптомдарды атап өтті: қозу және тітіркену; жаракаттайтын оқиға жағдайында бекіту, шындықтан кету.

Кардинерді, Кохен (Кохэн 1948; Кохэн және Вайт, 1950) нейроциркуляторлық астенияны (НЦА) зерттей отырып, клиникалық популяцияда негізінен соғыс ардагерлерінің ішінен тұратын зерттеу авторлары «сарбаздық жүрек», «үрейлі невроз», «Да Костасиндромы», «үрейлі жүрек» және т.б. көптеген атаулары бар екенін анықтады. Анықталды: БАА бар пациенттер бақылау тобы сияқты жұмыс істей алмайды; оларда өкпені желдету тиімділігі төмендеген; оларда метаболикалық ақаулар белгілері болған; жұмыс кезінде жиі тамыр соғуы болған; ауырсынуды ынталандыруға «қалыпты емес» реакцияларды көрсетеді. Сондай-ақ, олардың пациенттерінің көпшілігі «олардың қиындықтарында армияны айыптады» және «сыналушылардың үлкен пайызы соғыс кезінде өздері бастан кешкен қорқынышты атап өткенін» атап өтті.

Жаракаттану жағдайларын бастан кешіру ерекшеліктерін зерттеуге бағытталған ғалымдардың жарты ғасырдан астам жұмысы даралап өтпеді. Күйзеліс мәселесі бойынша жинақталған деректерді талдау 1952 жылы *«психикалық бұзылулардың диагностикалық және статистикалық басқаруының»* (DSM-I; APA, 1952) алғашқы күйзелістік реакциялары бар санат кіретін алғашқы басылымды жариялауға мүмкіндік берді. Кейіннен DSM-II-ден (APA, 1968) осы санат алынып тасталды және соғысқа

байланысты күйзеліс құрбанның бейімделу реакцияларының контекстінде ұсынылды.

Вьетнам соғысы кезінде өз әскери борышын тиімді орындай алмаған жауынгерлік іс-қимылдарға қатысушыларда «әскери шаршау синдромына» тән бірінші классикалық суретке мүлдем кірмеген ерекшеліктер анықталды.

Шамамен сол кезеңде адамдардың соғыспен байланысты емес жарақаттық жағдайларды (пойыздардың, ұшақтардың қирауы, терроризм, жол апаты, зорлық-зомбылық, жыныстық зорлық-зомбылық және т. б.) бастан кешіру ерекшеліктерін қарқынды зерттеу жүргізілді. 1980 жылы DSM-III (ААА, 1980) жарияланды, ал 1986 жылы DSM-III-R ең аз өзгерістерімен жарияланды. 1994 ж. төртінші басылымның (DSM-IV) жаңа «**психикалық бұзылуларды диагностикалық және статистикалық басқару**» жарыққа шықты; ЖКСБ қазіргі клиникалық анықтамасы өзгерістермен енгізілген.

ЖКСБ –ның теориялық моделі

Көп жылдық зерттеулер нәтижесінде бірнеше теориялық модельдер әзірленді, олардың ішінде: психодинамикалық, когнитивті, психоэлеуметтік және психобиологиялық тәсілдер және соңғы жылдары әзірленген ЖКСБ мультифакторлық теориясын атап өтуге болады.

Психологиялық модельдерге психодинамикалық, когнитивті және психоэлеуметтік модельдерді жатқызуға болады. Бұл модельдер жарақаттаушы оқиғалар құрбандарының қалыпты өмірге бейімделу процесінің негізгі заңдылықтарын талдау барысында әзірленді.

Зерттеулер дағдарыстық жағдайдан шығу тәсілдері, жарақаттан кейінгі күйзеліс жағдайын жеңу тәсілдері (жарақат туралы кез келген ескертулерді жою және кез келген ескертулерден қашу, жұмысқа бату, алкоголь, есірткі, өзара көмек тобына кіру және т.б.) және кейінгі бейімделудің табыстылығы арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті. Эксперименталды жолмен, мүмкін, ең тиімді екі стратегия болып табылатыны анықталды: жарақат алған оқиға туралы естеліктерге оны талдау және жарақаттың барлық жағдайларын толық түсіну мақсатында мақсатты қайтару; жарақаттану тәжірибесін тасымалдаушымен жарақаттану оқиғасының мәнін түсіну.

«*Психодинамикалық тәсілге*» сәйкес жарақат символизация процесінің бұзылуына әкеледі. З. Фрейд қарастырған, жарақаттылық невроз сияқты нарцисстік қақтығыс. Ол стимулдық кедергі түсінігін енгізеді. Қарқынды немесе ұзақ әсер ету салдарынан кедергі бұзылады, либидоздық энергия субъектінің өзіне ығысады. Жарақат алу-бұл оны бақылау әрекеті. Жарақат-бұл балалар қақтығыстарын жандандыратын

триггер механизмі. Бұл модель жарақаттық әсер етудің барлық симптоматикасын түсіндірмейді, мысалы, жарақаттың үнемі ойнауын. Сонымен қатар, кез-келген адамның тәжірибесінде бала жарақатын табуға болады, алайда стреске бейәлеуметтік жауап дамуын алдын ала анықтайды.

ЖКСБ-ны жеңудің жеке ерекшеліктерінің басқа аспектісі - когнитивті бағалау және жарақаттаушы тәжірибені қайта бағалау - *«когнитивті психотерапевтік модельдерде»* көрсетілген. Бұл бағыттың авторлары жарақаттан кейінгі бейімделудің негізгі факторы бола отырып, жарақаттың когнитивті бағасы, егер ЖКСБ зардап шегетін оның құрбандарының санасында жарақаттың себебі адамның жеке ерекшеліктерінен тыс болса, оның салдарын еңсеруге барынша ықпал етеді деп санайды («мен жаман» емес, «мен жаман іс жасадым»). Бұл жағдайда зерттеушілер айтқандай, болмыстың шынайылығына, әлемнің қазіргі ұтымдылығына, сондай-ақ жағдайды жеке бақылауды сақтау мүмкіндігіне деген сенім сақталады және артады. Бұл ретте басты міндет қазіргі әлемнің үйлесімділігін, оның когнитивтік моделінің тұтастығын санада қалпына келтіру: әділеттілік, жеке тұлғаның құндылықтары, айналасындағылардың мейірімділігі, өйткені дәл осы бағалар көп дәрежеде жарақаттық күйзеліс құрбандарында бұрмаланады, ЖКСБ (Калмыкова, Падун, 2002) зардап шегеді.

Когнитивтік үлгі шеңберінде жарақаттық оқиғалар-бұл әлем және өзі туралы базалық түсініктерді әлеуетті бұзушылар. Күйзеліс - бұл негізгі түсініктердің құнсыздануына бейәлеуметтік жауап. Бұл көріністер онтогенез барысында қалыптасады, қауіпсіздік қажеттілігін қанағаттандырумен байланысты және Мен (Я)-теорияны құрайды. Күшті күйзеліс жағдайында мен-теория коллапс орын алады. Бірақ Мен (Я)-теориясының коллапсы - күйзелістік әсер етудің ыңғайсыз салдары болса да, ол өздігінен бейімделуі мүмкін, өйткені мен-жүйені неғұрлым тиімді қайта құру үшін мүмкіндік береді. Жарақатты жеңу қорқынышты генерализациялау, ашулану, күтім, диссоциация, жарақаттың тұрақты ойнатылуын қамтиды. Жарақаттың бейімсізденуінің себебі когнитивті схемалардың бейімсіздігіне, реттелмеушілігіне жатады.

«Психофизиологиялық модель» шеңберінде жарақатқа жауап-ұзақ физиологиялық өзгерістердің нәтижесі. Жарақатқа жауаптардың вариабельділігі темпераментпен байланысты. Қазіргі заманғы деректерге сәйкес (Kolb, 1984; Van der Kolk, 1991, 1996), стрестік әсер ету кезінде норэпинефриннің айналымы артады, бұл плазмалық катехоламин деңгейінің өсуіне, бас миында норадреналин, допамин, серотонин деңгейінің төмендеуіне, ацетилхоллин деңгейінің өсуіне, жанама эндогенді опиоидтармен ауыратын әсердің пайда болуына әкеледі. Норадреналин деңгейінің төмендеуі және мидағы допамин деңгейінің төмендеуі психикалық акцептену жағдайымен корреляцияланады. Бұл жағдай көптеген авторлардың пікірінше (Lifton, 1973; 1978; Horowitz, 1972; 1986;

Green, Lindy, 1992) стресске жауап беру синдромындағы орталық болып табылады. Эндогенді опиоидтармен жанама ауырсыну әсері опиоидты тәуелділіктің пайда болуына және жарақаттануға ұқсас жағдайларды іздеуге әкелуі мүмкін. Серотониннің төмендеуі мінез-құлықты жалғастыруды басатын жүйенің жұмысын тежейді, бұл бастапқы күйзелісормен байланысты стимулға шартты реакцияны генерациялауға әкеледі. Гиппокампаның жұмыс істеуін басу амнезияның себебінің арнайы жарақаттық тәжірибесін әкелуі мүмкін.

Бұл үлгілердің жетіспеушілігі көптеген зерттеулер жануарларға немесе зертханалық жағдайларда жүргізілді. Олар сондай-ақ Лазарус тәжірибесінде көрсетілген когнитивті жанама психофизиологиялық жауаптың тәуелділігін ескермейді.

«**Ақпараттық модель**», Горовиц (Horowitz, 1998), когнитивті, психоаналитикалық және психофизиологиялық модельдерді синтездеу әрекеті болып табылады. Күйзеліс-бұл ішкі және сыртқы ақпараттың массасы, оның негізгі бөлігі когнитивті схемалармен келісілуі мүмкін емес. Ақпараттық артық жүктеме жүреді. Өңделмеген ақпарат санадан бейсаналыққа аударылады, бірақ белсенді түрде сақталады. Ауырудан аулақ болу принципіне бағына отырып, адам ақпаратты бейсаналық түрде сақтауға тырысады, бірақ аяқталу үрдісіне сәйкес, жарақаттық ақпарат ақпараттық өңдеу процесінің бір бөлігі ретінде саналы болады. Ақпараттық өңдеу аяқталған кезде тәжірибе интеграцияланған, жарақат белсенді күйде сақталмайды. Биологиялық фактор психологиялық сияқты осы динамикаға қосылған. Осындай әрекет ету феномені-бұл таңқаларлық ақпаратқа қалыпты реакция. Ақпаратты өңдеуді және оны индивидтің когнитивті схемасына ендіруді шектік қарқынды реакциялар нормаланбаған. Бұл модель жеткілікті сараланбаған, соның салдарынан жарақаттанушылық бұзылулар кезінде жеке айырмашылықтарды ескеруге мүмкіндік бермейді.

Әлеуметтік жағдайлардың, атап айтқанда, ЖКСБ табысты еңсеру үшін айналасындағыларды әлеуметтік қолдау факторының мәні «**психоәлеуметтік**» деп аталатын үлгілерде көрсетілген. Психоәлеуметтік тәсілге сәйкес, жарақатқа ден қою моделі көпфакторлы болып табылады және күйзеліске реакцияның дамуындағы әрбір фактордың салмағын ескеру қажет. Оның негізінде Горовица моделі жатыр, бірақ авторлар мен жақтаушылар қоршаған орта факторларын ескеру қажеттігін атап көрсетеді: әлеуметтік қолдау факторлары, стигматизация, демографиялық фактор, мәдени ерекшеліктер, қосымша күйзелістер. Сонымен қатар, психоәлеуметтік тәсілдің әзірлеушілері мен жақтастары (Green, 1990; Wilson, 1993) қоршаған орта факторларын - әлеуметтік қолдау, діни нанымдар, демографиялық факторлар, мәдени ерекшеліктер, қосымша күйзелістердің болуы немесе болмауы және т. б. есепке алудың ерекше қажеттілігін атап көрсетеді. Психикалық жарақат құрбандарының

бейімделуінің табыстылығына әсер ететін негізгі әлеуметтік факторлар анықталды. Бұл: жарақаттың физикалық салдарларының болмауы/болуы, берік/қаржылық жағдайы, бұрынғы әлеуметтік мәртебесінің сақталуы/сақталмауы, қоғам (қоршаған адамдар) және әсіресе жақын адамдар тобы тарапынан әлеуметтік қолдаудың болуы/болмауы сияқты факторлар. Бұл ретте әлеуметтік қолдау факторы ең маңызды болып табылады.

Соғыс қимылдарына қатысқан әскери қызметшілерге қатысты әлеуметтік ортаға байланысты мынадай күйзелісөгендік жағдайлар бөлінген: әскери тәжірибесі бар адам қоғамға қажет емес; соғыс пен оның қатысушылары тұрақты емес; соғыста болған адамдар мен өзара түсіністігі жоқ адамдар арасында; қоғам ардагерлер мен т. б. арасында кінә кешенін қалыптастырады. Мысалы, соғыста алынған экстремалды тәжірибеге қатысты екінші рет күйзелісөрлармен (екінші рет дезадаптация деп аталатын) қақтығыс-соғыстар ардагерлерінің (мысалы, Вьетнам соғысы немесе Ауғанстандағы соғыс) жай-күйінің нашарлауына әкеп соқтырды. Мұның барлығы жарақаттық күйзелістік жағдайларды бастан кешіру бойынша көмек барысында, сондай-ақ қоғам мен қоршаған адамдар тарапынан қолдау мен түсіністік болмаған жағдайларда ЖКСБ қалыптастырудағы әлеуметтік факторлардың объективті өте маңызды рөлін көрсетеді.

ЖКСБ субъектілері көбінесе екінші жарақаттануды бастан өткеретінін атап өту қажет, ол әдетте, туыстардың, қоршаған адамдардың, медициналық қызметкерлердің және әлеуметтік сала қызметкерлерінің жарақат алған адамдардың кездесетін проблемаларына теріс реакцияларының нәтижесінде пайда болады. Адамдардың психикалық жарақаттанған адамға теріс реакциялары жарақат фактісінің өзін теріске шығаруда, адамның жарақаттануы мен зардап шегуі арасындағы байланысты теріске шығаруда, құрбанға және оны айыптауға теріс қатынаста (өзі кінәлі), көмек көрсетуден бас тартуда көрінеді. Басқа жағдайларда, екінші рет жарақаттану айналасындағылар «мүгедектер жағдайын» жасайтын, оларды сыртқы әлемнен оқшаулайтын және оңалту мен қайта бейімдеу кедергі келтіретін зардап шеккендердің гиперопека (шамадан тыс қамқорлық) нәтижесінде пайда болуы мүмкін.

ЖКСБ дамуының алдын алуға ықпал ететін және оның ағынын жеңілдететін факторларды (шарттарды) атап өткен жөн. Оларға мыналар жатады: зардап шегушімен дереу басталған психоәлеуметтік терапия, оған өз уайымдарымен белсенді түрде бөлісуге мүмкіндік береді; ерте және ұзақ мерзімді әлеуметтік қолдау; зардап шегушінің қоғамға тиесілігін әлеуметтік-кәсіптік қалпына келтіру (оңалту және реадаптация) және психологиялық қауіпсіздік сезімін (сезінуін) оңалту; зардап шегушінің өзіне ұқсас психологиялық жарақат алған адамдармен бірге

психотерапевтік жұмысқа қатысуы.; қайта жарақаттанудың және т. б. болмауы.

Соңғы уақытқа дейін ЖКСБ пайда болу механизмін түсіндіретін негізгі теориялық концепция ретінде **«екіфакторлы теория»** сөз сөйледі. Бірінші фактор ретінде оның негізіне ЖКСБ шартты-рефлекторлық шарттасуының классикалық принципі алынды (И. П. Павлов бойынша). Бұл ретте синдромның қалыптасуындағы негізгі рөл адамда сөзсіз-рефлекторлық стрестік реакцияны тудыратын қарқынды шартсыз стимул ретінде әрекет ететін жарақат алатын оқиғаға беріледі. Сондықтан, осы теорияға сәйкес, басқа оқиғалар немесе жағдайлар, өздері бейтарап, бірақ қандай да бір жолмен жарақаттанушылық стимулмен байланысты оқиға шартты-рефлекторлық тітіркендіргіш бола алады. Олар бастапқы жарақатты «оятады» және шартты-рефлекторлық түр бойынша тиісті эмоциялық реакцияны (қорқыныш, ашу) тудырады.

ЖКСБ екіфакторлы теориясының екінші құрамдас бөлігі синдромның дамуының **«мінез-құлықтық, тіректік шарттасу»** теориясы болды. Осы тұжырымдамаға сәйкес, егер негізгі жарақаттаушы ынталандырумен ұқсастығы бар оқиғалардың әсері эмоционалдық дикүйзелістің дамуына әкелетін болса, онда адам ЖКСБ психодинамикалық модельдерінің негізінде жатқан осындай әсерден аулақ болуға ұмтылады. Алайда, екі факторлы теорияның көмегімен, тек ЖКСБ симптомдарының бірқатар табиғатын түсіну қиын болды, мысалы, «жарақат оқиғасына байланысты уайымдарға тұрақты оралу». Бұл жарақаттың тақырыбы мен флэшбэк әсері туралы есте сақтау белгілері, ұйқы және түнгі қорқыныштар. Бұл жағдайда нақты қандай «шартты» ынталандырулар осы симптомдардың пайда болуына итермелегенін анықтау мүмкін емес, олардың жарақаттың себебі болған оқиғамен көрінетін байланысы соншалықты әлсіз болып табылады.

ЖКСБ осындай көріністерін түсіндіру үшін **«патологиялық ассоциативті эмоциялық желілер»** теориясы ұсынылды. Эмоционалдық жағдайларды дамытуды қамтамасыз ететін жадтағы ерекше ақпараттық құрылым, яғни «желі» үш компонентті қамтиды:

✓ сыртқы оқиғалар туралы, сондай-ақ олардың пайда болу шарттары туралы ақпарат;

✓ сөйлеу компоненттерін, қозғалыс актілерін, висцералды және соматикалық реакцияларды қоса алғанда, осы оқиғаларға реакция туралы ақпарат;

✓ туралы ақпаратты мағыналық бағалау ынталандыру және ден қою актілері.

Бұл ассоциативті желі белгілі бір жағдайларда эмоциялық әсерді ұсына отырып, біртұтас ретінде жұмыс істей бастайды. Жарақаттан кейінгі синдромның негізінде ұқсас құрылған патологиялық ассоциативті құрылымдардың қалыптасуы жатыр. Қиялда жарақаттайтын жағдайды ойнату элементінің схемасына қосу Вьетнам соғысының сау және ЖКСБ

зардап шегетін ардагерлері арасындағы маңызды айырмашылықтарға әкеледі деп анықталды. Соңғыларда өзінің жауынгерлік тәжірибесінің элементтерін қиялда уайымдау процесінде қарқынды эмоциялық реакция байқалды, ал сау сыналұшылардың мұндай реакциясы байқалмады.

Ассоциативті желілер теориясының көмегімен флэшбэк-феноменнің даму механизмі сипатталды, алайда ЖКСБ симптомдары, таңқаларлық естеліктер және түнгі кошмарлар сияқты, және бұл жағдайда қиын түсіндірумен берілді. Сондықтан ЖКСБ синдромының патологиялық эмоционалдық желілері мидың нейрональды құрылымдарында және тиісті деңгейдегі биохимиялық процестерде механизімін іздеген жөн өздігінен активтендіру қасиетіне ие болуы тиіс деген болжам айтылды.

Жарақаттануға ұшыраған адамдардың тек бір бөлігінде ғана жарақаттан кейінгі күйзеліс психологиялық симптомдары байқалатыны туралы сұраққа жауап беру үшін **«этиологиялық мультифакторлық тұжырымдама»** ұсынылады, онда жарақаттық күйзелісті бастан кешкеннен кейін адамдардың біреуі ЖКСБ зардап шегеді, ал басқалары жоқ екенін түсіндіруге әрекет жасалады.

Бұл тұжырымдамада үш фактор тобы бөлінеді, олардың үйлесімі ЖКСБ пайда болуына әкеледі:

1. Жарақат оқиғасына байланысты факторлар: жарақаттың ауырлығы, оның бақыланбағандығы, күтпеген;

2. Қорғау факторлары: болған оқиғаны ұғыну қабілеті, әлеуметтік қолдаудың болуы, ар-ождан механизмінің болуы; жарақат туралы айтуға мүмкіндігі бар адамдар жақсы көңіл-күймен ерекшеленеді және дәрігерлерге сирек жүгінеді (қандай да болмасын профильдер).);

3. Тәуекел факторлары: жарақат алған кездегі жасы, теріс өткен тәжірибе, сыртартқысында психикалық бұзылулар, төмен интеллект және социэкономикалық деңгей.

Осылайша, ЖКСБ теориялық модельдері мен тұжырымдамалары оны зерттеу, зардап шеккендерді емдеу үшін өз тәсілдерін жасауға мүмкіндік береді.

12.2. ЖКСБ тәуекел факторлары және пайда болу себептері.

Жарақаттық күйзеліс саласында жұмыс істейтін мамандардың алдында өлімге немесе өлімге, немесе ауыр жаралануға, өзінің немесе бөтен адамдардың физикалық тұтастығына қауіп төндіруге байланысты жағдайға түскен адамдар неге ЖКСБ-дан зардап шегеді деген мәселе өзекті болып табылады, ал басқалары жоқ.

ЖКСБ дамуының қауіп факторларын бөліп алу кезінде негізгі сұрақ болып табылады: қандай да бір параметр ЖКСБ дамуының сенімді предикторы болып табылады. Бұл зерттеулер көрсеткендей, ЖКСБ даму тәуекелінің «ең үздік» факторлары тұлғаның биологиялық детерминирленген қасиеттері болып табылады, олар ең үлкен «салмаққа» ие, яғни ЖКСБ пайда болуының ең үздік предикторы болып табылады.

ЖКСБ даму тәуекелінің факторлары 3 негізгі категорияға бөлуге болады: әлеуметтік-орта, жеке-психологиялық (оларға тұлғаның әлеуметтік негізделген қасиеттеріне қатысты «мазмұнды» жеке айырмашылықтар жатады, мысалы, сипаттың ерекшеліктері) және биологиялық. Тәуекел факторларының екінші және үшінші санатына келетін болсақ, бұл екі санат - жеке-психологиялық және биологиялық, бірлік пен өзара тығыз байланысты сипатталады.

Бұл топқа орта мен социумның ықпалының нәтижесі болып табылатын барлық факторлар жатқызылуы мүмкін. ЖКСБ даму тәуекелінің бірінші бөлінген факторларының бірі *күйзеліс ордың ауырлығы* болып табылады. Жарақаттық тәжірибе ауыр болған сайын, жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылудың даму қаупі соғұрлым жоғары. Бұдан басқа, аталған топқа бірінші жарақаттың түрі, нашар әлеуметтік қолдау, қайта жарақат алу сияқты факторлар кіреді. Әсіресе, бірінші жарақат ерте балалық шақта орын алған жағдайда *«қайталанған жарақаттану»* факторының қатты әсері. Психикалық жарақатты бастан кешкен субъектілер жарақатқа байланысты түрлі жағдайларды қиялдау мен ойнауда қиындықтарды бастан кешкендігі белгілі, сондықтан зерттеулер жарақат алған адамдар өзіне қиялдауға мүмкіндік бергенде, онда олар жасаған кедергілердің қирауына қатысты алаңдаушылық пайда болады.

Осылайша,» қайта жарақаттану «адамның алдыңғы жарақатқа қатысы бойынша пайдаланатын психологиялық қорғаныстардың бұзылуына ықпал етеді. Психикалық жарақатты күшейтетін фактор ретіндегі *жас рөлі туралы* осы екі көрсеткіш арасындағы теріс корреляциялық байланыстың болуы куәландырады. Жарақаттану жағдайына түсу баланың ішкі наным-сенімінің бұзылуына, қоршаған ортаның әділеттілігіне және өзінің «Мен»

құндылығы мен маңыздылығына әкеледі, бұл бала үлкендерге қарағанда әлдеқайда ауыр. *Поло-рольдік сәйкестендіру* ЖКСБ даму тәуекелінің маңызды факторы болып табылатыны анықталды. Мәселен, АҚШ-та үлкен ұлттық зерттеу деректеріне сәйкес ерлердің 8% - ы мен әйелдердің 20% - ы ЖКСБ дамиды. Білім берудің *төмен деңгейі* де тәуекелдің маңызды факторы болып табылады.

Сондай-ақ, ЖКСБ тәуекелі этникалық азшылықтардың өкілдерінен жоғары екенін атап өткен жөн. ЖКСБ дамуының жоғары тәуекелінің себебі олардың нәсілдік ерекшеліктерінде емес, төмен әлеуметтік-экономикалық мәртебеде (табыс деңгейінің төмендігі, жұмыс іздеудегі қиындықтар, жұмыстың беделі, мансаптық саты бойынша жылжу мүмкіндігінің төмендігі), «титулдық нәсілдік» тарапынан нәсілдік кемсітушілікте және мемлекет тарапынан олардың проблемаларына қанағаттанарлықсыз көңілде жатыр.

Кейбір зерттеулерде ЖКСБ сыналұшыларға 2-8 / 8-2 модальды ММРІ коды тән екендігі туралы деректер алынды. 2-8/8-2 профилі әлеуметтік интровертацияланумен (*лат. extra-сыртқы, itro-iшкі, versio-бұру*) психологиялық айырмашылықтарымен), тұлғааралық сезімталдықтың жоғары деңгейімен, әлеуметтік өмірге шектеулі қосылуымен, тәуелділігімен, тітіркендірушілігімен, сенімсіздігімен, күдіктілігімен сипатталады. Мұндай профиль түрі бар адамдар өз эмоцияларын бақылауды жоғалтудан қорқады және жағымсыз эмоцияларды жоққа. Осы зерттеулердің авторлары (Кин, 1984; Коретски және Пек, 1990; Энгдахль, 1991; Яхуда, 1999) бұл деректерді ЖКСБ дамуының жеке-психологиялық тәуекел факторларының тобына жатқызуға бейім, осы ММРІ профилінің жарақаттанғанға дейін бар-жоғы туралы мәселе немесе ол жарақаттық оқиғаны бастан өткерудің нәтижесі болып табылады, ашық қалады.

Жеке мазасыздықтың жоғары деңгейі де ЖКСБ-мен байланысты. Сонымен қатар, ЖКСБ-мен және бұзылусыз сыналұшылар жеке мазасыздану деңгейі бойынша, ахуалдық мазасыздану, депрессия және ММРІ нәтижелері деңгейіне қарағанда анағұрлым маңызды болып табылады деген деректер бар.

Пессимистік атрибуттық стиль ЖКСБ-мен байланысты. 1982 ж. (Микулинцер, Соломон, 1988) Ливан соғысына қатысқан әскердегі ЖКСБ атрибутивтік стилі мен симптомдарын зерттеу екі кезеңде - соғыс қимылынан кейін 2 және 3 жыл өткен соң атрибутивтік стиль (сипаттамалары: интерналдық, тұрақтылық және бақылау) мен ЖКСБ симптомдары арасында теріс өзара байланыс бар екенін көрсетті. Осылайша, жарақаттан кейінгі симптомдардың үлкен қарқындылығын

теріс оқиғаларды «сыртқы-бақыланбайтын»деп санайтын жеке тұлғалар көрсетеді. Зерттеудің бірінші және екінші кезеңдері арасындағы жарақаттан кейінгі симптомдар қарқындылығының өзгеруі атрибуциялардағы өзгерістермен байланысты.

ЖКСБ сыртқы бақылау локусымен байланысты. 1988 жылы жүргізілген американдық психолог Аш Соломонның зерттеуінде ЖКСБ жоқ сыналұшылар интерндік локуспен сипатталады. Алайда, 1989 жылы жүргізілген басқа зерттеуде бақылау локусы мен ЖКСБ арасындағы байланыс төмен қарқындылық күйзелісті бастан өткерген сол сарбаздарда ғана байқалатыны көрсетілген.

Мазасыздық, аффективтік бұзылулардың, тәуелділіктердің (нашақорлық, токсикомания) болуы ЖКСБ дамуына ықпал етеді.

ЖКСБ шекаралық, обсессивті-компульсивті, паранойяльдық бұзылулармен, сондай-ақ әлеуметтік, паранойяльдық және нарцистік мінез-құлықпен байланысты. Ақылдың төмен деңгейі ЖКСБ даму ықтималдығын арттырады. Осындай нәтижелер С. П. Опп және Р. К. Питманның жұмысында алынды. ЖКСБ мен эксплицитті (ескіретін) жадының нашарлауы арасындағы байланыс анықталды.

ЖКСБ кезіндегі психофизиологиялық өзгерістер қауіп факторлары ретінде қарастырылуы мүмкін. Мысалы, а. Я. Шалевым Жарақат кезінде жүрек жиілігінің артуы ЖКСБ тәуекелінің факторы болып табылатындығы туралы айтылған тәжірибелік деректер алынды.

Р. Бланчардтың зерттеуінде ардагерлер тобы ЖКСБ-мен жасы бойынша жақын жауынгерлік іс-қимылдарға қатыспаған адамдардың бақылау тобымен салыстырылды. Тері-галваникалық реакциялар деңгейінің, қан қысымының, жүрек жиілігінің жиырылуы (ЖЖЖ), тері температурасының көрсеткіштері тіркелді және электромиограмма (ЭМГ) жасалды. Тіркеу сыналұшы санада арифметикалық міндеттерді шешкен, музыканы тыңдаған және әскери дыбыстардың жазбасын тыңдаған кезде жүзеге асырылды.

Бақылаумен салыстырғанда ЖКСБ сыналұшылар тобындағы тыныштық жағдайында ТЖС-ның неғұрлым жоғары деңгейін көрсету үрдісі анықталды. Жүрек жиырылу жиілігі және систолалық қан қысымы операцияны орындау кезінде екі топта да тең дәрежеде өсті: ақылдағы арифметикалық есеп.

Музыканы және әскери дыбыстарды көрсету кезінде ЖКСБ сыналұшылар бақылау тобына қарағанда едәуір айқын, жүрек жиілігінің жиырылуы және систолалық артериялық қысымның өсуін көрсетті. Сонымен қатар, ЖКСБ-мен сыналұшыларда жүрек жиілігінің жиырылуы,

систолалық қан қысымы және әскери дыбыстарды тыңдау кезіндегі ЭМГ көрсеткіштері (музыкамен салыстырғанда) айтарлықтай өсті. Бақылау тобында сыналушылардың мұндай айырмашылықтары байқалмады. Тері-гальваникалық реакциялар, дистолиялық қан қысымы және топтағы тері температурасы әр түрлі болған жоқ, бірақ тері кедергісінің деңгейі эксперимент барысында айтарлықтай өзгерді. Жалпы, жүрек жиырылу жиілігі екі топ арасындағы айырмашылықтар деңгейін көрсетті. жүрек жиілігінің жиырылуы көрсеткіші бойынша ЖКСБ-мен ардагерлердің 91% - ын және бақылаудағы сыналушылардың 100% - ын дұрыс анықтауға болады. Бұл зерттеу Вьетнам ардагерлерінің жауынгерлік жағдайымен байланысты физиологиялық реактивтіліктің бар екенін айқын растады.

Бірқатар зерттеулерде ЖКСБ дамуына генетикалық факторлардың әсері көрсетілді. Мысалы, в. Р. Труэ зерттеуде ЖКСБ барлық симптомдарының 30% генетикалық негізі бар. Бұдан басқа, 30% - дан 34% - ға дейін болдырмау симптомдары және 28% - дан 32% - ға дейін физиологиялық реактивтілік симптомдарының тұрақты генетикалық компоненттері бар екендігі көрсетілді. Оның зерттеуі, сондай-ақ, ЖКСБ-ның ауырлығы ЖКСБ-мен егіздердің кім екенін көрсетті. Ал дизигот егіздерге қарағанда монозиготалар үшін тәуекел жоғары.

Қорқынышты еске алу «күру» механизмін түсіну ЖКСБ симптомдарын жеңілдетудің жаңа тәсілдерін жетілдіруге немесе табуға көмектесе алады. Мысалы, ЖКСБ зерттеушілері гендерді анықтады.:

Статмин-қорқынышты естеліктерді қалыптастыру процесіне қатысатын ақуыз.

ГБП (гастрин-босататын пептид/ GRP) – эмоциялық оқиғалар кезінде босайтын мидың сигналдық заты.

Ғалымдар серотонин деңгейін бақылайтын 5-HTTLPR генінің түрін (көңіл-күймен байланысты ми заттары) анықтады, ол қорқыныш реакциясын қоректендіреді.

ЖКСБ себептерін түсіну, сондай-ақ қорқыныш пен күйзеліске жауап беретін мидың түрлі бөліктерін зерттеу көмектеседі.

Осындай учаскелердің бірі – мишық бадамша бездері эмоция, білім мен есте сақтау үшін жауап береді. Ол қорқыныш пайда болғанда белсенді рөл атқарады (немесе басқа сөзбен айтқанда, «қорқуға» үйретеді, мысалы, ыстық пешке жанасады), сондай-ақ қорқынышты өтеудің ерте кезеңдерінде (немесе басқа сөзбен айтқанда, «қорқуға» үйретеді). Жоғалған естеліктерді сақтау және бастапқы қорқыныш реакциясының әлсіреуі шешім қабылдауға, проблемаларды шешуге және жағдайды бағалауға жауап беретін мидың префронталдық қабығымен (ПФҚ/ PFC) байланысты. ПФҚ әр аймағында өз рөлі бар. Мысалы, ПФҚ күйзеліс көзі бақылауға алынады деп ойлаған кезде, ПФҚ медиалды префронтальды аймағы мидың діңінде терең үрей орталығын басады және күйзеліске жауапты реакцияны бақылайды. Вентромедиялық ПФҚ қорқынышты

естеліктердің ұзақ мерзімді азаюына көмектеседі, ал оның осы функцияны орындау қабілетіне оның өлшеміне әсер етуі мүмкін.

Гендердің жеке айырмашылықтары немесе ми учаскелерінің сипаттамалары тек ЖКСБ үшін топырақты дайындауға болады, бірақ өздері ешқандай симптомдар тудырмайды. Балалар жарақаттары, бас жарақаттары немесе отбасында психикалық аурулардың болуы сияқты қоршаған жағдайдың факторлары аурудың дамуына қолайлы және бас миына оның өсуінің ерте кезеңдерінде әсер ете отырып, ауру қаупін арттырады.

Сонымен қатар, адамдар психотравмаға қалай бейімделеді, мінез-құлқының ерекшеліктері мен мінез-құлқының ерекшеліктері, мысалы, оптимизм және проблемаларды оң немесе теріс негізде қарастыру үрдісі, сондай-ақ әлеуметтік қолдаудың болуы және қолданылуы сияқты әлеуметтік факторлар әсер етеді.

15-сурет. Қорқыныш пен күйзеліске байланысты бас миының учаскелері

Ата-аналары ЖКСБ бастан кешкен адамдардан ЖКСБ даму ықтималдығы жоғары екенін куәландыратын деректер алынды. «Холокост» құрбандарының барлық дерлік балалары өздерінің ата-аналарынан естіген «Холокост» туралы әңгімелер олардың қатты қайғы-

қасіретін туғызды. Бірқатар зерттеулерде «Холокост» құрбандарының балаларында психологиялық проблемалар едәуір көп екендігі көрсетілген. Мұндай балаларда депрессия жиі байқалады, оларда мазасыздық деңгейі жоғары және оларға аздаптивті мінез-құлық, депрессия және т. б. тән. Ливандық соғысқа қатысқан «Холокост» құрбандарының бала - сарбаздарында жүргізілген зерттеуде олардың ЖКСБ бақылау тобына қарағанда айтарлықтай тостағанның дамығаны көрсетілген. Сонымен қатар, «Холокост» құрбандарының 38% - ында бақылау тобының 5% - мен салыстырғанда ағымдағы психикалық бұзылулар диагностикаланады. Осы зерттеулердің авторлары «ата-аналық ЖКСБ» факторын биологиялық деп жатқызғанымен. Бұл бейімділік мұра бойынша берілетіндігі немесе ол әңгімелер арқылы отбасы тарихын беру нәтижесі бар ма, ата-аналардың мінез-құлқының ерекшеліктері және т.б. ашық болып қала береді.

Отбасы тарихында психопатологиялардың болуы ЖКСБ ықтималдығын арттырады. Темпераменттің қасиеттері онтогенетикалық тұрақты, генотиппен байланысты екені белгілі, олар аз дәрежеде әлеуметтік факторлардың әсеріне ұшырайды және адамның мінез-құлқын формальды-динамикалық ұйымдастырудың параметрлері болып табылады.

Осылайша, темпераменттің қасиеттері жарақат алғаннан кейін де, оған дейін де өзгеріссіз қалып, ыстық нүктелерге жіберілетін адамдарды іріктеуге, сондай-ақ ЖКСБ дамуын болжауға арналған сенімді құрал болып табылады. Сонымен қатар, формальды-динамикалық категорияларға жататын қасиеттердің көп саны (мысалы, белсенділік, эмоциялық, сенситивтілік және т. б. сияқты қасиеттер) бүгінгі күні ЖКСБ даму қауіпінің биологиялық факторларының санатына жатады, бірақ бұл дұрыс емес, өйткені. олар биологиялық және психологиялық түйістікте бола отырып, ЖКСБ дамуының тәуекел факторларының дербес және кең тобына бөлінуі мүмкін. Осылайша, біз тәуекел факторларының төртінші тобын, атап айтқанда психодинамикалық (формальды-динамикалық) факторлар тобын енгізуді ұсынамыз.

Ең аз, ЖКСБ дамуының психодинамикалық қауіп факторларының тобы зерттелді. Осы тақырыпқа арналған зерттеулердің аз ғана саны бар.

Нейротизм ЖКСБ - мен оң түзетіледі деп анықталды. Экстраверсия, ЖКСБ төмен деңгейімен байланысты. Екінші дүниежүзілік соғыс және Кореядағы ЖКСБ-мен соғыс ардагерлерінің арасында интроверттар басым. Бірінші шешен компаниясының ардагерлеріне жүргізілген зерттеуде

ЖКСБ деңгейі мен жалпы бейімделу индексі арасындағы теріс корреляциялық байланыс анықталды.

Сонымен қатар, зияткерлік салада эргикалықпен теріс байланыс анықталды. Сонымен қатар, зерттеу нәтижелері биологиялық және психодинамикалық факторлардың жеке-психологиялық және әлеуметтік-орта факторлармен салыстырғанда, жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылуларды зерттеу кезінде үлкен болжамдық құндылыққа ие екендігін көрсетеді.

ЖКСБ пайда болу себептері

ЖКСБ дамуының себебі әдетте адамдардың өміріне тікелей қауіп төндіретін жаппай апаттар: әскери іс-қимылдар, техногендік және табиғи апаттар (жер сілкінісі, дауыл, су тасқыны, жарылыстар, ғимараттардың құлауы, шахталар мен үңгірлердегі үйінділер), террористік актілер (кепілдікте болу, қауіп-қатер, азаптау, басқа кепілге алынған адамдарды азаптау және өлтіру кезінде болуы) немесе адамда дәрменсіздік және/немесе үмітсіздік сезімін қалдыратын кез келген басқа да қиратушы оқиға болып табылады.

ЖКСБ сондай-ақ жеке ауқымдағы қайғылы оқиғалардан кейін дами алады: ауыр жарақаттар, ұзақ аурулар (өз немесе туысқандары), жақындарының өлімі, өлтіру, тонау, ұрып-соғу немесе зорлау. ЖКСБ алдындағы жарақаттық оқиғалар жалғыз (дүлей зілзала) немесе қайталанатын (ұрыстарға қатысу), қысқа мерзімді (қылмыстық оқыс оқиға) немесе ұзақ (ұзақ ауру, кепілдікке ұзақ уақыт болу) болуы мүмкін. Психиялық зақымдағыш жағдай кезінде уайымның ауырлығы үлкен маңызға ие. ЖКСБ -шектен тыс қорқыныш пен жағдайдың алдында дәрменсіздіктің өткір сезімінің салдары болып табылады [20, б.79-90].

ЖКСБ пайда болу тәуекелінің басқа да факторлары:

бұрынғы психотравирлеуші оқиғалар, әсіресе жас жаста;
егер отбасында біреу ЖКСБ немесе депрессия болса;
физиологиялық немесе жыныстық зорлық-зомбылықтың ерте эпизодтары;

бұрын адам психоактивті заттарды теріс пайдаланған кезде;

Егер бұрын адамда депрессия, дабыл немесе басқа да психологиялық және эмоциялық қиындықтар болса;

күнделікті қарқынды күйзеліс;

психотравирлеуші оқиғадан кейін қолдаудың жеткіліксіздігі;

психологиялық қиындықтарды жеңу қабілетінің болмауы/жеткіліксіздігі;

басқалар. ЖКСБ дамуының қауіп факторларының қатарында мамандар «невротизм» деп аталатын, яғни күйзеліс жағдайларындағы невротикалық реакциялар мен ұрып-соғатын мінез-құлыққа бейімділігін, ықтимал қауіптерге, болжамды теріс салдарларға және оқиғаның басқа да

теріс аспектілеріне назар аудара отырып, оймен жарақаттайтын жағдайларды қалпына келтіру қажеттігіне бейімділігін көрсетеді.

Сондай-ақ, психиатрлар адамның нарциссиялық, тәуелді және ұрып-соғатын белгілері бар адамдар асоциальды мінез-құлқы бар адамдардан жиі зардап шегетінін атап өтеді. Жарақаттан кейінгі бұзылудың пайда болу қаупі анамнезінде депрессия, алкогольизм, нашақорлық немесе дәрілік тәуелділік болған кезде де артады.

12.3. ЖКСБ-тен қорғануды жеңілдететін факторлар.

ЖКСБ алдын алу мен қорғауды жеңілдететін факторлар қатарына мыналар жатады: эмоционалдық өзін-өзі бақылау қабілеті, жоғары өзін-өзі бағалау, басқа адамдардың жарақат алу тәжірибесін өз өмірлік тәжірибесіне уақтылы интеграциялау қабілеті, сондай-ақ әлеуметтік қолдаудың болуы [41, б. 150-157].

Триггерден аулақ болу керек-субъектіде ЖКСБ-дан зардап шеккен адамды шақыратын оқиғалар. Триггер көбінесе жарақаттаушы тәжірибенің бір бөлігі болып табылады (баланың жылауы, машинаның шуылы, биіктікте болу, сурет, мәтін, телебағдарлама) және т.б. зардап шеккендер әдетте жаңа ұстамадан құтылуға ұмтыла отырып, триггермен кездесуден бас тартады.

Жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылулар және отбасы

ЖКСБ отбасы үшін ауыр түн болуы мүмкін. Адам неліктен ашылғысы келмейді, неге ол көңіл мен жылудан аз көрінеді, неге ол эмоциялық тұрақсыз болды. Кейбір жағдайларда ЖКСБ жұмыстың жоғалуына, алкогольді және есірткі заттарын теріс пайдалануға, сондай-ақ басқа да бірқатар проблемаларға әкелуі мүмкін. Егер ЖКСБ зардап шегетін отбасы мүшесіне басқа адамның өмірінде үстем жағдайға ие болуға және өз мұқтаждарын елемеуге мүмкіндік берсе, онда бұл эмоциялық сарқылуға және жануға әкеледі. ЖКСБ-мен жақын адамға қамқорлық жасау үшін алдымен өзіне қамқорлық жасау керек екенін түсіну керек. Симптомдар мен емдеу туралы көбірек білсеңіз, жақын адамға көмектесуге болады.

ЖКСБ адамға қалай көмектесуге негізгі ережелер

Шыдамдылық пен түсіністік танытыңыз. ЖКСБ емдеу уақыт алады деп түсіну керек. Емдеу барысында шыдамды болу керек, қажет болған жағдайда жақын адамды мұқият тыңдау керек. Жарақаттан кейінгі күйзелістік бұзылысы бар адам қайтадан және қайтадан психотравмирующие оқиға туралы айтуға мұқтаж болуы мүмкін. Бұл емдеу бөлігі болып табылады, сондықтан ол өткен артта қалып, алға жылжу үшін айтудан аулақ болу керек.

Алдын ала болжауға тырысу керек және ЖКСБ арандататын триггерлерге дайындалу керек.

Триггерлердің жалпы мысалдары: психикалық зақымдық оқиғаның жылдығы; психикалық зақымдық оқиғамен байланысты адамдар немесе орындар; белгілі бір бейнелер, дыбыстар немесе иістер. Егер триггерлер ЖКСБ реакциясын тудыруы мүмкін деп ойласа, онда әрдайым жақын адамға көмектесе алады.

ЖКСБ белгілері сіздің жағына бағытталған деп ойлауға болмайды. ЖКСБ диагнозы бар адамдардың жалпы белгілері-эмоциялық бойды шаттық билеген, ашулану, қаһар, қарым-қатынастан бас тарту және басқалар. Егер сіз жақын адамыңыз қарым-қатынастан кететінін,

ашуланғанын, өзіңізде жабылғанын байқасаңыз, бұл көріністер сізге немесе сіздің қарым-қатынасыңызға ешнәрсе болмауы мүмкін екенін есте сақтаған жөн.

Жақын адамды сөйлесуге мәжбүрлемеңіз. ЖКСБ көрінетін адамдарға психикалық зақымдық оқиға туралы айту өте қиын. Кейбіреулер бұл нашарлауды тудыруы мүмкін. Жақын адамды толығымен ашуға мәжбүрлемеңіз. Алайда, сіз кез келген жағдайда жақын және қажет болған жағдайда оны тыңдайтыныңызды түсініңіз.

Қорытындылар:

Осылайша, ЖКСБ бар адамдар мәнсіз елемеуге және олар үшін ең тиісті нәрсе мәнмәтіннен таңдау мүмкін емес, бұл, өз кезегінде, күнделікті өмірге тартылудың төмендеуін туғызады және жарақат фиксациясын күшейтеді. Нәтижесінде қоршаған ортаның өзгермелі талаптарына икемді әрекет ету қабілеті жоғалады, бұл, мысалы, кәсіби қызметтегі қиындықтарда және жаңа ақпаратты меңгеру қабілетін елеулі түрде бұзуы мүмкін.

Қазіргі жағдайда экстремалды жағдайларда болған адамдардың түрлі санаттарымен психологиялық және психоәлеуметтік жұмыс мәселелері өзекті болып отыр. Дегенмен, төтенше жағдайлар кезінде және одан кейін зардап шегушілерге психологиялық көмек көрсетудің маңыздылығы мен өзектілігіне қарамастан, бұл мәселелер практикалық психология үшін де, психологиялық тәжірибе үшін де біршама жаңа болып қала береді.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. ЖКСБ анықтамасын беріңіз.
2. ЖКСБ негізгі теориялық модельдері мен тұжырымдамаларына сипаттама беріңіз.
3. ЖКСБ тәуекел факторларын атаңыз.
4. ЖКСБ қандай себептер тудырады.
5. ЖКСБ-дан қорғауды қандай факторлар жеңілдетеді?
6. ЖКСБ ағу формаларына салыстырмалы талдау жасаңыз.
7. ЖКСБ симптомдарын ашыңыз.

13-ТАРАУ. ҚАЙҒЫ СИНДРОМЫ ЖӘНЕ ЕКІНГІ ЖАРАҚАТ

Дәріс. Қайғы және қаза болу психологиясы. Қайғырудың кезеңдері мен міндеттері.

Біздің әрқайсымыздың өмірімізде қаза орын алады. Сүйікті жақынынан айырыла отырып, адам қайғы-қасіретті бастан кешіреді, ол жиі ауыр сынаққа айналады. Қайғы дегеніміз не және ол қалай өтеді? Қалыпты қайғы қайда аяқталады және патологиялық қай жерде басталады? Қайғырған адамға психологиялық көмек неде және оны қалай дұрыс көрсетуге болады? Адамдар қалай қайғырады және жақын адамынан айырылған адамға қатысты өзін қалай ұстау керек?

Бұл тақырып адам өміріне маңызды уайымға арналған – ол қайғы. Біз оның қалай көрінетінін және ағатынын, оның ішкі механизмдері мен асыл тұлғалық мәні қандай екенін анықтауымыз керек. Сондай-ақ бұл күйдегі адамға біз қандай жағдай жасай алатынымыз, ол қалай жоғалтуды өткере алатыны, оған түскен ауыртпашылықтың бір үлесін өткеру және адамгершіл болу туралы сөйлесеміз.

13.1. Қайғы және қаза психологиясының теориялық мәселелері: түрлері және феноменологиясы.

Кез келген адам үшін жақындарының қаза болуы - өкінішке орай, өмірдің сөзсіз серігі. Ең маңыздысы, жақын адамның өлімі-бұл адам өміріндегі ең қайғылы оқиғалардың бірі және терең із қалдыратын ауыр сынақ, кейде оның жан дүниесінде қалатын тыртық. Т. Холмс пен Р. Рэйхтың өмірлік өзгерістерінің белгілі шкаласында (1967) қаза болумен байланысты оқиғалар стрессогенділік дәрежесі бойынша көшбасшылық позицияларды сенімді алып отыр. Сонымен қатар, кез келген экзистенциалды тәжірибе сияқты, қайғыны бастан кешуайтарлықтай оң әлеуетке ие болады.

Өзінің сүйікті ұлын қаза болуымен қайғырған әйел туралы нақыл бар. Оны қысқаша айта кетсек:

«Әйелдің қайғы-қасіреті сонша үлкен болды, ол қайғы-қасірет шегіне жетті және өзінің соңғы үмітін халық арасында газжайыптар жасай алады деп айтқан данышпанға жүктеді. Қайғыға булыққан ана оның аяқтарына құлап, оған ұлын қайтаруды сұрады. Оның қайғысына жаны ашыған данагөй, ол оған ешкім өлмеген үш үйді көрсеткеннен кейін ғана оны жасайтынын айтты. Әйел үшін данагөйдің тапсырмасы қиыншылық тудырмады, ол сәл рухпен есін жинап, өлім болмаған отбасын іздеуге кетті. Ол бір үйге, екінші үйге, үшінші, бесінші кіреді және әрбір үй иелері олар ұлын, немесе әпкесін, немесе әкесін, немесе

атасын, немесе тіпті бірнеше туыстарын жерлегенін айтты. Өз қаласын айналып өтіп, әйел басқа ауылдарға барып, өлім болған үйді іздеп табуға үміттенді. Алайда, ол қайда барсада, бірде-бір мұндай үйлерді таба алмайды. Сол кезде ол жақындарының өлімі – өмірдіңсөзсіз болатын құбылысы екенін түсініп, ұлының қаза болуына көнікті».

«Атақты кеңес психологы» А.Н.Леонтьев философ Мераб Мамардашвилиден:«Адам неден басталады?» деп сұрапты, әлгісі, ойланбастан былай деп жауап беріпті: "Қайтыс болған адамды қайғырудан".

Психологиядақайғы, әдетте жоғалту, қаза болу сияқты түсіндіріледі.

Қаза болу синдромы (кейде оны "қатты қайғы" деп атайды) – бұл жақын, сүйікті адамының қаза болуы нәтижесінде уайымдайтын күшті эмоциялар.

Жоғалту уақытша (бөлу) немесе тұрақты (өлім), нақты немесе қиял, физикалық немесе психологиялық (Изард, 1999) болуы мүмкін. К. Изард «жоғалту уақытша (бөлу) немесе тұрақты (өлім), шынайы немесе қиял, физикалық немесе психологиялық болуы мүмкін» деп атап өтті. Басқаша айтқанда, бұл өте көпқырлы құбылыс және аталған түрлерге қосымша объектілік негіз бойынша жасалған қаза болудың тағы бір жіктемесін ұсынуға болады. Олар әлеуметтік (жұмыстан немесе оқудан айрылуы), психикалық және физикалық (тиісті қабілеттері мен мүмкіндіктерінен айрылуы), рухани немесе материалдық болып табылады. Біздің әрқайсымыз өмірде бірдеңе жоғалтамыз, бірақ ең өткір қайғы өмірден сүйікті, жүрекке қымбат адам кеткен кезде пайда болады. Дәл осы, ең ауыр жоғалту түрі және оны алып жүретін уайымымыз біздің талқылауымыздың мәні болады.

Психологиялық ғылымда адамдар ауыр жоғалтудан кейін осындай күшті эмоцияларды неге сезінетінін түсіндіретін бірқатар теориялар қарастырылады.

Фрейд пен оның ізбасарлары еңбектерінің негізінде әзірленген *психодинамикалық модель*, ауыр жоғалту салдарын түсіндіруде ең ықпалды болып табылады. Осы үлгіге сәйкес, алғашқы және ең маңызды қарым-қатынастарды қалыптастыру өмірдің алғашқы жылдарында, ол кезде күтім мен қамқорлықты қамтамасыз ететін адамдарға, көбінесе ата-аналарға бауыр басу пайда болады. Кейінірек адам өзінің эмоционалдық және физикалық энергиясын оны түсінетін тағы біреуді табуға, балалық шақта жетпеген нәрселерді беруге, жақын қарым-қатынастарды орнатуға тырысады. Сондықтан, біреу жақын қайтыс болған кезде, адам өзін жесір сезінеді. Эмоциялық мағынада ол оның бір бөлігін "кесіп" тастағандай сезінеді.

Жақын адамның өлімімен байланысты қайғы туралы әңгіме бастағанда, бұл түсінікке азамен және қасіретпен қараған дұрыс.

«Қайғы» және «аза» -бүлкүшті жан азабын, терең қайғы дегенді білдіретін синонимдер. Сонымен қатар, кейбір шетелдік авторлар оларды ауыр жоғалтумен байланысты мінез-құлықтың екі компоненті ретінде ажыратады. Мысалы, Дж. Эйврил «қайғы-қасірет әлеуметтік-мәдени әсермен анықталған конвенциялық мінез-құлық ретінде» деп анықтайды. Ұқсас түрде А. D. Wolfelt ажыратады "grief" (қайғы) және "mourning" (қаралы күн, аза тұту, жоқтау). Оның анықтамасы бойынша қайғы–бұл «адамның өз ішінде сезінетін ойлары мен сезімдеріне байланысты жоғалтудың ішкі күйзелісі». Аза тұту-қайғының сыртқы көрінісі. Ол әр түрлі формада болады, оның ішінде жылау, қайтыс болған туралы әңгіме, атаулы күндер мен мерейтойларды атап өтуге болады. "Аза тұту" сөзі ұқсас мағынаға ие және қайғының, қасіреттің қандай да бір жалпы қабылданған белгілерде, әрекеттерде қайтыс болған адам бойынша қайғының сыртқы көрінуін білдіреді. Аза тұту-бұл мәдени дәстүрмен айтылған сөз тіркесі бар қайғы десекте болады. Әлеуметтік-мәдени құбылыс бола отырып, аза тұту маңызды психологиялық мәнге ие. Бірақ бізді бірінші кезекте жоғалту реакциясының психологиялық жағы қызықтырады– яғни, қайғыны өткеру. Сонымен қатар, оның ішкі жағын ғана емес, сондай-ақ дәстүрді ұстанумен емес, ішкі жағдайды бейнелейтін шамада сыртқы көріністерді де қарастыратын боламыз.

Қайғы-қасірет әр түрлі түрде өмірде кездеседі, сондықтан қайғы-қасірет түрлері туралы айтуға негіз бар.

Қайғы бірнеше негіздер бойынша жіктелуі мүмкін, мысалы, күйзеліс субъектісі бойынша. Бұл жағдайда біз көптеген қайғы түрлерін аламыз, олардың ішінен ең ерекше:

Бала қайғысы барабар психологиялық қорғаныстардың қалыптаспауына байланысты жоғалтуды ұғыну қиындықтарымен және күшті күйзеліспен сипатталады.

Ерлі-зайыпты қайғысы ең жақын адамның қаза болуына (қалыпты қарым-қатынаста) реакция болып табылады және соның салдарынан көптеген күрделі сезімдермен жүктелумен сипатталады.

Ата-ананың қайғысы–бұл баланың өлімімен әсер етеді, әдетте табиғатқа қарсы оқиға ретінде қабылданады; әсіресе қарқынды және ұзақ уақыт, әдетте, қатты ашулану, наразылық, кінә және депрессия сезімдерімен уайымдайды.

Төменде Елена Эшвовичтің «**Ананың қайғысы**» өлеңінен жолдар берілген: *«Көктемнің кереметін байқамай, көлеңке сияқты, терезенің жанында әже отырды. Ол ауылда тұрады, көп жыл жалғыз өзі, тек бір өзі ғана. Ол ұлының шарбақты ашып келгенін күтеді, Құдайдан соны сұрайды. Ұзақ уақыт бойғы сұр бас, - ал жүрек болса әлі де ауырады...».*

Бұл жағдайда жанудың кейбір дифференциалды-психологиялық аспектілерін қарастыру орынды болады.

Шетелде сыналушылардың әр түрлі топтары арасындағы жоғалтуды бастан кешуде айырмашылықты белгілейтін жеткілікті зерттеулер жүргізілді. Көп жағдайларда жыныстық белгісі бойынша ерекшеленетін топтарды салыстыру жүзеге асырылады. Р. Моуди мен Д. Аркэнджел ғылымымен жинақталған деректерге сүйене отырып, былай деп айтады: *«Әйелдер бірден сезімге ерік беріп, жақындарының қазасына жылап, доқтайды. Ерлердің қайғы-қасіреті ұзақ немесе кейінге қалдырылған сипатқа ие: ерлер өздерін жұмыспен, хобби және түрлі істермен жүктейді. ...Көптеген күйеулердің айтуынша, олардың қайғысы әйелдердікі қанша болса олардықы соншалықты қатты, олар өз әйелдерінің қайғысын одан әрі қиындатпас үшін оны қатты көрсеткісі келмейді»*.

Израиль ғалымдары O.Gilbar және A. Dagan, әйелдері обырдан қайтыс болған қарт адамдарды зерттеген (орташа жасы 61 жас). Олар сыналушылар тарапынан қайғы реакцияларының қарқындылығын, олардың психологиялық дистресс деңгейін және жоғалтуға бейімделуін бағалауға тырысты. Алынған нәтижелер жесірлердің жесірлеріне қарағанда көбірек зардап шегетінін және жоғалтуға бейімделуі қиын екендігін көрсетті.

Канадалық авторлар A. Lang, L. Gottlieb және R. Amsel екі-төрт жыл бұрын баласын жоғалтқан ерлі-зайыптыларды зерттеу негізінде ұқсас қорытындылар жасайды. Күйеулер олардың әйелдеріне қарағанда аз кінәні, мағынасыздығы, өлім-жітімі мен қорқынышын бастан кешкен. Сонымен қатар, жоғалған жағдайда ерлі-зайыптылардың өзара қарым-қатынасының маңызды рөлі анықталды. Зерттеу мәліметтері бойынша, көп ұзамай ерлі-зайыптылар жақындығының аз деңгейімен ерекшеленген отбасылық жұптар кейіннен қатты қайғы-қасіретін бастан кешірді. Соңғы байланыс екі жақты болып табылады: ерлі-зайыптылардың бір-біріне жақындылығы ғана емес, жоғалтудың уайымын жеңілдетеді, керісінше: қайғы отбасылық түйсіктерді нығайта алады.

Осы уақытқа дейін біз қайғы туралы әңгімелестік. Қайғының басқа ықтимал жіктелуі оның екі түрін қамтиды: шынайы қайғы және демонстрациялық қайғы. Бірінші жағдайда адам жоғалту туралы шын мәнінде зардап шегеді. Екінші жағдайда жоғалту адамды немқұрайлы қалдырады, бірақ сырттай ол қайтыс болған адамның қайғы мен қайғы-қасіретін көрсетеді. Мұндай мінез-құлықтың себебі «көпшілік алдында» кінә сезімі немесе айналасындағылардың үміттеріне сәйкес келуі мүмкін.

Өмірде болған жағдай:

«Әйелдің жұбайы, көрнекті ғылым қайраткері қайтыс болды. Азаматтық аза тұтуға көптеген әріптестер мен оқушылар жиналды, әрине, туған-туысқандары да келді. Марқұмның әйелі марқұм ешқайда кетпей табыттың қасында болды, маңдай, бет жағын сипалап, оның қолдарын сүйіп тұрды. Шындығында әйелдің жан дүниесінде не болып

жатқанын айту қиын, бірақ сол жердегі кейбір адамдарда оның қайғы-қасіреті, гипертрофиялық сезімі ойын секілді көрінді. Есте қаларлығы, аза тұтқаннан кейін әйел қонақтарға өз саяжайын көрсетіп, қызу сөйлескен. Мүмкін, қайғы-қасіретті жесірдің рөлінен шаршаған ол, жерлеумен байланысты барлық іс-шаралар артта қалғаннан кейін өзіне босаңсуға мүмкіндік берген шығар».

Уайымның болуы тұрғысынан жоғалту реакциясын талқылай отырып, бір ерекше құбылысты атап өту керек - адам жақынның қайтыс болуына емес, оның қайғыға ұшырамауына байланысты уайымдаған кезде қайғының болмауын бастан кешіру. Кейбір жағдайларда жақын туысының қайтыс болуы адамды немқұрайлы қалдырады, бұл оның мұндай оқиғаның (мысалы, анасының қайтыс болуы) қандай реакцияны туындататыны туралы ұсынысына қайшы келуі мүмкін. Сол кезде зардап шеккен адам онымен бірдеңе тәртіпсіз деп ойлай бастайды немесе суық үшін өзін айыптай алмайды деп ойлай алады. Қайғының болмауы ішкі азап көзі бола алады және қайғыны бейнелеуге (өзіне-өзі көрсетуге) әрекеттерсіз болады. Сонымен қатар, бұл феномен жақыннан айырылған естен тану күйінен және жоғалтуды теріске шығарудан ажырату қажет, бұл туралы төменде айтылады.

Егер шынайы қайғы туралы айтатын болсақ, ол өз кезегінде қалыпты және патологиялық болып келеді. Қалыпты нұсқада жоғалған адам уақыт өте келе ол туындаған күйзелістен ақталып, толыққанды өмір сүре бастайды. Патологиялық нұсқада жануды бастан кешіру шешілмеген, аяқталмаған болып қалады және әртүрлі психологиялық мәселелерге әкеліп төгіледі, дезадаптацияның қандай да бір түріне әкеледі.

13.2. Айырылу қайғы процесс ретінде. Қайғырудың кезеңдері мен міндеттері.

Қайғы- бұл сондай-ақ адам жоғалудың ауыруымен, өмірдің тепе-теңдігі мен толықтығын сезіне отырып жұмыс істейтін процесс. Жоғалту кезінде басым эмоциялар қайғылы болса да, қорқыныш, ашу, кінә және ұят эмоциялары да бар.

Жоғалту қайғысы мынадай көріністермен сипатталады:

1. Бірінші жоспарға мерзімді ұстамалар түріндегі *физикалық азап* (ұзақтығы бірнеше минуттан бір сағатқа дейін тамақтың спазмасымен, тұншығу талмаларымен, жиі тыныс алу және тұрақты кебу қажеттілігімен) жатады.

Кейіннен тұрақты дем алу ұзақ уақыт сақталады, егер адам өзінің қайғы-қасіреті туралы еске алса немесе айтса, ол байқалмайды. Іштің қуыс сезімі, тәбеттің, бұлшық ет күшінің жоғалуы сезіледі; аздаған қозғалыс өте тартымды және мүмкін емес болады, шамалы дене жүктемесінен толық қуыс пайда болады. Осы дене белгілері аясында адам эмоциялық күйзеліс немесе жан ауруы түрінде психикалық азап шегеді. Сананың анықтылығының өзгеруі байқалады: адамның басқа адамдардан бөліп тұратын эмоциялық қашықтық көбейгенін сезіну сезімі және нақты емес сезім пайда болады.

2. *Жоғалған түрде сіңіру*. Шындық сезімінің аясында көру, есту немесе біріктірілген елестің пайда болуы мүмкін. Мұндай жағдайлар күшті эмоционалдық тартылуымен ерекшеленеді, оның ықпалымен уайымдау мен шындық арасындағы шек жоғалуы мүмкін.

3. *Кінә сезімі*. Жанатын оқиға мен іс-әрекеттерден қайтыс болған адам үшін жасалмаған нәрселерді табуға тырысады. Азғындық, немқұрайлылық, қателіктер, қателер артық болады және өзін-өзі тану идеяларының дамуына ықпал етеді.

4. *Дұшпандық реакциялар*. Адамдармен қарым-қатынаста симпатия төмендейді немесе жоғалады, әдеттегі жылу мен тәбет жоғалады, жиі адам тітіркену немесе ашулану болып жатқанын айтады, оны мазаламау ниетін білдіреді. Кейде дұшпандық кенеттен пайда болады және жанғыш үшін түсініксіз. Кейбір қабылдайды оның басталуы безумия. Басқалары әрдайым мүмкін емес, ашу жарқылын бақылауға тырысады. Өзін-өзі ұстаудың тұрақты әрекеттері қарым-қатынастың ерекше манерлік-созылған түріне әкеледі.

5. *Бұрынғы мінез-құлықтың табиғи модельдерін жоғалту*. Іс-әрекеттерде асығыстық, сабырсыздық, адам әділетсіз болады немесе қандай да бір сабақ іздеуде ретсіз әрекет жасайды, бірақ қарапайым ұйымдасқан іс-әрекетке қабілетсіз болады. Уақыт өте келе ол күнделікті істер шеңберін қайта игереді. Қайғыратындарға орын алған оқиғадан кейін

қандай да бір іс-әрекеттің болмауын елемей, оларды қайтадан «оқуға» жиі тура келеді.

6. *Жоғалту идентификациясы.* Адамның сөздері мен іс-әрекеттерінде қайтыс болған адамның мінез-құлқының белгілері немесе оның өлер алдындағы ауруының белгілері пайда болады. Әдетте жоғалту идентификациясы қайтыс болған адамның жұғуы салдарынан болады[47, 30-50 Б.].

«Қайғы жұмысының» мақсаты оны бастан кешіру, жоғалудан тәуелсіз болу, өзгерген өмірге бейімделу және адамдармен және әлеммен жаңа қарым-қатынас табу болып табылады.(Линдеманн, 1984.)

Өткен жоғалудан және болған адамның шындыққа сенуден бас тартуы бірнеше аптаға дейін созылуы мүмкін, орта есеппен 7-9 күн. Қайғы-қасіретте адамның физикалық жағдайы нашарлайды: тәбеттің жоғалуы, сексуалдық емделуі, бұлшықет әлсіздігі, реакциялардың баяулауы. Оқиғалар шынайы емес сияқты өтеді. Естен тану күйіндегі адам жерлеу ұйымдастыруға байланысты шын мәнінде қажетті нәрсе жасай алады, немесе оның белсенділігі ретсіз болуы мүмкін. Кейде толық безу болып, жұмыс істеушілік төмендейді. Оқиға туралы сезімдер дерлік білдірілмейді; естен тану жағдайында адам бәріне немқұрайлы көрінуі мүмкін. Сандырақтау-бұл жағдайдың ең жарқын белгісі.

Бұл фазадағы адам өзін жиі жақсы сезінеді. Ол зардап шекпейді, ауырсыну сезімталдығы төмендейді және тіпті аландатушы аурулар «өтеді». Адам ештеңе сезінбейді, тіпті бір нәрсе сезінуге қуанышты болар еді. Оның сезімталдығы қоршаған адамдарға махаббат пен өзімшілдіктің жеткіліксіздігі ретінде бағаланады.

Жанатын адамнан, егер адам жылатпайтын болса, оны айқайлап, айыптайды. Сонымен қатар, дәл осындай «сезімсіздік» уайымның ауырлығы мен тереңдігін көрсетеді. Бұл «ашық» аралық ұзаққа созылса, салдары соғұрлым ұзағырақ және ауыр болады. Барлық алдамшы сыртқы әл-ауқатқа қарамастан, адам объективті түрде өте ауыр күйде болса, қауіптердің бірі-кез келген уақытта ол өткір реактивті жағдайға айналады, адам кенеттен қабырғаға басымен ұра бастайды, терезеден секіреді, яғни «құтыру» болады. Қырағы ұйықтаған қоршаған адамдар әрдайым оған дайын емес. Естен тану реакцияларының кешені психологиялық қорғау механизмдерінің жұмысымен байланысты: өлім фактісінің немесе мәнінің жоққа шығуы болған оқиғаны қатты соқтығысудан құтқарады деп болжау жатады. Естен тану адамды өлген адам әлі тірі болған уақытта қалдырады.

Қазіргі уақытта дереализациялық және деперсонализациялық сезімдермен қатар жүреді («бұл менімен емес», «бұл кинода болып жатқан сияқты».) Адам жоғалтумен байланысты емес қандай да бір ұсақ қамқорлық пен оқиғаларға шоғырланған, немесе ол шындықты теріске шығара отырып, психологиялық тұрғыдан өткенде қалады; бұл жағдайда, ол ұйықтаған немесе түсті әсерді шығарады: сыртқы, ынталандыруларға дерлік жауап бермейді немесе қандай да бір әрекеттерді қайталайды. Жиі естен тану реакциясының орнына ашулану сезімі келеді. Ашулану қажеттілікті қанағаттандыруда кедергі жасауға эмоциялық спецификалық реакция ретінде туындайды, бұл жағдайда өлгендермен бірге бұрын қалу қажеттілігі пайда болады (Василюк, 1991).

Кез келген сыртқы ынталандырулар осы сезімді тудыруы мүмкін. Ашулану да алған психологиялық жарақаттың тереңдігін көрсетеді. Бұл күрт фрустрацияға байланысты: өліммен байланысты жоспарларды, ниеттерді жүзеге асырудың мүмкін еместігі.

Қайтыс болған адамды қайтаруға және жоғалудың қайтарылмаушылығын жоққа шығаруға ұмтылумен сипатталады. Қайғыны бастан кешірген адамға көшеде адамдар арасынан қайтыс болған адам қарап тұрғандай, көрші бөлмеде оның аяқтарының адымын естілгендей және т.б болып көрінеді. Себебі адамдардың көбісі өте терең қайғыға ұшырай отырып, шынайы өмірмен байланыс сақтайды, сол кезде мұндай иллюзиялар оларды қорқытып, тіпті есінен адастыруы мүмкін. Екінші жағынан, ғажайыпқа сенуіде күшті, қайтыс болған адамды қандай да бір жолмен қайтару үміті жоғалмайды, және қайғы-қасіретті адам оны «қарсы алады» немесе ол пайда болатын сияқты өзін ұстайды. Естен тану сатысынан іздеу сатысына көшу бірте-бірте, осы сатыға тән жағдай мен мінез-құлықтың ерекшеліктерін жақын адам қайтыс болғаннан кейін 5-12-ші күні байқауға болады. Естен тану сатысының кейбір салдары әлі ұзақ болуы мүмкін.

Жоғалған сәттен бастап 6-7 аптаға дейін созылады. Бұл ең азап, өткір жан ауыру кезеңі. Алдымен физикалық симптомдар күшеюі мүмкін: тыныс алудың қиындауы, бұлшықет әлсіздігі, нақты белсенділік болмаған кезде де физикалық шаршау, арықтау, асқазандағы қуыс сезімі, кеудедегі ұялу, тамақтың қабығы, иістерге жоғары сезімталдық, тәбеттің төмендеуі немесе ерекше күшеюі, жыныстық дисфункция, ұйқының бұзылуы. Бұл уақытта адам сыртқы әлемде өз назарын ұстап тұру қиын, шындық мөлдір желе, перде сияқты. Көптеген ауыр, кейде оғаш және қорқынышты ойлар мен

сезімдер бар. Бұл босаңсытушылық пен ұйқысыздық сезімі, үмітсіздік сезімі, жалғыздық, ашулану, шарап, қорқыныш пен үрей, дәрменсіздік. Қайтыс болған адамның әдеттен тыс сіңуі және оның идеализациясы, әсіресе фазаның соңына қарай, ерекше қадір-қасиеттердің астын сызу, оның нашар белгілері мен әрекеттері туралы естеліктерден аулақ болу тән. Қайғы қоршаған ортамен қарым-қатынас жасайды, жылудың жоғалуы, тітіркенуі, ажырағысы болуы мүмкін. Күнделікті қызмет өзгереді. Адамға ол не істейді, істі аяғына дейін жеткізу қиын, ал ұйымдасқан іс-әрекет қандай да бір уақытқа және мүлдем қол жетімсіз бола алады. Кейде қайтыс болған адамға ұқсайтын, оның жүрісіне, қимылдарына, мимикасына ұқсату болады.

Қайғыны өткеру жұмысы жетекші іс-әрекет болып барады. Бұл ең ауыр кезең. Негізгі тәжірибе-кінә сезімі.

Қатты қайғы кезеңін жоғалтудың одан әрі уайымдауға қатысты сыни деп санайды.

Адам бірте-бірте қайтыс болған адамнан кетіп, оның бейнесінің нақты алыстығын бастан кешіреді. Қайтыс болғанмен ескі байланыстың үзілуі және еске алу бейнесін, өткеннің бейнесін және онымен байланысты жасау – осы кезеңдегі «қайғы жұмысының» негізгі мазмұны. 3-4 айдан кейін «жақсы және жаман» күндер циклі басталады. Тітіркенгіштік артады және фрустрациялық төзімділік төмендейді. Вербалды және физикалық агрессияның пайда болуы, соматикалық мәселелердің өсуі, әсіресе суық және жұқпалы сипаттағы, иммундық жүйенің бәсеңдеуіне байланысты. Алты ай мерзім басталғаннан кейін депрессия басталады. Әсіресе, мерекелер, туған күндер, мерейтойлар («онсыз жаңа жыл», «онсыз алғашқы рет көктем», «туған күн») немесе күнделікті өмірдің оқиғалары («ренжітіп, шағымданған жоқ», «оның атына хат келді»).

Оқиғадан кейін 40 күн өтіп және шамамен бір жыл жалғасады. Осы кезеңде физиологиялық функциялар, кәсіби қызмет қалпына келтіріледі. Адам біртіндеп жоғалу фактісімен көндігеді. Ол әлі де қайғыны бастан кешеді, бірақ бұл тәжірибе жеке ұстамалардың сипатына ие болады, алдымен жиі, содан кейін одан да сирек. Әрине, қайғыру ұстамалары өте ауыр болуы мүмкін. Адам қалыпты өмір сүреді және кенеттен сағыну, қайғы-қасірет жағдайына қайта оралады, кеткенсіз өз өмірінің беймәлім сезімін сезінеді. Жиі мұндай ұстамалар мейрамдармен, қандай да бір естелік оқиғалармен және өліммен байланысты кез келген жағдайлармен байланысты. Өлімнің мерейтойы қайғы кезеңін символды шектейді.

Көптеген мәдениеттер мен діндерді аза тұту үшін бір жыл ғана жұмсайды, өйткені бір жыл ішінде адам белгілі бір өмірлік циклден өтеді,

оның маркерлері дәстүрлі күндер мен оқиғалар болып табылады. Осы кезеңде жоғалту біртіндеп өмірге кіреді. Адам көптеген жана міндеттерді шешуге тура келеді, және бұл практикалық міндеттер жоғалтудың уайымымен ұштасады. Ол өз қылықтарын қайтыс болған адамның адамгершілік нормаларымен, «не деді» дегенімен жиі салыстырады. Біртіндеп ауырсынудан, шарап сезімінен, ренжітуден босатылған естеліктер пайда болады. Мұндай естеліктердің кейбірі әсіресе құнды, қымбат, олар кейде жақындарымен, достарымен бөлісетін бүкіл әңгімелерге үндеседі. Бұл кезеңде адам өткенден көңіл бөлу мүмкіндігіне ие болады және болашаққа жүгінеді-қайтыс болған адамсыз өз өмірін жоспарлай бастайды.

Шамамен бір жылдан кейін жоғалтудың соңғы кезеңі басталады – аяқтау. Ауырсыну шыдамдылыққа айналады және жақыннан айырылуды бастан кешкен адам бұрынғы өмірге қайта оралады. Бұл кезеңде қайтыс болған адаммен «эмоционалдық қоштасу» жүреді, өмір бойы жоғалтудың ауыруын толтырудың қажеті жоқ екенін сезінеді. Сөздік қорынан «ауыр жоғалту» және «қайғы» сөздері жоғалады. Өмір өз орнын алады. Қайғы-қасіретін аяқтау кейбір мәдени нормалар мен жеке наным-сенімдерді қиындатуы мүмкін (мысалы, күйеуі соғыста қаза тапқан әйелдің сенімі, ол оған адалдық сақтау және ол туралы өз күнінің соңына дейін қызықтыру керек). Өмір ағымында ол үшін мағынаны және тұрақты орын табу-осы кезеңдегі психологиялық жұмыстың негізгі мақсаты. Сол кезде жоғалған адам оның жанында тұратын адамдарды жақсы көреді, өліммен байланысты болған нәрселерді жоққа шығармай, жаңа мағыналар жасай алады: олар өткенде қалады. Тізбектің өзі (естен тану – уайымдау – қабылдау) типтік болғанымен, демек, алдын ала болжам, бұл кезеңдер бір-бірінен кейін бірін қатаң ұстанбайды және жиі бір-бірін жабады. Қайғы-қасірет жеке процесс болып табылады және кезеңдердің сипатты белгілері оң өзгерістер үшін бірегей мүмкіндіктер жасай отырып, әртүрлі үйлесімде қатар өмір сүре алады.

Қайғы-бұл табиғи процесс және адам көп жағдайда оны кәсіби көмексіз бастан кешіреді.

Өмірдің ажырамас бөлігі болса да, ауыр жоғалту жеке шекараны бұзады және бақылау мен қауіпсіздік елесін бұзады. Сондықтан қайғының уайымдау процесі аурудың дамуына түрленуі мүмкін: адам жоғалту синдромының белгілі бір сатысында «атылады». Мұндай тоқтаулар көбінесе өткір сатыда болады және ұзақ уақыт бойы сақталады, осы кезеңге тән симптомдар, олардың кешені жарақаттан кейінгі стресстік бұзылысқа немесе басқа да үрейлі бұзылуларға (Barlow, 1988) сәйкес келеді.

Сондықтан «қалыпты» және патологиялық (асқынған) қайғыны ажыратады. Мұндай «кептелудің» ықтимал себептері: кенеттен өлім

немесе зорлықзомбылық, жақындардың қайғылы өлімі; өзіне-өзі қол жұмсау; адам өлімінің алдында тікелей онымен қақтығыстар, қоштаспаған реніштер; оған келтірілген аяушылық; белгісіздіктің қайғылы жағдайлары (жақындары жоғалғанда, хабар-ошарсыз жоғалғанда, жерленбеген кезде); қайтыс болған адам қайғының өмірінде ерекше рөл атқарды, ол үшін өмірдің мақсаты мен мәні болды, сонымен бірге басқа адамдармен қарым-қатынас жанжалмен ерекшеленді.

Жоғалтудың типтік симптомдарына әдетте мынадай көріністер жатады: ұйқының бұзылуы; анорексия немесе салмақтың жоғалуы (сатып алу); тітіркенгіштік; зейін шоғырландыру қиындығы; жаңалықтарға, жұмысқа, достарға, діндерге және т.б. қызығушылықтың жоғалуы; басымдылық; апатия және иеліктен айыру; оқшаулауға ұмтылу; жылау; өзін - өзі тану; суицидтік ойлар; соматикалық симптомдар; шаршау сезімі; дәрі-дәрмектерді-ұйықтататын және (немесе) тыныштандыратын; галлюцинация, қайтыс болған адаммен тепе-теңдік; немесе оның болу сезімі.

Типтік емес, патологиялық симптомдар қамтиды:

- ұзаққа созылған қайғы-қасірет (бірнеше жыл); жақынның өліміне реакцияның кідіруі (екі және одан да көп апта бойы азап шегетін сөз жоқ); ұйқысыздық, өзін-өзі қинау сезімі, кернеу, өз атына ащы қырылу және өзін-өзі тану қажеттілігі; ойық жара колит, ревматикалық артрит, демікпе сияқты психосоматикалық сипаттағы аурулардың пайда болуы. Жиі сезімталдықтың әлсіреуі және т. б.; ипохондрия: қайтыс болған симптомдардың дамуы; аса белсенділігі: жоғалуға ұшыраған адам жоғалудың ауыр екенін сезбейтін қайнаған қызметті дамыта бастайды; нақты адамдарға қарсы бағытталған өшпенділік, жиі қауіп-қатерлермен бірге жүретін, бірақ тек сөзбен ғана; қалыпты әлеуметтік және экономикалық өмір сүрумен келіспейтін мінез-құлық. Мүмкін, өмір сүру стилінің толық өзгеруі; бастаманың немесе ниеттің тұрақты жетіспеушілігі; қозғалмау; әлсіз сезімдер; сезінуге қабілетсіздігі; азап шегуден қысқа уақыт ішінде өзіне-өзі көңілі толуы. Суицидтік жоспарларды алу мүмкіндігі; өзгерту қатынастар достарына және туыстарына; тітіркенгіштік, олардың жалықтыруы, күтім, әлеуметтік белсенділік; үдемелі бейтараптануы; сөйлесулер туралы суицидте, қайтыс болған, ниеті туралы барлық тоқтату; басқа да белгіленген жоғарыда аталған симптомдар тән жарақаттан кейінгі стресстік бұзылулар кезінде; әсіресе күшті уайымдар қайғы аурудың және қайғырған адамның өліміне әкелуі мүмкін.

Қайғы белгілері кешені 16-суретте көрсетілген.

16 сурет. Қайғы симптомдарының кешендері

Асқынған қайғыны тек оның ұзақтығы бойынша анықтай отырып, абай болу керек. «Қайғы жұмысының» жеке қарқыны өте әртүрлі, тіпті жоғалғаннан кейін бір жыл өткен соң да ол әлі аяқталмауы мүмкін. Бірақ егер бірнеше жыл өтсе де, қайғы белгілері өмірде айтарлықтай кедергі келтірсе, онда қиын қайғы туралы айту керек. Ол 10-15% қайғыда кездеседі.

Жоғалтудың асқынған синдромының түрлері:

1. *Созылмалы қайғы.* Осы ең жиі формада жоғалтуды бастан кешіру тұрақты сипатқа ие және жоғалтудың интеграциясы болмайды. Белгілердің арасында тығыз эмоционалдық байланыс болған адам бойынша тосқа басым. Тіпті көп жылдар өткенде жоғалту туралы аз еске салу қарқынды тәжірибе тудырады.

2. *Дау-жанжал (артық) қайғы.* Жоғалтудың бір немесе бірнеше белгілері бұрмаланады немесе шамадан тыс күшейе түседі, ең алдымен, кінә мен ашу сезімдері, қарама-қарсы уайымның шектеулі шеңберін құрайтын, жанарғылардан арылуға кедергі жасайтын және өткір кезеңнің өтуін созатын. Шығу өзіне-өзі кешірім идеяларымен ұзақ депрессияға өтетін эйфориялық жағдайлар арқылы жетуі мүмкін.

3. *Басты (жасырын) қайғы.* Жану белгілері шамалы немесе толық жоқ. Олардың орнына соматикалық шағымдар, қайтыс болған адамның ауру белгілері пайда болады, кейіннен ұзақ ипохондрияның дамуымен. Мысалы, бірнеше ай бойы жалғасуы және көптеген жеке ұстамалардан қалыптасуы мүмкін «кластерлік бас ауруы» күйі сипатталады. Олардың жоғалуымен байланысын сезіну жоқ.

4. *Күтпеген қайғы.* Кенеттен жоғалту қабылдау және интеграциялау мүмкін емес. Олардың дамуы кідіруде, күнделікті өмірді қиындататын үрей, өз-өзіне кешірім және депрессия қарқынды сезімдері басым. Өзін-өзі өлтіру туралы ойлардың пайда болуы және оны жоспарлау өте тән.

5. *Қалыс қалған қайғы.* Оның тәжірибесі ұзақ уақытқа кейінге қалдырылады. Жоғалғаннан кейін бірден эмоциялық көріністер пайда болады, бірақ содан кейін «қайғы жұмысы» тоқтатылады. Алдағы уақытта жаңа жоғалту немесе бұрынғы еске салу уайымдау тетігін іске қосады. Дәрігерге барған кезде адам бірнеше рет жоғалғаны туралы айтады. Үйде бірденені ауыстырғысы келмейді, қымбат заттармен бөлгісі келмейді немесе керісінше, өмірді толық өзгертуге ұмтылады (жағдайды, пәтерді, кейде-қаланы ауыстырғысы келеді).

6. *Жоқ қайғы.* Бұл нысанда жоғалту мүлде болмаса, қандай да бір сыртқы көріністер жоқ. Адам оны толық жоққа шығарады немесе шок күйінде қалады.

Кейбір жағдайларда жанудың, оның ішінде асқынудың ағымы жарақаттан кейінгі стресстік бұзылу белгілерінің қосылуымен, мысалы, дүлей зілзалалардың, әскери әрекеттердің немесе олардың салдарларының төтенше жағдайларындағы шиеленісуі мүмкін.

Қайғы жұмысының міндеттері

Жоғалу реакциясын сипаттаудың нұсқасы сатылар немесе фазалар бойынша емес, процестің қалыпты ағымында жанатындарға орындалуы тиіс төрт тапсырмадан кейін ұсынылған.

Жоғалту синдромы ағымының түрлері және олардың көріністері өте жеке болғанымен, алайда процесс мазмұнының өзгермеуі қалыпты өмірге оралу үшін жанатын жасайтын әмбебап қадамдарды бөліп көрсетуге мүмкіндік береді және оларды орындауға терапевтің назарын аудару керек. Жоғалту міндеттері өзгермейді, себебі процестің өзі, ал оларды шешу формалары мен тәсілдері жеке және жанатын адамның жеке және әлеуметтік ерекшеліктеріне байланысты. Жоғалтудың төрт міндетін субъект дәйекті түрде шешеді. Егер міндеттер шешілмесе, қайғы одан әрі дамымайды және аяқтауға ұмтылады, демек, осыған байланысты көптеген жылдан кейін де проблемалар туындауы мүмкін. Жоғалу реакциясы кез келген сатыда оқшаулануы мүмкін және бұл патологияның әртүрлі деңгейі болуы мүмкін. Реакцияны тоқтату әрбір тапсырманы шешу кезеңінде белгілі бір симптоматикаға ие.

Бірінші міндет-жоғалту фактісін тану.

Біреу қайтыс болған кезде, тіпті күтілген өлім жағдайында да, сезім қалыпты пайда болады, ештеңе болған жоқ. Сондықтан, ең алдымен, жоғалу фактісін мойындау керек, сүйікті адам қайтыс болды, ол кетіп қалды және ешқашан қайтып оралмайды. Осы кезеңде жоғалған бала анасын іздегендей, адам қайтыс болған адаммен байланыста болуға тырысады - оның телефон нөмірін машинамен теріп, көшеде өтіп бара жатқан адамдардың арасында «көреді», оған азық-түлік сатып алады және т.б. бұл «іздеу» тәртібі байланысты қалпына келтіруге бағытталған. Қалыпты жағдайда бұл мінез-құлық өліммен байланысты бас тартуға бағытталған мінез-құлықпен ауыстырылуы тиіс. Жоғарыда сипатталған әрекеттерді жасайтын адам қалыпты жағдайда кеуіп қалады және өзіне: «Мен не істеймін, өйткені ол қайтыс болды» деп айтады. Жиі қарама – қарсы мінез-құлық-орын алған жағдайды жоққа шығару. Егер адам теріске шықпаса, онда " қайғы жұмысы " ең ерте кезеңдерде бұғатталады. Терістеу әр түрлі деңгейде қолданылуы мүмкін және әр түрлі нысандарды қабылдай алады, бірақ, әдетте, жоғалту фактісін, не оның маңыздылығын, не қайтымсыздығын терістеуді қамтиды. Жоғалту фактісін жоққа адам қайтыс болған пәтерде бірнеше күн өткізген кезде жеңіл бұзылудан ауыр психотикалық формаларға дейін өзгеруі мүмкін.

Терістеу көрінісінің жиі кездесетін және аз патологиялық түрі «мумификация» деп аталды. Мұндай жағдайларда адам қайтыс болған кезде оны қайтаруға дайын болу үшін бәрін сақтайды. Бұл қалыпты, егер ұзаққа созылмаса, осылайша «буфер» өз түрі пайда болады, ол уайымның ең қиын кезеңін және жоғалтуға бейімделуді жеңілдетуі тиіс. Бірақ егер мұндай мінез – құлық жылдар бойы созылса, қайғы-қасірет тоқтайды және адам өзінің өмірінде болған өзгерістерді мойындаудан бас тартады, «бәрін сақтап», және өз аза тұту орнынан қозғалмай-бұл терістеу көрінісі. Адам қайтыс болған адамды бір-біріне «көрген» кезде, терістеудің жеңіл түрі – мысалы, сұлы әйел өзінің немересінде күйеуін көреді.

Басқа терістеу маңыздылығын жоғалтқан нақтылық шығындар тәсілінен адамдар қашады. Бұл жағдайда олар «біз жақын емеспіз», «ол жаман әке болды» немесе «мен оны сағынбаймын» сияқты бірдеңе айтады. Кейде адамдар марқұмның барлық жеке заттарын тез арада алып тастайды, ол туралы еске түсіре алады – бұл мумификацияға қарама-қарсы мінез-құлық. Осылайша, жоғалуды бастан кешкендер өзін жоғалтудың шынайылығына бетпе-бет соқтығысудан сақтайды. Мұндай мінез-құлықты көрсеткендер жоғалудың патологиялық реакцияларының даму қауіп-қатері тобына жатады. *Терістеудің тағы бір көрінісі - "таңдау ұмытуы".* Бұл жағдайда адам қайтыс болған адамға қатысты нәрсе ұмытады.

Жоғалтуды түсінуден аулақ болудың үшінші жолы-жоғалтудың қайтымсыздығын жоққа шығару. Бұл мінез-құлықтың нұсқасы-спиритизммен айналысу. Иррационалдық үміт жоғалған соң алғашқы аптада қайтыс болған адаммен қайтадан қосылу қалыпты, бірақ егер бұл үміт тұрақты болса – бұл қалыпты емес. Діни адамдардың мұндай мінез-құлқы сәл өзгеше көрінеді, өйткені олардың әлемнің басқа бейнесі бар. Сонда жанатын адамның жүріп жатқан адамға деген сыни қатынасы қалыпты болады, ол бұл өмірде ешқашан марқұммен бірге болмайтынын және онымен бірігетінін түсінеді. тек осы әлемде өмір сүре отырып, ол мейірімді христиан немесе мейірімді мұсылман өмір сүруі керек. Бұл өлімнен кейін қайта бірігуді күту қажет емес, өйткені ол әлемнің қалыпты көрінісіне терең діни адамдар кіреді.

Екінші міндет-ауырсынуды бастан кешіру.

Жоғалтуға байланысты барлық күрделі сезімдерді бастан кешіру керек. Егер жанатын адам әрдайым бар жоғалтуды сезінуі және өмір сүруі мүмкін болмаса, ол терапевтің көмегімен анықталуы және пысықталуы тиіс, әйтпесе ауру өзін басқа формада, мысалы, психосоматика немесе мінез-құлықтың бұзылуы арқылы көрсетеді.

Ауырсыну реакциялары жеке және бәрі бірдей күшпен ауырады. Қайғыратын адамның сыртқы ақиқатпен ғана емес, ішкі күйзелістермен де байланысы жиі бұзылады. Жоғалтудың ауыруы әрдайым Сезілмейді, кейде жоғалтулар апатия, сезімнің болмауы сияқты уайымдайды, бірақ ол міндетті түрде пысықталады.

Бұл міндетті орындау айналадағыларға қиындайды. Жиі жақын адамдар қатты ауырсыну мен жанатын сезімнен ыңғайсыздық сезінеді, олар мұны не істеу керектігін білмейді, және оған саналы немесе бейсаналық түрде: «Сен қайғырмауың керек» деп хабарлайды. Бұл айналадағылардың білмейтін тілегі, жоғалуды бастан кешкен адамның жеке психологиялық қорғанысымен өзара іс-қимыл жасауға жиі түседі, бұл қайғы процесінің қажеттілігін немесе сөзсіз болмауын жоққа шығарады. Кейде бұл тіпті мынадай сөздермен көрінеді: «Мен ол туралы жыламауға тиіспін» немесе, «мен жыламауға тиіспін», «қазір жылауға уақыт жоқ». Сол кезде қайғының көріністері бұғатталады, жауап қайтарылмайды және эмоциялар өзінің логикалық аяқталуына келмейді.

Екінші міндетті орындауды болдырмау әр түрлі тәсілдермен қол жеткізіледі. Бұл ауырсыну немесе басқа да үн сезімдерді жоққа (negation) болуы мүмкін. Басқа жағдайларда бұл азғындық ойлардан аулақ болуы мүмкін. Мысалы, қайтыс болған туралы оң, «жағымды» ой ғана мүмкін, тіпті толық идеалдауға дейін. Мүмкін қашу жақсылықтарды туралы естеліктер покойном. Кейбір адамдар осы мақсатта алкоголь немесе есірткі іше бастайды. Басқалары «географиялық әдіс» – күнделікті істерден басқа нәрсе туралы ойлануға мүмкіндік бермейтін үздіксіз саяхаттар немесе көп кернеулі үздіксіз жұмыс. Өлім реакциясы эйфория болған жағдайлар

сипатталған. Әдетте ол өлімге сенуден бас тартумен байланысты және өлімнің тұрақты болу сезімімен сүйемелденеді. Бұл жай-күй әдетте тұрақсыз. Адамдар бұл қиын міндетті шешіп, ауырсынуды ашуы керек. Өмір бойы көтермеу үшін өмір сүру керек. Егер мұны істемесе, кейінірек осы уайымдарға қайтып оралсақ, оларды бірден бастан кешкеннен гөрі қиын болады. Ауырсынуды кейінге қалдыру қиынға соғады, себебі, егер ауырсыну айтарлықтай уақыт өткеннен кейін бастан кешсе, адам әдетте жоғалтудан кейін бірден пайда болатын және жануды жеңуге көмектесетін айналасындағылардың сезімдері мен қолдауларын ала алмайды.

Үшінші міндет-мәңгілікке кеткен адамның болмауы сезілетін қоршаған ортаны ұйымдастыру.

Адам жақынынан айырылған кезде, ол сезімге арналған және сезімге ие болатын нысанды ғана жоғалтады, ол өмірдің белгілі бір саласынан айырылады. Қайтыс болған жақын адам тұрмыста болды, қандай да бір әрекеттерді немесе белгілі бір тәртіпті орындауды, қандай да бір рөлдерді орындауды талап етті, міндеттердің бір бөлігін өзіне алды. Және бұл онымен бірге кетеді. Бұл бос орын толтырылуы тиіс және өмір жаңа лад ұйымдастыру қажет. Жаңа ортаны ұйымдастыру әртүрлі адамдар үшін, олар қайтыс болған қарым-қатынастарға және қайтыс болған адам өз өмірінде ойнаған рөлдерге байланысты әр түрлі нәрселерді білдіреді. Жанатын жаңа дағдыларды меңгеруі тиіс. Отбасы оларды сатып алуға қолдау көрсете алады. Жиі жанатын Адамның пайда болған қиындықтарды жеңудің жаңа тәсілдері өңделеді және оның алдында жаңа мүмкіндіктер ашылады, сондықтан жоғалту фактісінің оң мәні бар бірдеңеге қайта құрылуы болады. Бұл үшінші тапсырманы сәтті аяқтаудың жиі нұсқасы

Нысанды жоғалтудан басқа, кейбір адамдар бір мезгілде өзінің «мен» дегенін, өзін жоғалту сезімін бастан кешіреді. Жақында жүргізілген зерттеулер көрсеткендей, жақындарымен өзара іс-қимыл немесе басқаларға қамқорлық жасау арқылы өзінің ұқсастығын анықтайтын әйелдер қамқорлық нысанын жоғалтып, өзін жоғалту сезімін бастан кешіреді. Жоғалту жиі адамның қатты регреске және өзін дәрменсіз, қиындықтарды жеңе алмайтын және бала ретінде ойланбастан қабылдауға әкеледі. Қайтыс болған адамның рөлін орындауға тырысу сәтсіз болуы мүмкін және бұл одан да терең регреске және өзін-өзі бағалауды төмендетуге әкеледі.

Пассивті, дәрменсіз позицияны сақтау жалғыздықтан аулақ болуға көмектеседі – достар мен жақындар жоғалған адамның өміріне көмектесу және қатысу керек. Трагедиядан кейінгі бірінші уақытта-бұл қалыпты, бірақ әрі қарай толыққанды өмірге оралуға кедергі келтіреді. Кейде өзгерген жағдайларға қабілетсіздігі және дәрменсіздік отбасына «жұмыс істейді». Отбасының басқа мүшелері жоғалу ең күшті ұрғаны туралы қамқорлықта ұйысуы тиіс, тек осының арқасында ғана өзін күшті

және бай сезінеді немесе статус сақталады-кво-және отбасы өмір салтын өзгертуге тура келмейді.

Төртінші міндет – қайтыс болған адамға жаңа көзқарас қалыптастыру және өмір сүруді жалғастыру. Осы төртінші міндетті шешу эмоциялардың ұмытылуын да, болмауын да көздемейді, тек олардың өлген адамға деген эмоционалдық қарым-қатынасын қайта құру өмір сүруді жалғастыру, жаңа эмоциялық қаныққан қарым-қатынасқа түсу мүмкіндігі пайда болатындай етіп ауыстырылуы тиіс. Кейде адамдарға, егер олардың өліммен эмоциялық байланысы әлсіресе, онда олар оның жадын қорлайды және бұл сатқындық болады. Кейбір жағдайларда жаңа жақын қарым – қатынастар да аяқталуы мүмкін деген қорқыныш пайда болуы мүмкін және қайтадан ауырсыну арқылы өту керек-бұл жоғалту сезімі әлі жаңа болса, әсіресе жиі орын алады.

Басқа жағдайларда бұл міндетті орындауға жақын айналаға қарсы болуы мүмкін, мысалы, балалар, сұлы анасының жаңа бауыр басуы жағдайында сынала алады. Оның артында жиі ренжітіп тұр: анасы қайтыс болған күйеуін өзіне ауыстырған, ал бала үшін қайтыс болған әкесін ауыстырған жоқ. Немесе керісінше-егер балалардың біреуі серіктес тапса, ата-анада наразылық, қызғаныш, ұл немесе қыз бала толыққанды өмір сүруді қалайды, ал әкесі немесе анасы жалғыз қалады. Төртінші міндетті орындау жиі романтикалық сенімге кедергі келтіреді, бұл тек бір рет ғана жақсы көреді, ал қалғандары-сөзсіз. Бұл мәдениетке, әсіресе әйелдерде қолдау көрсетеді. «Адал жесірдің» мінез-құлқын социум мақұлдайды.

Бұл міндетті орындауға жаңа махаббатқа тыйым салу, өткен байланыста бекіту немесе жақын адамның жоғалуына қайта тап болу мүмкіндігін болдырмау кедергі келтіреді. Барлық осы кедергілер, әдетте, кінә сезімімен боялған. Бұл міндеттің шешілмейтін белгісі, қайғы-қасірет жойылмайды және аза тұту кезеңі аяқталмайды, жиі «өмір орнында тұр», «оның өлімінен кейін мен өмір сүрмеймін» деген сезім болады, алаңдаушылық артады.

Бұл міндетті орындауды аяқтау ретінде басқа адамды сүю мүмкін деген сенімнің пайда болуын санауға болады – өлгендерге деген махаббат одан аз болған жоқ, бірақ өлгеннен кейін, мысалы, күйеуі басқа адамды сүю мүмкін. Қаза тапқан досыңыздың естелігін не есте сақтауға болады? бірақ өмірде жаңа достар пайда болуы мүмкін.

Азапты аяқтау деп санауға болатын сәт айқын емес. Кейбір авторлар нақты уақыт мерзімін – ай, жыл немесе екі деп атайды. Алайда, жоғалтудың уайымынан арылуға болатын нақты мерзімді анықтау мүмкін емес. Оны жоғалтуды бастан кешкен адам төрт қадам жасап, қайудың барлық төрт міндеттерін шешкенде аяқталған деп санауға болады. Оның белгісі-сезімдердің көп бөлігін кейінге қалдырған емес, басқа адамдарға жіберу, жаңа әсер мен өмір оқиғаларына сезімтал болу, қатты ауырусыз өлгендерді айту қабілеті. Қайғы қалады, ол табиғи, ол адам кім жақсы

көргенін және жоғалғанын айтады немесе ойлайды, бірақ бұл қайғы тыныш, «жеңіл».

«Қайғы жұмысы» жоғалуды бастан кешкен адам қайтадан қалыпты өмір сүруге қабілетті болған кезде аяқталды, ол өмірге деген қызығушылық бар, жаңа рөлдер игерілген кезде өзін бейімдеп сезінеді, жаңа орта құрылды және ол онда өзінің әлеуметтік мәртебесі мен сипатының қоймасына барабар жұмыс істей алады. *Жақын адамның жоғалуы тек оның өлімінде ғана болмайды.* Ажырасу ұқсас жағдай болып табылады және ұқсас тәжірибе динамикасын тудырады.

Ажырасу-бұл әртүрлі, бірақ әрдайым ауыр сезімдерді тудыратын қарым-қатынастың өлімі.

Ажырасуды сипаттау үшін американдық психолог Элизабет Кюблер-Росс ұсынған жіктеуді жиі қолданады. *Элизабет Кюблер-Росс* (нем. *Elisabeth Kübler-Ross*; 8 шілде 1926, Цюрих-24 тамыз 2004, Скоттсдейл, Аризона, АҚШ) - Швейцариядан шыққан американдық психолог, өліп бара жатқан науқастарға психологиялық көмек концепциясының негізін қалаушы және өлімге жақын уайымдар зерттеушісі. Оның «*Өлім мен қаза табу*» кітабы 1969 жылы АҚШ-та бестселлер болды. Біріншісі дәрігердің қайтыс болған адамның денсаулығы үшін ғана емес, сондай-ақ науқастың өмірінің соңғы күндері абыроймен, қорқынышсыз және азапсыз өмір сүруі үшін жауапкершілігі туралы мәселені көтерді.

1. Терістеу сатысы. Бастапқыда болған шындық жоққа шығарылады. Әдетте адам жақын қарым-қатынасқа көп уақыт, энергия мен сезімдерді жұмсайды, сондықтан ажырасумен бірден мойынсұну қиын. Бұл кезеңде ажырасу жағдайы айқын қорғаныспен қабылданады, рационализация тетігі арқылы некелік қатынастар құнсызданады: «мұндай ештеңе болған жоқ», «бәрі жақсы», «соңында босату келді» және т. б.

2. Ызалық сатысы. Осы кезеңде жан ауруы серіктеске қатысты ызалықпен қорғалады. Көбінесе балаларды өз жағына тартуға тырысып, айла-шара жасайды.

3. Келіссөздер сатысы. Үшінші кезең-ең күрделі. Некені қалпына келтіру әрекеттері жасалады және жыныстық қатынастарды, жүктілік немесе жүктілік қаупін қоса алғанда, бір-біріне қатысты көптеген манипуляциялар қолданылады. Кейде серіктес қысымға айналадағылардың көмегімен келеді.

4. Депрессия сатысы. Бас тарту, агрессивтілік және келіссөздер ешқандай нәтиже бермейді. Адам өзін сәтсіз сезінеді, өзін-өзі бағалау деңгейі төмендейді, ол басқа адамдардан алшақтап, оларға сенбей бастайды. Жиі ажырасу кезінде сыналған шеттету және депрессия сезімі ұзақ уақыт бойы жаңа жыныстық қарым-қатынас жасауға кедергі келтіреді.

5. Бейімделу сатысы. Ажырасудан кейін пайда болатын мәселелердің ауқымы өте кең – қаржыдан балаларды күтуге дейін. Мәселелерді шешуде жұбайысыз (күйеуінсіз немесе әйелінсіз) өмір сүре білу және жалғыздықтан өту маңызды орын алады. Әлеуметтік қатынастардың белгілі бір бұзылуы сөзсіз-бір (бір) концерттерге, қонаққа баруға үйрену керек. Сау және қолайлы жыныстық қажеттілікті қанағаттандыру маңызды.

Екінші жарақат («екінші жарақаттық күйзеліс»).

Психологтар, дәрігерлер, басқа да экстремалды бейіндегі мамандар адамдармен жұмыс істейтіндігін ескере отырып, оларға қайғы-қасірет пен жоғалу кезінде көмек көрсете отырып, олардың психикалық жай-күйі айтарлықтай нашарлай алатынын және адам психикалық жарақат алатындығын әрдайым түсіну қажет.

Екінші жарақат(Secondary Traumatic Stress – STS) – бұл терапевтің ішкі тәжірибесіндегі өзгерістер, ол жарақаттық жағдайда жүрген клиентпен қатынас нәтижесінен кейінгі пайда болатын оның эмпатиялық еліктеуі.

Маман екінші жарақаттан құтыла алмайды, себебі клиентке көмектесу үшін ол оның азап шегуі тиіс, ал ол екінші жарақат алу үшін жағдай жасайды.

Екінші жарақаттың тағы бір маңызды факторы-тез өзгерістердің мүмкін еместігі. Психолог-кеңесшілер өз тәжірибесінде қандай да бір жарақаттық оқиғаны бастан кешкен клиенттермен үнемі кездесіп отырады және олармен жұмыс істеу жарақаттық оқиғалар туралы әңгімеде көмек көрсетуді, жағымсыз сезімдер мен уайымдауды білдіруге мүмкіндік беруді және олардың әсерін жеңілдетуге ұмтылуды қамтиды. Сонымен қатар, қайғы-қасіретті бастан кешірген адаммен жұмыс істей отырып, маман оның ауыруын жеңілдетуге үлкен ықыласты сезінеді. Бұл пайда болмаған кезде, екінші жарақаттың жойқын әсерін күшейтетін көңілсіздік және өз ұйқысыздық сезімі пайда болады.

Екінші жарақаттық күйзеліс«жану синдромы» деп аталады, бірақ оның толық аналогы емес. Дегенмен, басқа да жағдайларда жинақталу үрдісі бар және ұқсас нәтижелерге әкеледі: ұйқысыздық, депрессия және отбасымен және маңызды адамдармен қарым-қатынастың бұзылуы. Сондай-ақ, жану синдромы біртіндеп (жинақталған күйзеліс) көрінеді, ал екінші жарақат кенеттен және кез келген ескертусіз болуы мүмкін (Figley, 1995).

Осылайша, жоғалтудың (қазаның) объективтілігі алынған қайғылы ақпаратты субъективті қайта өңдеумен сүйемелденеді. Жоғалған адамдардың ойлары, сезімдері мен уайымдары жеке, бірегей және қайталанбас. Жай-күй дамуының психогенезі күйзеліс күшіне (жоғалтудың субъективті жақындығы), сондай-ақ жоғалтуға ұшыраған субъектінің

бейімделу механизмдері мен копинг-стратегиясына байланысты. Оның дезадаптациясы кезінде білікті медициналық көмекті талап ететін патологиялық (ауыр) жағдайлар туындайды.

Қорытындылар:

Психологтар қайғыны маңызды нысанның жоғалуына, өзіндік бірегейліктің бір бөлігін немесе күтілетін болашақты жоғалтуға реакция ретінде анықтайды. «Қайғы» және «аза тұту» терминдері әдетте синонимдер ретінде қолданылады. Қысқаша мағынада жоғалту - бұл жақынның өлімімен байланысты адами тәжірибе, ал қайғы-бұл сезім (азап) және олардың көріністері (мысалы, жылау). Аза тұту реакциясы тек жақын адамның өлімімен ғана емес, сонымен қатар, мысалы, дене бөлігін (қол, аяқ және т. б.) алып тастау, туыстық байланыстардың үзілуі (ажырасу), жұмыстан босатылу, туған үйден, ұжымнан және т.б. шығару арқылы да туындауы мүмкін. Кезеңді жіктеуді қолдануды және өзекті жай-күйді диагностикалауды қиындататын қайғы көрінісінің тағы бір ерекшелігі оның жеке және ұшпа сипаты болып табылады. Бұдан басқа, белгілі бір жағдайларда кейбір сатылар жоқ немесе нашар көрінеді, сонда оларды бақылауға және/немесе пысықтауға алуға болмайды. Сондықтан кейбір авторлар кездерде және кезеңдерде емес, жанудың қалыпты ағымында аза тұтуды бастан кешірген адам орындауы тиіс міндеттерге бағдарлануды қалайды. Осылайша, қазіргі заманғы мамандардың көпшілігі әртүрлі ағым нұсқаларын және қайғы-қасіретінің өзгергіштігін көрсетеді, олар мәдениеттік топтар мен әр түрлі адамдар арасында қарқындылығы мен ұзақтығы жағынан едәуір ерекшеленеді.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. «Қайғы (аза тұту)синдромына» анықтама беріңіз. Қайғырудың негізгі түрлерін атаңыз.
2. Қайғы жұмысының «міндеттерін» ашыңыз.
3. Қайықтың жалпы белгілерін ашыңыз.
4. «Қайғы жұмысы» процесін ашыңыз, оның кезеңдеріне сипаттама беріңіз.

14-ТАРАУ.

СУИЦИДТІК МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ПСИХОЛОГИЯСЫ.

Дәріс. Суицидтік мінез-құлық мәселелеріне психологиялық теориялар.

Өзіне – өзі қол жұмсау мәселесі-ежелгіден бергі келе жатқан мәселе. Ең бастысы, ол біз тек өлім ғана емес, басқа тірі өмірлерден айырмашылығы тұрақты және өз өмірін өз бетінше тоқтатуға әбден ықтимал мүмкіндігі бар. «Суицид» терминін 1947 жылы алғаш рет Г.Дэзэ (итальян психологы) енгізді, ол «әдейі өмірінен айыру» дегенді білдіреді. Психологиялық ғылым өзіне-өзі қол жұмсауды әлеуметтік, психологиялық және психофизиологиялық факторлар тығыз байланысқан мінез-құлықтық акт ретінде түсіндіреді.

14.1. Суицид психологиялық құбылыс ретінде.

Орыс тілінде «өзіне-өзі қол жұмсау» термині 1704 жылы «үштілді Лексикон» сөздігінде пайда болып, былай аударылған: «homicidium manu Propria sedes manu propria» (лат.) «Өзін-өзі өлтірудің» бірінші белгісі негізінен адам өзін өлтіреді. Бұл ретте: адам өз өлімін тілейме; немесе бұл өлім мәжбүрліме; немесе жазатайым оқиғама...

Қазіргі уақытта суицидология (өзіне-өзі қол жұмсаудың себептері мен олардың алдын алу тәсілдерін зерттейтін ғылым) «өзіне-өзі қол жұмсау» және «суицид» ұғымдарының айқын анықтамалары жоқ; әдетте, бұл терминдер синонимдер ретінде пайдаланылады және мынадай түрде түсіндіріледі: өзін-өзі бұзу актісі, аутоагрессияның өзіндік түрі, ерікті өлім, саналы әдейі акт. Әдебиетте «парасуицид», «пресуицид», «постсуицид», «жасырын суицид» және «тікелей емес өзін-өзі бұзу» (аскетизм, мамандық өмірі мен қызығушылығы үшін қауіпті темекі шегу) сияқты әлсіз белгілі терминдер жиі қолданылады.

Бұл дәріс суицид және суицидалды мінез-құлық мәселелерін зерттейтін психологиялық теорияларды ашады.

Адамзат тарихында өзіне-өзі қол жұмсау мәселесі әртүрлі бағаланған: кенеттен соттаудан бастап өзіне-өзі қол жұмсауды мойындауға дейін, өмірден кетудің лайықты тәсілі ретінде. Бұл актіге деген көзқарас философиялық, діни, құқықтық және ғылыми көзқарасқа байланысты. Адамзат тарихында ғалымдар өзіне-өзі қол жұмсау мәселесін алдымен технологиялық, кейінірек философиялық және адамгершілік ұстанымдардан шешті. Өткен ғасырдың ортасынан бастап бұл міндетті шешуге психиатрия, антропология, психология, құқықтану және әлеуметтану саласындағы білім тартылды, сондықтан өзін – өзі өлтіру

мәселесі-адамзаттың даму тарихындағы ең мазасыз және азап шегушілердің бірі.

Аристотель (адамның қорқуы), *Сенека* (қашан өлу маңызды емес, қалай өлу маңызды) *Б. Спиноза* (өзін-өзі өлтіру – рухтың әлсіздігі), *И. Кант*(«Адамның өз алдындағы борышына қайшы»), *Л. Фейербах* (индивид пен оның ішкі «Мен» арасындағы жанжал), *Д. Юм* (ақылға қонымды эгоизмнің көрінісі), *Е. Дюринг* (заттардың тәртібіне қарсы наразылық), *А. Шопенгауэр* (өмір сүру қабілеттілігінен айырылған ерікті субъектілер), *К. Ясперс*, *З. Фрейд* (агрессияның Танатос - өлімнің инстинктінің қиратушы әсері ретінде көрінуі), *А. Камю* (өмірді жалғастыру үшін қандай да бір себептердің болмауы), *В. Франкл* (өмірдің мәнін жоғалту), *Э. Фромм* (адамның табиғатпен, басқа адаммен және өзімен үйлесімді байланысының бұзылуы), *Г. Грузман* (өзінің жеке басының қадір-қасиетін жоғалтуға қарсы рухани наразылық), *К. Минингер* (аутоагрессивті мінез-құлықтың ең «қатаң формасы»). Эвтаназия мәселелерін *Платон* (наукаға өлуді шешудегі заңнамалық құқық), *Аристотель* (ақаумен туған балаларды өлтіру), *Эпикур* (өзіне – өзі қол жұмсау-өуырудың жетіспейтін өмірінен гөрі батыл әрекет), *Зенон* (адам өзіне де, өзгелерге де бақытқа үміттен алмайтын кезде өмір құндылығын жоғалтады), *Сенека* (ешқандай айырмашылық жоқ, өлім бізге келеді ме, немесе біз оған келемізбе) зерттеді. Діннің өзіне-өзі қол жұмсауға қатысты **өзіне-өзі қол жұмсауды соттау туралы тұжырымдамалар мен дәлелдері белгілі:**«өзіне-өзі қол жұмсау Құдай күшіне сенуді жоғалтты және өкінусіз күнәға бөленді» (апостол Пауыл, мамыра Августин, Фома Аквинский); Құранға сәйкес мұсылмандар олардың тағдырының соққыларына қарсы тұруы тиіс[45, 6-35 Б.].

Мәселеге әлеуметтік көзқарас негіздерін Э. Дюркгейм тұжырымдады, ол өзіне-өзі қол жұмсаудың әлеуметтік факторларын бірінші болып анықтаған.

Әлеуметтік қатерлерді зерттеуге *У. Бек*, *Э. Гидденс*, *Н. Луман*, *К. Лау* (ғылыми-техникалық прогрестің жағымсыз салдары) еңбектері арналған. Қазіргі заманғы шетелдік суицидология *Э. Гроллман* ("превенция, интервенция және өзіне-өзі қол жұмсау құқығы"), *А. Мирлу*, *Н. Фарбероу*, *Н. Табачник* («өзін-өзі бұзушы мінез-құлық») сияқты авторлармен ұсынылған; *Й. Пурич-Пейакович*, *Д. Дуньич*, *Г. С. Салливан*, *Ф. Морис*, *К. К. Хорни*, *Э. Шнейдман*, *Дж. Уильямс* (суицидтік мінез-құлық, суицид психологиясы). Әскери қызметшілердің суицидтік мінез-құлқының себептерін және оның алдын алу мүмкіндіктерін зерттеді. *С. Дигин* (әскери ЖОО курсанттарын кәсіби әлеуметтендіру); *А. Барабанищиков*, *А. Боечко*, *И. Соловьев* (суицидтік мінез-құлық факторларының сипаттамасы). *П. Юнацкевич* әскердегі әскери қызметшілердің антисуицидтік мінез-құлқын қалыптастыру әдістемесін әзірледі. Әскерге шақыру жасындағы жастардың

аутоагрессивті мінез - құлқын зерттеу қол жетімді әдебиетте *Н. Бачериков, А. Квасенко, В. Нечипоренко, С. Тиуновтың* еңбектерімен ұсынылған.

XX ғасырдың екінші жартысында бүкіл әлемдегі өзіне-өзі қол жұмсау санының күрт өсуі басталды, өкінішке орай, бұл мәселе Қазақстан үшін де өзекті. Қазақстанда жасалған өзін-өзі өлтірудің ең жоғары деңгейі сексенінші жылдардың ортасында белгіленді. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің ақпаратына сәйкес, біздің еліміз өзіне-өзі қол жұмсау бойынша әлемде төртінші орында тұр. Бұл ретте ерлер әйелдерден 4 есе жиі өзіне-өзі қол жұмсайды. Ерлер суициді бойынша Қазақстан әлемде жетінші орынды алады. 2012 жылы балалар өзіне-өзі қол жұмсауы бойынша біздің еліміз тоғызыншы орынға ие болды. Қазақстан суицидтің ең жоғары көрсеткіштері бар он елдің қатарына кіреді-100 мың адамға шаққанда 23,8 жағдай [Электронды ресурс: <http://total.kz/>]. Тәуелсіздік жылдарында біздің республикамыз 102 402 адамды жоғалтты, олар өз еркімен өмірімен қоштасты. Шыңы 1996 жылға келді. 2007-2012 жылдар аралығында көрсеткіштер төмендеді, бірақ 2015 жылы 20%-ға күрт секіріс болды. Мәселен, тек 2015 жылы Қазақстанда 4 мың адам өз-өзіне қол жұмсады. Бұл ретте кәмелетке толмағандардың өзіне-өзі қол жұмсауының 201 жағдайы тіркелді. Өзіне - өзі қол жұмсауға бейім жас тобы-15-17 жастағы жасөспірімдер, оларға өзіне-өзі қол жұмсаудың 60% - ы келеді. 2016 жылы Қазақстанда суицидтер 5,5% - ға (3735 қарсы 3942) ұлғайды және суицидтер 2,1% - ға (6047-ден 5922-ге) азайған.

Облыс бойынша 2016 жылы суицидтер саны бойынша СҚО көш бастады. Ең төмен деңгей Нұр-Сұлтанда байқалды. Алматыда бұл көрсеткіштер жоғары, бірақ республика бойынша орташадан төмен. Әдетте, суицидтің негізгі себептері белгісіз, 2016 жылы 1756 суицид болды. Нақты себептер тек 700 - ден астам фактілер бойынша ғана белгілі: шеттетілу сезімімен жалғыздықтан-175; ауыр материалдық жағдайға байланысты-124; туыстарымен қақтығыс қарым – қатынас – 117; жұбайымен қақтығыс-114; ауыр аурулар – 110; ажырасу – 89; қолайсыз тұрғын үй жағдайы-49. Суицидті 35-44 жастағы адамдар – 899 (2015 ж. – 775), оның ішінде ерлер – 755 (2015 ж. – 652) және әйелдер – 144 (2015 ж. – 123). Статистика көрсеткендей, Қазақстанда суицидтердің 75,5% - ы (2975) сау күйде, ал алкогольді жағдайда 20,8% - ы (821) ғана, психиканың ауыр жағдайында 3,3% - ы (128) ғана жасалған [Электронды ресурс: <http://total.kz/>].

Сарапшылардың пікірінше, халықаралық рейтингтегі позициядан басқа, жекелеген аймақтардағы бірдей жағдайды көрсететін ішкі «географиялық маркерлер» бар. Мысалы, Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде қалыптасқан ментальдік, мәдениет және қарым – қатынас салдарынан өзіне-өзі қол жұмсаудың төмен деңгейінің бірі-100 мың адамға шаққанда 15-ке жуық болса, солтүстік және шығыс облыстарында ол ең

жоғары – 100 мың адамға шаққанда 40-қа жуық оқиға, бұл ДДҰ белгілеген сыни деңгейден 1,5 есе жоғары. Бұдан басқа, жоғарыда айтылғандай, қазақстандық ерлер әйелдерге қарағанда өзіне-өзі қол жұмсайды. Ал әлемде бұл арақатынас үшке бір. Қазақстанда жасөспірімдердің өзіне-өзі қол жұмсауының алдын алуға үлкен көңіл бөлінгенін атап өткен жөн. Егер әлемде жасөспірімдердің суицид көрсеткіші орташа есеппен 100 мың адамға 6-7 жағдайды құраса, Қазақстанда бұл көрсеткіш 2 есе төмен немесе 100 мың кәмелетке толмағандарға 3-4 суицидқа тең.

Қазіргі адамның суицидтік көріністері біздің қоғамымыздың аса өткір әлеуметтік-психологиялық мәселелерінің бірі болып қала береді. Өзін-өзі өлтіру санының өсуі, әсіресе жастар арасында бұл мәселені Қазақстан Республикасының Ұлттық ұланы үшін де өзекті етеді. Осы аномалды әлеуметтік құбылыстың нәтижесінде әскер мен қоғам адамдарды жоғалтып қана қоймай, елеулі моральдық зиян келтіреді. Өз-өзіне қол жұмсау фактілері әскери бөлімдер мен бөлімшелердегі моральдық-психологиялық ахуалға теріс әсер етеді, қоғамда әскери қызмет туралы бір жан-жақты түсінік қалыптастырады, көптеген жастар үшін шақырудан жалтаруға себеп болып табылады. Ең өзекті мәселе-өзін-өзі өлтіруге оқталу (суицидтік мінез-құлық) болып табылады, олардың саны аяқталған өзін-өзі өлтіру оқиғаларының санынан едәуір асады. Олар әскери қызметшілердің денсаулығының қайтымсыз бұзылуына, қызметтік міндеттерді орындауға қабілетсіздігіне әкеп соғады және көбінесе қайта әрекет етуге немесе аяқтауға әкеп соғады.

Суицид мәселесіне ғылыми көзқарас.

Олардың кейбірін келтірейік. Орыс философы Н. А. Бердяевтің көзқарасы: «өзіне-өзі қол жұмсау, ең алдымен, сананың тарылуы. Өзін-өзі өлтіру кезінде көптеген жағдайларда адам психикалық бұзылуда. Оның психикасы төңкеріліп, психикалық тепе-теңдік бұзылған, шындықты ажырату функциясы таңданады, құндылықтар иерархиясы қайта қалпына келтірілді және бір нәрсе, басты құндылық жалғыз және абсолютті болып табылады, сана-сезімді ұялатады, және жады парализацияланған және тек *idée fixe* өзін-өзі өлтіруді ұстап қалады».

Орыс жазушысы, ойшыл және философ Федор Михайлович Достоевский дүниетанымның белгілі бір сипатындағы ақыл-есі кемшілік емес, өзін-өзі тану нәтижесі болып табылады деген ұстанымды белсенді түрде қорғады. «Өзін өлімге шақырушы» логикасы екі негізгі ұғымға негізделген: туудың еркін еместігіне және өлімнің еркіндігіне».

Бұл «Қысқаша психологиялық сөздікте» М. Дьяченко суицид (ағылш. психологиялық сөздік: жеке тұлға, білім, өзін-өзі жетілдіру, мамандық. (Психология: сөздік-анықтамалық). Минск Хэлтон 1998. - 399 Б.)

Ғылыми тәсілдердің көпшілігі көбінесе өзіне-өзі қол жұмсау феномені (өзіне-өзі қол жұмсау, өзіне-өзі қол жұмсау әрекеті) жеке тұлғаның психологиялық дағдарысы туралы ұсыныспен байланыстырады, ол қандай да бір ерекше, жеке маңызды психоарандатушы оқиғалардан туындаған жіті эмоциялық жағдай деп түсіндіріледі. Оның үстіне бұл дағдарыс осындай ауқымдағы және осындай қарқынды барлық алдыңғы тәжірибе, суицидке ұмтылған адамның алдыңғы шеберлігі оған шығатын басқа жол жоқтығын көрсетеді. Мұндай психологиялық дағдарыс кенеттен туындауы мүмкін (күшті жан күйзелісінің әсерінен). Бірақ көбінесе жан дүниенің ішкі шиеленіс дами береді, бірте-бірте үйлестіре отырып, өзіне әртекті теріс эмоциялар Қақтығыс жағдай сипатына ие болуда суицидті қауіпті кезінде адам түсінеді оның жоғарымәнділігін, мейлінше күрделі, ал өз мүмкіндігін - де жеткіліксіз, оны жеңу, бұл ретте сезімі жасалған және таңдау суицидтік әрекеті ретінде бірден-бір ықтимал үшін шығарылған болса ғана келеді. Әсіресе ауыр және қауіпті, өз салдары бойынша эмоционалдық, жеңіл осал тұлғалардың дағдарысы болады. Маңызды оқиғаның әсерінен пайда болатын (жазылмайтын ауру, сүйікті адамның өзгеруі, жоғалту және т.б. туралы хабарлама) күшті аффект өзін-өзі бақылауды әлсіретеді, психикалық тепе-теңдікті бұзады, сынаққа назар аударады, болған оқиғаны өте тар ұғынудан шығудың "апаттық" тәсілін таң қалдырады.

Суицид - өзін - өзі өлтіру (латын *sul-ең, caedere-өлтіру*).

Суицидент-өмір сүруге ниет білдірген адам.

Суицидтік оқиғалар-өзіне-өзі қол жұмсау немесе оларды жасауға әрекет ету актілері.

Өзін - өзі өлтіру (өзіне-өзі қол жұмсау) - адамның мінез-құлқының күшті жан күйзелісі жағдайында немесе психикалық аурудың әсерінен жасалатын актісі, немесе өз өмірінің мәні ретінде мәнін жоғалтатын жіті психоарандатушы жағдайлардың әсерінен болатын өмірдегі өзін-өзі ұстаудың саналы актісі [13, б. 16].

Суицид психологиялық мәні неде?

Барлық суицидтерде олардың диагностикалық қатыстылығына қарамастан, тұлғаның әлеуметтік-психологиялық дезадаптациясының объективті және субъективті белгілері анықталады.

Объективті дезадаптация адамның жақын әлеуметтік ортадағы мінез-құлқының өзгеруімен, әлеуметтік функциялармен немесе мінез-құлықтың патологиялық өзгерістерімен табысты күресу мүмкіндігін шектеумен көрінеді. Дезадаптацияның субъективті көрінісі-клиникалық айқын білінетін психопатологиялық синдромдарға (астения, дистимия, депрессия, дисфория және т.б.) дейін жағымсыз боялған психологиялық күйзелістерден кең гамма психоэмоционалдық өзгерістер болып табылады.

Осылайша, суицидтік құбылыстардың алдын алу мәселесін шешу қазіргі уақытта жоқ адамның суицидтік мінез-құлығының аяқталған теориясының болуын талап етеді. Психопатологиялық, анатомо-антропологиялық, әлеуметтік және психологиялық тәсілдердің негізін құрайтын жеке теориялық көзқарастар мен идеялар туралы ғана айтуға болады. Қазіргі уақытта өзін-өзі өлтіру өзі бастан кешірген макроәлеуметтік қақтығыс жағдайында тұлғаның әлеуметтік-психологиялық бейімсіздігінің салдары ретінде қарастырылады.

14.2. Суицидтік мінез-құлық мәселелеріне теориялық көзқарас.

Дәрігер және философ Т. Браун латын sui (өзіне) және caedere (өлтіруге) сөз құрады. Жаңа термин басқа адамның өзін-өзі өлтіру мен өлтіру арасындағы айырмашылықты көрсетті. Суицидологиялық теорияны құруда тарихи бірінші болып суицидті тұлғаның психикалық патологиясымен байланыстыратын **биологиялық** (патопсихологиялық) теория болды. Бұл теория өзіне-өзі қол жұмсауды мемлекет пен шіркеудің заңдары бойынша қудалаудан қорғауға мүмкіндік берді. Бүгінгі таңда өзіне-өзі қол жұмсаудың үш тұжырымдамасы классикалық болды: биологиялық, психологиялық, әлеуметтік. Олардың әрқайсысының бірнеше нұсқасы бар.

Биологиялық (патопсихологиялық) тәсіл

Биологиялық бағыт өкілдері Ж.-Э. Эскироль, Ф. Пинель, П. Розанов және Р. Крафт-Эбинг өзіне-өзі қол жұмсауды адамның ерік-жігері мен санасына қарамастан болатын рухани патологиямен байланыстырады. Француз психиатр Ж.-Э. Эскироль өзінің «рухани аурулар туралы» классикалық еңбегінде «өзіне-өзі қол жұмсау оның симптомы болып табылатын жан ауруларының барлық белгілерін көрсетеді» деген ой айтады. П. Розанов «дұрыс емес және негізсіз өзіне-өзі қол жұмсаудың мүмкіндіктеріне сау күйде, осылайша, толық ұғыну керек деп санады.»; «өзін-өзі өлтіруші деп санауға психикалық ауру, әзірге дәлелденбеген бассыздық». Австриялық психиатр Р. Крафт-Эбинг өзін-өзі өлтіруді адамның табиғи туындауының көрсетуі деп санаған, суициденттерге дегенеративті анатомо-физиологиялық белгілерін тани отырып, өзін өзі өлтірушілерді психикалық ауру деп мойындаған..

Антропологиялық мектептің өкілдері П. Минаков пен А. Крюков өз-өзіне қол жұмсаудың пайда болуын миға механикалық әсер ететін өз-өзіне қол жұмсаудың бас сүйегінің құрылысындағы өзгерістермен байланыстырды. Патологоанатом И. Гвоздев өз қолымен мыңнан астам өз-өзіне қол жұмсап, олардан «мидағы молекулалық қозғалыстың» патологиялық ерекшеліктерін анықтауға тырысып, өз-өзіне қол жұмсаудың мыңнан астам мәйітін ашты.

Қазіргі уақытта биологиялық факторлардың өзіне-өзі қол жұмсауға әсері көпшілік мойындаған. Эндогенді психикалық аурулар кезінде, мысалы, биполярлы аффективті бұзылулар (немесе жақында маниакальды-депрессивті психоз) суицидтің пайда болу ықтималдығы артады. Егер ата - анасының біреуі ауырса, баланың ауру қаупі 27% - ды құрайды, егер ата-анасының екеуі де-50% - дан артық болса. Шизофрения, депрессия сияқты психикалық аурулар суицидтік әрекеттерді жүзеге асыру бойынша тәуекел тобына жатады. Атап айтқанда, шизофрения (грекше schizo - шашыратам, және phren – ақыл, ой) бұл суицид қаупін арттырады және күйзеліс пен есірткі арқылы генетикалық беріледі.

Ресей зерттеушілері А. Личко, М. Гулямов, Ю. Бессов, Т. Пепелеева шизофрениялық бұзылулары бар науқастарда суицидтік әрекеттердің жоғары жиілігін атап өтеді. Шизофрениямен ауыратын науқастардың 50% - ға дейін суицидтік әрекеттер жасайды және олардың 10% - ы аяқталды. Өзіне-өзі қол жұмсау арасында депрессиямен жиі тұқым қуалаушылық, аффективтік бұзылулар мен маскүнемдік жағдайлары кездеседі. Туыстарында суицидтік мінез-құлық депрессиясы бар шизофрениямен ауыратын науқастардың негізгі тобында ғана анықталған. Суицидтердің 25% - ында депрессиялық психогенияның даму алдында анықталған. Суицидтік мінез-құлық (өмір құндылығының жоқтығы туралы ойлар: «өмір сүруге болмайды», «өмір сүре алмайсың», «өмір сүре алмайсың») өлу туралы анық түсініксіз, пассивті суицидтік ойларсыз («өлу жақсы болар еді», «ұйықтау және ояну емес») қарсы уайымдармен (өмірдің құндылығының жоқтығы туралы ойлар: «өмір сүруге болмайды», «өмір сүре алмайсың») көрсетілді.

Депрессияның жоғары жиілігі мидағы серотониннің төмен болуымен түсіндіріледі. Американдық профессор антропология Буржуа (Bourgeois) клиникалық депрессия жағдайында адамдарда серотониннің төмен деңгейі агрессивті және импульсивті үрдістерге әкелуі мүмкін, ал бұл өзін-өзі өлтіруге бейімділікті тудырады.

Психиатрияда суицидалды мінез-құлықтың аффективті бұзылулармен байланысы берік орныққан. Көңіл-күйдің бұзылуы, әсіресе дабылмен үйлескенде, ерте кезеңдерде өзіне-өзі қол жұмсау қаупін арттырады. Шизофрениясы бар пациенттердің өзіне-өзі қол жұмсау қаупі факторларының қатарында әдетте жас жасты, аурудың ерте сатысын, жақсы преморбид (оқудағы және жұмыстағы табыстары), зияткерлік қабілеттіліктерді, психоздың жиі эпизодтарын және психоздан кейінгі депрессияны қарастырады. А. Рой психиатриялық клиникаларда ауқымды зерттеулер жүргізе отырып, пациенттердің екі тобын салыстырды, олардың біреуінде өзіне - өзі қол жұмсаудың отбасылық тарихы бар, ал екіншісінде жоқ. Ғалымдарға бірінші және екінші ұрпақтың биологиялық ата-аналары арасында суицидтің болуы әртүрлі психикалық бұзылулар (шизофрения, униполярлы және биполярлы депрессия, невротикалық жағдайлар, тұлғаның бұзылуы, алкогольдік тәуелділік) болған кезде олардың ұрпақтарында суицидтік әрекет қаупін арттыратыны көрсетілді. Бұл ретте өзіне-өзі қол жұмсаудың отбасылық тарихы бар пациенттердің жартысынан астамы аффектілік бұзылулар диагнозы болған.

Осылайша, биологиялық (патопсихологиялық) тәсілдің негізін қалаушылар өзіне-өзі қол жұмсау мен ақылсыздық ұқсастығы туралы тезис шығарады, өзіне-өзі қол жұмсауды ауыр өзгерген психиканың өнімі деп санайды. Олар өзіне-өзі қол жұмсау қаупінің мынадай жеке факторларын атап көрсетеді: ауыр тұқым қуалаушылық; психикалық бұзылулар;

туысқандардағы өзіне-өзі қол жұмсау әрекеттері; бұрын өзіне-өзі қол жұмсау әрекеті; маскүнемдік, нашақорлық.

Психологиялық тәсіл

Психологиялық бағыт өкілдері (З. Фрейд, А. Бек, Сейр, Э. Рингель, Э. Гроллман, Н. Фарбероу, Э. Шнейдман Г. Хендин) өзіне-өзі қол жұмсауды психологиялық мағынамен байланыстырады, онда жетекші рөл психологиялық факторларға берілген. З. Фрейд доказывал, бұл адам негізі қаланды табиғатпен бейімділік салынатыны. Фрейд суицидке әсері өлімнің жойқын импульстерінде көреді, оның мақсаты - өмірді жою. Ол адамда екі негізгі ойын – сауықтың болуы туралы түсінік негізінде өзіне өзі қол жұмсауды талдайды: өмір эросы - инстинктасы және өлім Танатосы-инстинктасы. Жасынан бастап Эростың күші жойылады, ал Танатос күшті, күшті болады және өзін толық жүзеге асырады, тек адамды өлімге әкеледі. Фрейд бойынша, суицид және кісі өлтіру-Танатостың, яғни агрессияның жойқын әсерінің көрінісі. Айырмашылық оның өзіне немесе басқаларға бағытталуынан тұрады(сыртқы агрессияның соңғы түрі - кісі өлтіру, ал ішкі агрессияның соңғы түрі - Өзіне-өзі қол жұмсау). Осылайша, З. Фрейд әрбір адамды өзін-өзі өлтіруге бейім тұлғаның құрылымдық және деструктивті функцияларын бөліп көрсетеді. Суицидология мәселелерін зерттеуде американдық суицидолог және танатолог **Эдвин Шнейдман** (Edwin Shneidman) маңызды рөл атқарады.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Эдвин Шнейдман Лос-Анжелостағы суицидтерді зерттеу және алдын алу орталығының бірінші директоры болды. 1957 жылы ол Норман Фейбероумен бірге «Өзіне-өзі қол жұмсаудың белгілері» кітабын шығарды. 4 жылдан кейін «Көмек туралы айқай» кітабын жазды. Бұл екі кітап да суицидология саласындағы классикалық болып саналады. «Адам өлімі» (1980) өзінің таңқаларлық кітабында Шнейдман классикалық бақылауларға негізделе отырып, тікелей ойнайтын индивидтердің типологиясын әкеледі, және де жиі саналы, өзінің өлімін жақындауда рөлін білді. [48]. Э. Шнейдман суицидтік мінез - құлық негізінде өзіне-өзі қол жұмсаудың өлер алдындағы жазбаларын зерттеу нәтижесінде «жан ауруы» деп аталатын ерекше психологиялық механизмді атап өтті: «Суицид, адам азапынан туындаған жансыз ауырсынуға бірегей адамның реакциясы болып табылады. Өмірдің теріс аспектілерін уайымдау әсіресе қарқынды болған кезде адам жан күйзелісін бастан кешіреді, және өзін-өзі өлтіруді шын мәнінде түсіну үшін, ең алдымен адамды өлім туралы ойлауды азапты тоқтату тәсілі ретінде емдеуге мәжбүр етеді деп ойлаған жән».

Э. Шнейдман адам қажеттілігінің екі түрін бөледі.

Бірінші түрге - адамның күнделікті өмірде қажеттілігі (адам өмір сүретін сәнді қажеттіліктер) жатады.

Екінші түрге қысым, азап, ішкі кернеу және жан ауыру жағдайларында адам үшін өзекті болатын қажеттіліктер жатады.

Суицид туралы ойлар пайда болған кезде, сананың ішкі фокусы адам өмірін жалғастыру үшін маңызды деп санайтын және қатердің, қысымның, ауырсынудың немесе басқа да жағдайлардың болуы салдарынан фрустрацияға ұшырайтын әдеттегі (модальды) қажеттіліктерге ауысады. Бұл сипаттамалар суицидтік мінез-құлықтың мотивациялық теориясының негізгі ережелері болып табылады.

Э. Шнейдман ересектердегі психикалық жарақаттарға деген осындай жоғары осалдықтың бастапқы себептері адамның ең нәзік бұрышында жасырынып, өте ерте балалық шағында қаланады деген көзқарасты ұстанады. «Мен қандай да бір жаста өзіне - өзі қол жұмсайтын кез - келген адам өзін психикалық күйзеліс пен зорлық-зомбылыққа ұшыраған қорқынышты балалық шақтың құрбаны ретінде сезінеді, соның салдарынан ол үшін маңызды қажеттіліктер өсірілген және қасақана, тым жұмыспен қамтылған немесе ересектермен араласпайтын болды» деп пайымдауға негіз бар.

Мотивациялық үлгіге сүйене отырып, Шнейдман суицидтің жалпы сипаттамасын тұжырымдады (кем дегенде 100 адамның 95 - і өзіне - өзі қол жұмсаудың әрбір жағдайында байқалатын ойға, сезімге немесе мінез - құлыққа қатысты болады): мақсаты - шешімді табу; міндеті - сананы тоқтату; стимул - жан ауыру; стрессор - фрустрирленген қажеттілік; эмоция - үмітсіздік/дәрменсіздік; ішкі қатынас - амбиваленттілік; психиканың жағдайы-когнитивтік аясының тарылуы; психиканың жағдайы-психикалық; әрекет-жүгіру; коммуникативтік акт-өзінің ниеті туралы хабарлама; заңдылық-өмірлік стильге сәйкестігі. Ғалым деп ойлаймын, - деп тұр утолить жан ауруы суицидента азайтып, оның қайғы-қасірет күшіне фрустрирленген (*лат. frustration-алдау, сәтсіздік, ақталмаған үміт*) психологиялық қажеттіліктерін, және жандануына салынатыны жоғалады.

Американдық психотерапевт А. Бек суицидалды мінез-құлықтың жағымсыз когнитивті моделінің тұжырымдамасын анықтады: адамның өзіне, бейбітшілік пен өз болашағына теріс көзқарас.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Аарон Темкин Бек (ағылш. Aaron Temkin Beck; жынысы. 1921 жылдың 18 шілдесі, Провиденс, АҚШ) - американдық психотерапевт, Пенсильван университетінің психиатрия профессоры, когнитивті психотерапияның құрушысы, психотерапиядағы қазіргі заманғы когнитивті-бихевиоралдық бағыттағы бағыттардың бірі, депрессияны

емдеу саласындағы ірі маман. Когнитивті терапия А. Т. Бек депрессивті науқастармен жұмыс істеу саласында кеңінен қолданылды.

А. Бек өз-өзіне қол жұмсайтын дағдарыстар адам жағдайды ақылсыз және үмітсіз қабылдайды: үмітсіздік және оған ілеспе когнитивті бұрмалаулар өзін-өзі өлтірудің катализаторларының рөлін атқарады. Ол өзіне-өзі қол жұмсау ниеті мен өлім шкаласын әзірледі, ол өзіне-өзі қол жұмсау жағдайының ауырлығын бағалайды. Өмірлік перспективаның жоқтығынан және осы перспективаны іздеудің мәнінен айырылудан көрінетін үмітсіздік сезімі суицидтің маңызды предикторы болып табылады, және де дәл осы фактор бойынша өлімге ұшырайтын және өлімге ұшырамайтын әрекеттер жағдайлары ерекшеленді. Алайда, басқа жағдайда да үмітсіздік сезімі ниеті мен өліммен аяқтаудың мүмкіндігі туралы аса қауіпті белгі болды.

А. Бектің пікірінше, суицидті келесі санаттарда қарастыру керек:

1) суицид депрессиямен байланысты, олардың арасындағы сыни байланыс-үмітсіздік сезімі;

2) теріс күтілетін терминдерде анықталатын үмітсіздік сыни фактор болып табылады;

3) суицид болашақты теріс және жиі емес қарастырады;

4) өзіне-өзі қол жұмсау өзін жалғыздық, қажетсіздік және материалдық қамтамасыз етілмеу туралы ойлар пайда болады.

Алайда, А. Патерсонның, Р. Голденнің, М. Де Лизлдің жуырдағы зерттеулері (Э. Шнейдман) үмітсіздіктен (А. Бек) мінез-құлқы (студенттер, үйсіздер) тобындағы суицидтік ұғымындағы рухани ауру моделінің артықшылығын көрсетті. Жан ауруы үмітсіз, депрессия және өмірдің төмен мағыналығынан гөрі суицидтік мінез-құлықтың кең ауқымын болжаған жөн, бірақ бұл тұжырымдамалар да түсініктеме күші бар. Бұл зерттеулер австриялық ойшыл В. Франклдың экзистенциалистік тәсіл өкілі идеясына сүйенеді.

Экзистенциалистік тәсіл

Суицидтің басты себебі ретінде **В. Франкл** өмірдің мәнін жоғалтуды түсінді. Оның тұжырымдамасына сәйкес, әрбір адамның басты қозғаушы күші олардың өмір мәнін іздеу және оған қарсы күрес болып табылады. Бірақ өмірдің мағынасын түсіну аз ғана. Оның болмауы адамда экзистенциалды вакуум деп аталатын жағдайды тудырады, немесе айқындық пен қуыс сезімі. «Ноогенді (нусогенді) невроздарда» (аз. noos мағынасы). В. Франкл пікірі бойынша «ноогенді невроз» түріндегі тұлғааралық жанжал рухани дилеммалардан пайда болуы мүмкін. Ол «тұлғаның рухани ядросының» бұзылуымен байланысты, онда адам өмірінің мәні мен құндылықтары оқшауланған, тұлғаның мінез-құлқында айқын рөл атқаратын. Осылайша, Франкл негізі бойынша, «ноогенді

невроз-бұл экзистенциалды вакуум, адамда өмірдің мағынасының болмауынан туындаған тұлғаның ішкі құрылымының бұзылуы» болып табылады. Автор құндылықтардың жіктелуін құрастырады, оның негізіне құндылықтардың түрлері (нысандары) алынған, оларға бағдарланып, адам өз өмірінің мағынасын іздеуді жүзеге асырады. Бұл құндылықтар адамның өзін еңсеру құндылығы ретінде белгіленуі мүмкін, ол өзгеруіне іс жүзінде әсер ете алмайды. В. Франклдың көзқарасы бойынша, өзін жеңу құндылықтары, зардап шегушілерге өзінің терең жеке көзқарасын анықтау құндылықтары жиі қалыптаспаған және өзіне-өзі қол жұмсауды қалыптастырудың алғышарты болып табылады. Франкл диссимуляция әрекеттерін ашу және суицид жасау қаупі жоғары пациенттерді ауруханадан шығаруды болдырмау үшін арнайы зерттеу техникасын әзірледі. Бұл техника адамның өмірін жалғастыру үшін мағынасының болуын немесе болмауын анықтауға негізделген.

Осындай тәсілді **Н. Бердяев** айтады. Алайда, үмітсіздік пен өмірдің мәнін жоғалтуды ол Құдайдың жоғалуымен байланыстырады. Н. Бердяев өзіне - өзі қол жұмсау құбылысы ретінде барлық уақытта Жеке болды, бірақ кейде ол әлеуметтік құбылыс болады-ол үшін өте қолайлы ұжымдық атмосфера құрылатын жерде. Өзіне-өзі қол жұмсау жұқпалы және өзін-өзі өлтіретін адам, әлеуметтік акт жасайды, басқаларды сол жолға итермелейді, психикалық ыдырау және құлдырау атмосферасын жасайды.

Американдық психиатр **Дж. Уильямс** суицидтік мінез-құлықты «айқайлап ауырсыну» деп анықтайды. Уильямс суицидтік мінез-құлықты тұйық шеңберден қашу әрекеті ретінде қарастырады. Мұндай сезім сыртқы әлеуметтік жағдайлардың (нашар өзара қарым-қатынастар, жұмыссыздық, жұмыстағы қақтығыстар) әсерінен өсе түсетін қалыптасқан құлдырау салдарынан орын алады. Осылайша, өзіне-өзі қол жұмсаушылық «ауырсыну айқайы» ретінде қарастырылады, ол кезде күйреуге ұшырайтын жағдайлардың синтезі және жеке адам өзіне өзге шығу мен құтқаруды көрмейді.

Психолог **Эрл Гроллман** өз жұмысында «өзіне-өзі қол жұмсаудың алдын алу, өзіне-өзі қол жұмсаудың алдын алу, таңдау шегінде тұрған адамға тікелей психологиялық көмек көрсету және егер қайғылы жағдай болса, оның жақындарына көмек көрсету» деген терминдерді түсінеді. Суицид факторларын зерделеп, ол суицидалды мінез-құлықтың маңызды факторларының бірі – «отбасындағы сау емес климат» деп қорытынды жасады. *«Суицидті адамдарды түсіну үшін олардың отбасылық өмірін жақсы білу керек, себебі ол эмоциялық бұзылыстарды көрсетеді. Өз-өзіне қол жұмсайтын адамның уайымын гана емес, оның отбасындағы эмоционалдық ахуалын да түсіну маңызды».* Сондай-ақ, адамның жынысы (ерлердің өзіне-өзі қол жұмсау жиілігі әйелдерге қарағанда жоғары), жасы (15-тен 24 жасқа дейінгі жастар өз-өзіне қол жұмсауды жиірек аяқтайды) сияқты көрсеткіштер де маңызды рөл атқарады. Өзіне-өзі қол жұмсауға

әрекет жасайтын жастар жиі өзін-өзі бағалаумен ерекшеленіп, бағалау мен қажетсіздік сезімдерін сезінеді. Эмоциялық уайымдар өзіне-өзі қол жұмсау мүмкіндігінің негізгі көрсеткіштері болып табылады. Кез келген кенеттен жеке жанжал әрқашан маңызды ескерту болып табылады.

Э. Гроллман бойынша эмоциялық бұзылулардың белгілері:

әдеттегі ортада уақыт өткізу кезінде немесе бұрын ләззат әкелетін жұмысты орындау кезінде скуки сезімін сезіну;

контактілерді күту, достар мен отбасыдан оқшаулау, жалғыз адамға айналдыру;

орындалатын жұмыс сапасын төмендетумен зейінді бұзу;

өлім туралы ойға батуы;

болашаққа жоспарлардың болмауы («неге бұл мені алаңдатты? Ертең мен өліп кетуім мүмкін»).

Суицидтік мінез-құлықтың негізінде эмоциялық бұзылыстардың тұтас кешені жатыр:

оқшаулау (ешкім сені түсінбейтін сезім, ешкім сізді қызықтырмайды);
дәрменсіздік (өмірді бақылай алмайтын сезім, бәрі саған байланысты емес);

үмітсіздік (болашақ жақсы ештеңе бермейді);

жеке болмашы сезім (өз қадір-қасиетінің осал сезімі, өзін-өзі бағалаудың төмендігі, біліксіз сезіну, өзі үшін ұялу).

Қазіргі зерттеушілердің көпшілігі суицидтік мінез-құлықты биоәлеуметтік феномен ретінде қарастырады, индивидке түрлі факторлардың әсер ету нәтижесі (А. Амбрумова, В. Тихоненко, Л. Постовалова, Е. Вроно, Г. Старшенбаум, В. Войцех, Л. Юрьева, Е. Ушакова, М. Сарчиापоне, Й. Прокупек, М. Чояует, Д. Руэсцу және т. б.). Бір жағынан жанжалды жағдайлардың ерекшелігі де, жеке мінез - құлықтың ерекшеліктері де-екінші жағынан, белгілі бір мінез-құлықтық реакцияның сипатын өздері айқындамайды [39].

1970 жылдан бастап А. Амбрумова мен В. Тихоненко ұсынған *суицидтік мінез-құлықтың әлеуметтік-психологиялық тұжырымдамасы* пайда болады.

Суицидтік мінез-құлықтың ішкі және сыртқы түрлері бар.

Ішкі формалар өзіне қарсы уайымдар, суицидтік ойлар, суицидтік ойлар, суицидтік ниеттер кезеңдерін қамтиды; сыртқы формалар: суицидтік әрекет, өзіне-өзі қол жұмсауды қамтиды.

Қарсы күйзелістер түрінде бірнеше саты бөлінеді. Оларға «өмір сүріп керек емес», «өмір сүріп жатқан жоқсың, керісінше сен тек барсың» түріндегі тұжырымдарда көрінетін өмір құндылығының жоқтығы туралы ой-пікірлер жатады, онда өз өлімі туралы нақты түсінік жоқ, өмірді теріске шығару бар.

Бірінші саты-пассивті суицидтік ойлар-өз өлімінің тақырыбындағы ұғымдармен, қиялдармен сипатталады, бірақ өзін-өзі еріксіз белсенділік ретінде өмірінен айыру тақырыбы емес. Мысалы: «өлсем жақсы болар еді», «ұйықтап оянбай қалсам екен», «егер менімен бірдеңе болса, мен өлер едім...» және т. б.

Екінші саты-суицидтік ойлар. Бұл өз-өзіне қол жұмсау көрінісінің белсенді түрі, яғни тереңдігі оны іске асыру жоспарын әзірлеу дәрежесіне қатар өсе түсетін өзіне қол жұмсау үрдісі. Суицид тәсілдері, әрекет ету уақыты мен орны ойластырылады.

Үшінші саты-суицидтік ниеттер-сыртқы мінез-құлыққа тікелей көшуге итермелейтін шешім мен ерік компонентін ойға қосуды көздейді.

Суицидтік ойлардың пайда болуынан бастап оларды іске асыру әрекетіне дейінгі кезең *пресуицидтік*(пресуицидтік) *кезең* деп аталады. Оның ұзақтығы минутпен («жедел» пресуицид) немесе аймен («созылмалы» пресуицид) есептелуі мүмкін.

Әлеуметтік-психологиялық дезадаптация суицидтік мінез-құлықтың жалпы алғышарты болып табылады. Бұл фазаның суицидальға өтуі үшін шешуші маңызы бар қақтығыс, ол қарастырылып отырған акт құрылымында орталық орын алады. Шиеленіс стрессорға байланысты ішкі және сыртқы болуы мүмкін.

Суицидтік фаза субъектінің өзін-өзі бұзу есебінен қақтығысты жою процесі болып табылады.

Жасөспірімдер мен егде жастағы адамдар суицидтік мінез-құлыққа аса сезімтал, өйткені осы кезеңдерде адам әсіресе өмірдің мәнінің проблематикасына жиі жүгінеді, оны бағалау үшін қайта қарайды және негіз қалыптастырады. Бұл жағдай суицидтік мінез-құлық статистикасымен расталады. Суицидтік белсенділіктің «шындары» 18-ден 29-ға дейінгі (жастық шыңы деп аталатын) және 60 жастан асқан («инволюция шыңы») жасқа келеді, ал жас кезінде суицидтік әрекеттер басым, ал инволюциялық-өзіне-өзі қол жұмсау. Шын мәнінде, өмірден айыруға тек шынайы өзіне-өзі қол жұмсау бағытталған. Өзіне - өзі қол жұмсаудың басқа түрі-өзін-өзі өлтіруші наразылық білдіруді, назар аударуды, одан да ауыр жазадан кетуді, өзін-өзі жазалауды қалайды.

Осылайша, психологиялық және әлеуметтік-психологиялық тәсілдердің өкілдері суицидті әлеуметтік-психологиялық дезадаптацияның патологиялық емес феноменіне жатқызады. Дезадаптацияның патологиялық емес сипаты субъектінің мінез-құлқының және өмір сүру жағдайларының күрт өзгеруі, жеткіліксіз әлеуметтену, маңызды тұлғааралық қарым-қатынастардың алшақтығы, тұлғаның әлеуметтік қолайсыз ұстанымдары, толыққанды әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын жеткіліксіз меңгеру, жасөспірімдер мен жасөспірімдер жасындағы қоғамдық теріс мінез-құлық модельдеріне еліктеу және т.б. сияқты факторларға байланысты уайымынан көрінеді. Алайда,

зерттеушілер өз-өзіне қол жұмсаудың жеке шешімінің нәтижесі болып табылатынына қарамастан, ол ешқашан әлеуметтік вакуумда жасалмайды, себебі көптеген стресстік жағдайлар әлеуметтік шығу тегі бар.

Әлемдік суицидология тәжірибесі өзін-өзі өлтіру жиілігі мен индустриаландыру, урбанизация дәрежесі, экономикалық тұрақсыздық, көші-қон ағындарының қарқындылығы, әлеуметтік немесе саяси өзгерістердің әсерінен үйреншікті өмірлік стереотиптердің бұзылуы сияқты айнымалылардың арасындағы тығыз тәуелділіктің болуын куәландырады. Бұл түсініктен суицидологтардың әлеуметтік бағыты да артты.

Әлеуметтік тәсіл

Әлеуметтік бағыт өзіне-өзі қол жұмсаудың әлеуметтік детерминанттарына назар аударады, өзіне-өзі қол жұмсаудың "әлеуметтік табиғатын" зерттейді. Өзіне-өзі қол жұмсаудың социологиялық теориясының негізін қалаушы Э. Дюркгейм өзінің атақты зерттеуінде өзіне-өзі қол жұмсауды индивид енгізілген қоғам мен әлеуметтік топтан айыру нәтижесінде пайда болатын өмірлік мәселелерді шешу тәсілі ретінде қарастырады.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Давид Эмиль Дюркгейм (фр. David Émile Durkheim, 15 сәуір 1858 - 15 қараша 1917)-Француз социологы және философы, Француз социологиялық мектебінің негізін қалаушы және құрылымдық-функционалдық талдаудың негізін қалаушы. Огюст Конт, Карл Маркс және Макс Вебермен қатар әлеуметтанудың дербес ғылым ретінде негізін қалаушы болып саналады

Өз-өзіне қол жұмсау, Э. Дюркгейм тұжырымы бойынша, «Қоғам жеке бөліктеріндегі немесе жалпы алғанда жеткіліксіз ұйымшыл бола отырып, одан қашып кетуге мүмкіндік бергенде» (өзімшілдік және анемиялық өз-өзіне қол жұмсау), және «қоғам жеке адамды тым үлкен тәуелділік жағдайында ұстағанда» индивидтің жеке «мен» дегені, басқалармен бірге бола тұра алмайды» (альтруистік өз-өзіне қол жұмсау) [12].

Орыс, американ әлеуметтанушысы және мәдениеттанушы, әлеуметтік стратификация және әлеуметтік мобильділік теорияларының негізін қалаушылардың бірі **Питирим Александрович Сорокин** жеке тұлғаның жалғыздығының өсуінің, оның қоғамнан алшақтығының, өз кезегінде біздің тәртіпсіз ұйымдастырылған қоғамымыздың нәтижесін білдіретін басты Жалпы себебін қарастырады. Бұл топырақта өзіне-өзі қол жұмсау дамиды. Біз оған өте аз сәтсіздік жасауға міндеттіміз.

Әлеуметтік әдістермен суицидтердің әлеуметтік-демографиялық және гендерлік ерекшеліктері зерттеледі. А. Амбрумова, О. Бойко, Я. Гилинский, А. Давыдова, И. Назарова, К. Веселовский, В. Войцех, Г. Старшенбаум және т.б. ер адамдар арасындағы өзіне-өзі қол жұмсау

деңгейі әйелдер арасында (4:1 арақатынасында) қарағанда айтарлықтай жоғары екенін атап өтеді. А. Амбрумова мен Л. Постовалова «әрбір төрт өзіне - өзі қол жұмсаудың үшеуі-ерлер» деп айтады. Я. Гилинский соңғы жылдары ерлердің өзіне-өзі қол жұмсауының өсу қарқыны әйелдердің өзіне-өзі қол жұмсауының өсу қарқынынан асып түсетінін атап өтті. Оның пікірінше, бұл ерлер мен әйелдердің әлеуметтік тұрмыстық жағдайларына бейімделуі мен икемділігі жағынан үлкен психоарандатушы жүктемелерге байланысты». Алайда, суицидальдық әрекеттер саласында (суицидальдық әрекеттер мен аяқталған суицидтердің арақатынасы 10:1) басқа сурет: мұнда әйелдер басым. Бірқатар зерттеушілер өзіне-өзі қол жұмсауды белгілі бір мамандықтармен байланыстырады. Өзіне-өзі қол жұмсаудың қауіп-қатері тобына дәрігерлер (әсіресе психиатрлар мен психологтар) және басқа да медицина қызметкерлері (М. Росс, Д. Ламперт, Д. Ревьери, Р. Корслинг, Л. Полиция қызметкерлері, офицерлік шендер, музыканттар, әртістер, қызмет көрсету саласы қызметкерлері, көлік жүргізушілері (А. Амбрумова, В. Тихоненко).

Канададан шыққан американдық әлеуметтанушы *Ирвинг Гофман*, Чикаго мектебінің «екінші буын» өкілі өз зерттеулерінде әлеуметтік қарым - қатынастарды нормативтік-құқықтық регламенттеу дәрежесі жоғары әлеуметтік институттармен «жаппай институттармен» операция жасайды. «Толық қамтылған институт» термині «белгілі бір уақыт кезеңінде неғұрлым кең ортақтықтан ажыратылған, бірдей жағдайда жүрген адамдардың айтарлықтай саны жабық, формальды әкімшілік өмір цикліне ілесе жүретін тұратын және жұмыс орнын» білдіреді.

Әлеуметтік мақсат бойынша И. Гофман жаппай институттардың бес тобын бөледі:

1) өзін өзі қамтамасыз ете алмайтын және қоғамдық қауіп төндірмейтін адамдарды стационарлық күтуді қамтамасыз ететін (қарттарға арналған пансионаттар, балалар үйлері және т. б.);

2) өзін өзі қамтамасыз ете алмайтын, бірақ қоғамға әдейі қауіп төндіретін адамдарға стационарлық күтім жасауды қамтамасыз ететін (туберкулез санаторийлері, психиатриялық емдеу орындары және т. б.);

3) девианттарға қатысты санкциялар қолданылатын және олардың игіліктерін қамтамасыз ету міндеттері көзделмейтін белгілі бір адамдар тарапынан қоғамды әдейі қауіптен қорғайтын (түрмелер, түзеу мекемелері, әскери тұтқындарға арналған лагерлер және т. б.);

4) аспаптық міндеттерді тиімді орындау үшін қажетті (армия, кеме экипаждары, мектеп-интернаттар, жұмыс лагерлері және т. б.);

5) өзін бейбіт өмірден (монастырлар, аббаттықтар, рухани мектептер мен семинариялар) ажырату үшін адамдар тобы құрған.

В. Ефремов «идеяның салдарынан» өзіне-өзі қол жұмсау туралы былай жазады: Мұндай суицидтер жеке тұлғаның ерекшеліктерімен емес, дүниетанымның сипатымен детерминацияланған. Суицидологияда

қабылданған терминологияға сәйкес бұл суицидтер дүниетанымдық деп аталады. Адамдар қандай да бір мақсаттарға қол жеткізу үшін құрбандық өзін-өзі өлтіруді («тірі бомбалар», «камикадзе», қазіргі уақытта БАҚ-тар хабарлайтын) деп атайды. Мұндай өзін-өзі өлтіру адамға күш-қуат беретін қоғамдық сыйлыққа ие болады. Бұл марапаттан айыру жазалаудың өзі сияқты аз дәрежеде болса да, сол салдары бар. Бір жағдайда ұяттан аулақ болу үшін не істеу керек, үлкен құрмет алу мақсатында басқа қайталанатын. Егер бала кезінен адам өз өмірін арзан бағалайтын болса және оған тым тәуелді адамдарды қорлайтын болса, онда бұл адам өз-өзіне қол жұмсайды.

Оны зерттеумен айналысатын ғалымдардың арасында өзіне-өзі қол жұмсаудың жіктелуі және осы құбылыстың себептері туралы мәселе бойынша бірлік жоқ.

Өз-өзіне қол жұмсаудың әртүрлі жіктелулері бар. Э. Дюркгейм өз-өзіне қол жұмсауды өзімшілдік (индивидтердің әлеуметтік байланыстарының әлсіреуінің нәтижесі), аномикалық (аномия жағдайындағы қоғамға тән), альтруистік (басқа адамдар үшін немесе жоғары мақсат үшін жасалған) және фаталистік (шамадан тыс әлеуметтік бақылау, "артық регламенттеу", мысалы, әскерде, Пенитенциарлық мекемелерде) ажыратады.

М. Хальбвакс өзіне-өзі қол жұмсауды (өзін-өзі кешірім жасауды), сыншылықты (наразылықты) және дезиллюзиялық (реніштің, қанағаттанбаудың нәтижесі) қарастырды. Бұл жіктелімдердің жетіспеушілігі олардың негізінде екі өлшем жатыр: суицид жасаудың себебі мен себебі.

Э. Шнейдман өзіне-өзі қол жұмсаудың үш түрін бөледі: интрапсихиялық диалог, «мен» бөліктері арасындағы жанжал, ал сыртқы жағдайлар қосымша рөл атқарады; диадикалық, олардың негізі жақын адамға қатысты қажеттіліктер мен ниеттердің іске асырылмауына жатады; яғни сыртқы факторлар осы әрекетті басқаға қарым-қатынас актімен жасай отырып басым болады; агенеративті, олардың себебі ұрпаққа немесе жалпы адамзатқа деген сезімнің жоғалуына байланысты жоғалып кету ниеті болып табылады, мысалы егде жастағы суицидтер.

Э. Гроллман тікелей өзіне – өзі қол жұмсаумен қатар: алкогольді немесе есірткіні теріс пайдалану, ауыр ауруларды елемеу, тамақтану және т.б. нәтижесінде баяу өзін-өзі жою; автоцид-саналы немесе бейсаналы өзін-өзі бұзатын мінез-құлық, оның салдарынан мамандардың пікірінше, көбінесе немқұрайлылық, жылдамдықты арттыру, жағдайды бағалаудағы қателіктер және автокөлікті мас күйінде басқару болып табылады; "өлім ойындарына" қатысу, мысалы, орыс рулеткасына.

Отандық зерттеушілер суицидтерді **негізгі үш топқа** бөледі: шынайы, демонстрациялық және жасырын.

Шынайы суицид өлу ниетімен жіберіледі. Ол кездейсоқ емес, бірақ кейде күтпеген көрінеді. Мұндай суицидтің алдында әрдайым көңіл-күй,

депрессиялық жағдай немесе жай ғана өмірден кету туралы ой болады. Және адамның мұндай жағдайын қоршаған адамдар байқамауы мүмкін. Шынайы суицидтің тағы бір ерекшелігі-өмірдің мәні бойынша ойлану мен уайымдау.

Демонстрациялық суицид өлу ниетімен байланысты емес, өз мәселелеріне назар аудару, көмекке шақыру, диалог жүргізу тәсілі болып табылады. Бұл өзіндік бопсалау әрекеті болуы мүмкін. Бұл жағдайда өлім-жітім өлімнің салдары болып табылады.

Жасырын суицид (жанама өзіне – өзі қол жұмсау) - өзіне-өзі қол жұмсаудың қатаң мағынада белгілеріне жауап бермейтін, бірақ дәл сондай бағыты мен нәтижесі бар мінез-құлық түрі. Бұл өлім-жітімнің жоғары ықтималдығымен қоса жүретін әрекеттер. Көп жағдайда бұл мінез-құлық өмірден кетуге қарағанда, тәуекелге, өліммен ойнауға бағытталған. Мұндай мінез-құлыққа бейім адамдар «өз қалауы бойынша» өмірден ашық емес, өзіне-өзі қол жұмсауға негізделген мінез-құлықты таңдайды. Бұл автомобильде қауіпті жүру, және экстремалды спорт түрлерімен немесе қауіпті бизнеспен айналысу, және ыстық нүктелерге ерікті сапар, және күшті есірткі тұтыну, және өзін-өзі оқшаулау. Суицидпен қатар адамның аутодеструктивті қызметінің кең таралған түрі өзіне зақым келтіру болып табылады. Бұл саналы суицидтік ниетінсіз дене бөліктерін тікелей және әдейі жою және деформациялау.

Қорытындылар:

Әдебиетте себеп-тергеу тәсілі тұрғысынан суицидтің үш тұжырымдамасы қалыптасты: биологиялық (патофизиологиялық), психологиялық және социологиялық.

Суицид белгілі бір моральдық, әлеуметтік, діни және философиялық қондырғыларға байланысты жүзеге асырылады. Бұдан басқа, суицид соматикалық аурудың салдары болуы мүмкін, экзистенциалды дағдарыс кезінде пайда болуы немесе адам көзсіз деп қарайтын жағдайлардың салдары болуы мүмкін. Жиі психикалық ауруларға шалдығады. Психикалық денсаулық саласындағы мамандар өзіне-өзі қол жұмсауды көтермейтін жағдайды болдырмау тәсілі, аутоагрессия актісі және/немесе көмек көрсету туралы шақыру ретінде қарастырады.

Өз-өзіне қол жұмсаудың барлық көзқарастары мен тұжырымдамаларының әр түрлілігі кезінде өзін-өзі өлтірмейтін қоғамдық (әлеуметтік-деструктивті) өзін-өзі өлтіру ретінде бағаланады.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Өзін-өзі өлтірудің ең маңызды әлеуметтік мәселелердің бірі екенін түсіндіріңіз.

2. «Суицид», «суицидалды әрекет», «суицидалды әрекет», «суицидалды әрекет» ұғымдарына анықтама беріңіз.

3. Суицидтік мінез-құлықтың құрылымына не кіреді?
4. Өз-өзіне қол жұмсаудың мысалдарын келтіріңіз.
5. Өз-өзіне қол жұмсаудың қандай жас ерекшеліктерін оның мінез-құлқында бөліп көрсетуге болады?
6. Суицид мәселелерін зерттейтін негізгі ғылыми теорияларды атаңыз.
7. Сіздің ойыңызша суицидтік мінез-құлықтың негізгі себептері неде? Оларды таңдаңыз.
8. Суицидтік мінез-құлыққа ықпал ететін жағдайларды атаңыз? Оның дамуына не кедергі?
9. Әскери қызметшілер арасында суицидтің негізгі себептерін атаңыз.

15-ТАРАУ.

ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ, ЭКСТРЕМАЛДЫ ЖАҒДАЙЛАРДЫ ПСИХОКОРРЕКЦИЯ ЖӘНЕ ПСИХОТЕРАПИЯСЫ.

Дәріс. Психологиялық кеңес беру теориясы. Психокоррекциялық жұмыс.

Психологтар, дәрігерлер, педагогтар өздерінің кәсіби тәжірибесінде клиникалық терминдермен сипаттауға қиын немесе мүмкін емес және дәстүрлі психиатрия шеңберінде шешуге болмайтын көптеген психологиялық мәселелермен кездеседі. Бұл күнделікті өмірдің мәселелері, тұлғаның дамуы мен бейімделуі, тұлғааралық қарым-қатынас дисгармониясы, әлеуметтік девиациялар (нашақорлық, маскүнемдік, отбасының ыдырауы және т.б.), жас дағдарыстары. Мұндай мәселелердің кең ауқымы клиникалық психология мен психотерапиядан бөлінген жаңа кәсіби сала - психологиялық кеңес беру пәнін құрайды.

Зардап шегетін адамдарға психологиялық көмектің тарихи алғашқы түрі психологиялық түзету және психологиялық кеңес беру үшін негіз және бастапқы нүкте болған психотерапия болды. Психотерапияның, психологиялық түзету мен кеңес берудің тығыз байланысы авторлардың бірқатар осы ұғымдарды теңдестіруге себеп болды. Алайда қазіргі уақытта психологиялық көмектің осы үш түрі психологиялық әсердің мазмұны бойынша да, формальды, процедуралық жағы бойынша да өзара айырмашылығы бар деген түсінік басым.

15.1. Психологиялық кеңес берудің теориялық негіздері.

Психологиялық кеңес беру мамандық ретінде психотерапиядан бөлінген психологиялық тәжірибенің салыстырмалы жаңа саласы болып табылады. Бұл мамандық клиникалық бұзушылықтары жоқ, бірақ психологиялық көмек іздеген адамдардың қажеттілігіне жауап ретінде пайда болды. Сондықтан психологиялық кеңес беруде біз ең алдымен күнделікті өмірде қиындықтарға тап болып отырмыз.

Психологиялық кеңес беру мәселелерінің спектрі шын мәнінде кең: жұмыстағы қиындықтар (жұмысқа қанағаттанбаушылық, әріптестермен және басшылармен қақтығыстар, жұмыстан босату мүмкіндігі), жеке өмірінің және отбасындағы ағымсыздықтың, депрессия, өзіне деген сенімділіктің және өзін-өзі құрметтеудің жеткіліксіздігі, шешім қабылдаудағы азғындық ауытқулар, тұлғааралық қарым-қатынасты байланыстырудағы және қолдаудағы қиындықтар және т. б. екінші жағынан, психологиялық тәжірибенің жас саласы ретінде психологиялық

кеңес беру, әлі қатаң сызылған шекаралар жоқ, оның көру өрісіне әртүрлі мәселелер түседі.

Кризистік психологияның 80-ші жылдардың аяғында пайда болған жарақаттан кейінгі бұзылулар теориясының шеңберінде «психикалық жарақат» (психожарақат) ұғымы ресімделді. Адамның өмір сүру қаупі ретінде қабылданатын оқиға оның қалыпты өмір сүруін бұзатын, ол үшін жарақаттық оқиға, яғни ерекше түрдегі күйзеліс, тәжірибе. (Черепанова, 1996). Психологтарға және психотерапевтерге психикалық жарақат алған адамдармен жиі жұмыс істеуге тура келеді, олар: мәжбүрлі қоныс аударушылар мен босқындар, тұтқынға алу құрбандары, бомбалауды, оқ атуды, туыстарының қаза болуын, қарақшылық шабуылдарды бастан кешкен адамдар, сондай-ақ кең ауқымды табиғи және техногендік апаттар (Владиславова, 2001).

Зерттеушілердің бақылаулары бойынша адамдардың қасақана іс-әрекеттерінен туындаған апаттар психикалық жағдайға аса ауыр әсер етеді. Абайсызда немесе жағдайлардың кездейсоқ тоқтауы бойынша болып жатқан техногендік апаттар қиынға соғады, бірақ табиғи катаклизмнен ауыр. Сондықтан да бұл дәрісте психологиялық кеңес беру және психикалық жағдайдың психокоррекциясымен байланысты мәселелер үлкен орын алады.

Психологиялық кеңес беру саласындағы маман **Римантас Кочюнас**, «Психологиялық кеңес беру негіздері» кітабында (қараңыз: «Психологиялық кеңес беру негіздері»: М.: академиялық жоба, 1999. - 240б.) бұл кәсіби қызмет клиникалық бұзушылықтары болмаса да психологиялық көмек іздеген адамдардың қажеттіліктеріне жауап ретінде туындады. Сондықтан психологиялық кеңес беру мамандары ең алдымен күнделікті өмірде, қызметте, қарым-қатынаста және т. б. қиындықтарға тап болған адамдарға көмектеседі. [17]

Психологиялық кеңес беру әртүрлі теориялармен - психологиялық және психотерапиялық, сондай-ақ философиялық, әлеуметтік - психологиялық, сондай-ақ өз-кеңестік теориялармен мазмұнды түрде толтырылды. Психологиялық кеңес беру теорияларының пайда болуы әлеуметтік-тарихи (қоғамдық ұйымның ерекшеліктері, теорияны жасаушы өмір сүретін уақыттың қоғамдық мәселелері, қоғамдағы өзгерістер және т.б.) және мәдени факторлардың (теориялар жасалатын мәдениеттегі айырмашылықтар) ықпалында болады. Теорияларды жасаушылар жиі өз теорияларын жасайды, өз мәселелерін шеше отырып, өз даралығын көрсете немесе көрсете отырып, идеяларды жазуға және беруге қызығушылық таныта отырып. Жеке тұлға туралы теориялық түсініктердің белгілі бір жүйесіне негізделген психотерапияға қарағанда кеңес беру, әдетте психологиялық араласудың интегративті моделіне сүйенеді. Алайда психологиялық кеңес берудің негізгі теориялық базасы психологиядағы

және психотерапиядағы экзистенциалды-гуманистік бағыт болып табылады.

Кеңес беру өзінің пайда болуынан бастап американдық психологтың, гуманистік психологияның негізін қалаушылардың бірі К. Роджерстің ұсынысына бағытталған.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Карл Рэнс Роджерс (ағылш. *Carl Ransom Rogers*; 8 қаңтар 1902 - 4 ақпан 1987) - американдық психолог, гуманистік психологияның негізін қалаушы және көшбасшыларының бірі (Абрахам Маслоумен қатар). Роджерс тұлға құрылымының іргелі құрамдас бөлігі ретінде субъектінің қоршаған әлеуметтік ортамен өзара іс-қимылы процесінде қалыптасатын және оның (субъектінің) мінез-құлқының өзін-өзі реттеудің интегралдық механизмі болып табылатын «Мен-концепцияны» санады. Роджерс «жеке тұлғаға бағытталған психотерапиямен» (ағылш. *person-centered psychotherapy*). Роджерс өзінің әдісін әмбебап деп санаған, яғни клиенттердің әртүрлі типтерімен жұмыс жасауда қолданылатын және тиімді деп санаған - топтар (оқу сыныптары, еңбек ұжымдары) үшін, сондай-ақ жеке жұмыс үшін (оқушылар, ата-аналар, ардагерлер), әртүрлі мәдениет, қызмет түрлері, діни көзқарастар үшін. Атап айтқанда, әдіс жанжалдарды шешу үшін қолданылады - тұлғааралық және топаралық.

Кеңес берудің теориясы мен практикасы үшін Роджерспен бөлінген гуманистік философияның үш негізгі принципі ең үлкен мәнге ие:

- а) әрбір тұлға сөзсіз құндылыққа ие және сол сияқты құрметтеуге лайық;
- б) әрбір тұлға өзіне жауапты бола алады;
- в) әрбір тұлға құндылықтар мен мақсаттарды таңдауға және дербес шешімдер қабылдауға құқылы [36].

Бұл қағидаттар психологиялық кеңес берудің теориялық-әдіснамалық және философиялық негіздемесінің негізінде жатыр. Гуманистік бағдар принциптерінің негізінде кеңес берудің философиясы мен әдіснамасы тұжырымдалуы мүмкін.

Екіншіден, қазіргі заманғы кеңес берудің бағдары көбінесе когнитивистік бағыт өкілінің психологиядағы және американдық психолог А. Эллистің психотерапиясындағы көзқарасымен анықталады.

Қысқаша өмірбаяндық анықтама

Альберт Эллис (ағыл. *Albert Ellis*; 27 Қыркүйек 1913, Питтсбург - 24 шілде 2007, Нью-Йорк) - американдық психолог және когнитивті терапевт, рационалды-эмоциялық мінез-құлық терапиясының авторы

(ағылш. *rational emotive behavior therapy*), теріс эмоциялар мен дисфункционалды мінез - құлық реакцияларын өз тәжірибесінен емес, осы тәжірибені интерпретациялау салдарынан пайда болатын ретінде, яғни дұрыс емес когнитивті қондырғылардың нәтижесі-иррационалды сенімдер (ағылш. «*irrational beliefs*»). Сондай-ақ сексолог және сексуалдық революцияның идеологтарының бірі ретінде белгілі болды. Альберт Эллис институтының президенті *The Albert Ellis Institute* құрды және болды. 1982 жылы Карл Роджерсенен кейін (үшінші болып Зигмунд Фрейд аталды) әлемнің екінші психотерапевт болып танылды; 1993 жылы - бірінші (Эллис, Роджерс, Бек). А. Бекпен когнитивті көзқарас пионерлерінің лаврасын лайықты бөліседі.

Эллис ұстанымы оның оқушысы Г. Кассиновтың жұмысында әзірленуде, ол өз мақалаларының сериясында рационалды-эмоционалды-мінез-құлық терапиясының теориялық-әдіснамалық негіздерін қалыптастырды. Кассинов (1995) атап өткендей, рационалды-эмоциялық-мінез-құлық терапиясы клиенттің субъективті шынайылығы белгілі дәрежеде пайда болады және жеке тұлғаның жетілу логикасын көрсете отырып, даму процесінде түрлендіріледі деп пайымдайтын конструктивизм қағидаттарын қамтиды. Эллис, Бек және басқа ғалымдар өз жұмыстарында философтар-стоиктерге, соның ішінде ежелгі грек философы Эпикететке сілтеме жасайды, ол: «*Адамдарға зиян келтіретін оқиғалар, ал олардың осы оқиғалар туралы өз көзқарастары, бағалаулары мен пікірлері әкеледі*».

Кеңес беру барысында клиенттің әлем бейнесін өзгерте отырып, біз жеке өмір әлеміндегі оқиғалардың маңыздылығын өзгертеміз және осылайша клиенттің осы оқиғаларға деген көзқарасын және олармен байланысты күйзелістерді өзгертеміз.

Психологиялық кеңес беру пәні мен анықтамасы

Психологиялық кеңес беру пәнінің кейбір белгісіздігі анықтамалардың әртүрлілігінде көрсетіледі. Мысалы, жеке практикаға рұқсат беретін АҚШ - тың қызметшілері мен менеджерлері қауымдастығының лицензиялық комиссиясы мынадай анықтауды ұсынады: «Кеңес беру-бұл адамға кәсіби мансапқа, некеге, отбасына, жеке басын жетілдіруге және тұлғааралық қарым-қатынасқа қатысты мәселелерді шешуге және шешімдер қабылдауға көмек көрсетуге бағытталған рәсімдер жиынтығы».

Н. Burks және В. Steffire (1979) кеңес берудің бірнеше кең анықтамасын ұсынды: «Кеңес беру - бұл білікті консультанттың клиентке кәсіби қатынасы, ол әдетте «тұлға-жеке тұлға» ретінде көрінеді, бірақ кейде оған екі адамнан астам адам қатысады. Кеңес беру мақсаты-клиенттерге өмірлік кеңістікте болып жатқан жағдайды түсінуге және эмоциялық және тұлғааралық мәселелерді шешу кезінде саналы таңдау негізінде қойылған мақсатқа саналы түрде жетуге көмектесу».

Көптеген ұқсас анықтамалар бар және олар бірнеше негізгі ережелерді қамтиды:

Кеңес беру адамға өз қалауы бойынша таңдауға және әрекет етуге көмектеседі.

Кеңес беру жаңа мінез-құлыққа үйретуге көмектеседі.

Кеңес беру тұлғаның дамуына ықпал етеді

Кеңес беруде клиенттің жауапкершілігі басым болады, яғни тәуелсіз, жауапты тұлға тиісті жағдайларда дербес шешімдер қабылдай алады, ал консультант клиенттің ерік-жігерін көтермелейтін жағдайлар жасайды деп танылады.

Кеңес берудің өзегі – «клиент-орталықтанған» терапия философиясына негізделген клиент пен кеңесші арасындағы «консультациялық өзара іс – қимыл» болып табылады.

Клиент-орталандырылған терапияның негізін қалаушы белгілі американдық психотерапевт С. Rogers осы бағыттың үш негізгі принципін атап өтті: 1) әрбір тұлға сөзсіз құндылыққа ие және осындай құрметке лайық; 2) әрбір тұлға өзіне жауапты бола алады; 3) әрбір тұлға құндылықтар мен мақсаттарды таңдауға, дербес шешімдер қабылдауға құқылы.

Өмірлік қиын жағдайдан шығудың жаңа мүмкіндіктерін іздестіруді қамтамасыз ететін психикалық ресурстарды өзектендіру мақсатында жүгінген адамға психологиялық көмек көрсету үдерісі.

Психологиялық кеңес беру үшін ауру тұжырымдамасынан бас тарту және туындаған қиындықтарды өз бетінше еңсеруге мүмкіндік беретін жағдайға және жеке ресурстарға үлкен назар аудару тән. Ол әлеуметтік, сараланған психологияға, жеке тұлға психологиясына, клиникалық психологияға негізделеді. Кеңес беру моделін таңдау кеңесші-психологтың жалпы теориялық бағдарымен байланысты. Алайда, ұсынылған парадигмалардың көп санына қарамастан, кеңес берудің жалпы мақсаты-тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріндегі конструктивті өзгерістерді шақыру. Әдетте, ол көмекке жүгінушінің бастамасы бойынша жүргізіледі. Табысты кеңес берудің шарты психологиялық қарым-қатынасқа, өзара сенім мен қажетті нәтижеге қол жеткізуге өзара ұмтылысқа негізделген консультант пен көмек сұрап келгендердің арасында тығыз өзара іс-қимылды ұйымдастыру болып табылады.

Ұлттық ұланда психологиялық кеңес беру негізінен әскери қызметшілер мен олардың отбасы мүшелеріне қызметтік мәселелерді шешуге, жаңа қызмет орнында кәсіби бейімделуге, экстремалды жағдайларда іс-қимыл жасауға психологиялық дайындығын арттыруға, әскери қызметтің психологиялық қиындықтарын, өмір мен соғыстан кейінгі кезеңді еңсеруге, жас шектеулеріне қол жеткізу немесе денсаулық жағдайы бойынша жұмыстан босатуға, отбасы өмірінің қиындықтарын жеңуге (отбасылық кеңес беру) және т. б. бағытталған.

Кеңес беру барысында түрлі психологиялық тренингтер қолданылуы мүмкін: мотивациялық, өмірлік дағдылар, тұлғааралық қатынастар, шешімдер қабылдау, салауатты өмір салтын қолдау, өзін-өзі сәйкестендіру. Осылайша, психологиялық кеңес беруді анықтау жалпы адамға және клиентке қатысты консультанттың өзекті қондырғыларын қамтиды. Кеңесші Клиентті еркін таңдау, өзін-өзі анықтау құқығы, өз өмір сүру құқығы танылатын және құрметтелетін бірегей, дербес жеке тұлға ретінде қабылдайды. Оның үстіне, кез-келген ырым немесе қысым клиентке өзіне жауапкершілікті қабылдауға және өз проблемаларын дұрыс шешуге кедергі келтіретінін мойындау маңызды.

Психологиялық кеңес беру түрлері

Айырмашылық критеріі жеке тұлғаның өмір саласына психологиялық кеңес берудің бағыттылығы болып табылады.:

Жеке психологиялық кеңес беру-бұл білікті кеңесшінің және клиенттің өзара іс-қимылы түріндегі кәсіби психологиялық көмек нысаны, ол тек кеңес алуға өтініш білдіргендермен ғана жүргізіледі, оның барысында клиент өзі туралы білім алу, оқыту үшін барабар әдістер мен құралдар қолданылады.;

Отбасылық психологиялық кеңес беру-өзінің ерекшелік белгілері, интервенция шекарасы мен көлемі бар отбасылық психотерапияның бір түрі болып табылады. Отбасылық кеңес беру отбасылық психотерапиямен қатар дамыды, олар бір-бірін өзара байытады. Отбасылық кеңес беру өз мақсатын кеңесшімен бірлесе отырып, ондағы рөлдік өзара іс-қимылды өзгерту және тұлғалық өсу мүмкіндіктерін қамтамасыз ету үшін отбасы мүшесінің (мүшелерінің) сұрауын (мәселелерін) зерделеуді қояды. Отбасылық кеңес берудің психотерапиядан принципті айырмашылығы ауру тұжырымдамасынан бас тарту, жағдайды талдауға, отбасындағы рөлдік өзара іс - қимыл аспектілеріне, кеңес беру субъектілерінің жеке ресурсын іздестіруге және жағдайды шешу тәсілдерін – «шешім шығарушылар» талқылауға баса назар аудару болып табылады.

Топтық психологиялық кеңес беру-Психологиялық кеңес берудің бір түрі; жеке психологиялық кеңес беруге қарсы тұратын консультативтік және терапиялық әсер ету нысаны.

Кәсіби (мансаптық) психологиялық кеңес беру-бұл жеке тұлғааралық процесс. Мансапты дамыту мамандықты таңдау, игеру, бейімдеу және жылжыту процесін қамтиды. Мансапты дамыту өмірдің басқа тараптармен динамикалық өзара іс-қимыл жасайтын бүкіл өмір процесі болып табылады. Мансапқа қатысты мәселелер шеңберіне (тек олармен шектелмейді) мансап таңдауда белгісіздік пен кемшілікті алып тастау, қызмет тиімділігінің өсуі, күйзеліске қарсы күрес, бейімделушілік, адам мен жұмыс ортасының сәйкессіздігі, сондай-ақ кәсіби және өзге де

өмірлік рөлдердің (мысалы, ата-ана, дос, азамат рөлдерінің) барабар емес немесе қанағаттанарлықсыз ықпалдасуы мәселесі кіреді.

Мультимәдени психологиялық кеңес беру (МПК) - психологиялық көмекті жүзеге асырудың мәдени аспектілеріне негізделген психологиялық кеңес беру түрлерінің бірі-психологиялық көмекті іздеу қалай жүргізіледі, кеңестік процесс және оның әр түрлі мәдениеттегі нәтижелері.

Жеке тұлға теориясы және кеңес беру практикасы

Психологиялық практиканың басқа да салаларындағы сияқты психологиялық кеңес беру теориясының маңыздылығын асыра бағалау қиын. Басқа адамға теориялық көзқарастар жүйесіне тіреусіз оның мәселелерін шешуге білікті көмек көрсету әрекеті бағдарсыз ұшуға ұқсайды деп айтуға болады. Мұндай «ұшқыш» кеңес беруде тиімді емес, кейде қауіпті.

Психологиялық кеңес беруде «карта» рөлі клиенттің мәселелерін түсінудің кең перспективасын ашатын және оларды шешудің тиімді әдістерін көрсететін тұлға теориясы атқарады. Теория консультантқа клиентке мәселелерді түсіндіретін динамикалық гипотезаларды қалыптастыруға көмектеседі және кейбір клиенттердің хаотикалық, іріткі салған ішкі әлемімен қақтығыс кезінде қауіпсіздікті сезінуге мүмкіндік береді.

Bramer, Shostrom (1982) өз кәсібінің теориялық негіздерін меңгермеген, осы салада жасалған зерттеулермен таныспаған консультант жеке техниканы қолданудан басқа, клиент үшін ештеңе жасай алмайды. Кез келген психологиялық кеңес беру психологиялық тәжірибе ретінде осы тәжірибені теориялық түсінуге сүйенеді.

Психологиялық кеңес беру үшін қолданылатын теориялар бірқатар функцияларға ие:

- жинақталған ақпаратты жинақтау; күрделі құбылыстарды түсінікті етіп жасау; ;

- жаңа фактілерді іздеуге көмектеседі (George, Cristiani, 1990).

- терминологияны, кәсіби тілді және оны пайдалану тәсілдерін әзірлеу, клиентпен болған жағдайды және жалпы кеңес беру процесін түсіну және түсіндіру, сондай-ақ ақпаратпен алмасу және өзара түсіністікке қол жеткізу;

- консультанттар мен клиенттерді тұжырымдамалық құрылымдармен қамтамасыз ету, соның негізінде шешімдер қабылдауға, клиенттің көріністерін-оның мінез-құлқын, ой-құлқын, сезімдерін және уайымын, оның даму бағыттарын, онымен қарым-қатынас жасау тәсілдерін түсіндіру, сондай-ақ консультативтік процесті жүйелі түрде ұғыну;

- клиенттің мінез - құлқы мен тіршілігінің әртүрлі көріністері мен ықтимал нұсқаларын түсінуге, түсіндіруге, сондай-ақ болжауға (кейде-индукциялауға) көмек көрсету.

Жоғарыда көрсетілген функциялар кеңес беру тәжірибесі негізінде жатқан кез келген теорияға толық сәйкес келеді. Психологиялық кеңес беру үдерісі үшін теориялардың көрсетілген маңыздылығына қарамастан, олар тек бір ғана, бірақ маңызды, осы үдерісте делдал. Психологиялық кеңес беру процесі мен нәтижесі тәуелді басқа да делдалдар бар.

Дәстүрлі түрде **консультантты** (оның білімін, дағдыларын, қабілеттерін және т.б.), клиенттің өзін, психологиялық кеңес беру әдістерін қолдану тиімділігін, сондай-ақ контекстік айнымалыларды ерекшелейді. Кейбір авторлар, мысалы, Раймонд Корсини психологиялық кеңес беруді соншалықты күрделі қызмет ретінде қарастырады, бұл оны өнермен салыстырады. Теория кеңесшіге әртүрлі клиенттермен жұмыс істеу тәжірибесін жинақтауға, олардың көптеген мәселелерінің табиғатын және қақтығыстардың пайда болу формаларын түсінуге көмектеседі, нақты әдістерді тиімді қолдануға ықпал етеді. Әрбір консультант практика негізінде өзінің теориясын «құрастырады», ол көбінесе белгілі теориялық парадигмаларға немесе бағдарларға (психоаналитикалық, мінез-құлық-когнитивтік, экзистенциалдық-гуманистік) сүйенеді. Тәжірибе жинақтаумен үнемі теориялық базаны түзету, кеңейту, нығайту жүргізіледі.

Қандай да бір теориялық бағдарды таңдау неге байланысты? Ең алдымен, ол адам табиғатына кеңесшінің көзқарасын анықтайды. Оған принципті сұрақтарға жауаптардың сипаты байланысты: адам не бар? Қандай туа біткен үрдістер оған тән? Кез келген жағдайда адамды таңдау еркін ме немесе өткеннің мұрагерлік және оқиғаларымен анықталады? Адамның өзгеруінің алғышарттары бар ма және ол қалай өзгеруі мүмкін? Бұл сұрақтарға жауаптар кеңесші тұлға құрылымын, мінез-құлық детерминациясын, патология генезисін, қалыпты даму болашағын қалай түсінетінін анықтайды. 9-кестеде көрсетілгендей, психологиялық кеңес беру мен психотерапияның негізгі мектептерінің басты принциптері айтарлықтай ерекшеленеді (George, Cristiani, 1990).

9-кесте.

Қазіргі психологиялық бағыттардың теориялық принциптері

№ р/с	Бағыты	Негізгі теориялық қағидалары
1	Психоаналитикалық бағыты	Адамның мәні жыныстық табиғаттың психикалық энергиясымен және ерте балалық шақтың тәжірибесімен анықталады. Жеке тұлға құрылымының негізін үш инстанция құрайды: ид, эго және суперэго. Мінез-құлық агрессивті және жыныстық ниетпен негізделеді. Патология бала жасында ығыстырылған қақтығыстардан

		пайда болады. Қалыпты даму жыныстық даму мен интеграцияның кезеңдерін уақтылы кезектестіруге негізделеді.
2	Адлериандық бағыт	Адамның оң табиғаты басым. Әрбір адам ерте балалық шақта бірегей өмір салтын қалыптастырады, адам өз тағдырын жасайды. Адамның мінез-құлқы мақсатқа жетуге және әлеуметтік қызығушылыққа ұмтылады. Өмірлік қиындықтар өмірдің қолайсыз стилін қалыптастыруға ықпал етеді. Тұлғаның қалыпты дамуы барабар өмірлік мақсаттарды болжайды
3	Мінез-құлық терапиясы	Адам-ортаның өнімі және сонымен бірге оның Жаратушысы. Мінез-құлық оқыту процесінде қалыптасады. Қалыпты мінез-құлыққа нығайту және имитация арқылы үйретеді. Мәселелер нашар оқыту нәтижесінде пайда болады.
4	Рационалды-эмоционалды терапия (А. Ellis)	Адам рационалды ойлауға бейім, бірақ бір мезгілде салогиялық бейімділікпен туады. Ол иррационалды идеялардың құрбаны бола алады. Өмірлік мәселелер қате нанымдардан туындайды. Қалыпты мінез-құлықтың негізінде қабылданатын шешімдерді тиімді ойлау және уақтылы түзету жатыр.
5	Клиентке бағдарланған терапия (С. Rogers)	Адамның оң табиғаты — өзіне тән туа біткен өзін-өзі жүзеге асыруға ұмтылу. Мәселелер кейбір сезімдерді сана өрісінен ығыстыру және тәжірибені бағалауды бұрмалау кезінде туындайды. Психикалық денсаулықтың негізін мен жеке тұлғаның әлеуетін жүзеге асыруға қол жеткізетін идеал мен нақты сәйкестікке және өзін-өзі тануға ұмтылу, өзіне сенімділік, өзін-өзі тану.
6	Экзистенциалды терапия	Адамның өзінің ішкі әлемін тану, өз тағдырын еркін таңдау, жауапкершілік және экзистенциалды дабыл негізгі уәждеуші фактор ретінде, мағынасыз әлемде бірегей мағынаны іздеу, жалғыздық және басқалармен қарым-қатынас, өмір кезеңі және өлім мәселесі. Жеке тұлғаның қалыпты дамуы әрбір жеке тұлғаның бірегейлігіне негізделеді.

Психологиялық кеңес беру тәсілдері

Психологиялық кеңес беруде барынша тұрақты бөлінетін (отандық және шетелдік психологияда) оны жүзеге асыруға арналған тәсілдер деп мынадай (бөлу критерийі-тәсіл неге шоғырланады):

Мінез-құлықтық (бихевиоралдық) бағыт, соның ішінде:

- А. Эллис (кейбір авторлар, мысалы, Р. Нельсон-Джоунс, оны когнитивті бағытқа жатқызады);

- Марвин Р. Голдфрид пен Герольд Дэвисонның клиникалық мінез-құлық терапиясы (А. Эллис оны когнитивті бағытқа жатқызады);

Психодинамикалық (психоаналитикалық) бағыт, оның ішінде:

- З. Фрейдтің психоанализі және т. б.; А. Адлердің жеке психологиясы;

- К. Г. Юнгтың аналитикалық психологиясы; К. Хорнидың өздік сараптамасы;

Ф. Перлздің *гештальттерапиялық бағыты* (кейбір авторлар, мысалы, Р. Нельсон-Джоунс, оны гуманистік бағытқа жатқызады);

Я. Л. Мореноның *психодраматикалық бағыты*;

Когнитивтік бағыт, оның ішінде: А. Бандураға әлеуметтік-когнитивтік консультация беру; А. Бек когнитивтік консультация беру; Джайнис Ирвингтің қысқа мерзімді терапиясы;

Экзистенциалды (экзистенциалды-гуманистік) бағыт, оның ішінде:

- И. Д. Ялом және Р. Мэйдің экзистенциалды кеңес беруі;

- К. Роджерстің жеке-орталықтанған кеңес беруі;

- Э. Берннің транзактикалық талдауы;

- В. Франкла логотерапиясы;

- У. Глассердің шындығына кеңес беруі;

Конструктивистік бағыттар, оның ішінде: нарративті бағыт;

Диалогтық бағыт, оның ішінде: Г. Херманстың диалогтық бағыт теориясы; феминистік бағыт;

Эклектикалық және интегративті бағыт, оның ішінде:

- А. А. Лазарустың мультимодальды кеңес беруі;

- Р. Нельсон-Джоунстың өмірлік шеберлігі бойынша кеңес беруі.

Әрбір психолог-кеңесші өзінің жеке басының ерекшеліктеріне, дүниетанымына, теориялық-психологиялық көңіл-күйіне байланысты практиканың негізі ретінде қандай да бір тұжырымдаманы таңдауға ерікті. Көптеген зерттеулердің нәтижелері тәжірибеде кез келген бағытқа бағдарлау кезінде кеңес берудің ұқсас тиімділігіне қол жеткізуге болатынын көрсетеді, теориялық таным мен практикалық дағдылардың жоғары интеграциясын білдіретін, консультанттың тұлғалық жетілуі мен оның кәсіби дайындығы сияқты теорияның өзі ғана емес, шешуші мәнге ие.

Қазіргі уақытта әлемде әртүрлі мектептердің үздік жақтарын біріктіру әрекеті болып табылатын *эклектикалық кеңес беру* тарайды. Әрине, ықтимал қолдану мәнмәтініне қарамастан, практикалық тиімділікті

дәлелдеген әр түрлі теориялық принциптерді, көзқарастарды немесе әдістер мен әдістемелерді жинақтауды ескермеген. Эклектикалық кеңес беру бір бастауды табу және жаңа жүйенің тәжірибеде «жұмыс істеп тұрғанын» тексеру талпынысында бірнеше теориялық тәсілдердің жүйелі интеграциясына сүйенеді. Кеңес беруде эклектикалық тәсілді құру-бұл барлық кәсіби қызметтің нәтижесі. Психологиялық кеңес беру және психотерапия саласында ұзақ уақыт жұмыс істейтін мамандардың көпшілігі өзінің теориялық жүйесін құрады, әдетте эклектикалық, неғұрлым сәйкес тұлға және олардың әрқайсысының дүниетанымын құрайды.

Психологиялық кеңес беру және психотерапия

Психологиялық көмектің екі саласын - психологиялық кеңес беру және психотерапияны бөлу күрделі міндет, өйткені кәсіби жағдайдың көп бөлігі психологиялық кеңес беру немесе психотерапиямен айналысады деп айту қиын. Кеңес беруде де, психотерапияда да кәсіби дағдылар қолданылады; клиент пен психотерапевтің жеке басына қойылатын талаптар бірдей; кеңес беру мен психотерапияда қолданылатын рәсімдер де ұқсас. Соңында, бірінші және екінші жағдайларда клиентке көмек консультант (психотерапевт) мен клиент арасындағы өзара іс-қимылға негізделеді. Осы екі саланы бөлу қиындығына байланысты кейбір тәжірибе «психологиялық кеңес беру» және «психотерапия» ұғымдарын психотерапевт пен психолог-кеңесші қызметінің ұқсас көзқарастарын дәлелдей отырып, синонимдер ретінде қолданады. Бірақ көптеген елдерде бұл мамандықтар бөлек болғандықтан, оларды ішінара бөлуге болатын негіздерді табу маңызды.

Bramer және Shostrom (1982), кеңес беру және психотерапияның арақатынасы туралы айтатын болсақ, континуумның екі полюсі туралы түсінік береді. Бір полюсте кәсіпқойдың жұмысы негізінен сана деңгейінде шешілетін және клиникалық сау индивидтерде пайда болатын жағдайлық мәселелерді қозғайды. Мұнда кеңес беру аймағы орналасқан. Басқа полюсте-бейсаналық процестерге, тұлғаның құрылымдық қайта құрылуына бағдарланумен мәселелерді терең талдауға ұмтылу. Мұнда психотерапияның аумағы орналасқан. Полюстер арасындағы аймақ кеңес беру және психотерапия деп аталатын қызметке жатады.

Gelso, Fretz (1992), Blosner (1966) психологиялық кеңес берудің, оны психотерапиядан ажырататын өзіндік ерекшеліктерін атап өткен:

1) консультация беру клиникалық сау адамға бағдарланған; бұл күнделікті өмірде психологиялық қиындықтары мен мәселелері, невротикалық сипаттағы шағымдары бар адамдар, сондай-ақ өзін жақсы сезінетін адамдар, алайда жеке адамның одан әрі дамуының алдына мақсат қоятын адамдар;

2) кеңес беру бұзылу дәрежесіне қарамастан тұлғаның дені сау жақтарына бағытталған; бұл бағыт «адам өзгере алады, оның өмірін қанағаттандыратын таңдай алады, тіпті егер олар барабар емес қондырғылар мен сезімдерге, баяу жетілуге, мәдени депривацияға, қаржының жетіспеушілігіне, ауруына, мүгедектігіне, егде жасына байланысты болмаса да, өз қарттарын пайдалану тәсілдерін таба алады» (Jordan; Myers бірге., 1968);

3) кеңес беру қазіргі және болашақ клиенттерге жиі бағдарланады;

4) кеңес беру, әдетте, бағытталған қысқа мерзімді көмек (дейін 15 кездесу);

5) консультация беру жеке тұлға мен ортаның өзара іс-қимылында туындайтын мәселелерге бағдарланады;

6) консультанттың клиенттерге құндылықтарды таңудан бас тартпаса да, консультанттың құндылыққа қатысуы консультанттың консультанттың консультантқа қатысуы;

7) кеңес беру клиенттің мінез-құлқын өзгертуге және жеке басын дамытуға бағытталған.

Осылайша, психологиялық кеңес беру мазмұны қойылған мақсаттарға да, қолданылатын әдістемелерге де байланысты. Ал мұның бәрі кеңесшінің көзқарастарымен және кәсіби даярлығымен, оған қандай көзқарас жақын және ол практикалық психологияның қай бағытына жататындығымен анықталады.

Психологиялық кеңес беруде бағыттар мен тәсілдер көп. Бихевиоральды, когнитивті, психоаналитикалық бағыт, гештальт-тәсіл, клиент-орталықтанған тәсіл, синтон-тәсіл, транзакты талдау және т.б. көптеген кеңесшінің жеке ерекшеліктеріне байланысты.

15.2. Экстремалды психологиядағы психокоррекциялық жұмыс және психотерапия.

Психокоррекция және психотерапия: анықтамалар, ұқсастықтың міндеттері және бағыттардың айырмашылықтары.

Әртүрлі теориялық тәсілдерге негізделген бағыттар мен ағымдардың, мектептер мен психотерапияның нақты әдістерінің әртүрлілігі қазіргі уақытта психотерапияның бірыңғай анықтамасы жоқ. Әдебиетте 400 - ге жуық.

Психотерапия деп мамандардың ғылыми және практикалық қызметінің кең ауқымын түсінеді, оның ішінде әртүрлі теориялық-әдіснамалық тәсілдер көп. Сондай-ақ психотерапияның медициналық, психологиялық, әлеуметтік және философиялық үлгілерінің болуы туралы да айтуға болады.

Сөздің тар мағынасында психотерапия ретінде көптеген психикалық, жүйке және психосоматикалық аурулар кезінде адамның эмоцияға, пайымдауларға, өзіндік санасына кешенді емдік вербальды және вербальды емес әсер ету түсініледі. Шартты түрде бар симптоматиканы жұмсартуға немесе жоюға бағытталған клиникалық бағдарланған психотерапияны және адамға өзінің әлеуметтік ортаға және жеке тұлғаға көзқарасын өзгертуге көмектесетін жеке тұлғаға бағытталған психотерапияны ажыратады. Психотерапияда бар барлық көзқарастарды біріктіретін идея - шектеулерді, тыйымдарды, кешендерді алып тастау, оның әлеуетін босату жолымен жеке тұлғаның дамуына көмектесу, бұл адамдық «мен» өзгерту идеясы.

Дәстүрлі түсінікте психотерапия ең алдымен емдеу әдісі ретінде анықталады, яғни медицина құзыретіне кіреді. Психотерапияның шетелдік анықтамалары көбінесе оның психологиялық аспектілерін көрсетеді.

Психотерапия (мед. тәсіл): «психикаға және психика арқылы - адам ағзасына емдік әсер ету жүйесі»; «оның денсаулығын қамтамасыз ету және сақтау мақсатында адамның психикасына әсер етудің ерекше тиімді түрі»; «емдеу мен тәрбиелеуді біріктіретін науқастың немесе науқастар тобының психикасына емдік әсер ету процесі».

Психотерапия (психолог. тәсіл) «психологиялық сипаттағы мәселелер мен қиындықтарды шешу кезінде пациенттерге психологиялық құралдармен кәсіби көмек көрсетілетін тұлғааралық өзара іс-қимылдың ерекше түрі»; «интеллектуалды, әлеуметтік немесе эмоциялық теріс болып табылатын қарым-қатынастар мен мінез-құлықты түрлендіруде адамға көмектесу мақсатында вербалды әдістемелер мен тұлғааралық өзара қарым-қатынастарды пайдаланатын құрал»; «екі немесе одан да көп адам арасындағы ұзақ тұлғааралық өзара іс-қимыл, олардың бірі адамдық өзара қарым-қатынасты түзетуге маманданған»; «адамның қарым-қатынасының, сезімдері мен мінез-құлқының жоспарланған өзгерістерінің техникасы мен

кез келген басқа адамға қарағанда адамды оның ішкі жанжалдары мен қайшылықтары бар тұлғаға қоятын танымдық процесс арасындағы орташадан тұратын дербестендірілген техника».

Медициналық емес психотерапияның қазіргі көзқарастарына сәйкес бағыттылығы мен мазмұны бойынша әртүрлі *психотерапиялық әдістерді* біріктіретін келесі жалпы міндеттерді бөліп көрсетуге болады:

1) клиенттің психологиялық мәселелерін зерттеу және оларды шешуде көмек көрсету, субъективті көңіл-күйді жақсарту және психикалық денсаулықты нығайту;

2) адамдармен тиімді және үйлесімді қарым-қатынас негіздерін құру үшін тұлғааралық өзара іс-қимылдың психологиялық заңдылықтарын, механизмдерін және тиімді тәсілдерін зерделеу;

3) ішкі және мінез-құлық өзгерістері негізінде эмоциялық бұзылыстарды түзету немесе алдын алу үшін клиенттердің өзіндік санасын дамыту және өзін-өзі зерттеу;

4) жеке даму процесіне, шығармашылық әлеуетті іске асыруға жәрдемдесу,

5) өмір сүрудің оңтайлы деңгейіне және бақыт пен табыс сезіміне қол жеткізу.

Психологиялық кеңес беру және психотерапияның тиімділігін бағалау кезінде келесі көрсеткіштер бөлінеді:

клиент ішкі әлемде субъективті уайымдайтын өзгерістер,
әр түрлі модальдардағы өзгерістерді сипаттайтын объективті тіркелетін параметрлер,

адамның өміріне психологиялық көмек алғаннан кейін өзгерістердің тұрақтылығы.

Психотерапияның және психокоррекцияның негізгі ұғымдары

Психотерапевтік араласу (психотерапевтік интервенция) - бұл белгілі бір мақсаттармен және осы мақсаттарға сәйкес келетін әсер ету құралдарын, яғни әдістерді таңдаумен сипатталатын психотерапевтік әсердің түрі (түрі, нысаны).

«*Психотерапевтік араласу*» термині нақты психотерапевтік қабылдауды білдіреді, мысалы, түсіндіру, нақтылау, ынталандыру, вербализация, интерпретация, конфронтация, үйрету, тренинг, кеңестер және т.б., сондай-ақ психотерапевтің теориялық бағдармен тікелей байланысты мінез-құлқының жалпы стратегиясын. Осының негізінде психотерапияның негізгі үш бағытына сәйкес келетін психотерапиялық араласудың үш негізгі түрі бөлінеді: психоаналитикалық, мінез-құлықтық және тәжірибелік (гуманистік), олардың әрқайсысы өзінің денсаулық және ауру концепциясымен, терапиялық мақсаттармен, араласу жазықтығымен және тиісті әдістермен және құралдармен сипатталады. Психология және

медицина араласудың (интервенция) әртүрлі түрлерін қолданады: дәрі-дәрмек (фармакотерапия), хирургиялық, физиотерапия (физиотерапия) және психологиялық (психотерапия). Медицинадағы психологиялық интервенциялар немесе клиникалық-психологиялық интервенциялар және психотерапиялық араласудың мәнін құрайды.

Психологиялық түзету

Психологиялық түзету тұлғаның толыққанды дамуы мен жұмыс істеуін қамтамасыз ету мақсатында психологтың қандай да бір психологиялық құрылымдарға бағытталған психологиялық әсері ретінде анықталады.

Түзету жұмысы белгілі бір «даму нормасы» туралы (мысалы, танымдық, эмоциялық және ерік процестері қаншалықты дамығаны туралы) бар түсініктердің негізінде құрылады. «Түзету» термині мақсатты әсер етуді білдіреді, оның мақсаты адамның психикалық жағдайын алдын ала белгілі «нормаға» сәйкес келтіру болып табылады. Термин 70 жылдардың басында «психологиялық түзету» тарауын алды.

Психокоррекция психология мен дефектологияның мамандануы аясында пайда болды.

Бірінші кезең - сипаттамалық, медициналық ғылымдарды және аномальды дамуды түзетудің педагогикалық мәселелерін сипаттаумен байланысты.

Э. Сеген (Сеген Эдуард (1812-1880) - дәрігер және педагог, олигофренопедагогиканың негізін қалаушылардың бірі) ақыл-ой кемістігі бар балаларды тәрбиелеуге кешенді көзқарасты ұсынды және балалардың перцептивті және ақыл-ой дамуының диагностикасы мен түзету әдістерін сипаттады («Сеген тақтасы» әдістемесі).

Екінші кезең-психокоррекция теориясы мен тәжірибесінің пайда болу кезеңі. Психокоррекция бұл кезеңде психологиялық зерттеулер жүйесіне эксперименталды-психологиялық әдістерді енгізумен тығыз байланысты; түзету жұмысының әдістері пайда болады. Бұл **кезең итальяндық дәрігер, педагог, ғалым, философ, Мария** Монтессоридің есімімен байланысты. Ол баланың танымдық (сенсомоторлық) процестерін дамытуға бағытталған түзету материалдарын әзірледі. Оның теориясының орталық буыны «бала дамуының сензитивті кезең тұжырымдамасы» болып табылады.

Үшінші кезең - жоғарғы психологиялық функцияларды меңгеруді зерттеу дәстүрлерінің негізін қалаушы кеңес психологы **Л.С.Выготскийдің** атымен байланысты. Ол аномальды дамудың бірыңғай тұжырымдамасын жасап, түзетудің негізгі бағыттарын белгілеп, психокоррекцияның өзіндік бағыт ретінде әдіснамалық түсініктерін қалыптастырды. Сонымен қатар балалардың басқа санаттарына (сөйлеу,

көру, есту қабілеті бұзылған балалар) психодиагностикалық және түзету процедуралары әзірленді.

Төртінші кезең практикалық психологияның қарқынды қалыптасуымен байланысты. Осы уақытта нақты ақаулары бар балалардың нақты топтарына психологиялық көмек көрсету жүйесі құрылады; арнайы және оқу мекемелерінде практикалық психолог лауазымы енгізіледі.

Психокоррекциялық жұмыс екі негізгі формада – топтық және жеке жүргізіледі.

Жеке психолог топтық жұмыста бөгде адамдар болмаған кезде клиентпен бір - біріне жұмыс істейді-жұмыс ұқсас мәселелері бар клиенттер тобымен бірден жүргізіледі және әсер адамдардың бір-біріне өзара қарым-қатынасы есебінен қол жеткізіледі. Сондай-ақ, топтық психокоррекция коммуникативтік қабілеттілікті дамытуға, басқа адамдардың мінез-құлқы мен жай-күйін талдай білуді қалыптастыруға, өзін және айналасындағыларды барабар қабылдай білуге бағытталуы мүмкін.

Психокоррекциялық жұмыстың мақсаты - зейіннің тапшылығын еңсеру, ақыл-ой дамуының қиындықтарын жеңуге көмек көрсету, барабар емес эмоционалдық реакцияларды түзету, өзін-өзі бағалау мен өзін-өзі ұстауды нығайту, адамның тұлғалық қасиеттерін, мінез-құлық нормалары мен әлеуметтік өзара әрекеттесуін түзету. Психологиялық нормадан ауытқулар психикалық дамудың елеулі ауытқуларына байланысты болуы мүмкін, сондықтан психокоррекцияны жүзеге асыру кезінде психолог психиатр, психоневрологиялық және әлеуметтік педагогпен тығыз ынтымақтасады.

Психокоррекциялық әсер етудің мынадай түрлері болуы мүмкін: сендіру, еліктеу, иландыру, нығайту. Психокоррекциялық жұмысты жүргізуге себеп-оқу қызметіндегі қиындықтар, мінез-құлықтың бұзылуы және дезадаптация, кәсіби немесе күнделікті қызметтегі, адамның эмоциялық-ерік уайымдарындағы мәселелер. Әдетте, психокоррекция жүргізу кезінде психодиагностикалық тексеру нәтижелері негізінде белгілі бір бағдарлама жасалады. Ол практикалық психолог ұстанатын әдіснамалық принциптерге сәйкес әзірленеді.

Психокоррекциялық жұмысты жүзеге асыру үш позицияда болуы мүмкін:

1. «Мен секілді жаса!» (психолог өзіне жауапкершілік алады және өте қатаң жұмыс кестесін ұсынады);
2. «Бірге жасаймыз!» (психолог клиентпен бөліседі);
3. «Олардың осы жолдарын өзіңіз таңда!» (клиентке өзіне жауапкершілік алу ұсынылады).

Психокоррекция тиімділігі мазмұн сапасымен, уақтылығымен және адекваттылығымен анықталады. Жұмыстың тиімділігі

психокоррекциялық жұмыстың адамның психикалық дамуының жеке ерекшеліктеріне сәйкес болу дәрежесіне байланысты.

Психокоррекциялық жұмысты жүзеге асыруда екі тәсіл бөлінеді:

1. Барлық «әмбебап» психотехнологиялар үшін әзірленген бірыңғай негізінде статистикалық тұрғыдан анықталатын орташаланған нормаға келтіру ретінде түзетуді жүзеге асыру.

2. Адамның жеке ерекшеліктеріне, оның өзіндік мүмкіндіктеріне және оның психикалық және жеке дамуының бірегейлігіне бағытталған психологиялық көмек көрсету.

Психокоррекция әдістері

Психокоррекцияның әртүрлі әдістері бар психологиялық бағыттар шеңберінде қалыптасты, олардың негізгілері бихевиористік және экзистенциалды-гуманистік болып саналады.

Бихевиористік бағытта нормадан ауытқулар «зиянды» оқытудың нәтижесі ретінде қарастырылады. Клиент өмірінің жағдайларына сәйкес келмейтін мінез-құлық формаларының өзгеруіне баса назар аударылады; түзету жұмысы мінез-құлықтың қажетті формаларына оқыту ретінде жүзеге асырылады. Экзистенциалды-гуманистік бағытта түзету жұмысы-оң тұлғалық өзгерістер үшін жағдай жасау (тұлғалық өсу, өзін-өзі белсендендіру, болмыс кеңістігін кеңейту). Яғни тұлғаның бірегей мүмкіндіктерге, әлеуеттер мен ресурстарға бағдарлануы. Сонымен қатар, теоретиктердің қатары психокоррекцияға және психоаналитикалық бағытқа жатады, бұл қазіргі психоанализ теориясы туралы қате түсініктің нәтижесі болып табылады.

Психокоррекция әдістері мен тәсілдері психологияның теориялық бағыттары тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар психокоррекция мақсаттары тұрғысынан да қарастырылады.

Келесі әдістерді анықтайды:

1. Психика функцияларын реттеуді күшейту, эмоциялық өзін-өзі бақылау мен өзін-өзі басқаруды дамыту әдістері; сендіру арқылы өзін-өзі реттеудің танымдық және эмоционалды компоненттерін түзету, бақылау эмоцияларын дамыту және әр түрлі сыртқы әсерлерге барабар реакцияларды қалыптастыру жүзеге асырылады.

2. Бірлескен қағидаттарға, мақсаттарға, міндеттерге бағынудан бас тартуды, регламенттеуге қарсы наразылықты, бас бостандығынан негізсіз айыруды сезінуді тудыратын нормативтік кешендер объектілері болып табылатын нормативтік-құндылықтық түзету әдістері жиі зиянды әдеттерге әкеп соқтырады.

Психокоррекция әдістері тұлғалық мінез-құлықтың, тұлғааралық өзара іс-қимылдың нормаларын әзірлеуге, жағдайға икемді әрекет ету

қабілетін дамытуға, әр түрлі жағдайларда, топтарда, яғни әлеуметтік бейімдеу әдістеріне тез қайта құруға бағытталған.

Психокоррекцияның симптоматикалық әдістері: аутогендік жаттығу; шартты рефлексдер әдісі; оперантикалық ғылым; патогенетикалық психотерапияның жүйесі (Мясищев В. И. және т. б.)

Психологиялық түзетудің негізгі түрлері

Түзету міндеттері бойынша: отбасылық түзету; ойын түзету; нейрпсихологиялық түзету; жеке тұлғалық өсуді түзету.

Бағыттылық сипаты бойынша: симптоматикалық түзету (симптомдарды түзету) - каузальды типті түзетуге көшуге кедергі келтіретін дамуында ауытқулардың жіті симптомдарын жою мақсатында әдетте қысқа мерзімді әсер етуді көздейтін психокоррекция түрі; каузальды (себепті) түзету-психикалық ауытқулардың көздері мен себептеріне бағытталған психокоррекция түрі.

Түзету әсер ету тәсілі бойынша: директивті түрлері; дискретті емес түрлері.

Ұйым нысаны бойынша:

- жалпы психокоррекция (баланың әлеуметтік ортасын қалыпқа келтіретін жалпы педагогикалық тәртіп шаралары; баланың психофизикалық және эмоциялық жүктемелерін қалыпқа келтіру және реттеу, психогигиена және психопрофилактика, педагогикалық этика бойынша жұмыс, емдеу-сауықтыру іс-шаралары, жүзу, балалардың күшейтілген тамақтануы бойынша арнайы сабақтарды ұйымдастыру);

- жеке психокоррекция (психологиялық-педагогикалық әсерлердің жиынтығы, яғни білім беру үрдістерінің жалпы жүйесінде қолданылатын арнайы әзірленген психокоррекциялық іс-шаралар жүйесі. Ойын, музыкалық, драмотерапия);

- арнайы психокоррекция (нақты баламен немесе психологиялық мәселелерді шешу бойынша балалар тобымен жұмыс істеу, әдістер, тәсілдер кешені).

Психокоррекцияны қолдану саласы: эмоционалды дамуды түзету; сенсо-перцептивтік және зияткерлік қызметті түзету; мінез-құлықты психокоррекция; тұлғаның дамуын түзету.

Психокоррекциялық үдерістің психотерапиядан ерекшеленетін ерекше белгілері бар:

1. Психокоррекция әрқашан күнделікті өмірде психологиялық қиындықтары, бейімделу мәселелері және т.б. бар клиникалық сау тұлғаға, сондай-ақ өзін жақсы сезінетін адамдарға, алайда өз өмірін өзгертуді қалайтын немесе тұлғаның даму мақсатын алдына қоятын адамдарға бағытталған.

2. Түзету тұлғаның сау жағына бағытталған.

3. Психокоррекцияда жиі клиенттердің қазіргі және болашағына бағдарланады.

4. Психокоррекция әдетте орта мерзімді көмекті білдіреді (кемінде бір ай, бірақ үш айдан артық емес (барынша 40-45 кездесу)).

5. Психокоррекцияда психологтың құнды үлесі басым болады, бірақ сонымен қатар клиентке белгілі бір құндылықтарды тану мақұлданбайды.

6. Психокоррекциялық әсер ету мінез-құлықты өзгертуге және тұлғаның дамуына бағытталған.

Қорытындылар:

Адам экстремалды жағдайға психологиялық түрде тартылады: оның бастамашысы немесе құрбаны, немесе куәгер. Қысылтаяң жағдайларда қалған адамдар өздерінің психологиялық жай-күйлерінде бірқатар кезеңдерден өтеді. Алдымен жедел эмоционалдық естен тану пайда болады, ол асқынған қабылдау кезінде күйзелу мен қорқыныш сезімін басым жалпы психикалық кернеумен сипатталады. Сондықтан қазіргі әлемде экстремалды жағдайлар психологиясына деген қызығушылық саясаткерлер, әлеуметтанушылар, философтар, сондай-ақ практикалық психологтар арасында үнемі өсуде. Экстремалды жағдайлар психологиясы қазіргі уақытта қолданбалы психологияның маңызды тарауларының бірі болып табылады, ол өзіне төтенше жағдайларды бастан кешірген немесе бастан кешірген адамның психикалық жағдайының диагностикасын, сондай-ақ психологиялық көмек: психологиялық түзету, кеңес беру және психотерапияның бағыттарын, әдістерін, техникаларын, тәсілдерін қамтиды.

Бақылау және өзін-өзі тексеруге арналған сұрақтар:

1. Психологиялық кеңес берудің мақсаты неде екенін түсіндіріңіз.
2. Психологиялық кеңес беру процесінің міндеттерін атаңыз.
3. Психологиялық кеңес берудің негізгі түрлерін атаңыз.
4. Психокоррекциялық жұмыстың басты мақсаты неде?
5. Психокоррекция әдістерін атаңыз.
6. Психотерапияға анықтама беріңіз. Оның мақсатын түсіндіріңіз.

ҚОРЫТЫНДЫ

Курсанттарды «Тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыстарға тактикалық басшылық» мамандығы бойынша дайындауға арналған «Экстремалды кәсіптер және жағдайлардың психологиясы» оқу құралы, қазіргі заманғы әлеуметтік-экономикалық және саяси тұрақсыздыққа байланысты дағдарыс пен төтенше жағдайлардың өсуіне, әлемдегі, ақпараттық бұрмалаждау және жаппай бұқаралық сананы басқаруға әрекет ету, адам тіршілігінің биологиялық жағдайындағы өзгерістерге байланысты маңызды және қажет.

Қоғамның қазіргі даму кезеңі тиісті экономикалық, әлеуметтік, моральдық-құндылық және басқа да қиындықтармен дағдарысты болып табылады.

Мұндай жағдайдың айқын салдарлары арасында-өмір сүрудің, табиғи және техногендік апаттардың, әлеуметтік шиеленістің теріс экологиялық жағдайларына байланысты халықтың денсаулығы мен әл-ауқатының нашарлауы; экстремалдық бейіндегі мамандардың психоэмоционалдық жүктемесінің өсуі және ықтимал қауіпті мамандықтар шеңберінің кеңеюі; көптеген отбасылардың ыдырауы және отбасылардағы зорлық-зомбылықтың өсуі, көшелерде, тұрмыста зорлық-зомбылықтың эскалациясы; террористік актілердің жоғары тәуекелі және т. б. Әрине, қоғамның мұндай жай-күйі қауіпсіз деп бағалануы мүмкін емес, - бұл проблематикаға қандай да бір позициядан қарау керек.

Ұлттық ұланның офицерлік құрамын кәсіби даярлау жүйесінде дағдарыстық, төтенше жағдайлар мен жағдайлар, әскери қызметшілерге өз өміріндегі түрлі «қиын» кезеңдерді еңсеруде көмек көрсету әдістері туралы білім өте маңызды. Осыған байланысты әскери қызметшілердің қауіпті жағдайларда, жоғары кәсіби қауіп жағдайында, дүлей зілзалалар аймағында, террористік актілердің психологиялық және әлеуметтік салдарларын, әртүрлі авариялық оқиғаларды, техногендік, табиғи апаттарды жоюға байланысты экстремалдық жағдайлармен жұмыс істеудің тәрбиелік, психологиялық технологияларын меңгерген мамандарға (психологтарға, командирлердің тәрбие және әлеуметтік-құқықтық жұмыс жөніндегі орынбасарларына) сұраныс тек қана өсетін болады.

Дайындық процесінде теориялық білімдерді, сондай-ақ практикалық білімдерді және психодиагностика және экстремалды жағдайларды түзету саласындағы дағдыларды меңгере отырып, болашақ офицерлер профилактикалық психоәлеуметтік әсерлерді табысты жүзеге асыра алады, шұғыл психологиялық ден қою және дағдарыстан кейінгі психологиялық қолдау көрсету шараларын қабылдай алады.

«Экстремалды кәсіптер және жағдайлардың психологиясы» оқу құралының құрамына кіретін материалдар әскери қызметшінің психологиялық денсаулығын сақтау және қолдау технологияларын

экстремалды және төтенше жағдайларда түсіну және жүйелеу әрекетін білдіреді. Оқу құралы экстремалды мамандықтар мен жағдайлар психологиясына қатысы бар барлық мамандарға қызықты болады деп үміттенеміз.

ҰСЫНЫЛАТЫН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Агеенкова Е.К. Психология кризисных и экстремальных ситуаций: оқу-әдістемелік құралы. Минск: МИУ баспасы, 2013. - 196 б.
2. Алексеева Л. В. Юридическая психология: оқу құралы - Москва: Проспект, 2010 - 312 б.
3. Бандура А. Теория социального научения.- СПб.: Еуразия, 2000. - 320 б.
4. Бойко В.В. Синдром «эмоционального выгорания» в профессиональном общении. - СПб. Алматы, 1999. - 156 б.
5. «Большой психологический словарь» В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова шығарылымымен: АСТ; АСТ- Москва; Прайм-Евробелгі; Москва; СПб; 2008 - 857 б.
6. Будницкий О.В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX - начало XX в.) - 2-ші басылым. - М.: РОССПЭН, 2016. - 383 б.
7. Бэрон Р., Ричардсон Д. Агрессия. - СПб: Питер, 2001. - 352 б.
8. Вьюшкина Д. А. Профессиональная деформация педагога / / Жас ғалым. - 2016. - №3. - С. 990-992. - URL <https://moluch.ru/archive/107/25570/> (жүгіну күні: 11.03.2018).
9. Геллерштейн, А. Ж. Основные течения современной психологии / С. Г. Геллерштейн, Л. С. Выготский. - М.: Мемлекеттік баспа, 1930. - 264 с.
10. Димитров, А. В. Основы пенитенциарной психологии: оқу құралы / А. В. Димитров, В. П. Сафронов; бас ред. Д. И. Фельдштейн. - Москва: МПСИ, 2003. - 176 б.
11. Дмитриев Ю. А., Казак Б.Б. Пенитенциарная психология: Феникс баспасы, 2007 баспа, 2007. - 688 б.
12. Дюркгейм Э. Самоубийство: Социологический этюд/ қысқаша фр. аударма; Базарова В.А. редакциялауымен - М.: Мысль, 1994. - 399 б.
13. Ефремов В. С. Основы суицидологии/Ефремов В.С. СПб: Диалект, 2004. 480 б.
14. Зеер Э. Ф. Мамандық психологиясы: ЖОО студенттеріне арналған оқу құралы. М.: Академиялық Жоба; «Мир» Қоры 2005,. - 336 б.
15. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса. Монография. - М.: «Ғылым» баспасы, 1983. - 368 б.
16. Коупленд Н. Психология и солдат/ Ауд, ағылш. А. Т. Сапронова және М. Каторииича. - 2-ші басылым. - М.: Әскери баспасы, 1991.
17. Кочюнас Р. Основы психологического консультирования: М.: Академиялық жоба, 1999. - 240 б.
18. Кудрявцев В. Н., Миньковский Г. М., Сахаров А. Б. (ред. алқасы). Личность преступника М.: Заңды кітап., 1975. - 272 б.
19. Лебон Г. Психология народов и масс. СПб: Макет, 1995.

20. Малкина-Пых И. Г. Экстремальные ситуации. - М.: Эксмо баспасы, 2005 ж. – 960б. - (практикалық психолог анықтамалығы).
21. Марков. А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. - М.: «Білім» халықаралық гуманитарлық қоры, 1996. - 312 б.
22. Морозова Л. Б. Профессиональный стресс: оқу-әдістемелік құрал. – Н. Новгород: НМПУ баспасы, 2007. - 67 б.
23. Назаретян А. П. Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. Әлеуметтік және саяси психология бойынша дәрістер. - СПб. Баспа: Питер, 2003. -192 б.
24. Небылицын, В.Д. Основные свойства нервной системы человека. / В.Д. Небылицын. – Москва: Ағарту, 1966. - 382 б.
25. Немов Р. С. Психология: Оқулық. 3 кітап. Кітап 1. Общие основы психологии. - М.: Владос, 2002.
26. Непопалов В.Н., Сопов В.Ф., Родионов А.В. Психология деятельности в экстремальных условиях: ЖОО арналған оқу құралы. змекеме/ ред. А. Н. Блеера. - М.: «Академия» баспа орталығы 2008,. - 256 б.
27. Олшанский Д. В. Психология терроризма. Баспа: Питер, 2002 ж. - 288 б.
28. Психические состояния: хрестоматия / құраст. және жалпы ред. Л. В. Куликова. СПб.: Питер, 2001. - 512 с.
29. Психология кризисных и экстремальных ситуаций: психическая травматизация и её последствия: оқулық / психол. ғылым С.Хрусталь. - СПб.: С.-Петерб. ун-та баспасы, 2014. - 372 б.
30. Психология человека от рождения до смерти. Толық психология даму курсы. Оқулық/ А. А. Реанның жалпы редакциясымен. «Прайм - ЕВРОБЕЛГІ»; М: Олма-Пресс», 2003. – 416 б.
31. Психология терроризма: оқу - әдіс. құралы. / Э. Л. Боднар; М-Білім және ғылым РФ, Орал. фегер. ун-т.-Екатеринбург: Орал. ун-та, 2013. – 76б.
32. Рогачева Т. В. Залевский В. Левицкая Т. Е. Психология экстремальных ситуаций и состояний:оқу құралы. - Томск: ТГУ Баспа үйі, 2015. 276 б.
33. Рогов Е. И. К вопросу о профессиональной деформации личности // РПО: Жылсайынғы. - Т. 1. -2 шығарылым. РПО құрылтай съезінің материалдары (22-24 қараша 1994 ж., Москва). - М., 1995. - С. 32-38.
34. Селье Г. Очерки об адаптационном синдроме. - М.: Медгиз, 1960. - 255 б.
35. Сидоров П.И., Мосягин И.Г., Маруняк С.В. Психология катастроф: жоғары оқу орындарына арналған оқулық/ред. П.И. Сидорова. - Архангельск: СММУ баспа орталығы 2007,. - 656.
36. Соловьева. Л.С. Психологиялық кеңес беру. Практикалық психологтың анықтамасы, - М.: АСТ, 2010. - 640 б.

37. Қазақстанда тыйым салынған экстремистік ұйымдардың тізімі [Электронды ресурс: <http://pravstat.prokuror.kz/rus/o-kpsisu/spisok-ekstremistskih-organizaciy>].

38. Қазақстанда тыйым салынған террористік ұйымдардың тізімі [Электронды ресурс: <http://pravstat.prokuror.kz/rus/o-kpsisu/spisok-terroristicheskikh-organizaciy>].

39. Старшенбаум Г.В. Суицидология и кризисная психотерапия. Серия: Клиникалық психология. Баспа: Когито-Центр, 2005.

40. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика. М.: ЮНИТИ - ДАНА, 2002. - 607 б.

41. Тарабрина Н. В. Практикум по психологии посттравматического стресса. - СПб: Питер, 2001. - 272 б.

42. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. М: АСТ, 2006. - 640 б.

43. Хван, А. А. Опыт стандартизации опросника измерения агрессивных и враждебных реакций А. Басса и А. Дарки / А. А. Хван, Ю. А. Зайцев, Ю. А. Кузнецова // Психологическая диагностика. - 2008. - № 1. - б. 35-58.

44. Чуфаровский Ю.В. Юридическая психология. Оқу құралы. - М.: Құқық және Заң, 1997. - 320 б.

45. Шелехов И. Л, Каштанова Т. В., Корнетов А. Н., Толстолес Е. С. Суицидология: оқу құралы - Томск: Сібір мемлекеттік медицина университеті, 2011. - 203 б.

46. Щербатых Ю.В. Психология страха: популярная энциклопедия.- М.: Эксмо баспасы, 2005 ж. - 512 б.

47. Шефов С. А. Психология горя. - СПб.: Речь, 2006. - 144 б.

48. Э Шнейдман Э. Душа самоубийцы. М.: Смысл, 2001.

49. Човдырова Г.С. Проблемы повышения психологической стрессоустойчивости личного состава системы МВД России в экстремальных условиях. Монография. / Човдырова, Г.С.// М.: Ресей ПМ ВНИИ, 1998. - 156 б.

50. Дер Массен психологиясы. 15. Авфл. - Штутгарт: Крёнер, 1982 жыл.

51. Сели Х., Experimental evidence supporting the conception of «adaptation energy», Ам. Дж. Физиол. 123 (1938), 758-765 жж.

52. Selye, H. A Syndrome Produced by Diverse Nocuous Agents. Nature. Том. 138, 4 шілде (1936), б. 32.

ГЛОССАРИЙ

Агрессия—бұл адамның бұзылуымен және деструктивтілігімен сипатталатын мінез-құлқын алдын-ала анықтайтын импульс немесе ниет.

Ажитация—бұл күшті эмоционалды қозу, ол қорқыныш пен мазасыздықпен бірге жүреді, қозғалыс немесе сөйлеу мазасыздығына айналады.

Мінездің екпіні(акцентуация) —бұл клиникалық норма шегіндегі кейіпкердің ерекшелігі, оның жеке ерекшеліктері тым күшейтіледі, нәтижесінде басқаларға жақсы қарсылықты сақтай отырып, кейбір психогендік әсерлерге таңдамалы осалдық ашылады.

Апатия (грек. α - жоқ, πάθος-құмарлық) – қандай да бір іс-әрекетке ұмтылу жоқ, айналадағы болып жатқан жағдайға байланысты, немқұрайлықпен, немқұрайлықпен, немқұрайлықпен, немқұрайлықпен, немқұрайлықпен көрінетін симптом. Сыртқы эмоциялық көріністердің болмауымен, кейде ерік белсенділігінің төмендеуімен қатар жүреді.

Сандырақтау (лат. Delusio) – науқастың толық, толық сенімді емес және түзетулерге келмейтін ауыр көріністердің, пайымдаулардың және қорытындылардың шындыққа сәйкес келмейтін пайда болуымен ойлаудың бұзылуы ретінде жиі анықталады.

Гиперрефлексия— (hyperreflexia; грек. ύπερ – тым, қатты, өте және лат. reflexio-бұрылу, артқа қарау) - ми қабығының тежеуші әсерінің әлсіреуі салдарынан рефлексдердің жоғарылауы (денелері мидың моторлы қабығында жатқан Орталық қозғалыс нейрондарының, ал пирамидалық жолдардың құрамындағы аксондар бас сүйек нервтерінің ядроларына және жұлынның алдыңғы мүйіздеріне жүреді) жұлынның сегментті реффлекторлық аппаратына және бас сүйек нервтерінің ядроларына. Гиперрефлексия спастикалық (орталық) паралич синдромының құрамдас бөлігі болып табылады. [<https://www.smed.ru/guides/65102/>]

Зарлану— бұл жеке жоғалтуға алғашқы эмоциялық реакциялар. Әдетте «зарлану» ұғымы жақын адамдардың өлімімен байланысты.

Дезадаптация – бейімделудің қандай да бір бұзылуы, ағзаның сыртқы немесе ішкі ортаның тұрақты өзгеріп тұратын жағдайларына бейімделуі. Физиологиялық қызмет етудің бұзылуына, мінез-құлық нысандарының өзгеруіне, патологиялық процестердің дамуына әкелетін тірі орган мен сыртқы орта арасындағы динамикалық сәйкессіздік жағдайы.

Депривация (лат. deprivatio-жоғалту, айыру) – негізгі қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкіндігін қысқарту немесе толық айыру-психофизиологиялық немесе әлеуметтік. Сенсорлық депривация (лат. sensus-сезім және лат. deprivatio-жоғалту, айыру) - орталық жүйке жүйесіне жүйке импульстерінің ағынын төмендетуге әкелетін бір немесе одан да көп

сезім органына сыртқы әсерді ішінара немесе толық тоқтату. Сенсорлық депривация жабық кеңістікте персоналды оқшаулау кезінде туындауы мүмкін; ғарыштық ұшуда сенсорлық депривацияның дамуына жеңілдіктің жағдайы ықпал етеді. Депривацияға арналған ең қарапайым құрылғылар көзге таңғыш немесе құлақ ұштары сияқты, көру және есту әсерін азайтады немесе жояды, ал күрделі құрылғылар көзді, таңуды, дәмін, температуралық рецепторларды және вестибулярлы аппаратты «өшіре алады». Сенсорлық депривация дәстүрлі емес медицинада, йогада, медитацияда, психологиялық эксперименттерде, мысалы, сенсорлық депривация камерасымен қолданылады. (Сенсорлық депривация // Кенестік әскери энциклопедия. - М.: КСРО Қорғаныс министрлігінің әскери баспасы, 1980. - Т. 7. - С. 325.)

Деструкция—бұзу, қалыпты құрылымның бұзылуы, жою (психологиялық сөздік, «Сіздің мен әлемі» психологиялық терминдерінің мәні (http://www.psychologist.ru/dictionary_of_terms/).

Кәсіби тұлғаның деформациясы— кәсіби міндеттерді орындау әсерінен психикалық құрылымның, жеке адамның қасиеттерінің өзгеруі, кейбір жағдайларда кәсіби білім, дағды, икемділік деңгейінің қолайсыз деңгейге дейін төмендеуі. Кәсіби деформация (лат. *deformatio*-бұрмалау)-когнитивті бұрмалау, кәсіби қызметтің сыртқы және ішкі факторларының тұрақты қысымынан қалыптасатын және тұлғаның арнайы-кәсіби түрін қалыптастыруға әкелетін тұлғаның психологиялық бағдарлануы. (Академикадағы сөздіктер мен энциклопедиялар https://psychology_pedagogy.academic.ru/5660/).

Диссоциация—психологиялық қорғау механизмдеріне жататын психикалық процесс. Бұл механизм жұмысының нәтижесінде адам онымен болған жағдайды онымен емес, басқа біреумен де осылай қабылдай бастайды. Мұндай «диссоциацияланған» позиция артық, көтерілмейтін эмоциялардан қорғайды. «Диссоциация» термині ХІХ ғасырдың соңында француз психологі және дәрігер П. Жане ұсынған, ол идеялар кешені Негізгі жеке тұлғадан алшақтап, тәуелсіз және есінен тыс өмір сүре алатынын (бірақ гипноз көмегімен санаға қайтарылуы мүмкін) байқаған. (Мак-Вильямс, Нэнси. Психоаналитикалық диагностика: клиникалық үдерісте тұлғаның құрылымын түсіну - *Psychoanalytic diagnosis: Understanding personality structure in the clinical process*. - Мәскеу: Класс, 1998. - 480 б.).

Жанжал (лат. *conflictus*-қақтығыс) — әлеуметтік өзара іс-қимыл процесінде пайда болатын мүддесінде, мақсаттарында, көзқарастарында қайшылықтарды шешудің ең өткір тәсілі, бұл өзара іс-қимыл қатысушыларына қарсы әрекет ету болып табылады және әдетте ережелер мен нормалардың шеңберінен шығатын жағымсыз эмоциялармен қоса жүреді.

Дағдарыс (басқа грек. Κρίσις -шешім, бұрылыс пункті) – төңкеріс, өтпелі жағдай кезеңі, сыну, мақсатқа қол жеткізу құралдары барабар емес, нәтижесінде күтпеген жағдайлар пайда болады.

Дағдарыстық жағдай (грекше. krisis-шешім, бұрылыс пункті, нәтиже) – бұл адамнан қысқа уақыт ішінде әлем және өзі туралы түсініктерді елеулі өзгертуді талап ететін жағдай. Бұл өзгерістер оң және теріс сипатта болуы мүмкін.

Дағдарыстық жағдайлар—бұл кез келген сыртқы немесе ішкі себептер мен жағдайларға, психикалық жарақаттарға реакция ретінде пайда болатын, әр адамның өмірінде болатын күнделікті өмірдің шеңберінен шығатын ерекше жағдай.

Копинг, копинг стратегиялары (ағылш. coping, coping strategy) – бұл адам жеңе алады (ағылш. күйзеліс бар cope with). Түсінік күйзелістермен, жалпы жағдайда, әдеттегі өмірдің психологиялық қиын жағдайларымен ұштасу үшін пайдаланылатын когнитивті, эмоциялық және мінез-құлық стратегияларын біріктіреді. Орыс психологиялық мектебінде кеңінен қолданылатын және терең әзірленген жақын ұғым - тәжірибе.

Невроз—негізінен ұзақ психикалық күйзелістер, күрделілігі мен еңбек сыйымдылығы бойынша шамадан тыс жұмысты орындау кезінде асқын күш салу, жеткіліксіз демалу, ұйқы, ұзақ ішкі күрес, қайғы, ашу, азап шегу қажеттілігі салдарынан пайда болатын жүйке-психикалық аурулар тобы. Невроздың пайда болуына және адамның ішкі ауруларына ықпал етеді.

Нервтік-психикалық тұрақтылық—қысқа мерзімді немесе ұзақ шиеленісті жағдайда психиканың өнімді жұмыс істеуін сақтау.

Жедел күйзелістіктік бұзылулар—психологиялық немесе физиологиялық күйзеліске жауап ретінде психикалық ауытқулары жоқ адамдарда ауырлық дәрежесінің Елеулі бұзылулары, өзінің қарқындылығы бойынша ерекше.

Үрей—бұл қорқыныш сезімінен жоғары эмоциялық қозғалыстағы мінез-құлықтық белгісіздік жағдайында тұрған адамдардың үлкен жиынтығының стихиялық пайда болатын жағдайы мен мінез-құлқы.

Кәсіби күйзеліс—бұл орындалатын кәсіби қызметке байланысты эмоционалды-теріс және экстремалды факторлардың әсер етуі кезінде қызметкердің кернеулі жағдайы.

Психикалық денсаулық (рухани немесе рухани, кейде - менталдық Денсаулық) – Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының анықтамасына сәйкес, бұл адам өзінің жеке әлеуетін іске асыра алатын, қарапайым өмірлік күйзелісті жеңе алатын, өнімді және жемісті жұмыс істейтін, сондай-ақ өз қауымдастығының өміріне үлес қоса алатын әл-ауқат жағдайы.

Психологиялық көмек—адамның әлеуметтік-психологиялық құзыреттілігін арттыруға және жеке адамға да, топқа да немесе ұйымға да

психологиялық көмек көрсетуге бағытталған психологияны практикалық қолдану саласы. Бұл адамдар арасындағы қарым-қатынастағы қиындықтарға байланысты түрлі психологиялық мәселелерді, сондай-ақ терең тұлғалық мәселелерді шешуге бағытталған тікелей жұмыс.

Психологиялық жарақат—бұл ортаның қолайсыз факторларының қарқынды әсері немесе оның психикасына жедел эмоционалдық, күйзелістік әсер ету нәтижесінде адамның психикалық денсаулығына келтірілген зиян. Жиі өмірге қауіп төндіретін немесе қауіпсіздік сезімін бұзатын дене жарақатымен байланысты болады.

Психологиялық кеңес беру—өз психологиялық мәселелерін шешуге мүдделі маман-психолог клиенттерге ұсынатын кәсіби қызмет түрі. Мұндай консультативтік көмек көрсету әрдайым эмоционалдық, мағыналық және экзистенциалдық қолдаумен сүйемелденеді.

Психотерапия (т. б. - грек. Ψ - «жан», «рух» + θεραπεία- «емдеу», «сауығу», «дәрі») – психикаға және психика арқылы адам ағзасына емдік әсер ету жүйесі. Адамды әртүрлі проблемалардан (эмоционалдық, тұлғалық, әлеуметтік және т.б.) арылтуға бағытталған қызмет ретінде жиі анықталады. Әдетте, дәрігер-психотерапевт пациентпен терең жеке байланыс орнату жолымен (жиі әңгімелесу және талқылау жолымен), сондай-ақ әртүрлі когнитивті, мінез-құлқық, дәрі-дәрмек және басқа да әдістемелерді қолдану арқылы жүргізіледі.

Ресоциализация (ре + лат. socialis-қоғамдық)— оңалту аспектілерінің бірі. Ол әлеуметтік байланыстардың оралуымен немесе нығаюымен, әлеуметтік әлсіздіктің көріністерін жоюмен сипатталады (В. М. Блейхер, И. В. Крук Психиатриялық терминдердің түсіндірме сөздігі. - Воронеж: ПРО МОДЕК, 1995. - 640 б.)

Психологиялық өзін-өзі реттеу (психологиялық өзін-өзі реттеу) – адамның өзіне, өзінің мінез-құлқына оңтайлы, қажетті психологиялық жағдайларға қол жеткізу және қолдау мақсатында психологиялық әсер ету процесі. Психологиялық өзін-өзі реттеу: әдетте өзін-өзі ұстау, өзін-өзі бақылау және ерік арқылы жүзеге асырылады. (Психологиялық сөздік / Р.С. Немов. - М.:Гуманитарлық баспасы. ВЛАДОС орталығы, 2007. -б. 385)

Кәсіби жану синдромы—бұл күрделі психологиялық феномен, ол психологиялық қолдау көрсетуді қажет ететін адамдармен үздіксіз тікелейжұмысы жасайтынжәне оларменбайланыстаболатынмамандарда жиі кездеседі.

Қорқыныш— нақты немесе болжамды апатқа байланысты ішкі жағдай.

Күйзеліс (Стресс) (ағылш. Stress-жүктеме, кернеу; жоғары кернеу жағдайы) – ағзаның әртүрлі қолайсыз факторлардың әсеріне тән емес бейімделу (қалыпты) реакцияларының жиынтығы- күйзеліс туғызушылармен (физикалық немесе психологиялық), оның гомеостазын

бұзатын, сондай-ақ ағзаның нерв жүйесінің (немесе тұтастай ағзаның) тиісті жай-күйі.

Күйзелісгендік—адамның күйзеліске бейімділігі; оқиғаның адам уайымына әсер ету дәрежесі.

Күйзеліс-факторлары—психикалық жаракатқа себеп болған күйзелістік оқиғалар.

Күйзелістік жағдай—бұл адамға, уайым-қайғы, күйзелістік немесе үрей тудырған жағдай.

Күйзеліске төзімділік—адамға елеулі интеллектуалды, ерік-жігер және эмоциялық жүктемелерді (шамадан тыс жүктемелерді) көтеруге мүмкіндік беретін, кәсіби қызметтің ерекшеліктеріне байланысты, қоршаған және өз денсаулығы үшін ерекше зиянды салдарсыз жеке қасиеттердің жиынтығы.

Ступор(тежеу)—толық қозғалыссыз, үнсіздікпен көрінетін өткір тежелу жағдайы.

Суицид (лат. sui caedere—өзін өлтіру) — өмірді әдетте, дербес және ерікті түрде әдейі айыру.

Дабыл—белгісіздік сезім басқан, жағымсыз оқиғаларды болжалау, қиындықты сезінуді білдіретін теріс боялған эмоция.

Қажу (шаршағандық)—бұл қарқынды немесе (және) ұзақ жұмыс жүктемесінің нәтижесінде пайда болатын және жеке тұлғаның бірқатар психикалық және физиологиялық функцияларының уақытша бұзылуында, сондай-ақ еңбек тиімділігі мен сапасының төмендеуінде пайда болатын функционалдық жағдай.

Шұғыл психологиялық көмек— бұл жағдайдың талаптарына сәйкес келетін кәсіби әдістердің көмегімен дағдарыстық немесе төтенше оқиғадан кейін бір адамға, адамдар тобына немесе зардап шеккендердің көп санына өзекті психологиялық, психофизиологиялық жағдайды және дағдарыстық немесе төтенше оқиғамен байланысты жағымсыз эмоционалдық күйзелістерді реттеу мақсатында қысқа мерзімді іс-шаралар жүйесі.

Экстремалды жағдай (лат. extremus—қиыр, сыни) — кенеттен пайда болған, адамның өміріне, денсаулығына, жеке тұтастығына, әл-ауқатына қауіп төндіретін немесе субъективті түрде қабылданатын жағдай.

Эмоциялық қозу—бұл жүйке жүйесінің түрлі психогенді әсерлерге сигналдық реакциясы.

Эмоционалдық шиеленіс — бұл ойлау немесе қозғалу міндетін шешуге бағытталған эмоционалды боялған ерік. Эмоциялық шиеленіс психикалық және психомоторлық процестер тұрақтылығының уақытша төмендеуімен, сондай-ақ теріс немесе шамадан тыс психогенді әсерлерден туындаған жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуімен сипатталады.

Эмоция— жағымды немесе жағымсыз сезімдермен сүйемелденетін адамның ішкі, субъективті күйзелетін психикалық және физикалық жағдайын білдіретін психофизиологиялық құбылыстар класы

(психологиялық сөздік / Р. С. Немов. - М.: Гуманитар. баспа. ВЛАДОС орталығы, 2007. - б. 385)

Эмпатия—басқа адамдардың психологиялық жағдайын түсіну, мазасыздану, аяныштылық. Терминді психологияға Э. Титченер енгізді. Оның жеке мағынасында Э. термині: 1. Адамның басқа адамдардың уайымдайтын сезімдерін түсінуі және терең түсінуі. 2. Басқа адамдардың эмоционалды тәжірибелеріне жауап ретінде пайда болған және олардың қимылдарын, мимикаларын, пантомимикаларын шағылыстырумен, қайталай отырып, викарлық имитациялық реакция. 3. Ол ойнайтын рөлдегі басқа адамды шамалау және түсіну. Мұндай көрініс адамның моральдық дамуы үшін маңызды. 4. Г.Салливанның жеке тұлғалық теориясында ол қарым-қатынас, сезім мен пайымдаулар бір адамнан екінші адамға ауысатын, вербалды емес, жасырын қарым-қатынас процесі. 5. Неміс психологі Т. Липпсаның (1851-1914) тұжырымдамасында субъект өзінің эмоционалды жағдайын, бұл ретте оң немесе теріс эстетикалық қобалжуды үлкейтіп қабылдауда көрсету (психологиялық сөздік / Р. С. Немов. - М.: Гуманитар. баспа. ВЛАДОС орталығы, 2007. - б. 494).

Төтенше жағдай—бұл адам өліміне, адамдардың денсаулығына немесе қоршаған табиғи ортаға зиян келтіруге, елеулі материалдық шығындарға және адамдардың тіршілік ету жағдайларының бұзылуына әкеп соғуы мүмкін немесе әкеп соққан авария, қауіпті табиғи құбылыс, апат, табиғи немесе өзге де апат нәтижесінде белгілі бір аумақта немесе акваторияда қалыптасқан жағдай.

Фрустрация (лат. Frustratio - «алдау», «сәтсіздік», «мұқият күту», «ойлардың бұзылуы») – қандай да бір қажеттіліктерді қанағаттандырудың нақты немесе болжамды мүмкін еместігі жағдайында немесе қарапайым айтқанда, қолда бар мүмкіндіктерге тілектердің сәйкессіздігі жағдайында туындайтын жағымсыз психикалық жағдай.

№ 1 психологиялық тапсырма

Түстен кейін ол мүлдем әлсіреп қалды. Ол тағы да алтынды бөлді, бұл жолы жартысын жай жерге төгіп. Кешке қарай ол қалған жартысын төгіп, өзінде тек көрпе шыртығын, қаңылтыр шелек пен мылтықты ғана қалдырды. Оны жалған ойларды азаптай бастады. Ол өзінде бір патрон бар екендігінде сенімді болды,-мылтық оқталған, ол оны жай ғана байқамады. Сонымен қатар ол оқжатарда патронның жоқ екенін білді. Бұл ой оны еріксіз мазалауға алды. Ол онымен бір сағат бойы күресіп, оқжатарды қарап, онда ешқандай патрон жоқ екеніне көз жеткізді. Ол шын мәнінде онда патрон табуға үміт еткен еді, түңілушілік тым асқақ болды.

Шамамен жарты сағат өтті, содан кейін ессіздік тағы да оған оралды. Ол онымен шайқасты, бірақ оны жеңе алмады, кем дегенде өзіне көмектесу үшін ол мылтықты тағы бір қарап шықты. Кейде оның санасы қозып, ол автомат сияқты ары-бері жүре берді; оғаш ойлар мен күлкілі ойлар оның миын құрттай тесе бастады. Бірақ ол тез есіне түсті - аштықтың азабы оны үнемі шындыққа жеткізді.

Бірде ол өзін есінен танып қалған көрініспен басқарды. Ол мас сияқты серпіліп, аяғынан тұруға тырысты. Оның алдында жылқы тұрды. Жылқы! Ол өз көздеріне сенбеді.... Ол көздерін қатты ысқылай бастады, ал көзі ашылғанда, оның алдында ат емес, үлкен қоңыр аю тұрғанын көрді.

(Д. Лондон. Өмірге деген махаббат)

№ 2 психологиялық тапсырма

... Ганс жатқан Деннингке жүгіріп келіп, оны жұдырығымен ұрып жіберді. Ол ұра берді, ұра берді балғамен қармағандай, және Эдит Деннингнің денесі сұлт ете қалғанын сезгенде ғана, ол саусақтарын шешіп, бүйіріне сүйенді. Ол еденге жатып, қиын тыныс алумен, төбелесті қадағалады. Жойқын соққылар Денниге түсе берді, бірақ ол оларды сезбегендей көрінді. Ол тіпті қозғалмады.

Ақыры Эдин Деннингнің есінен айырылып қалғанын түсінді. Ол Гансқа: «Тоқта!» - деп айқайлады. Ол тағы айқайлады, бірақ естімеді. Содан кейін ол оның қолынан шап беріп ұстады, бірақ ол оған мән бермеді.

Содан кейін Эдиттің жасаған әрекеті ақылға сай келмеді. Ол «өлтірме» өсиетін орындауына, аяушылықты басшылыққа алмады. Балалар жасынан тамыр тартқан заңдылыққа деген қалтқысыз ұмтылыс, нәсілдік этика – Эдит Нелсон күйеуі мен Деннингнің арасына шығып, өлтірушінің қорғансыз денесін өз денесімен жауып тастауға түрткі болды. Ганс Нельсон әйелін ұрып жатқанын бірден байқамады; ақыры соққылар тоқтады. Эдит Хансты Денистен итеріп жіберді, және ол оған қатыгез арлан

сияқты мойынсұнды, бірақ егесі аулаққа қуған мойынсұнған иттей мойынсұнды.

(Д. Лондон. Күтпегендік).

№ 3 психологиялық тапсырма

Осы уақытта Наури өз отбасынан айырылған, дауылдың барлық сұмдықтарын бастан өткерді. Ол тақтаймен бірге, сансыз сынықтар мен көгерулерге мән бермей, оны атоллдан асырып лақтырып, теңізге алып кетті. Осында, таулар сияқты үлкен толқындардың соққылары арасында ол тақтайынан айрылды. Наури алпыс жаста еді, бірақ ол осы аралдарда туып, бүкіл өмірін теңіз жағасында өткізді. Қараңғыда жүзіп, тұншығып, шашалып, ұртына ауа толтырып ұстай, ол иығына кокос жаңғағының күшпен тигенің сезінді. Бірден іс-қимыл жоспарын құрып, ол бұл жаңғақты ұстап алды. Бір сағаттың ішінде ол тағы жетеуін ұстай алды. Ол оларды байлап тастады, ап-сәтте құтқару белдігі болып шыға келді, су бетінде ұстайтындай, бірақ оған үнемі оған соғылып кету қаупі төніп тұрды. Наури семіз болды, көп ұзамай денесі көгеріп кетті ... Оны кішкентай аралға шығарып тастады. Он күн бойы ол, оның суға кетуіне жол бермен кокос жаңғағын жеді: ол олардың шырынын ішіп, өзегін жеді, бірақ аз-аздан ұзақ уақытқа жету үшін. Ол құтқарылатынына сенімді емес еді. Горизонтта құтқарушы пароходтардың түтіні пайда болды, бірақ кішігірім тұрғын емес аралды қарау керек екендігін қай пароход аңғарады?

Тағы сегіз күн Наури көмек күтті. Осы уақыт ішінде ол сынған қайықтарды тауып, балық консервілерінің он банкасы болатын ағаш жәшікті тауып алды. Ол жинай алатын кокос талшықтарының барлығын пайдаланып, ол қайықты бекітті. Ескек өте сынған, оны бұрайтын ештеңе жоқ, бірақ Наури суды жинау үшін кокос жаңғағының қабығын сақтады. Ол ұзақ уақыт бойы қайықты қалай жасау керектігі туралы ойлады: содан кейін ол шашын қанылтыр кесіндісімен кесіп, одан шілтер байлады және осы шілтермен консерватордың тақтайына үш футтық таяқшаны байлап, оны тістерімен жұлып алған кішкентай жіптермен бекітіп тастады. Он сегізінші күні, түн ортасында Наури ескекті суға жіберіп, үйіне жол тартты. Науридің кемпірі болатын. Бастан кешкеннен оның барлық майлары сығылып шыға, терісі бұлшық еттермен жабылған сүйектері шыға келді. Ескек үлкен, үш мықты жолсерікке арналған, бірақ ол жалғыз өзі жұмыс істеп, қашаулармен жұмыс істеді; соншалықты қатты су жібергендіктен, уақыттың үштен бір бөлігін суды шарпуды... Бір күннен кейін ол өзінің туған аралында болды.

(Д. Лондон. Мапуяүйі).

№ 4 психологиялық тапсырма

Лаңкестермекемеге үш шағын автобуспен кірді. Бірінші БӨП-нен, біреудің денесін мыжып, сынықты басыпөтті, бірінші жүргізуші түбінен

жыртылған гофрленген гофрды сүйреп, құлаған қақпаның жырақтары арқылы сырғанап, ілулі және тікенді сымның бойымен сүйреп, ұшып кеткен шлагбаумымның құрылғысына тірелді. Оның артынан басқа машиналар қалмай ерді.

...Жолда оларға жүзден кем емес адам кездесті. Адамдар бір орыннан бір орынға, бөлімнен бөлімге жүгірді. Біреу жасырынып, кейбіреулер біреуді іздеді. Мұнда және анда қатты сасқалақтаған дауыстар естіледі, ал кейде тыныш және жабық дауыстар:

– «Ондықтан» Нинаны көрмеді ме? Оны кім көрді?

– Санька, Сен бе! Құдайға шүкір! Черемушкин қайда білмейсің бе? Ол сізге әсте кетті...

– Анашым, мен жұмыстан қоңырау шалудамын. Сен тек алаңдама...

– Сен де үшіншіге баратырсың ба? Барлығын да бақылауға ала алмайды. Рас, ғимарат жарылуы мүмкін.

«Прибор» компаниясының директоры Валерий Дубровин өрт сөндіру есебіне шығатын терезені ашты. Оның кабинеті екінші қабаттағы корпустың сол жақ қанатында болды және іс жүзінде зардап шеккен жоқ. Жарылыстан кейін алғашқы бес минут ішінде Дубровин қорғаныс кәсіпорындарының шефтеріне қоңырау шалған, содан кейін ол өзі ұсынымдармен қоңырау қабылдай бастады, олардың барлығы бір-біріне сәйкес: зерттеулер мен әзірлемелер бойынша құжаттаманы жою. Ол жұмыс кабинетінің сейфінде сақтаулы он күндік есептер мен атқарымдарды жойып, бөлім бастықтарына тиісті бұйрықты бере алар еді. Бірақ уақытты қайдан табуға болады және оның телефон қоңырауларына жауап бермегендерді қалай тірілту керек... Ол ашылған сейфтің алдында тұрды және папкаларға жиналған өз ұжымының еңбектеріне қарап тұрды. Технология жаңа емес, ең бастысы-жаңа техникалық жүйе. Сауд Арабиясының, Иранның және басқа да елдердің барлаулары осы қағаздардың бір бөлігі үшін төлеуге қымбат болар еді.

(М. Нестеров. Соңғы контакт).

№ 5 психологиялық тапсырма

Ол аллеяның үштен бірін ғана өте алды, ол жанып тұрған шамдардың мүлдем жоқтығын атап өтті, кенеттен алдыңғы және сол жақта, құс шие бұталарының артында, айқай естілді, артынан саңырау соққылар, үрей, тағы бір айқай, содан кейін ұзаққа созылған қайғы. Содан кейін бәрі тынышталды. Никита сенімсіздеу тоқтап, қараңғыға қарады. Он метр артта жанып тұрған шамның шамы бұл жерге әрең жетіп, бұталар арасында не істеліп жатқанын байқау мүмкін болмады. Сухов табиғаты бойынша қорқақ емес еді, бірақ ол төбелеске шыққысы келмеді, физикалық тұрғыдан жақсы дамығанына қарамастан, ашық ұрыстан ақылға қонымды ымыраға келуді жөн көрді ... Бірақ қашан абай болу керек және қашан басынды сындыра алға ұмтылу керек екенін кім біледі? Бұталардың

арасыннан шыбықтың сынған дыбыстары, содан кейін артынша бірнеше адамның қадамдары естіліп, асфальт жолына бірдей тақпалы киімдегі бірден төрт ер адам шықты. Суховты көріп, олар бір пәс тоқтады, содан кейін олардың бірі үлкен, кең, шкаф сияқты, Никитамен қарбалас биік болмаса, ауыр басумен оған қарай жүрді.

- Сіз естімедіңіз бе? - деп сұрады Никита. - Жақын жерде біреу айқайлады.

Жігіт жақындады, найзасының ұшы Суховтың кеудесіне сүйеніп, - Байқаңыз! - Никита наразылық білдіріп, алыстап кетті. - Мұндай кешқұрым қандай әзілдер ... Ол аяқтамады ...

- Кері қайт! - дірілдеген дауыспен, интонациясыз, бірақ ауыр және мылжың түрде «парашютшыға» бұйрық берді. - Адымда.

Никита бейтаныс кісінің гипнозды көздерінен әрең қарап, жұтып қойды. Ол ашуланып: - Неліктен мен артқа қайтуым керек? Мен үйге бара жатырмын, бұл қысқа жол. Не болды?

- Айтылды, артқа қайт. Жылдам. Тыныш. Түсіндің бе?

- Түсіндім. - Ашулы кеуде тік толқындай көтерілді. Сухов онымен бұндай тонмен сөйлесуге дағдыланбаған. Ол найзаның ұшынан ұстап, оны шкаф тәрізді алыптан жұлып алмақшы болып еді, сол мезетте ол, кенеттен электр разрядымен ауыр соққы алып – тағы да айқайлап жіберді. Алайда ол өте қыңыр еді және жарты жолда тоқтамады, тіпті ашуға булығып шығуды талап етті.

- Сіз не істеп жатырсыз? - Никита, селк етіп, секрді.

Верзила пышақпен тағы бір соққы жасады. Никита «десантникке» қарсы секірді, және секіру кезінде оның басына тура соққы беріп, бір уақытта найзаның ұшын сөмкемен қағып жүберді. Біраз уақыт бойы олар біртүрлі би билегендей болды: Никита найзаның тиінінен жалтарынып, шабуыл жасады және «дипломатпен» соққылардан қорғанып, өз кезегінде бейтаныс адамға аяғымен немесе қолымен соққы беруге тырысты, ал ол өз кезегінде соққылардан жалтарып, немқұрайды жалқаулықпен ұрып-соғудан аулақ болды. Бір мезетте ол, Суховтың иығына найзаның ұшымен тигенде оны электр разряды есенгіретіп, әлсіздендірді. Никита әлсіз мүшкіл халіне ызаланып, отты жанарымен «десантниктен» көз алмай құлап кетті.

(В. Головачев. Қараңғылық вирусы немесе найгамбар).

№ 6 психологиялық тапсырма

... Біз жүзудің он екінші күнінде экватордан өтіп кеттік, мұнда бізге күтпеген жерден қатты дауыл соқты немесе, дәлірек айтсақ, құйынға тап болдық. Мені толқын басқан кездегі сезімдер мен ойларымды сөзбен айтып сипаттау мүмкін емес болды. Мен өте жақсы жүземін, бірақ маған тыныс алу үшін иірімнен өту керек еді, бірден өтіп шығуға күшім болмады, тұншығып қалуға шақ қалдым. Мені толқын арал жаққа қарай

бағытталған бағыты бойынша ала кетті, су жұтып қойғаным сонша жартылай өлім аузында қалып кеттім. Мен демімді алдымда және сәл өзіме келдім. Жер жақын екенін көріп (болжағанымнан гөрі), жылдам аяққа тұрдым және дереу асығыс жағаға бет алдым. Мен басқа толқындар қайтадан алып кетпес бұрын оған қол жеткізуге үміттендім, бірақ көп ұзамайодан кете алмайтынымды түсіндім: теңіз маған үлкен тау сияқты жүрді,онымен күресумүмкін емес, күшті жау секілді айдап әкетті. Мен ол толқындарға қарсыласпадымда, ол мені бірсе жағаға шығарып кейін қайта алып кетті,қанша жағаға шығарған сайын мен барынша қайтадан теңізге толқындармен қайта кетпеуге тырыстым.

Келесі толқын мені жиырма, отыз фут жергекөмді. Содан кейін мені, жерге қарай қатты жылдамдықпен алып кетті. Мен ағыс бағытымен ұзақ жүздім, барынша күшімді салдым, тұншығуға сәлқалғанымда, мені жоғарыға қарай алып бара жатқанын сездім. Көп ұзамай, менің үлкен бақытыма орай, менің қолдарым мен басым су бетіне шықты, бірақ екі секундтан кейін мағанбасқа толқын келіп соқты, осы уақыттағы қысқа тыныс маған күш пен сергектік берді.

Жаңа толқын тағы да мені басымен жауып тастады, бірақ бұл жолы мен суда ұзақ уақыт болмадым. Толқын жоғалған кезде, мен оны іздемей, жағаға қарай жүзіп, сәлден соң менің аяғымның астында жер бар екенін сездім. Мен екі-үш секундқа тұрып демімді алып, бар күшіммен жағаға жүгіруге бел байладым. Соңғы толқын қатты күшпен мені жартасқа әкеліп соқты, бұл мені есімнен айырды. Біраз уақыт мен мүлдем дәрменсіз болдым, егер сол сәтте теңіз толқыны мені қайтадан ұстап үлгергенде , мен міндетті түрде мәңгіге көз жұмып қалар едім. Бақытыма орай, есіме дер кезінде қайтып келдім, қазір мені толқын қайтаалатынын көріп, жартасқа жармастым, тыныс ала түстім. Мен тағы да бірнеше адамды жүгіріп өтіп, қатты жерде тұрғанымды қуанышпен сездім.

(Д. Дэфо. Робинзон Крузо).

№ 7 психологиялық тапсырма

Осы уақытқа дейін мен қорқыныш сезбедім: мен бұл дауыл біріншісі сияқты сәтті өтетініне сенімді болатынымын. Бірақ капитан барлығымызға қауп келді деп мәлімдегенде, мен қорқыныштан, каютадан палубаға қарай жүгірдім. Өмірде ешқашан осындай қорқынышты көріністі көрмеген едім. Теңіз бойынша, биік таулар сияқты, қатты толқындар жүрді, және әрбір үш-төрт минут сайын бізге осындай толқындар келіп кетіп отырды.Мен үрейленгенімнен жан жағыма қарай алмадым. Ақырында, мен артыма қараған кезде, мен біздің қандай апатқа ұшырағанымызды түсіндім. Зәкірге жақын жерде тұрған екі ауыр жүктелген қайықтар,кемелер ауырлықтары аз да болса босауы үшін матростар мачталарды құлатуға тырысты.

Түн келіп, кенеттен трюмге түскен матростардың бірі, кемеге су тесіп өткені туралы айқайлады. Сонда капитан команда берді:

- Суды сорып шығар! Барлығың помпаға!

Мен бұл команданы естіген кезде, менің жүрегім қорқынышты сезінді: өліп бара жатқанымды сезіндім, менің көзімде, аяғымда шаршады, мен төсекке құлай кеттім. Бірақ матростар мені есімді жидыртып, жұмыстан ауытқып кетпеуімді талап етті.

Зеңбіректің оқ атылуын естіп, не болып жатқанын түсінбестен, мен біздің кеменің сынғанын түсіндім. Жанымды үрей биледі, есімді жоғалтып құлай кеттім. Бірақ сол кезде әркім өз өмірін аман алып қалуға беттелді, маған тіпті назар аудармады. Ешкім маған не болғанын білгісі де келмеді. Матростардың бірі мені аяқпен ығыстырып менің орныма помпаға тұрды.

(Д. Дэфо. Робинзон Крузо).

№ 8 психологиялық тапсырма

Бақытсыз әуе шарларындағылардың жағдайы апатты болды. Аэростат, әлбетте, олардың еркіне бағынбады. Оның құлауын баяулату әрекеттері сәтсіздікке ұшырады. Шар қабығы одан да көп түсіп кетті. Газдың таруын ешқандай құралдармен тоқтату мүмкін болмады. Шар тез әрі жылдам түсіп кете берді, күндізгі сағат бір уақытында кәрзеңкелер мен су беті арасында алты жүз футтан артық емес қашықтық қалды. Сутегі шар қабығының тесік бөлігіне еркін кетті. Оның ішіндегі кәрзеңкені босатып, әуе шарларын ауада жүруін бірнеше уақытқа ұзартты. Бірақ бұл апаттың мерзімін уақытша ғана ұзартқан болатын. Егер түнге дейін қара жер пайда болмаса, жолаушылар, аэростат және кәрзеңкелердің мұхит толқынында мәңгілікке жоғалып кетеді. Аман-есен қалудың бір тәсілі қалды, және әуе шарларындағылар оны пайдаланды. Бұл, шамасы, өлімнің бетіне тура қарай алатын ержігерлі адамдар болса керек. Олардың сөздерінен тағдырына деген бірде-бір шағым сөзі шықпады. Олар соңғы секундқа дейін күресуді шешті, аэростаттың құлауын тежеу үшін бәрін жасауға бел буды. Оның кәрзеңкесі тал шыбықтарының жәшігі сияқты бір нәрсе болды және толқындарда тұра алмады. Құлаған жағдайда ол бірден суға батып кетер еді.

Сағат күндізгі екі шамасында аэростат төрт жүз фут биіктікте болды.

Осы сәтте бір батыл адамның дауысы естілді.

Оған шешуші дауыстар жауап ретінде қайтарылды.

– Барлығы тасталды ма?

– Жоқ. Он мың франк алтын ақша қалды.

Ауыр қап сол мезеттесуға қарай құлдилап жөнелді.

- Шар көтеріліп жатырма?

- Иә, сәл ғана, бірақ ол қазір қайтадан төмен құлап түседі!

– Тағы бір нәрсе тастай аламыз ба?

– Жоқ.

– Болады. Кәрзеңкені тастаймыз! Арқанға ілінеміз! Суға кәрзеңкені тастаймыз!

Шын мәнінде, бұл шарды жеңілдетудің соңғы амалы болды. Шарға кәрзеңкені бекітетін арқандар кесіліп, аэростат екі мың футқа көтерілді. Әуе шарларындағыларқолдарынан келгеннің барлығын жасады. Оларды енді ештеңе де құтқара алмады. Оларға тек ғажайыпқа сену қалған болатын. Сағат төртте шар тек бес жүз фут биіктікте болды. Кенеттен иттің үрген дыбысы естілді.

Әуе шарларындағылармен бірге итте жолаушы болды. Ол тор ілмектеріне ілініп қалған екен.

– Топ бірдеңені көрді! – деп айқайлады әуекерлердің бірі.

Сол сәтте басқасы:

- Жер! Жер! – деп айқайлады

(Ж. Верн. Әуе шарында бес апта).

Өзін-өзі бақылауға арналған тест тапсырмалары

1. Сызба бойынша жауапты таңдаңыз:

Жауап	Бекіту	Бекіту	Байланысы
а)	дұрыс	дұрыс емес	дұрыс емес
б)	дұрыс емес	дұрыс емес	дұрыс емес
в)	дұрыс емес	дұрыс	дұрыс емес
г)	дұрыс	дұрыс	дұрыс

а) жүйенің орнықтылығының негізгі көрсеткіші сыртқы әсерлерді бұзусыз сынау қабілеті болып саналады, СЕБЕБІ кез келген жүйе, соның ішінде адамда тұрақсыз болып келеді;

б) адамның тұрақтылығы темпераментпен детерминацияланған, СЕБЕБІ ол психикалық процестердің жеке ерекшеліктеріне әсер етеді және индивид қызметінің мазмұнына қарамастан көрінеді;

в) тұрақтылық критерийлерін ең алдымен адамның кәсіби қызметінде іздеу қажет, СЕБЕБІ ересек адамның кәсіби қызметінде тұрақтылықты анықтау оңай болады;

г) тұрақтылық – бұл «адам – орта» неғұрлым күрделі жүйесінің барынша тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ететін жүйе ретінде жеке тұлғаның өмір сүруін ерекше ұйымдастыру, СЕБЕБІ тұрақтылық бұзылуының ықтимал теріс салдары жеке адамның да, ортаның да оң әрекеттерімен теңестіріледі.

2. Сандырақтаудың негізгі белгісі:

а) логикалық, бірақ өзгелер үшін белгілі бір жалған, пікір құру;

б) жалған түсінік, немесе зардап шегушіге оның қателігін түсіндіре алмайтынақыл-ой

в) жалған түсінік немесе қателігін пациентке дәлелдеуге болатын ақыл-ой;

г) пациент айналасындағыларға өз дұрыстығын дәлелдейді және белсенді әрекет етуге тырысады.

3. Ерлерде кернеудің үшінші сатысында физикалық ыңғайсыздық байқалады:

а) иә;

б) жоқ.

4. Әйелдерде кернеудің бірінші сатысында физикалық жайлылық сезімі басым болады, ал ерлерде психологиялық жайлылық:

- а) иә;
- б) жоқ.

5. Аталған белгілердің қайсысы апатияға жатпайды:

- а) қоршаған ортаға немқұрайлы қарау;
- б) әлсіздік, тежелу;
- в) баяу, кідірістермен сөйлеу;
- г) күштің толық жоғалуы.

6. Тежеудің негізгі вегетативтік белгісі болып табылады:

- а) көздің қарашығы жарыққа жай әсер етеді, тыныс сирек, терең емес болады;
- б) тыныс алудың қиындауы;
- в) барлық бұлшық еттердің босансуы;
- г) терлеу.

7. Ерлерде кернеудің үшінші сатысында соматикалық функциялардың іріткі салуы байқалады:

- а) иә;
- б) жоқ.

8. Естен айырылып қалушылықтың негізгі белгілерінің бірі болып табылады:

- а) қоршаған ортаға немқұрайлы қарау;
- б) әлсіздік, тежелу;
- в) баяу, баяу, кідірістермен сөйлеу;
- г) автоматты түрде әрекет.

9. Қозғалтқышты қозудыруға қандай белгілер жатпайды:

- а) жылдам қозғалыстар, көбіне мақсатсыз және мағынасыз әрекеттер;
- б) қалыпты емес жуандап сөйлеу немесе жоғары сөйлеу белсенділігі;
- в) айналасындағыларға реакция мүлдем жоқ(ескертулерге, өтініштерге, бұйрықтарға);
- г) қоршаған ортаға қолмен немесе қандай да бір заттармен соққы жасау.

10. Әйелдерде кернеудің бірінші сатысында соматикалық жай-күй сипаттамаларының сақталуы аз:

- а) иә;
- б) жоқ.

11. Экстремалды немесе төтенше жағдайға түскен адам жылаған сәтте, психологтың іс-әрекеті:

- а) науқасты қолдау;
- б) оған жылауға тыйым салу;
- в) бұл адамға ол ересек екенін айту және оған жылау ұят екенін
- г) ештеңе байқамаған секілді түр-келбет жасау.

12. Төтенше немесе экстремалды жағдайға тап болған адамның агрессиясы бұл қорғаныс реакциясы:

- а) иә;
- б) жоқ.

13. Әйелдерде кернеудің бірінші сатысында психикалық іс-әрекет сипаттамасының тұрақтылығы аз:

- а) иә;
- б) жоқ.

14. Адам бір заттан қорықса, онда оның барлық когнитивті процестер төмендейді:

- а) иә;
- б) жоқ.

15. Ерлерде кернеудің екінші сатысында когнитивті іс-әрекетті белсендіру аз эмоциялық көтерілу аясында жүреді:

- а) иә;
- б) жоқ.

16. Адамның басқара алмайтын нерв дірілі пайда болғанда, міндетті түрде қажет:

- а) бұл дірілді тоқтату;
- б) адамға дірілдеуге кедергі жасамау;
- в) дірілдеуді күшейтудің жолдарын табу.

17. Төтенше немесе экстремалды жағдайға түскен адам дірілдегенде, қажет:

- а) зардап шегушіні құшақтап, оны өзіне қысу;
- б) зардап шегушіні жылы нәрсемен жабу;
- в) адамды иығынан алып, қатты итермелеу;
- г) зардап шегушіні сабырға шақыру, өзін қолға алу туралы айту.

18. Адамның истерикасы кезінде, қажет:

- а) барынша көп назарды тарту (адамға ұят болатындай)
- б) күтпеген әрекет жасау;

- в) зардап шегушіні тоқтату;
- г) сусын ішкізу.

19. Ерлерде кернеудің екінші сатысында барлық функциялардың белсендірілуі байқалады:

- а) иә;
- б) жоқ.

20. А типті мінез-құлықты көрсететін адамдар онкологиялық ауруларға бейім:

- а) иә;
- б) жоқ.

21. Б типті мінез-құлықты көрсететін адамдар қан айналымы жүйесінің ауруларына бейім

- а) иә;
- б) жоқ.

22. Екінші кезеңде ерлерде симпатикотония әйелдерге қарағанда аз көрінеді:

- а) иә;
- б) жоқ.

23. Дабыл әрқашан бейімделу процестеріне кедергі келтіреді:

- а) иә;
- б) жоқ.

24. Әйелдердің кернеудің үшінші сатысында қызмет жасаудың төмендегені байқалады:

- а) иә;
- б) жоқ.

25. Сызба бойынша жауапты таңдаңыз:

Жауап	Бекіту1	Бекіту2	Байланыс
а)	дұрыс	дұрыс емес	дұрыс емес
б)	дұрыс	дұрыс	дұрыс
в)	дұрыс емес	дұрыс	дұрыс емес
г)	дұрыс	дұрыс	дұрыс емес
д)	дұрыс емес	дұрыс емес	дұрыс емес

а) күйзеліс – ағзаның әртүрлі тітіркендіргіштердің жан-жақты реакциясы, өйткені кез келген оқиғалар (махаббатық , ажырасу, жоғалту, сәттілік және т. б.) физиологиялық тұрғыдан бірдей көрінеді;

б) күйзеліс – ағзаның әртүрлі тітіркендіргіштердің жан-жақты реакциясы, өйткені ол адамда қорқыныш пен үрей тудырады;

в) күйзелістік әсерге созылмалы әсер ауруларға әкеп соғады, себебі бейімделу үшін күйзелісгендік жағдайлар қажет;

г) күйзеліс толыққанды өмір сүруге көмектеседі, өйткені күйзеліс қазіргі адамның кез-келген тіршілік түріне «приправой» деп атауға болады;

д) адамның өмір сүруінің қазіргі жағдайы күйзеліс тудырады, себебі күйзелістен бейімделу процесін іске асыратын негізгі механизмдер жақсы жұмыс істейді;

26. 1-бағанындағы әрбір жағдай үшін 2-бағаннан тиісті сөйлемді таңдаңыз.

1 бағана	2 бағана
1. Шаршаудың бірінші сатысы сипатталады:	а) физикалық шағымдармен; психологиялық шағымдармен
2. Шаршаудың екінші сатысы сипатталады:	б) жұмыстан кейінгі демалыс жағдайында жұмысқа қабілеттіліктің төмендеуі
3. Шаршаудың үшінші сатысы сипатталады:	в) физиологиялық функциялардың азғана қозғалуымен

1 бағана	2 бағана
1.	
2.	
3.	

27. Кәсіби психологиялық қолдау тиімділігінің негізгі көрсеткіштеріне:

а) дұрыс копинг-стратегияларды пайдалану;

б) жағымсыз құбылыстарды жеке тұлғаның дамуына пайдалану ретінде қарастыру қабілеті;

в) қолайсыз құбылыстарды сынау, істеу мүмкін іс ретінде қарастыру қабілеті;

г) зардап шеккендерді және олардың отбасы мүшелерін жағдай сәтті аяқталатынына сендіру қабілеті;

д) жағдайды бақылау;

е) жәбірленушілерді және олардың отбасы мүшелерін бақылау.

28. Экстремалды жағдайлар деп аталады:

- а) үлкен объективті және психологиялық қиындықтармен байланысты;
- б) адам өміріне қауіп төндіретін;
- в) адамды күштің толық кернеуіне және табысқа жету және қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін жеке мүмкіндіктерді ең жақсы пайдалануға міндеттейді;
- г) әрдайым үлкен жеңілістермен байланысты;
- д) адамның кәдімгі өмірлік тәжірибесі немесе оның кіші әлеуметтік ортасының ұжымдық тәжірибесі шеңбер сызығынан шығатын адамдар;

29. Белсенділіктің жеткіліксіз деңгейі сипатталады:

- 1) пассивті мінез-құлық;
- 2) бағдарлы қызметтің өнімділігі;
- 3) ерік қызметінің өнімділігі;
- 4) депрессиялық көріністермен;
- 5) кернеудің орташа деңгейі;

дұрыс	1, 2, 3, 4, 5	2, 3, 5	1, 4	2, 3, 5
	а	б	в	г

30. «Адамның мінез-құлқы көбінесе жағдайға байланысты». Бұл позиция:

- а) К. Левина;
- б) З. Фрейд;
- в) В. Франкла;
- г) К. Ясперс.

31. Төтенше жағдайда кезінде адамның мінез-құлқына келесі шектеулер әсер етеді:

- а) тамақтың жетіспеушілігі;
- б) жалғыздық;
- в) уақыт жетіспеушілігі;
- г) өмірге нақты қауіп;
- д) кеңістіктік шектеулер.

32. А. Кларкенің ситуациялық талдаудағы әрекеттер кезектілігін белгілеңіз:

- а) жағдайды бағалау критерийлерін бөлу;
- б) жағдай элементтеріне «заттаңбаларды» беру;
- в) жағдайдың ықтимал элементтерін аудару;
- г) жағдайға қатысушылардың қызмет актілерін түсіндіру.

33. Төтенше жағдайлар деп аталады:

а) үлкен объективті және психологиялық қиындықтармен байланысты;

б) адамды күштің толық кернеуіне және табысқа жету және қауіпсіздікті қамтамасыз ету үшін жеке мүмкіндіктерді ең жақсы пайдалануға міндеттейді;

в) адамның әдеттегі өмірлік тәжірибесі немесе оның кіші әлеуметтік ортасының ұжымдық тәжірибесі шеңбер сызығынан шығатын;

г) адамның өміріне қауіп төндіретін.

34. Афферентация-бұл:

а) объектіден объектіге ақпарат беру жүйесі;

б) сенсорлық ақпаратты перифериялық нерв жүйесіне беру жүйесі;

в) сенсорлық ақпаратты орталық жүйке жүйесіне беру жүйесі.

35. Адекватты белсенділік деңгейі сипатталады:

1) энергияны жұмсау деңгейінің төмендеуі;

2) эмоциялық және когнитивтік бағалардың келісуімен;

3) ерік қызметінің өнімділігі;

4) күйзелістің бірінші сатысы.

Дұрыс	1, 4	1, 2, 3, 4	2, 3, 4	2, 3
	а	б	в	г

36. Төтенше жағдайларда жиі адамдар:

а) өз мінез-құлқын өзі реттеуге мәжбүр;

б) айналасындағылардың мінез-құлқына бағдарланады;

в) оған бағалы бар ақпаратты бөледі;

г) өз қызметін күшейтеді.

37. Бейресми топтарды құру төтенше жағдайлар кезінде топтағы қарым-қатынастарды дамытудың келесі кезеңіне жатады:

а) Бірінші;

б) екінші;

в) үшінші;

г) төртінші.

38. Төтенше жағдайларға жатқызады:

а) табиғи апаттар;

б) техногендік апаттар;

в) зорлық-зомбылық жағдайы;

- г) соғыс;
- д) автомобиль апаттары.

39. «Адамның жай-күйі жағдайға байланысты» - бұл ұстаным:

- а) К. Левин;
- б) З. Фрейд;
- в) К. Халла;
- г) К. Ясперс.

40. Зардап шеккендерге көмек көрсету ережесіне:

- а) зардап шегушімен міндетті түрде дене байланысын анықтау;
- б) іс-әрекеттің дереу басталуы;
- в) зардап шеккендерге өзінің біліктілігі мен тәжірибесі туралы әңгіме;
- г) зардап шеккендерге өз функцияларын түсіндіру;
- д) зардап шеккендерге көмек қашан келетінін хабарлау;

41. Төтенше жағдайда қоршаған ортаның ақпараттық құрылымы:

- а) болмайды;
- б) іс жүзінде өзгермейді;
- в) деформацияланады;
- г) шектеулі.

42. Артық белсенділік сипатталады:

- 1) белсенділіктің жоғары деңгейі;
- 2) бағдарлы қызметтің өнімділігі;
- 3) ерік қызметінің өнімділігі;
- 4) Жоғары кернеу деңгейі.

Дұрыс	1, 2, 3, 4	1, 3, 4	1, 2, 4	1, 4
	а	б	в	г

43. «Адамның мінез-құлқы, ең алдымен, оның жеке-тұлғалық ерекшеліктеріне байланысты». Бұл позиция:

- а) психоанализ;
- б) диспозициялық көзқарас;
- в) ситуациялық тәсіл;
- г) бихевиоризм;
- д) гештальт-психологиясы;
- е) В. Франклдың.

44. Жарақаттан кейінгі бейімделу көрінуі мүмкін:

- а) патологиялық нысанда;

- б) қалыпты түрде;
- в) қалыпты және патологиялық формада.

45. Экстремалды / төтенше факторлар әсер еткенде алаңдаушылық қалыпты болып табылады:

- а) иә;
- б) жоқ.

46. Эмоциялық жоғарылау көріністеріне жатады:

- а) тұрақты тітіркену;
- б) тұрақты шаршау сезімі;
- в) флэшбэктер;
- г) алаңсыздық;
- д) кінәлілік сезімі;
- е) өзінің кәсіби қызметі үшін тұрақты қобалжулар;
- ж) «ұйқы-сергектік»ырғағының бұзылуы.

47. Негізгі соматикалық дабыл белгілері:

- а) жүрек соғуының жиілеуі;
- б) ауыздың құрғауы;
- в) бұлшықеттердің ауыруы;
- г) тістену;
- д) күлімсіреу.

48. Эмоциялық синдромының жоғалуы адамда қалыптасуы мүмкін:

- а) өз клиенттерінің жағымсыз эмоционалдық уайымдарына үнемі тап болу;
- б) Төтенше және (немесе) экстремалды жағдайларға қатысуы;
- в) орналасқан жағдайды эмоционалдық кернеу процесінде, кәсіби қызмет;
- г) өз пациенттеріне үнемі уайымдайды;
- д) өз жұмысы үшін ешқандай марапат алмайды.

49. Адамның төтенше жағдайларда көңіл бөлуге және оның тұрақтылығына қабілеттілігі күшейтіледі: а) иә; б) жоқ.

50. Деперсонализация көріністеріне жатады:

- а) бірізділіктің бұзылуы;
- б) кәсіби міндеттерге меңкұрайлы қарау;
- в) кәсіптегі орнына көңілсіздік;
- г) отбасындағы мәселелер;
- д) әртүрлі химиялық агенттерді теріс пайдалану (алкоголь, темекі және т. б.);

е) алаңдаушылық.

51. Психологиялық дабыл белгілері:

- а) артық белсенділік;
- б) тынығуға қабілетсіздігі;
- в) объектідегі жоғары концентрация;
- г) уайымдаушылық;
- д) есте сақтау нашарлауы;
- е) ұйықтау қиындығы.

52. Ерік-жігердің негізгі өлшемдері:

- а) іс-әрекетті бақылау;
- б) саналы;
- в) уәжділік;
- г) мінез-құлық пен қызметті реттеу;
- д) жауапкершілік;
- е) табандылық.

53. Бейімделу үрдістері қалыптасқан «шартты рефлексстермен, алдын ала оқытумен» төмендейді. Бұл көзқарас:

- а) А. Маслоу;
- б) З. Фрейд;
- в) К. Левин;
- г) Ф. Перлз;
- д) К. Г. Юнг.

54. Қарқынды эмоционалдық жүктемеге мамандар тез бейімделеді:

- а) кәсіби қызметке бағытталған кәсіби тәжірибенің ең төменгі деңгейімен;
- б) табысқа бағытталған кәсіби тәжірибенің ең төменгі деңгейімен;
- в) кәсіби қызметке бағытталған кәсіби тәжірибенің ең жоғары деңгейі;
- г) табысқа бағытталған кәсіби тәжірибенің ең жоғарғы деңгейімен.

55. Төтенше жағдай кезіндегі топтағы қарым-қатынастың үшінші сатысының басты мәселесі:

- а) жеке тұлға аралық аумақтың саралануын бұзу;
- б) қарым-қатынас қарқындылығын арттыру себебінен ұрыс керіске әкеп соғыу;
- в) көшбасшылық үшін күрес;
- г) топқа басшылық жасайтын кәсіпқойлармен конфронтация.

56. Активтіліктің артық деңгейінің ықтимал нәтижесі:

- а) психологиялық тұрақтылықты арттыру;

- б) астения;
- в) депрессиялық жағдай;

57. Резистенттік фазасында функционалдық мүмкіндіктер:

- а) жоғарылайды;
- б) төмендейді;
- в) нормаға келеді.

58. Күйзеліс психологиялық белгілеріне жатады:

- а) эмоциялық тұрақтылықты төмендету;
- б) жеке мазасыздық;
- в) өзін-өзі бағалауды төмендету;
- г) тітіркену;
- д) фрустрациялық төзімділіктің төмендеуі;
- е) ұйқысыздық мәселелері.

59. Төтенше және (немесе) төтенше жағдайларда адамның дұрыс қабылдауға ықпал ететін негізгі сипаттамаларға мыналар жатады::

- а) ашу, басқа да жағымсыз эмоцияларды көрсету;
- б) сараланған шешім қабылдау;
- в) сенімділік;
- г) көмекті күту, белсенділікті төмендету;
- д) барлық мүмкіндіктерді жұмылдыру.

60. Айналымы реакция:

- а) жеке айырмашылықтарды жояды;
- б) жеке айырмашылықтарды саралайды.

Жауап кестесі

1) 1- а	11) а	23) б	32) а, б, в, г	45) а	58) в, д
2 - в					
3 - б	12) а	24) б	33) а, б, г	46) б, г, д, ж	59) б, в, д
4 - г	13) а	25) 1 – б	34) в	47) а, б, в	60) а
		2 - а			
2) б	14) б	3 - г	35) г	48) в	
3) а	15) а	4 - в	36) а	49) а	
4) а	16) в	5 - д	37) в	50) б, в, д	
5) г	17) в	26) 1 - в	38) а, б, г	51) г, д, е	
		2 - а	39) а	52) б, в, г	
		3 - б			

6) а	18) б	27) а, б, в, д	40) в, г, д	53) а	
7) а	19) б	28) а, в	41) г	54) б	
8) г	20) б	29) в	42) в	55) г	
9) г	21) б	30) в	43) б	56) б	
10) б	22) б	31) б, г	44) в	57) а	

**Сартаев Жанбатыр Нұртайұлы
Малдыбаев Қуандық Бекбауұлы
Ахметов Ильяс Әміржанұлы**

**ЭКСТРЕМАЛДЫ КӘСІПТЕР МЕН ЖАҒДАЙЛАРДЫҢ
ПСИХОЛОГИЯСЫ**

Оқу құралы

Пішін 60x84 1/16. Әріп түрі «Times». Ризография. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 22,2 б.б. Баспа 50 дана.
Қазақстан Республикасы Ұлттық ұлан Әскери институтының баспасында
шығарылған.
150009, Петропавл, Кизатова көшесі, 6.